HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

Generál Tibor
AZ OSZMÁN-TÖRÖK HADMŰVÉSZET KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE A XVI. SZÁZADIG

Domokos György
VÁRÉPÍTÉSZET ÉS VÁRHARCÁSZAT EURÓPÁBAN A XVI–XVII. SZÁZADBAN

Czigány István
A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC HADSEREGE A MUSTRÁK TÜKRÉBEN
EGY HADUGYI FÁZISKÉSÉS SAJÁTOSSÁGAI

1

XXXIII. ÉVFOLYAM · BUDAPEST, 1986

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

1

1986

ÚJ FOLYAM · BUDAPEST · XXXIII. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Borosy András, a történelemtudományok kandidátusa, főlevéltáros, Pest Megyei Levéltár (Budapest), *Generál Tibor* nyá. alezredes, a hadtudományok kandidátusa (Budapest), *Dr. Molnár József*, nyá. ezredes (Budapest), *Ölvedi Ignác*, nyá. ezredes, a hadtudományok kandidátusa (Budapest), *Dr. Tóth Sándor László* tudományos munkatárs, József Attila Tudományegyetem, Történeti Segédtudományi Tanszék (Szeged); *Dr. Czigány István* százados, *Domokos György*, *Farkas Gyöngyi*, *Dr. Szakály Sándor*, *Dr. Veszprémy László*, *Zachar József* alezredes, a történelemtudományok kandidátusa, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Szerkesztő bizottság:

Benda Kálmán, Farkas Márton, Godó Ágnes, Hánes Ernő, Hetés Tibor, Liptai Ervin (a szerkesztő bizottság elnöke), Mucs Sándor, Nagy Gábor, Ölvedi Ignác, Szabó Miklós, Tóth Sándor, Urbán Aladár, Zachar József (főszerkesztő)

Szerkesztő:

Csákvári Ferenc

Szerkesztőség:

Budapest I., Kapisztrán tér 2—4. Postacím: Budapest, Pf. 7. 1250 Telefon: 596—522.

A kiadásért felel a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó igazgatója.

Kiadja:

A Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest VIII., Kerepesi út 29/b. Postacím: Budapest, Pf. 22. 1440. Telefon: 331-170.

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 64,— Ft, negyedévre 16,— Ft.

Terjeszti:

a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900 —, közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Index: 25 371 HU ISSN 0017—6540

86.2707/20-01 Zrínyi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vágó Sándorné vezérigazgató

TANULMÁNYOK

GENERÁL TIBOR

AZ OSZMÁN-TÖRÖK HADMŰVÉSZET KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE A XVI. SZÁZADIG

A korai vagy óoszmánok hadművészetére a sokféleség jellemző és a hadviselés „egymás mellett létező" elveit tulajdonképpen az iszlám kultúrája sem tudta egységbe foglalni. Amikor *Hódító Mehmed* (1444—46; 1451—81) az oszmán birodalmat összekovácsolta, törvényeivel lerakta bár egyféle szintézis alapjait, de a kultúrát továbbra is a szimbiózis jellemezte. Az oszmán hadvezetés felhasználta a korábbi kultúrák, az uralmuk alá vetett etnikumok és különféle szociális intézmények hadművészetét és hadiszokásait, melyeket a hozzájuk csatlakozó értelmiség tagjai (ulemák, danismendek, a szeldzsuk atá-bégek utódai stb.) ismertek. Ez a tény nemcsak az „aranykor" virágos stílust használó török történetíróinak, hanem az óoszmán krónikások „durva török" műveiből is kiderül.[1]

Az ókor haditapasztalataiból először a kínaiak, majd a görögök alkottak elméleti rendszert, amit „a háború művészetének, mesterségének" neveztek.[2] Az i. sz. 550 körül Tümen (Bumin) türk nagykagán által az Altáj vidékén létrehozott, majd az Aral-tó keleti partjától Koreáig kiterjesztett uralmi térség (äl) fennállásának kezdeteitől az Oszmán dinasztia 1300 körüli megalapításáig a manapság „török" gyűjtőkategóriával jelölt — főleg lovasnomád — törzsi arisztokraták által létrehozott, majd elenyészett uralmak és birodalmak sokféle, belső és külső ellenséggel viseltek hadat.[3] Ennélfogva természetesen saját hadi intézményeik is kialakultak. Ezek elméleti rendszerét a sámánok és a törzsi vének (babák), az iszlám felvétele után pedig a félig vallási jellegű szervezetek, mint pl. kisázsiai *futuvvák* (a polgárkommunák csökevényes formái) és egyes nomád törzseknél, törzsszövetségeknél meghonosodott *gázi* (hitharcos) szövetségek, s főként a turkomán arisztokrácia kíséreteiben található „írástudók", katonai rabszolgák őrizték és gazdagították tovább.[4]

A számos erre utaló forrás közül a „Kínai Évkönyvek"-ben, az ógörög és a bizánci történelmi, s hadtudományi művekben számos megjegyzés utal az ótörök hadművészetre.[5] Eredeti ótörök források: *a)* a mongóliai Orhon (Orkon) folyó mentén feltárt,

1 Kaba türki-nek számítanak — többek között — *Orudzs bin Adil*, *Asikpasazáde*, és a *korai Oszmán Névtelen*· *Idrisz Bitliszi* az első olyan oszmán történetíró, aki — iskolát teremetve — „Hest Bihist" (Nyolc paradicsom) címmel cifra, bombasztikus stílusban, perzsa nyelven megírta az Oszmán Ház nyolc uralkodójának történetét. Bár a kabatürki krónikák — német nyelven — e században megjelentek, a tömörítvények: *Franz Babinger:* Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. (Leipzig, 1927.) című kiváló művében megtalálhatók.

2 Vö. A hadművészet ókori klasszikusai c. mű, Bp., 1963. 12—13. o.

3 Ilyenek voltak az ogúz-tokúzok, az újgurok, a jenyiszeji kirgizek, a kínaiak, a mogulok, az arabok, a bizánciak stb.

4 Az ősi türk hadművészetről: l. *Erdélyi István—Sugár Lajos:* Ázsiai lovasnomádok. Bp., 1982. 6. és 7. fejezeteit; továbbá *Képes Géza:* Kőbe vésett eposzok (Gyomaendrőd, 1982.) című mesterművét; különösen a bevezető tanulmányt. Ide tartoznak még a *Világtörténet* 3. (Bp., 1963.) kötetéből a türk, a karahanida és az ogúz-szeldzsuk kérdésekkel foglalkozó fejezetek, továbbá *Ernst Werner—Walter Markov:* Geschichte der Türken von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin, 1978., 1—12. oldalak is.

5 Vö. a 2. lábjegyzetben idézett mű vonatkozó fejezeteivel. Figyelembe veendők még a 4. számú lábjegyzetben idézett művek, továbbá *Thúry József:* A régi magyar és török hadviselés c. tanulmánya. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban — HK) 1888-i évfolyam, 592. o.-tól. Az „Ogúz náme"-ről l. *Ernst Werner:* Die Geburt einer Grossmacht — die Osmanen (1300—1481) Berlin, 1978. 28—30. o.

sírkövekbe vésett eposzok; *b)* az Ogúz-náme, melynek megírási ideje mai napig vitatott; *c)* a 11. századi „Kutadgu bilig" című turkomán nyelvemlék; *d)* Timur-Lenk rendeletei; *e)* a 16. században keletkezett „Sejbáni-náme" és *f)* az ugyanebből az időből származó „Bábur-náme"[6].

Ezekből az elemekből, de főként a saját tapasztalatokból és a „józan ész"-ből kifejlődő oszmán-török hadművészet — ha voltak is benne dogmatikus elemek — a Birodalom fénykoráig rugalmas és fejlődő, minden célszerűt és újat gyorsan befogadó, a régit átalakító rendszer volt[7]. Ennek az ítéletnek az igazsága a hadászati célok folytonosságának és megszakítottságának utólag kirajzolódó egységében, a korszerű haditechnikai eszközök és módszerek gyors elsajátításában (tűzfegyverek, várvívás, erődítés, haditengerészet, szállítás, élelmezés stb.), s nem utolsósorban a híres oszmán hadicselek széles körű alkalmazásában mérhető leginkább le.

Az oszmánok közvetlenül a szeldzsukok (különösen a Rum-szultanátus) és a keletrómai (bizánci) császárság jogutódjának tartották magukat, ezért az ótörök, arab és mongol hadművészet főbb elemeit e két „örökhagyó" által átformálva sajátították el, majd olyan egységes rendszerré kovácsolták, mely új minőséget jelent a hadtörténelemben. A korábbi iszlám világból átvették a katonai rabszolgaságot (qulámok, mamelukok), s eredeti „kúl" rendszert alkottak belőle. A szeldzsukoktól és a bizánciaktól eltanulták a kisebb-nagyobb katonai körzetek (szandzsákok, béglerbégségek) szervezését (Bizáncban turmák, drungoszok, themenek). Az arab muktából, a szeldzsuk iktából és a bizánci pronoiából timárrendszert alkottak. Az araboktól a „félholdszerű" csatarendet, a jól szervezett anyagi—egészségügyi szolgálatot és a portális rendszert vették át (dzsuft i-gav), s a bizánci sztratioták és haszonbéres katonák (georgoszok) mintájára telkes katonaságot (akindzsik, jájak, vojnyikok stb.) szerveztek. Szolgálatukba állították a szeldzsukoktól örökölt férfiszövetségek (akhik) és hitharcosok (gázik) intézményét, melyek eredetileg a keresztes lovagok példáit követték. A mongol hadművészetből átvették a hadászati felderítés és megtévesztés, a várvívás, a hitszegés és a könnyűlovasság alkalmazásának módszereit.[8]

I. Az oszmán-török hadászat néhány alapelve

Mint a XX. század előtt mindenütt, így az oszmán hadművészet esetében is csak harcászatról és hadászatról beszélhetünk. Ez a hadászat azonban semmiképpen sem volt azonos azzal az elmélettel, amelyről az angol Henry Lloyd óta alakultak ki a nézeteink. Korábban ugyanis a hadászat „az egész hadügy szintézisét, integrációját, általánosítását és filozófiáját" foglalta magában.[9] Marx az Oszmán Birodalmat úgy jellemezte, hogy az „a középkor egyetlen igazi katonai állama volt".[10] Ha ezt az ítéletet elfogadjuk, akkor az oszmánok politikai és katonai stratégiáját aligha lehet egymástól úgy elválasztani, mint azt a modern társadalmak eseteiben megszoktuk. Amikor tehát az oszmánok hadászatáról szólunk, akkor a katonai kérdések mellett sokféle — manapság kifejezetten politikai és kulturális problémának számító — ismérvet is bele kell foglalnunk e fogalomkörbe. Így az oszmánok esetében a politikai

6 V. ö. az 5. sz. lábjegyzetben felsorolt művek megfelelő fejezeteivel, melyekhez l. még a „Bábur-náme"-t, melyet Budapesten és Taskentben 1979-ben közösen adtak ki.

7 Dogmatikus elemekként foghatók fel pl. az iszlám újévétől (március 21.) a Kászim-napig (október 26.) tartó hadi időszakok, továbbá az a körülmény, hogy a „tisztes" baloldalon mindig azok a hűbéresek foglaltak helyet, akik a hadjárattal nem érintett világrészről jöttek át a másik földrészre, továbbá az is, hogy csata és ostrom idején az első ütköző erőket az aszabok, illetve más irreguláris csapatok alkották stb.

8 *Werner—Markov:* i. m. 10—57. o. *Hegyi Klára:* Török berendezkedés Magyarországon. Kandidátusi értekezés, 1982. MTA Kézirattári szám 0/10. 285., 40—80. o. *Werner:* i. m. 78—80, 82—93. o.; *Razin:* A hadművészet története. II. k., Bp., 1961. 195—204. o.; *Hans Delbrück:* Geschichte der Kriegskunst. Berlin, 1923. 3 theil, (az arab hadművészetről).

9 *Szokolovszkij* munkaközössége: „Hadászat". Bp., 1964. 14—15. o.

10 „Világtörténet" 4. k. Bp., 1963. 535. o.

stratégia végső célja egyben a hadügy folyamatos célja is volt. Ez pedig nem lehetett más, mint egy *sajátos, alapvetően az ázsiai termelési módon nyugvó, felépítményében az iszlám kultúrájával átszőtt, s az értékrendjében ezáltal meghatározott világbirodalom megteremtése és a lehető legnagyobb térségekben való fenntartása.*[11] E térség kiterjedését — az élenjáró hadművészet mellett — az ún. „akciórádiusz" törvényszerűsége határozta meg.[12] Mivel az Oszmán Birodalmat hódító háborúkkal lehetett csak megteremteni, így fenntartásában is döntő szerepe volt a haditevékenységeknek. A híres Gümüldzsinai Kocsu bég írja, hogy az Oszmán Birodalmat „...szablyával teremtették meg és csak szablyával lehet fenntartani."[13] E hódításokra alapozott birodalom történetében a hadügy szükségképpen oly kiemelkedő szerepet játszott, mely rendszerint eltakarja a gazdaság prioritását; ezért van az, hogy az Oszmán Birodalom történetével foglalkozó régi és újabb, külföldi és hazai szerzők kénytelenek a katonai kérdésekkel a szokásosnál többet foglalkozni. „Az Oszmán Birodalom — írja Rázsó Gyula — ...par excellence hódító állam volt."[14] Így a tartósabb béke — ahogy azt az olyan XVI. századi kortársak, mint Hans Dernschwam kívülről jól áttekinthették — képtelenség lett volna.[15] A birodalom társadalmi szerkezete olyan volt, hogy szükségképpen a háborúk éltették. A vad hadinépség a háborúkból élt, tehát számított rá. De az állam háztartása is felborult volna a zsákmány, a „ganíma" törvénye szerint az istennek (értsd: a szultáni kincstárnak) járó ötöd nélkül, nem is beszélve a *dzimmik* (a vallási könyvbe beírt nem muzulmán alattvalók) dzsizja-, pendzsik- és haradzs-adóiról, továbbá a vazallus fejedelemségek által fizetett sarcokról. Kevésbé publikált tény, hogy az 1526-i magyarországi (mohácsi) hadjárat egyik fő oka egy nagyméretű janicsárlázadás volt, melynek során e katonatestvériség azt sérelmezte, hogy „már a harmadik tavasz múlik el hadjárat nélkül".[16]

Az oszmán hadászat ideológiai köntösét a turkológusok — különböző világnézeti alapokról — csaknem egyformán ítélik meg. Az egyik legilletékesebb, Halil Inalçik, a híres török történész, e problémát így fogalmazza meg (szabad fordításban): a társadalom különös kultúrmotiváció szerint épült fel; áthatotta a Szent Háború állandó folytatásának eszméje és a *dár ül-iszlám* — az iszlám birodalma — kiterjesztésére való törekvés mindaddig, amíg az egész világ hozzá nem tartozik. Minden szociális erény (érték) a *gaza* (szent harc) eszméjének volt alárendelve, melynek célja a hitetlenek világának, a *dár ül-harb*-nak a leigázása, de nem megsemmisítése volt.[17] Az oszmánoknak azonban nemcsak a keresztény, hanem a muzulmán országok elleni háborúkhoz is szükségük volt megfelelő ideológiára. Ugyancsak Inalçik írja, hogy amikor az oszmánok veszélyeztettek egy iszlám országot és annak hadereje felvonult ellenük, „fetvá"-t (a mufti véleménye) kértek arról, hogy az illető ország vezetői elárulják a szent harcot, s ezzel a hitetleneket támogatják, ezért kegyes cselekedetnek számít elűzni az árulókat.[18] Az eretnek síiták ellen a főmufti (a 16. században: a sejk ül-Iszlám) szívesen adott ilyen értelmű fetvát. Az ortodox szunniták ellen azonban vonakodtak ettől, de végül mindig akadt egy olyan főpap, akinek a véleményét „törvényesnek" lehetett elfogadni. 1516-ban I. Szelim szultán bottal kényszerítette Mehmed nisándzsit, hogy a szunnita mameluk uralom alatt álló Egyiptomnak szóló

11 Az oszmán világbirodalom ideáljáról. *Ernst Werner:* Sultan Mehmed der Eroberer und die Epochenwende im 15. Jahrhundert c. művének első fejezetét (Berlin, 1982.). *Sencer Divitcioglu* meggyőzően bizonyítja, hogy az Oszmán Birodalomban — különösen a XIV—XV. században — a Marx által feltételezett „ázsiai termelési mód" érvényesült. L. Az ázsiai termelési mód a történelemben c. tanulmánykötet (Bp., 1982.) 322—343. o.

12 Az akciórádisz kérdését l. *Perjés Géza:* Mohács Bp., 1979. 79—85. o.

13 Világtörténet 5. k., Bp., 2964. 203. o.

14 *Rázsó Gyula:* Az 1529-es török hadjárat stratégiai problémái. HK 1976/1., 9—10. o.

15 Enzyklopäedie des Islam (a továbbiakban — Enzyklopäedie...) I—IV. k., 1913—1934., IV. k., 568. o.; *Dernschwam* törökországi útibeszámolója újabban *Tardy Lajos:* Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról c. gyűjteményében jelent meg (Bp., 1977.).

16 Enzyklopaedie... II. k. 999—1000 o., továbbá *Káldy Nagy Gyula:* Szulejmán Bp., 1974. 62—63. o.

17 *Halil Inalçik:* The Ottoman Empire, The Classical Age 1300—1600. London, 1975. 6—7. o.

18 Uo. 14. o.

hadüzenetére rajzolja rá a monogramját (tugra).[19] E hadjárat során küldte el a mekkai főpap a Szent Kába kulcsait, s mivel akkor már Irán egy része, továbbá a délorosz sztyeppék mongol ütköző kánságai, s a krími és budzsáki kánságok is oszmán vazallusok voltak, az iszlám országok elleni hadjárataikat ettől kezdve az oszmánok a „pániszlám" elvre alapozták, vagyis az összes muzulmán államokat egy jogar alatt akarták egyesíteni. Ezért „kalifá"-nak, a „sahok sahjá"-nak, a „kánok kánjá"-nak és a királyok menedékhelyének is címezték magukat.[20] Mivel a „dzsizje" adót (türelmi- vagy fejadó) csak a nem muzulmán alattvalókra róhatták ki, s a janicsárképzés forrásául szolgáló devsirmét (keresztény fiúk összegyűjtése) is csak az eredetileg muzulmánok élete árán meghódított népek körében folytathatták, az oszmánoknak eszük ágában sem volt mindenkit az iszlámra téríteni (1525-ben a birodalom bevételeinek egyötöde a dzsizjéből tevődött ki).[21]

A Szent Háború folyamatos viselése csak elméletileg állt fenn, a gyakorlatban ez képtelenség lett volna. Ezért a dar ül-iszlám-ban a máshitű, adófizető és a „vallási könyv"-be bejegyzett alattvalókat meg kellett tűrni, a külországok felé folytatott politikában pedig alkalmazni kellett az ún. „*dar asz-sulh*" elvét. Az ilyen országok, bár nem voltak muzulmán uralom alatt, de vagy adóztak az iszlámnak, vagy politikai szövetségeseik voltak.[22] A dar asz-sulh létrejöhetett erőszak, vagy szerződés révén, s nem jelentette, hogy az ilyen országot aktuálisan, vagy potenciálisan nem kebelezik be a dar ül-iszlám-ba, csak elnapolták a hódoltatását addig, amíg a feltételek ezt lehetővé tették. A dar asz-sulh biztosította az oszmánok részére a legtarkabarkább kapcsolatrendszereket a dar ül-harb-bal.[23]

Bár az oszmán hadvezetésnek a legkorábbi időktől kezdve „regionális" és időleges elgondolásai voltak, haditevékenységeiket azért néhány általános hadászati elv mindenképpen vezérelte. Ilyen elvek voltak:

a) Az „igaz ok"-on indított hadjáratokat viszonylag rövid idő (mintegy 180 nap) alatt, a legnagyobb intenzitással kell lefolytatni.[24] Ha a hadászati célt egy éves időszakban nem lehet elérni — és az éghajlat megengedi — akkor két periódust össze lehet kapcsolni. A rövid, de intenzív hadjárat elve az európai feudális haderőkre is jellemző volt, bár sokan e szokást a rómaiak haditevékenységei szakaszosságára vezetik vissza. Oka — az ellátási és pénzügyi korlátok mellett — abban a körülményben rejlett, hogy az oszmán haderő mediterrán éghajlathoz szokott; sok lóval, kutyával, bivallyal, tevével és dromedárral hadakoztak, s ezek számára legelőkre, itatókra volt szükség, miközben a csapatok beérkezése az összpontosítási körletekbe is sok időt igényelt. Emellett — mivel a haderő zömét javadalombirtokosok, telkesek és nomádok tették ki — ezeket nem lehetett a termelésből hosszú időre kivonni. A magyar szakirodalom az európai oszmán hadjáratok jellemzőit részletesen kidol-

19 *Joseph von Hammer:* Geschihchte des Osmanischen Reiches (a továbbiakban: GOR) I—X. Band, Pesth, 1827-től, II. k. 463. o.

20 Enziklopäedie... IV. k. 232. o.

21 *Káldy—Nagy Gyula:* Doktori disszertáció. Bp. 1980. MTA Kézirattár D. 8787. szám, 253. o.

22 „Enzyklopaedie..." I. k. 956—957. és a 999. o.

23 Amíg II. Mehmed Konstantinápolyt 1453-ban meg nem hódította, az oszmánok gyakran szövetkeztek Bizánccal, sőt I. Bajezid V. János császárt arra a képtelenségre is rávette, hogy saját alárendelt vezérétől foglalja el az oszmánok részére Philadelphiát. I. Murád és I. Bajezid seregében sok szerb páncélos lovas szolgált. Hódító Mehmedig a szultáni háremekben hitüket megtartott keresztény hercegnők is voltak. Uzun Haszán — Hódító Mehmed ellen — az egész keresztény világgal kereste a szövetséget. II. Bajezid saját fivére, Dzsem ellen a római pápával kötött gyilkos megállapodást. I. Szulejmán a „legkeresztényibb" I. Ferenc francia király leghűbb szövetségese volt, s a köztük létrejött „kapitulációs szerződés" évszázadokig mintául szolgált a dár ül-harb és dár ül-iszlám közötti együttműködéshez. Zápolyát a török segítette trónra, Bocskaiból és Thökölyből koronázott királyt akartak csinálni.

24 A hadjárat az iszlám újévkor (tavaszi napéjegyenlőség) kezdődött és az október 26-án levő Kászim (Demeter) napig tartott.

gozta és megvitatta.[25] Kevésbé foglalkozik azonban az ázsiai és afrikai hadjáratokkal, melyek során gyakran fordult elő, hogy két időszakot összekapcsoltak (pl. Hódító Mehmed egy hadjáratban végzett Karamán-ogluval, Uzun Haszánnal és hadait máris Moldva felé irányította; Javuz Szelim 1514-től 1518-ig csupán egyszer tért haza Isztambulba, mert Nyugat-Iránt, Mezopotámiát, Szíriát és Egyiptomot egyetlen összefüggő haditevékenység-sorozattal hódította meg.)

b) Egyszerre lehetőleg csak egy ellenséggel kell viaskodni. Az oszmánok — ha kellett — súlyos árat is hajlandók voltak megadni ezért az elvért (pl. II. Murád 1444-ben a szegedi egyezség, illetve újabban (Engel Pál bemutatása szerint) a váradi béke létrehozásáért; vagy Nagy Szulejmán a Perzsia ellen vezetett hadjáratai előtt rendkívüli engedményeket tett nyugati ellenfelei irányában).

c) Ha egyszerre két, vagy több irányban kellett hadakozni, akkor az egyik ellenséggel szemben támadólag, a másikkal (a többiekkel) szemben viszont védekezve léptek fel. Hunyadi „hosszú hadjárata" idején a Balkán hágóinál védekeztek, Karamán-oglu ellen támadtak. Hódító Mehmed 17 évig háborúzott Velencével, miközben Magyarország, Moldva, Trapezunt, Krím, az Ak-koyunlu (Fehér ürü) népiség, Anatólia szinte valamennyi — addig még be nem hódolt — törzse ellen is hadakozott.

d) A haditevékenységeket az Oszmán Birodalom határain túl (Káfirisztán földjén) folytatták. Nem számítva az ellenség portyáit és a belső lázadásokat, az Oszmán Birodalom területén a XVII. századig csupán Nikápolynál, Ankaránál, az izladi szorosban, Várnánál és Rigómezőnél kényszerültek a saját területükön folytatott jelentősebb hadviselésre.

e) Fontos hadászati elvük volt a „jiktilár-jaktilár" („pusztítás, égetés"), vagyis a dar ül-harb-ból hódításra soron következő ország haderőinek és lakosságának folyamatos dúlásokkal való megfélemlítése egészen addig, amíg „megváltásként" fogadják a „törvényes" oszmán hódítást. Ezt az elvet a szeldzsukoktól (Togrul bég behatolása a Mogul birodalomba, Alparszlán hordáinak dúlása a Bizánci Birodalomban stb.) és főleg a mongoloktól (Bajdu-nojan Köszedagnál) vették át.[26]

Rázsó Gyula ezt az elvet — kizárólag európai relációban — beilleszti a szakaszos hódításnak nevezett elméletébe. Szerinte az oszmánok hódításai négy szakaszban, a következők szerint kerültek végrehajtásra: 1. török portyázók állandó beütéseikkel felmorzsolják az ellenfél morális és fizikai ellenálló erejét; 2. végbemegy a hadrakelt reguláris haderő hódítási kísérlete; 3. vazallus-függés jön létre; s végül 4. a teljes hódoltság. E szakaszos hódítási elméletét a szerző egy szélesebb, politikai összefüggésben helyezi el. Elméletében négyféle külpolitikai viszonyt feltételez az oszmánok és európai keresztény államok között: 1. következetesen ellenséges álláspont, lényegében állandó háborús helyzettel; 2. alapvetően ugyancsak ellenséges, ugyanakkor rugalmasabb, együttműködésre is kész politika; 3. a töröktől való függésbe torkolló, ingadozó reálpolitika; s 4. egyenrangú szövetség a törökkel.[27]

A jiktilár-jaktilár-t — a balkáni határbégségekből kiindulva — már az oszmán államalapítás kezdeteitől elsősorban az akindzsik, majd a XIV. század végétől a mar-

25 Újabban főleg *Perjés Géza*, *Rázsó Gyula* és *Szakály Ferenc* munkássága révén nyerhetünk sok adatot a tárgyilagosabb szemléletmódhoz. *Perjés* a már idézett művén kívül különösen Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései c. dolgozatában (HK 1967. 2. sz. 340. o.-tól) ad tömör áttekintést a kérdésről. *Rázsó Gyula* négy publikációját összevetve már komplex képet kaphatunk az európai török hadjáratok jellemzőiről. A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (HK 1973/3.) és Hunyadi Mátyás török politikája (HK 1975/2.) c. cikkeiben a XIV—XV. századi, a Buda, Bécs és Velence: az európai-török viszony katonai és politikai problémája (HK 1973/4.) és Az 1529-es török hadjárat stratégiai problémái (HK 1976/1.) c. értekezéseiben pedig a XVI. századi oszmán hadviselés sémáit is adja. *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata c. könyvében (Bp., 1977.) széles horizonton mozogva tár fel néhány újszerű összefüggést.

26 *Fekete Lajos:* Budapest a török korban. Bp., 1944. 139. o. Szerző „A vár és őrsége" c. fejezetben összefoglalja a török hadviselés elveit. Sok példa meríthető *Káldy-Nagy* idézett doktori és *Hegyi Klára* idézett kandidátusi disszertációinak az oszmán-török haderővel foglalkozó részeiből.

27 *Rázsó:* a HK 1973/3.-ból (407—409. o.) és az 1975/2. sz.-ból (312—313. o.) — ez utóbbinál a második szakasz „döntő csata keresésé"-re módosul.

talócok, a XVII. században pedig a tatárok is folytatták. Ez utóbbiak Lengyelország és az orosz hercegségek ellen portyáztak, a XVI. század végétől pedig nyugati irányban is átvették az akindzsik feladatait. Tudunk róla, hogy az oszmánok — különösen ha háborúba akarták rántani muzulmán ellenfelüket — a perzsák és a mamelukok ellen is folytattak jiktilár-jaktilár-t. Anatóliában azonban többet értek el az ország megvételével, házasságokkal, hitszegéssel, dinasztiák tagjainak egymás ellen történő kijátszásával, a Szent Háborúba való bevonással és olyan vazallusi viszonyok létrehozásával, melyben az ősi jogokat tiszteletben tartották.[28]

f) A hadászat szolgálatába állították a következő — talán a perzsáktól vett — elvet is: „a barát barátja = barát; a barát ellensége = ellenség; az ellenség ellensége = barát".[29]

Pecsevi török történetíró szerint Nagy Szulejmán, 1541-ben (Buda megszállása előtt) egy csaussal a következőt üzente Zápolya özvegyének, Izabellának: „...jöjjenek, ne féljenek..., hiszen ismerik a felséges padisahot; hatalma és rangja nagyobb, mint a világ valamennyi padisahjáé, barátjának barátja, ellenségének ellensége."[30] Ugyanez a szultán 1552-ben így ír a német protestáns fejedelmeknek: „...az említett francia királlyal... jó viszonyban vagytok, barátainak barátai, ellenségeinek ellenségei legyetek! Így... felséges személyünk részéről... biztosítva lesztek!"[31]

g) Fontos hadászati elvként kezelték az oszmánok azt is, hogy mindig a legkisebb ellenállás irányában támadjanak és — ami ezzel összefügg — türelemmel várják ki a hódításra legalkalmasabb módot és időt. Hódító Mehmed, amikor portyázó kalózai elcsípték azt a velencei hajót, amely Uzun Haszán részére ágyúkat szállított, minden más teendőt félretett, s a turkomán világbirodalom ábrándjait kergető Haszánt és szövetségeseit nyomban szétzúzta. Az I. Szelim által teljesen előkészített rhodoszi hadjáratot fia, Nagy Szulejmán elnapolta, mert tudomására jutott a magyar állam ziláltsága. De e hadjárat közben is megváltoztatta a tervét (betörni Magyarországra), amikor meggyőződött róla, hogy Belgrádot — melybe I. Bájezidnak és Hódító Mehmednek is „beletört a bicskája" — könnyűszerrel elfoglalhatja.[32]

h) A hitszegést és az árulást az oszmánok az araboktól és a mongoloktól vették át, s rendes katonai módszerként kezelték. A szövetségesként támogatott országot rendszeresen fosztogatták, a szabad elvonulás fejében átvett várak helyőrségét gyakran felkoncolták. Ez azonban abban az időben nemcsak oszmán módszer volt, hanem a hadviselés általános velejárója (gondoljunk pl. Ulászló magyar—lengyel királyra, aki 1444-ben képviselőinek az evangéliumra tett esküjét felrúgva rohant Várna mellett a vesztébe; vagy 1596-ban a hatvani török helyőrség legyilkolására a vallonok által stb.).

i) Néhány elvet „egyéb" címszó alatt Hegyi Klárától, eredeti megfogalmazásban, veszünk át. Szerinte az oszmán hadvezetés „...mindig igyekezett megtalálni — s jobbára meg is találta — az ellenség gyenge pontjait; nemcsak hódítóként, de segítséget hozó »szövetséges barátként« is szerzett területeket, felfigyelt minden belháborúra, beavatkozási lehetőségre, sőt még az ellenfelet sújtó természeti csapásokra is..."[33] Lopadiont (Ulubád), Gallipoli mögöttes területét és Dimetokát (Didymateikon) a földrengést kihasználva; Gallipolit vesztegetéssel foglalták el.

Brussza és Drinápoly bevételénél az éhínséget és járványt hívták szövetségesül, Nikápolyba (Nikopol) és Budára a nyitott kapun szivárogtak be, a vlahokat a feuda-

28 Ilyen „tiszteletben tartott ősi jog" volt pl. a hükümet és asiret bégek örökösödési rendjének meghagyása, Egyiptomban a multazimok (gazdag réteg) tisztelete stb. (Bővebben l. a HK 1984/4. sz.-ban, *Generál Tibor:* Az oszmán-török haderő szervezete és vezetése a birodalom fénykorában. 645—646. o.)

29 *Fekete:* A barátom barátja: barátom... MTA Különlenyomat a Magyar Nyelv LVII. kötetéből (262258).

30 Uo. 476. o.

31 *Karácson Imre:* Török-Magyar Oklevéltár. Bp., 1914. 33—35. o.

32 *Thúry József:* Török történetírók. I—II. k. Bp., 1893—1896., I. k. 285—291. o. (Szulejmán naplóiból).

33 *Hegyi:* Disszertáció... 43. o.

lizmus alól, a bosnyák patarénusokat az eretneküldözések alól „szabadították fel". Apuliát (Puglia) és az itáliai tengerpartot a franciákat megsegítve, a magyar Felvidéket és az osztrák Örökös Tartományokat, Zápolyát, majd Thökölyt támogatva dúlták fel. Havasalföldön csatát vesztettek, de a száguldozók addig dúlták a falvakat, amíg a vajda adót nem ígért nekik. Hamid-eli nagy részét pénzért vették meg, Mentesét, Karaszit, Kasztamunut, Zulkadart a belviszályokba avatkozva szerezték meg, Germijántól „nászajándékba" kaptak területeket. A Girej dinasztia úgy kapta meg a krími kánságot, hogy vazallusi hűséget fogadott. Báthory Istvánt azért támogatták a lengyel trón elnyerésében, hogy semlegesítsék vele az orosz riválist. Kedvenc módszerük volt a keresztények vallási egyenetlenségét kihasználni. A balkáni ortodox kereszténységet a római egyháztól, a reformátusokat és evangélikusokat a katolikus ellenreformátoroktól „óvták meg". Ez utóbbi számításukat azonban „örökös" politikai szövetségesük, a francia udvar a hugenotta vérfürdővel (Szent Bertalan éj, 1572) húzta keresztül, Luther és Kálvin pedig végül „isten büntetésé"-nek minősítette őket. A felsorolt elvek és példák bizonyára jól szemléltetik azt, hogy az oszmán hadvezetés tevékenységét mily gazdag változatosság jellemezte.

II. Az oszmán hadászat szakaszairól

Az Oszmán Birodalom sokrétűen feldolgozott történetében a hadászat egyes szakaszai jól kirajzolódnak, mégis — Perjés Gézával szólva, aki legújabban tiszteletreméltó kísérletet tett az *európai török háborúk* periodizálására[34] — „nem könnyű ezekről kielégítő leírást adni." Az e kérdéssel — többnyire érintőlegesen — foglalkozó szerzők rendszerint nem lépnek túl a „tér—idő" kritériumokon és a „nagy emberek történelmi szerepén". Nem tagadva e tényezők szerepét és jelentőségét, úgy tűnik, hogy e tekintetben a hangsúlyt inkább a célok és eszközök reális kapcsolatára kell helyezni.[35] Egy soron következő hadászati szakasz esetében a hadvezetés (ami az oszmánok esetében egybeesett az állami és udvari vezetéssel) az általános politikai cél (katonai jellegű világbirodalom a dar ül-iszlám köntösében) következő lépéseként meghatározza a *konkrét katonapolitikai koncepciót*, vagyis azt, hogy a cél eléréséhez, a békés külpolitikai eszközökön és módszereken túl, milyen haderőt, mely feladatokra kell létrehozni és alkalmazni. Ezután következik a *katonatechnikai eszközök* megválasztása, majd megteremtése. Ennek során felállítják és felkészítik a haderőt, anyagi-pénzügyi erőforrásokat teremtenek, előkészítik a hadszínteret, hadászati felderítést folytatnak,[36] s csak ezután kezdik meg a hadviselést.

A régi keresztény orientalisztika — a maga elfogult idealista (vagy jobb esetben: pozitivista) szemléletével — értetlenül szemlélte az oszmánok „csodálatos" tetteit. Azáltal, hogy az oszmán hódításokat „isten büntetésének" tartották, tulajdonképpen nem léptek túl a XVI. századi egyszerű arab közmondás keretein, mely így szólt: „Allahnak van egy serege, és annak neve: a törökök. Valahányszor Allah megharagszik egy népre, ezzel a sereggel bünteti."[37] A múlt század végéig a legkitűnőbb hadtörténészek sem tudtak az oszmán sikerek magyarázatára más okokat felhozni, mint *a)* a vallási fanatizmust; *b)* a legalázatosabb engedelmességet a parancsnok iránt; *c)* a szörnyű nagy tömeget; *d)* a despotizmust, mely nélkülözi a rendek határozatait; *d)* a messzelátó politikai éleslátást; *e)* a célszerű pénzügyi gazdálkodást; *f)* a hadidicsőség misztifikálását; *g)* a haditevékenységek rendezetlenségét, mely zavarba ejti és megfélemlíti a tervszerűséghez, rendhez és fegyelemhez szokott keresztény had-

34 *Perjés:* a HK 1967/2. sz.-ból idézett cikk (l. a 25. sz. jegyzetet).
35 V. ő. Katonai értelmező szótár. Bp., 1972. 132. o., „hadászat" címszó.
36 Uo. 193. és 197. o. („katonai doktrína", „katonapolitika").
37 Az IPM 1984. jubileumi különkiadásban *Hans-Joachim Löwer* idézi a Törökvilág című cikkében (31. o.).

vezetést.[38] E nézeteket táplálták a főbb, ún. „aranykori oszmán történetírók", vagyis Idrisz Bitliszi, Szeádeddín és a röviden csupán „Ali"-nak nevezett krónikások művei, akik a kis jürük nomád törzset (a későbbi oszmán bégséget) olyan ragyogó hősök összességeként ábrázolták, akiktől rettegett egész Anatólia. A birodalomalapító Oszmán őseit vezéreknek, padisahoknak, agáknak és sahoknak nevezik.[39]

A szakkörökben szenzációként hatott, amikor a XX. századi oszmanisták „újra felfedezték" az óoszmán krónikásokat és a korabeli bizánci történetírókat.[40] Az ő műveikből ugyanis manapság újra feltárulkoznak az oszmán sikerek valódi körülményei. A kis jürük bégség azzal a mintegy 70 000 sátoraljat kitevő turkomán áradattal érkezett Anatóliába, amelyet a XIII. század húszas éveitől Alaeddin Kejkubát Rumszeldzsuk szultán a bizánci és keresztes ütközőzónában helyezett el, hogy hátát — a mongolokkal szemben — biztosítsa. E turkomán embertömeg — Paul Wittek szerint — „a kétségbeeséstől, a prédálási vágytól, a vallási buzgalomtól hajtva és a szálláshelyeik telítettségétől való megszabadulás reményében" nekilódult Nyugat-Anatólia térségeinek és a XIV. század elejére a tengerpartokig terjedő sávot teljesen ellepte. Régi szeldzsuk nagy- és határbégekkel, nyugati rablókkal és kalandorokkal az élükön (a bizánciak „szatrapák"-nak nevezték őket) mintegy 20 fejedelemséget hoztak létre[41] abban a „hatalmi vákuum"-ban, mely a szeldzsuk állam felszámolása után keletkezett.[42] Ezek közé öt tengeri bégség összetákolt halász- és kalózflottája is hozzászámítható.

Arról a néhány százezer lovas és gyalogos hitharcosról, arab és perzsa szökevényről, akikre lényegében az oszmán világbirodalom alapjai lerakásának feladata várt, tudni kell, hogy egyszerre soha, egyetlen hadvezérnek sem álltak rendelkezésére, sőt — a XVI. századig — egymás ellen hadakoztak, mivel terjeszkedni a mamelukok Egyiptoma felé nem tudtak, s így egymástól hódítottak el területeket és alattvalókat. A hitharcos szellem csak a Szaruhán-, Ajdin-, Mentese-, Germiján-, Karamán- és Dzsandar-török fejedelemségekben vált meghatározóvá, így történelmi jelentőségre is leginkább ők tettek szert. Ahhoz, hogy expanziójukat Európába, az önmagát túlélt Bizánc régi tartományaiba áttegyék, vezető erőre volt szükség. Erre a jürükök „Kaji" ágazatából származó oszmánok vállalkoztak, az egyik legkisebb — 400 sátoraljnyi — bégség, akiknek Alaeddin szultán téli szállásként Szöjüt (Füzes) környékét, nyári szállásként pedig a Dominidzs hegyet jelölte ki iktaként. A XIII. század vége felé Ertogrul béget harcias fia, Oszmán (Othman, Ottoman, Uthman) követte volna a törzs élén. Az Oszmán személyére irányuló kutatások — a rárakódott borzalmas legendaszövevény miatt — semmi biztosat sem képesek róla feltárni, de azt valószínűnek tartják, hogy jelentős személyiség lehetett, mivel egy birodalmat és egy népet neveztek el róla. Arab neve miatt — a többi testvér török nevével összevetve — egyáltalán nem biztos, hogy Ertogrul fia lett volna.[43]

38 *Decsy Sámuel:* Osmanografia... 1—3. rész, 2. kiadás. Béts, 1789. II. 8—20. o.

39 Vö. Dr. *Friedrich Giese:* Die altosmanischen anonymen Chroniken. Leipzig, 1925. 9—12. o.; *Uő:* Die Verscheidenen Textrezensionen des Asiqpasazáde bei seinen Nachfolgern und Ausschreibern. Berlin, 1936.; *Franz Babinger:* Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch. Hannover, 1925.; *Richard F. Kreutel:* Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Graz, Wien, Köln, 1959. (Asik pasa fiának emlékirata az Oszmán Ház idejéből) 19—23. o.; *Nicolae Iorga:* Geschichte des Osmanischen Reiches. 1—4. Band. Gotha, 1908—1913. Az I. k. 149—152. oldalain jellemzi az Oszmán származását övező legendakört; l. még az 1. sz. jegyzetben felsorolt egyéb irodalmat.

40 Az 1. sz. jegyzetben részben közöltük e krónikásokat (Orudzs, Asikpasazáde, Névtelen). Ide számíthatjuk még Turszun béget, Hódító Mehmed krónikását és Mevlána (Miurunk) Mehmedet, aki „Nesri" néven írt. A szóban forgó bizánciak: *Khalkokondülasz, Dukász* és *Szphantzész,* továbbá a német *Leunclavius.*

41 A 39. sz. jegyzetben említett *Giesen* és *Babingeren* kívül ez úttörő modern turkológusokhoz számítom: *Paul Witteket, Aziz Suryal Atiyat, Albert Howe Lybyert,* s újabban *Halil Inalcikot* és *Ernst Wernert.* A kör ez utóbbi szerző Geburt... c. művében található irodalomjegyzék alapján bővíthető. A szerzők a következő anatóliai fejedelemségekről szólnak: Dzsandar, Pervane, Gázi-Cselebi, Dzsanik, Ertena (melyet Kádi Burhaneddin fejedelemségének is neveznek), Iszfendiár-ogullári, Ahi (Akhi), Karaszi, Szaruhán, Ajdin, Szmirna, Mentese, Teke, Hamid (-eli), Gemiján, Karamán, Ramazán-ogullári, Zulkadar, Szahibata, Denizli, Esref, Szaszan és Oszmánli, vagyis a yürükök. A turkomán áradatról: *Paul Wittek:* Das Fürstentum Mentesche. Istambul, 1934. 15—23. o.

42 *Ernst Werner:* Geburt... 98. o.; *Werner-Markov:* im. 21—22. o.

43 Enzyklopädie... III. k., 1085—1087. o. és az ott felsorolt irodalom, különösen *J. H. Kramer:* Wer war Osman? c. műve.

Ha a régi oszmán krónikások írásait tanulmányozzuk, a kaji-törökök létszáma 400 sátoraljra tehető. Ezek közül a dzsigitek (harcra vágyó ifjak) és gázik (felavatott hitharcosok) száma semmiképpen sem lehetett több, mint 15—20 000 fő. Ezzel a harcos állománnyal kezdett tehát „Szent Harc"-ot Bithynia ellen az Oszmán-klán.[44]

A nemzetközi turkológus közvéleményt kezdettől fogva érdekelték azok a kérdések, hogy a hatalmas Oszmán Birodalmat miért éppen az egyik legkisebb turkomán fejedelemség hozta létre, s miért nem az olyan hatalmas vetélytársak, mint pl. a nagy létszámú Germiján vagy Karamán, amelyek kezdettől fogva mindent elkövettek a szeldzsuk és mongol iga alóli felszabadulás érdekében.[45] E kérdésekre ma sem lehet kielégítő választ adni, bár az „Oszmán klán gyorsan emelkedő karrierjének alapvető faktorai... már kezdenek kirajzolódni".[46] Azok a politikai körülmények, amelyeket a csekélynek mondható oszmán klánnak a vezetői — kénytelen-kelletlen — felismertek, a következők lehettek: 1. szálláshelyeik közelebb estek a Márvány-tengerhez és Gallipolihoz (ma: Gelibolu) — az ősidők óta használt átkelőhelyhez —, mint a többi bégség lakókörzetei; 2. győztes hitharcaik (dzsihádjaik) hírverésével képesek voltak előidézni azt, hogy az arab és perzsa hagyományokat ápoló szeldzsuk ulemák (az iszlám értelmiség) hozzájuk csatlakozzanak, akiknek a segítségével olyan ázsiai despota államképződményt hoztak létre, mellyel „behozhatatlan" előnyre tettek szert a katonai demokrácia fokán megrekedt többi törzzsel szemben; 3. ugyanez a szempont váltotta ki a szomszédos bégségek „foglalkozás nélkül maradt" hitharcosainak, akhijainak és szökevényeinek tömeges odaözönlését, mellyel a fő irányokban szerfelett megnövekedett az oszmánok hadipotenciálja; 4. mivel a katonai tevékenységeiket képesek voltak összehangolni a többi bégség csatlakozásával, majd behódolásával, egyfelől Bizánc keleti határaira ellenállhatatlan nyomást gyakoroltak; másfelől sikerült nekik Anatóliát szilárd hátországként kihasználni; 5. a korábbi iszlám világból átvették a katonai rabszolgaságot és a renegátok előtt is megnyitották a felemelkedés lehetőségét mind a haderőben, mind a faluközösségi birtokos és paraszti rétegekben; 6. képesek voltak megteremteni a korábbi uralkodó osztályok, továbbá a nomád és földhöz kötött paraszti rétegek egységét az iszlám népességgel, miközben a dervisrendekkel szövetkezve turkomán kolonializációt szerveztek Európába, s ezáltal elősegítették az etnikumok összeolvasztását, az iszlám terjesztését és szilárd bázist teremtettek a további hódításaikhoz; 7. mesterien kihasználták a szeldzsuk állam megszűnését, az iráni mongol ilkánság felbomlását és azt a körülményt, hogy az egyiptomi mameluk állam a szíriai megerődített városok falait lerombolta, s így Kis-Ázsiában „hatalmi vákuum" keletkezett, továbbá a Bizánc és a balkáni fejedelemségek között állandósult viszályokat, s a római pápa erőszakos katolicizálási törekvéseit is a balkáni ortodox keresztényekkel szemben; 8. maguk hasznára fordították azt a késhegyig menő küzdelmet, amit az itáliai kalmárvárosok folytattak egymással a levantei kereskedelemért.[47]

Nem állíthatjuk, hogy a világbirodalom eszméi már az első oszmán fejedelmek fejében kirajzolódtak volna. Az sem valószínű, hogy a felsorolt körülményeket egycsapásra felismerték. A kiindulás talán az lehetett, hogy a jürük gázik a sejkjeik és bégjeik által vezetett bithyniai portyáikon — évtizedek alatt — meggyőződtek a magukra hagyott bizánci határvárak és helyőrségek tehetetlenségéről. A jövendő nagyhatalom felismerését, egyben a szomszéd turkomán fejedelemségek és az idegenek (garibok) — sőt a bizánci határőrök — özönlését az a győzelem indíthatta meg, melyet Oszmán gázi „serege" — a régi Oszmán krónikások által „Kojun-

44 4 00 sátoraljat a házinéppel együtt, egyenként 200 főnek véve, 80 000 főt kapunk; ebből maximum 20% a hadrafogható, így kapunk 16 000 harcost (dzsigit, gázi, akhi, garib, abdalámi, badzsaláni).

45 *Werner—Markov:* i. m. 17—18. o.; *Werner:* Geburt... 98. o.

46 *Werner—Markov:* i. m. 20. o.; *Werner: Geburt...* 122. o. és az ott felsorolt irodalom.

47 A „hatalmi vákuum" kifejezést (*Werner-Markov* i. m. 21. o.) *Káldy-Nagy* is használja doktori disszertációjában fejezetcímként.

Hiszár"-nak (Birkavár) nevezett helyiségnél — aratott a bizánci zsoldosok felett (von Hammer óta ezt „Bapheon"-i csatának nevezik)[48]. E csatáig talán a hagyományos gázi-portyák voltak a jellemzők, melyek célja a zsákmány és a dzsihád volt. A bapheoni csata idején Oszmán kíséretében már jelesebb sejkek, bizánci tisztek (pl. *Kösze Mikhál*, *Szamszama* csaus), szeldzsuk akhik és iszlám írástudók is voltak. Ezek „kollektív bölcsessége" bizonyára elősegítette, hogy merészebb célokat tűzzenek maguk elé. Ehhez talán az is hozzájárult, hogy a jürükök szállásterületének kiszélesítése után a *hutbát* (pénteki ima) a fővárosnak számító Karahiszárban[49] Oszmán nevére kezdték mondani, ami mindenekelőtt a felségjogának elismerését jelentette. Ettől kezdve tehát valamiféle olyan osztályjellegű államképződményről beszélhetünk, melyben a főszerepet a rokonok, a betársult szomszéd bégek, s a renegát katonai parancsnokok vitték, miközben a fegyveres kíséret az oszmán határkörzet (udzs) adminisztrációját is végző katonai rabszolgákból állott (a kapi-kullári őse).[50]

Mindezek egy olyan hadászati szakasz kezdetét jelenthették, melyet — jobb híján — *az oszmán állam létének megszilárdításáért, hatalmi térségük (ál) kiszélesítéséért* folytatott haditevékenységek jellemeztek. Ebben az *első hadászati szakaszban* (1301—1361) a következő feladatok merültek fel: a) katonapolitikai szempontból létrehozni egy olyan haderőt, mely — a többi emirátus látókörén kívül esvén — képes és kész is az oszmán fejedelmek zászlói alá felsorakozni; b) katonatechnikailag e haderő struktúráját, felszerelését, képzését és ellátását úgy megoldani, hogy az képes legyen nyílt ütközetekben és megerődített helységek ostromában is sikeresen helytállni; e célból minél több anatóliai harcost megnyerni és a rabszolgákat harci feladatokra alkalmazni; c) egy keleti jellegű javadalombirtokos haderő alapjait lerakni úgy, hogy ezek a már birtokba vett területeken, központosított, katonai jellegű közigazgatást is biztosítsanak; és végül d) Bithynia teljes meghódításával olyan területi alapot teremteni, melyről a Bizánc elleni támadást át lehet tenni Európába és ott más országokra is kiterjeszteni. A haditevékenységek színtere Oszmánnál nem lépte túl a kisázsiai térségeket. Hadereje a fegyverbíró lakosságból, a gázikból, a harcos dervisekből (abdaláni) és a harci nőszövetségből (badzsaláni) állott. Fia, Orhán-gázi környezetében — a források szerint — azonban már sok olyan személyt találunk, akik képesek lehettek a következő hadászati elgondolást kidolgozni és megvalósítását irányítani: 1. Brussza fővárosból — Iznik és Izmit birtokbavételével — kijutni a Boszporusz keleti partjára és valamiféle hajóhad igénybevételével északkeletről veszélyeztetni Konstantinápolyt; 2. Gallipoli birtokba vételével elérni Konstantinápoly déli és nyugati, vízi és földi falait; 3. minden lehetséges eszközzel kiszélesíteni a bizánci főváros körüli gyűrűt, majd megostromolni és birtokba venni a metropoliszt.

E terv végrehajtója Orhán szemefénye, Szulejmán „herceg" lett volna. Időközben azonban a többi emírek — akik Orhánt csak „primus inter pares"-nek, Szulejmánt pedig csupán az oszmán kontingens parancsnokának tartották — felfigyeltek és saját szakállukra kezdtek hódítgatni.[51] Orhán legnevezetesebb politikai és katonai tisztségviselője az öccse, Alaeddin, az első oszmán vezír és pasa volt, aki olyan állami és katonai reformokat vezetett be, melyek behozhatatlan előnyt jelentettek az oszmánok számára. Hadvezérei Kodzsa Akcse, Kodzsa Ilibeki, Turahán, Evrenosz — Brussza átállt bizánci parancsnoka — és Lala Sahin, kisebbik fiának és utódjának, I. Murádnak a nevelője (az első ruméliai béglerbég) voltak. Orhán olyan haderőt örökölt apjától, melynek csapatai a sejkek és a törzsek bégjei által vezetett

48 Enziklopäedie... III. k., 1086. o.; *Inalcik:* i. m. 6. o.
49 Enziklopäedie... III. k. 1086—1087. o.
50 Uo.
51 *Werner—Markov:* i. m. 34—35. o.

gázikból, a városi akhikból, garibokból, az átállt bizánci főtisztek által vezényelt akritaikból és rabszolga „udvari kíséretből" álltak. Alaeddin reformjai következtében Orhán-gázi seregében már új hadielemeket is találunk. Ilyenek voltak: a) a szandzsák-bégek által vezetett javadalombirtokos szipáhik; b) a határ-bégek által irányított akindzsik; c) a müszellem-bégek által vezetett „szabad lovasok" (adótól szabadok); d) az ezredeseik és századosaik által vezetett „aszabok" (nőtlenek), akiket a „nagy rendezetlen néphad"-ból szerveztek csapatokká. Ezek mellett a fejedelem fő támaszát a hadifoglyokból lett és a Boszporuszon áthajózó itáliai kereskedőktől vásárolt és kiképzett katonai rabszolgák képezték (testőrök, kapuőrök, fegyverhordozók, lovászok, vadászok, solymászok, kézművesek stb.). A régi oszmán krónikások (pl. Asikpasazáde, Orudzs bin-Ádil, a „Névtelen") szerint az udvari kíséretet kónuszos fehér süveggel különböztették meg a különböző bégek piros sapkát viselő hadinépétől.[52] Az ulemákkal és dervisekkel való szövetség fő szervezője és a szunnita-iszlám megerősítője bizonyára Iszak-faki, Orhán főpapja volt.[53] Egyes városok makacs ellenállása megkövetelte, hogy reguláris jája (gyalog) csapatokat állítsanak fel (20 000 fő). A jájáknak — bár szabad turkománok voltak — a fejedelemhez való tartozását fehér süvegük mutatta. Ez a katonai rend azonban — a toborzó kádik korrupciója és saját féktelenkedései miatt — fokozatosan segédszolgálattá vált, így a reguláris gyalogság szükségessége továbbra is fennmaradt.[54]

Orhán vezérei 1337-ben Trákia felől a szárazföldön, Iznik felől pedig a tengeren megrohanták Konstantinápolyt, de 35-ből csak egy hajó tért vissza. A Balkán felé viszont nem volt ellenállás, így Orhán hordái Drinápoly felé fordultak. Anatóliában Mentese és Karaszi annektálásával, Európában pedig Drinápoly — ettől kezdve Edirne — bevételével az első hadászati szakaszt lezártnak tekinthetjük.[55]

A második hadászati szakasz (1361—1403) legfőbb *katonapolitikai* célkitűzése a javadalombirtokos katonai elemek megszilárdítása és a megfeneklett jája-kísérlet új alapokon való megismétlése lehetett. Egyidejűleg szilárd bázist kellett teremteni az európai terjeszkedéshez, miközben Anatóliában, az eredeti hátországban, az oszmánok vezető szerepét visszafordíthatatlanná kellett tenni. A haderő arculatát az ún. „timár-rendszer" létrehozásával tették hűbéres jellegűvé. A megművelhető földeket „dirlig"-ekre (létalap) osztották fel, melyek élvezőit „kilics"-eknek (szablya) nevezték. A dirlig „csiftlik"-ekből állt[56], amelyekből — főleg hadiérdemek szerint — mulk-, hász- és timárbirtokokat adományoztak, amelyek azonban megőrizték faluközösségi alapjaikat. Meghatározott jövedelmek után egy-egy vasas lovaskatonával (dsebelü) növelték a szipáhik létszámát, akiket kis, közepes és nagy körzetekbe (szubasilik, szandzsák, beglerbégség) szerveztek. A határmenti szandzsákokban a száguldozók részére adómentes csiftliket, az ebben a szakaszban bekebelezett vlahok részére a katunok (szállások) környékén pedig „bastina" nevű telkeket és legelőket biztosítottak. A katonáskodó keresztény vojnyákok határőrizeti, felderítő és hadtápszolgálatra kerültek alkalmazásra, miközben a szultáni ménes takarmányozásáról is ők gondoskodtak.[57] A gyalogság kérdését a janicsársereg megalapításával oldották meg. Az Edirne elfoglalását követő hadiportyákon elfogott rengeteg keresztény ifjú láttán egy Kara Rusztem nevű iszlám jogtudós felhívta I. Murád figyelmét, hogy a zsákmány (ganíma) törvénye szerint minden ötből egy fogoly (vagy minden fogoly pénzértékének ötöde), az ún. „pendzsik", őt illeti. Csandarli hadbíró javaslatára e fiú-

52 *J. A. B. Palmer, B. A.:* The Origin of the Janissaries. Manchester, 1953. 454—457. o.
53 Uo. 450. o. és az ott felsorolt irodalom.
54 Uo. 456—460. o.
55 Konstantinápoly megrohanásáról l. Enzyklopäedie... III. k. 1080. o.; Drinápoly elestének körülményeit *Asikpasazáde* leírásában l. *Kreutel:* i. m. 81—84. o. *(a „Névtelen" leírásában)*; *Giese:* Anonym... 30—31. o. Drinápoly elestének körülményeit Asikpasazáde leírásában l. *Kreutel:* i. m. 81—87. o.; a „Névtelen" leírásában l. *Giese:* „Anonym..." 30—31. o.
56 A „csift", „csiftlik" jellemzőit legrészletesebben lásd Enzyklopäedie..." I. k. 890. o., és IV. k. 832—840. o. (ez utóbbi: „Timár").
57 *Werner—Markov:* i. m. 24. és 64—66. o.

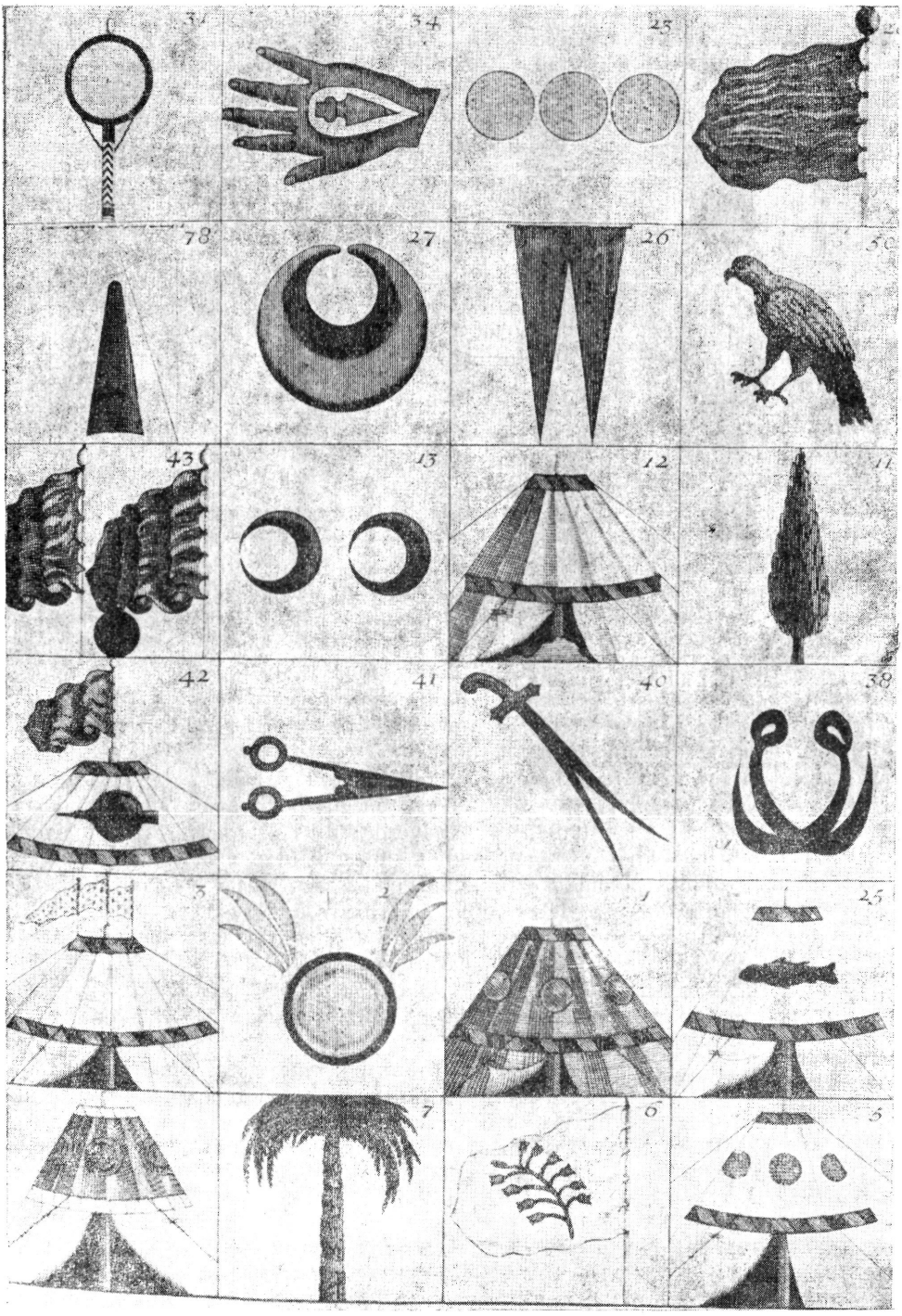

Janicsár orták emblémái

kat Anatóliába küldték, majd amikor a török nyelvet és szokásokat elsajátították, janicsár lett belőlük. Amikor a foglyok száma lecsökkent, bevezették a keresztény alattvalók kijelölt fiainak összegyűjtését (devsirme), akikből — szelektálás után — állami és udvari legfőbb tisztségviselők, vagy janicsárok lettek.[58] A további hódítások bázisát kétféle rendszabállyal teremtették meg: 1. célszerű lojalitás a behódolt lakossággal, sőt a volt uralkodó rétegek és katonai rendek bevonása az oszmán haderőbe, illetve az államigazgatásba (kenéz, primikür, kodzsa basa, keresztény timárbirtokosok stb.); 2. a turkomán kolonizáció. Először minden régi és új lakótelepre helyi rendfenntartót (jerli-szubasi) és kádit[59] neveztek ki. Ezután a stratégiailag fontos csomópontokban dervistelepeket (zavijes) hoztak létre, köréjük telepítve a gázikat újratermelő turkomán kolóniákat, akiket egyfelől az oszmán uralkodók „ráengedtek" az engedetlen vazallusokra, másfelől közülük jelölték ki a közutak szorosaira felügyelő „derbenzsik", és más — gyakran Bizánctól átvett — katonai és hűbéres elemek parancsnokait is.[60]

A turkomán kolonizáció három hadászatilag fontos irányt követett: 1. a történelmi „Via Egnatia" útvonalát középen, Trákiától az albániai tengerpartokig; 2. a balszárnyat Thesszália felé; és 3. a jobbszárnyat — további hódítások után — a Balkán hegyszorosain (derbendeken) át, Belgrád felé népesítették be.[61] Külön kell hangsúlyozni a jürükök áthozatalát a Balkánra, amit még Szulejmán, Orhán vadászat közben elhunyt reménysége kezdett el és öccse, I. Murád folytatott. A jürükök, katonáskodás és tábori szolgálat fejében, adómentességet élveztek, ezért hamar meggazdagodtak. A timarioták legnagyobb bosszúságára átbarangolták egész Ruméliát, s így a jürük szandzsák nem területet, hanem embercsoportot jelentett. Ez viszont azzal a kötelezettséggel járt, hogy tartózkodási helyüket állandóan közölniük kellett az illetékes beglerbéggel.[62]

E szakasz során Orhán elgondolásának harmadik mozzanatához, Konstantinápoly ostromához minduntalan visszatértek, de átütő sikereket csakis a nyugat felé irányuló haditevékenységek hoztak. I. Murád, a kemény balkáni módszerekhez viszonyítva, jóval liberálisabban bánt az anatóliai emirátusokkal. Talán ez a megkülönböztetés is közrejátszott abban, hogy a vazallus szerbek oszmánellenes koalíciót hoztak létre, de az első rigómezei (koszovo-polje-i) csatában (1389) döntő vereséget szenvedtek. A csatában Milos Kobilics, a világhírre szert tevő szerb nemes, Murád „nagyurat"[63] leszúrta. Fia, I. Bajezid, *kettős hadászati célt* tűzött maga elé ki. 1. Konstantinápolyt mindenképpen szerette volna elfoglalni; 2. az oszmán államhoz tartozó uralmi térségből birodalmat szeretett volna kovácsolni. Uralma kezdetén Európában előnyomult a peloponnésszoszi félszigetig, északon pedig a Dunáig. Kisázsiában kíméletlen módszerekkel minden turkomán bégséget bekebelezett. Tervében azonban az egyik utolsó középkori keresztes hadjárat megzavarta. Elődeinek katonai reformjai most éreztették igazán előnyös hatásukat. Az oszmán haderő — mely Konstantinápoly alól vonult a keresztesek által ostromolt Nikápoly falai alá — megsemmisítő vereséget mért a Zsigmond magyar király által vezetett keresztesekre.[64] Bajezid ekkor a keleti fűszerkereskedelmet (tömjén utat) akarta kiragadni az egyiptomi mamelukok kezéből, egyben a selyem-úton is felügyeletet akart gyakorolni. Hadjáratának előkészületei közben azonban *Timur-lenk*, a török származású „nagy gázi", „isten földi

58 A janicsárok keletkezéséről lásd *Palmer:* i. m. (52. sz. jegyzet).
59 *Werner—Markov:* i. m. 28—29. o.
60 *Olga Zirojevic:* Tursko vojno urodenje u Srbiji. Belgrád, 1974. 176—189., 295., 298. o.; *Hegyi Klára:* Disszertáció... 84—86. o.
61 *Inalcik:* i. m. 10—11. o.; *Werner—Markov:* i. m. 28—29. o.
62 *Giese:* Anonym... 10. o.; *Werner:* Geburt... 207—210. o.
63 *Werner—Markov:* i. m. 31. o.; *Kreutel:* Hirtenzelt... 93—95. o.
64 A nikápolyi csata körülményeit legújabban *Atiya* dolgozta fel The Crusade in the Later Middle Ages c. könyvének XVIII. fejezetében (London, 1938.), l. még *Mályusz Elemér:* Zsigmond király uralma Magyarországon c. művéből (Bp., 1984.) a 102—108. o. és a minket érdeklő hadtörténeti aspektusokat, tömören *Rázsótól:* a HK 1973/3. számából (303—441. o.).

uralkodótársa", a dzsingiszida Kázán kán nevében „kánok kánjává" nőtt béna világverő, forró steppei szélviharként rázúdult Anatóliára és Ankaránál — mivel a Bajezid seregében levő tatárok és a kisemmizett turkomán fejedelmek hadinépe ütközet közben átállt a „sánta vas"-hoz — döntő csapást mért az oszmán haderőre. Anatólia turkomán fejedelmei visszakapták bégségeiket, s Bajezid négy fia is megkapta a maga „jussát". E kilátástalan helyzet a második hadászati szakasz végét jelzi.[65]

A harmadik szakaszt (1403—1451) *katonapolitikailag* a haderő újraszervezése jellemezte. Egyfelől hatalomra kellett segíteni a civakodó szultánfiak közül azt a személyt, aki képes megteremteni az oszmán uralom korábbi feltételeit; másrészt megakadályozni a Hunyadi által vezérelt kereszteseket abban, hogy a törököt kiűzzék Európából.[66] Eközben az oszmán haderőnek önmaga timárbirtokos és „kul" arculatát is meg kellett őriznie az ősi múltba (amikor még nem volt defter!) visszavágyó törzsi felkelésekkel szemben.

Mivel Bedreddin, Bürklüdzse Musztafa és Torlak Kemál népi felkelései, továbbá Muza-cselebi és Hamis (Düzme) Musztafa garázda „gázi" uralmai katonai sikereket értek el, hozzátartoznak az oszmán hadviselés történetéhez.[67]

Ágyúk már az első rigómezei csatában is részt vettek, a tűzfegyverek elterjedése és a huszita szekérvár-taktikának az oszmán hadművészetbe való beépülése mégis ebben a szakaszban történik meg. Szerbia és Bosznia annektálása után az ütközőzónában megjelennek a döngölt földvárak (palánkok), melyek környékén olyan újabb katonai rendek portyáznak, mint az „ötzsoldosok" (beslik), a „bátrak" (günüllük), „megszállottak" (delik) és a „mesterlovasok" (fáriszok). Az oszmán tengerpartokról „tengeri akindzsik" (levanteiek) kezdik rémületben tartani a Földközi-tenger hajósait és tengerparti lakott helységeit. A csatákban a felszabadulásra vágyó parasztokból és kézművesekből álló dzserehorok is résztvesznek. Ebben a szakaszban alakul ki az oszmán csatarend európai és ázsiai formája, mely — bár megtartja a lovas-nomád hagyományokat (csalogató visszavonulás, nyílzápor stb.) — a tűzfegyverek beiktatásával mégis új minőségnek számít.[68] Azzal az ürüggyel, hogy az anatóliai emirátusok zöme részt vett a népi, illetve a törzsi harcosok felkeléseiben, ismét bekelezték őket az Oszmán Birodalomba, melynek keleti határai ezáltal újra az Eufráteszig terjedtek.[69] Ezen időszakban — II. Murád alatt (1421—44; 1446—51) — három világtörténeti jelentőségű csata (Izlad, Várna, második rigómezői) megnyerése az oszmánok számára mintegy biztosította világbirodalmuk kikovácsolásának feltételeit.

A *negyedik hadászati szakasz*, (1451—1512) lényegében két részre osztható. Az első Hódító Mehmed extenzív jellegű rendszabályait foglalja magában; a második során II. (Veli) Bajezid intenzív katonai reformjai alapozzák meg az oszmán világbirodalom lerakásának feltételeit. II. Mehmed politikája nyíltan arra irányult, hogy befejezze őseinek félbemaradt művét, vagyis a volt kelet-római (bizánci) birodalom egykori területeit bekebelezze az Oszmán Birodalomba. Ezt az általános politikai célt alátámasztó katonapolitikája két irányban nyilvánult meg: a) az addig különálló portaszolgákat összeolvasztotta a janicsár hadtesttel, s a rendszeres janicsárlázadásoknak úgy próbálta elejét venni, hogy „megbízható" szekbánjait (udvari falkamestereit) élenjáró szerephez juttatta az odzsákon belül. Ugyanakkor az állami

65 *Werner:* Geburt... 183—193. o.; *Kreutel:* Hirtenzelt 95—116. o.
66 *Inalcik:* i. m. 17—22. o.; *Werner—Markov:* i. m. 39—54. o.; *Wittek:* Der „Beiname" des osmanischen Sultans Mehmed I. (Jerusalem, 1963.); *Babinger:* Von Amurath zu Amurath. Leiden, 1950.
67 *Werner—Markov:* i. m. 39—48. o.
68 *Fodor Pál:* Egy szeldzsuk intézmény útja Magyarországra: a „dzserehorok" HK 1981/3. 354—375. o.; *Iorga:* i. m. I. 185. o.
69 *Werner—Markov:* i. m. 51—52. o.

és udvari vezetésből — sőt, háreméből is — kiszorította a turkomán és fejedelmi elemeket. b) Timárbirtokos lovasainak számát szerfelett megnövelte azáltal, hogy 20 000 faluközösséget és monostort elvett az élősködő mulk-uraktól és vakuf-kezelőktől, és javadalombirtokokként érdemes harcosai között osztotta ki azokat. Felismerve, hogy mindaddig nem tekintheti magát a kelet-római császárság utódjának, amíg Konstantinápolyt meg nem hódítja, uralkodásának első feladataként — 1453. április 6. és június 1. között — elfoglalta, majd birodalmának fővárosává tette a metropoliszt; miáltal szertefoszlatta a pápa és a keresztény uralkodók minden reményét arra vonatkozólag ,hogy Bizánc megmenthető a kereszténység számára. Mehmed másik világtörténeti jelentőségű tette az volt, hogy Uzun Haszán sah, a „Fehér-ürü" törzs főnökéből felkapaszkodott uralkodó turkomán világbirodalmi ábrándját a terdzsáni (baskenti?) csatában szertefoszlatta, de sürgős európai tennivalói miatt (pl. a 17 évig tartó velencei háború, Havasalföld „komor, sötét, oszmán-nyelő erdői", Szkander-bég albániai függetlenségi harcai, Hunyadi belgrádi diadala stb.) végleg megszüntetni nem tudta. Húsz állam meghódításával a Dunától az Eufráteszig, Moldvától és Kaffától Szíriáig, Albániától a trapezunti császárságig oszmán fennhatóság alá vonta egész Kisázsiát és Ruméliát. Vazallusok csak a Duna és Eufrátesz közötti térségen kívül maradtak. Az Isztambul, Shkodra (Albánia), Rodosz és Belgrád falai alatt visszahagyott ágyúszörnyetegek manőverképtelenségén okulva Mehmed eltanulta az Ibériából száműzött móroktól és zsidóktól az „ágyúszekerészet" mesterségét, mely már a terdzsáni csatában győzelmet biztosított neki. Halálakor, Isztambul birtokában, „két földrész és két tenger ura", s az oszmán birodalom „tulajdonképpeni megalapítója" volt.[70]

A Hódító Mehmed által „télen-nyáron" folytatott haditevékenységek annyira kimerítették a birodalom erőforrásait, hogy trónra jutott fia, az alattomos II. Bajezid uralkodása alatt szükségképpen egy békésebb, erőt gyűjtő szakasznak kellett következnie. Ezt a körülményt az is rákényszerítette nevezett szultánra, hogy trónkövetelő öccse, a római pápa „gondnoksága alatt" tartott Dzsem herceg miatt nyugat felé meg volt kötve a keze. Ez a helyzet viszont nem riasztotta vissza az öreg Jákub boszniai pasát attól, hogy Derecsényi horvát bán seregében küzdő magyar és horvát ifjak koponyáiból „minaret magasságú tornyot" rakasson.

II. Bajezid uralkodásának második felére esik az anatóliai „piros fejek" (Kizil basok) tömeges felkelése Nur Ali Kalifa és Sahkulu (akit az oszmán történészek „Sejtán Kulunak" — vagyis „Ördögszolgának" neveznek) vezérlete alatt. E mozgalmakat az Uzun Haszán „hátán felkapaszkodott" Szafavida Iszmail új iráni sah támogatta.[71] Veli Bajezid belekeveredett az apja halála miatt elmaradt egyiptomi háborúba, amely „megfeneklett"; de annál hasznosabb volt Kilia és Akkerman fekete-tengeri kikötők birtokbavétele, mert ezekkel fontos kereskedelmi központok és hajóépítésre alkalmas faanyagot nyújtó erdők kerültek az oszmánok kezére.[72] Katonatechnikai szempontból ez a „passzív időszak" két fontos eredményt hozott: a) a kor leghíresebb kalózvezére, Kemál-reisz, oszmán szolgálatban erős flottát hozott létre és bevezette a kalóztaktikát, mellyel a Földközi-tenger réme lett; b) a Hódító által elkezdett ágyúöntő műhelyeket *Bajezid* kifejlesztette és a zsoldjába fogadott renegátokkal olyan ütőképes tüzérséget szervezett, amellyel fia, I. Szelim (1512—1520) minden ellenfelét elsöpörte az útból.[73]

70 *Inalcik:* i. m. 26—29. o.; *Babinger:* Mehmed der Erober und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende München, 1953. (recenzióját l. *Wittektől* a Bibliotheca Orientalis [Leiden] 1957. 5., 6. számában, 262—263. o.); *Werner* Sultan Mehmed... (l. a 11. sz. jegyzetben).

71 Dzsem hercegről l.: *Vera Mutafcsieva:* Cem szultán. Bp., 1976.; *Werner—Markov:* i. m. 81—87. o.; *Inalcik:* i. m. 30—33. o.; II. Bajezid uralkodásának klasszikus krónikásai: *Orudzs* és az ún. „*Hanivaldanus*"-*i Névtelen* (lásd *R. F. Kreutel* fordításában: Der fromme Sultan Bayesid címmel, Graz, Wien, Köln — 1978.).

72 *Werner-Markov:* i. m. 82—83. o.

73 Uo. 83. o., 90. o.; *Inalcik:* i. m. 32—33. o.; *I. Szelim* krónikása: *Feridun bég* részletesen ír az oszmán tűzfegyverek sikereiről.

Az *ötödik hadászati szakasz*, (1512—1590) során az Oszmán Birodalom kiterjedése eljutott a haderő „akciórádiuszának" szinte végső határáig. A szakszerzők az „akciórádiusz" fogalmát — az oszmán haderő esetében — kettős értelemben is használják. *Tágabb értelemben* a hadrakelt teljes haderő tevékenységi körzetének viszonylag végső határát[74]; *szűkebb értelemben* pedig a határok mentén és a végvárakban tevékenykedő katonai elemek portyáinak kitett ellenséges területeket értik alatta[75]. A hadrakelt oszmán haderő hatósugarának XVI. századi lehetőségeit — európai viszonylatban — újabban Perjés Géza tette vizsgálat tárgyává.[76] Ő a haderő mozgási sebességét, a hadjáratra fordítható időt és az utánpótlás lehetőségeit tartja a hatósugarat meghatározó tényezőknek.[77] Napi 15 km-nyi menetsebességet és 180 napig tartó hadjáratot alapul véve, 2 700 km-nyi távolságot kap, melyet — a visszatérés kényszere miatt — kettéosztva és egy havi időt harci manőverekre, ütközetekre számítva, végül 900 km-nyi eredményre következtet. Mivel Isztambul és Buda között az 1460 km-es távolság 97 nap alatt volt megtehető (nem is szólva Bécsről, mely újabb 16 menetnapot igényelt), Perjés kimutatja, hogy már Buda is alaposan kiesett az oszmán haderő hatósugarából, s ennélfogva „...Buda megtartása szinte a véletlenen múlt."[78] Le kell szögezni, hogy az akciórádiusz — az adott haderő haditechnikai jellemzőinek függvényében — a hadviselés objektív törvénye[79], melyet (ha nem is egzakt összefüggés formájában) a racionálisan gondolkodó oszmán hadvezetésnek szükségképpen figyelembe kellett vennie. Ezt a körülményt maga Szulejmán szultán (az 1529-i és 1541-i fethnámékban)[80] elismeri, legújabban pedig Inalçik indokolja meg logikusan.[81] Perjés további három neves szerzővel támasztja alá az álláspontját[82]. Mivel azonban Buda és ütközőkörzete de facto oszmán megszállás alá került (bár ezt az oszmán kormányzatnak évi 300 000 aranya bánta[83]), továbbá Bécset az oszmán haderő kétszer is megostromolta, nyilvánvaló, hogy *az akciórádiusz törvényének felismerése és figyelembevétele ellentmondások közepette érvényesült.* Ugyanis a) a dár ül-iszlám elve arra sarkallta az oszmánokat, hogy addig terjeszkedjenek, ameddig az lehetséges; b) az akciórádiuszt nem lehet egyforma hosszú vonalnak felfogni, mert regionálisan a támadással szembeni ellenállás erősen eltért egymástól (az Oszmán Birodalom területe a XVII. század elején egyáltalán nem hasonlított valamiféle köralakzathoz); c) a katonai erők és eszközök átcsoportosításával, a haditevékenység kedvező időpontjának megválasztásával, az ellenfelek megosztásával, a hadaknak a hadszíntéren, vagy annak közelében való átteleltetésével, a hódítás szakaszosságával az adott régióban a hatósugár átlagos távolságát változtatni (rövidíteni, vagy nyújtani), illetve effektusát ellensúlyozni lehetett. Ha tehát figyelembe vesszük, hogy a Buda 1541-i török megszállása és 1686-i visszavívása közötti időszakban az egyesített keresztény hadak öt alkalommal távoztak véres fejjel Buda alól, továbbá hogy ugyanezen időn belül az oszmán haderő csak Lepantónál és Szentgotthárdnál szenvedett hadászati jelentőségű vereséget, másutt csak kudarcot, ezzel szemben Tuniszt, Ciprust, Krétát, Lorisztánt és Podóliát meghódították, aligha lehet véletlen jelenség a 150 évig tartó magyarországi hódoltság. Az 1683-i kahlenbergi (bécsi), párkányi és esztergomi török vereségeknek, majd az ezeket követő budai (és az egész

74 A magyar szerzők (pl. *Perjés* és vitapartnerei) általában ebben az egyszerű fizikai értelemben (út = idő×sebesség) használják.
75 Ilyen szűkebb értelemben használja pl. *Werner* a martalóc portyák esetében (l. *Werner-Markov:* i. m. 65. o.).
76 Mindkét az előzőekben idézett művében (utóbb: Mohács, 79—85. o.).
77 Bár a szerző elvileg csak az 1526-i oszmán-török hadjárat vonatkozásait tárgyalja, de bizonyító apparátusában egy évszázaddal későbbi eseményeket is felhasznál, amikor a haditechnikai jellemzők jelentősen változtak.
78 *Perjés:* Mohács, i. m. 81. o.
79 A hadviselés törvényeiről l.: *Generál Tibor:* A hadművészet általános és különös törvényei (Honvédelem, 1970/1. sz. 70—82. o.).
80 *Thúry:* i. m. I. k. 389. és 392. o.
81 *Inalcik:* i. m. 35—37. o.
82 *McNeil, Barker, Coles* (Mohács, 83. o.); műveik címe *uo.* 447., 451., 452. o.; a „Mohács vita" a 446—447. o.
83 *Káldy-Nagy:* „Szulejmán" 179. o.

magyarországi) kudarcaiknak a fő okai elsősorban az Oszmán Birodalom általános hanyatlásának folyamatában, illetve Európa politikai és hatalmi erővonalainak változásaiban tárulkoznak fel, melyhez a hadművészet nyugati fejlődése és keleti megmerevedése is nagymértékben hozzájárult. Az a körülmény tehát, hogy az oszmán kormányzat olyan távoli tartományokat, mint Habes (Abesszinia), Jemen, Algír és Buda, oly sokáig hatalmában tarthatott, azt látszik bizonyítani, hogy az akciórádiusz törvénye — bizonyos határok között — a hadviselés többi alapvető törvényének alávetve érvényesült.[84]

Az ötödik hadászati szakasz oszmán katonapolitikájára az a jellemző, hogy haderőiket alkalmassá tették a távoli hódításokra és a nagykiterjedésű diszlokációra, ami viszont óhatatlanul felhíguláshoz vezetett. I. Szelim katonai reformjai — az örökölt tűzfegyverek mellett — nagymértékben elősegítették a nyolc évi uralkodása alatt végrehajtott szédítő hódításait.[85] A hirtelen megnyílt új erőforrások szilárd alapot biztosítottak I. (Kánuni) Szulejmán (1520—1566) 13 hadjáratához, s így halálakor 25 vilájetet (korábban: béglerbégség) hagyott hátra, melyek a század végére 31-re egészültek ki.[86] Az Európáénál nagyobb területet felölelő birodalom biztonsága megkövetelte, az ún. „külső" és „belső" hadászati övezetek megteremtését és a külső zóna minden eszközzel való erősítését. Ezt — többek között — azáltal érték el, hogy ezekbe a vilájetekbe a hadviselésben jártas és a helyi körülményeket jól ismerő vezirpasákat neveztek ki helytartókként, akik — a mellékjük rendelt mál-defterdárokkal együtt — jövedelmező hász-ok felett rendelkeztek (vagy magas évi pénzt, — szálijáne — kaptak), továbbá az állami bevételekkel szabadabban gazdálkodhattak azért, hogy jelentős számú pasa-katonaságot, illetve zsoldos félreguláris csapatokat tarthassanak fegyverben.[87] E zónában az oszmán adminisztráció lehetőleg nem változtatott a régi törvényeken és szokásokon, s azt is lehetővé tette, hogy az itt élő etnikumok saját korábbi elöljáróik útján kapcsolódjanak az államukhoz.[88] Európában a határok mentén „martalóc övezet" jött létre, mely Bulgáriától a Duna, majd a magyarországnyi török végvárak vonalát követve Dalmácián át Görögországig húzódott, ahonnan a kalóz levanteiek — mint az előzőekben már említettük — az Ibér-félszigetig rettegésben tartották a Földközi-tenger hajósait és partmenti vidékeinek lakosait.

Máig vitatott, hogy a magyarországi török hódoltságnak mindenképpen be kellett-e következnie? Ha a korabeli török krónikásokat (Dzselálzáde, Kara Cselebizáde stb.), továbbá a követségi jelentéseket és a szultáni fethnámeket (győzelmi híradások) olvassuk, egyértelműen kiderül, hogy I. Szulejmánnak esze ágában sem volt megszállni Magyarországot, hanem szövetségesnek, vagy vazallus, adófizető államnak szerette volna megnyerni. Azt, hogy Budát 1541-ben mégis bekebelezte és később szilárd ütközőzónát alakított ki körülötte, szinte a körülmények kényszerítették rá. Az 1529-i és az 1541-i fethnámékben ő maga mondja, hogy Magyarországot azért adta János királynak „...mivel a közte és a müszülmán birodalom között levő

84 A Kara Musztafa Bécs alatti kudarcával foglalkozó, továbbá a Budavár visszafoglalásának körülményeit elemző legújabb közlemények (*R. F. Kreutel:* Kara Mustafa vor Wien... Graz, Wien, Köln, 1982.; *Sugár István:* A budai vár és ostromai. Bp., 1979.; *Uő:* Lehanyatlik a török félhold. Bp., 1983.; *R. Várkonyi Ágnes:* Buda visszavívása 1686. Bp., 1984.; *ifj. Barta János:* Budavár visszavétele. Bp., 1985. stb.), bár többnyire érintik az Isztambul és Buda közötti távolságot, mint hátrányos tényezőt, de a magyarországi török hódoltság fennmaradását inkább diplomáciai (pl. oszmán-francia barátság), politikai (pl. a Habsburg-spanyol-német Birodalom széthullása a vestphaliai béke után) és a keresztény hatalmak előnyére csak lassan változó katonai tényezőkben látják. *Rázsó Gyula* lektori jelentésében felhívja a figyelmet, hogy az oszmánok addig terjeszkedtek amíg erre lehetőségük volt. Példának hozza fel a dél-orosz steppe megszállását a XVI. század második felében, Azerbajdzsánét a század végén, melyek „ugyancsak kívül estek a bűvös akciórádiuszon!".

85 Legfontosabb katonai reformjai voltak: 1. a mulk- és vakuf-birtokok nagy részét visszaadta a timariótáknak; 2. a janicsárok vezetési rendjét megváltoztatta és az aga-bölükökkel kiegészítette őket.

86 L. a HK 1984/4. számában a 648—649. o.-on lévő táblázatot.

87 *Hammer:* Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatverwaltung... I—II. k. Wien, 1815. (a továbbiakban — ORSS), II. k. 211—224. o.

88 Uo.: 242—243. o.; *Inalcik:* i. m. 104—132. o.; *Hegyi Klára:* Egy birodalom végvidékén. Bp., 1982. 50—58. o.; *Werner—Markov:* i. m. 63—66. o.

óriási távolság miatt nem lehetett közvetlenül birtokba venni és őrséggel ellátni", továbbá „...nagyon távol esett a moszlim birodalomtól és így nagyon nehéz lett volna a kormányzása."[89] A szultán „háta mögött" kötött váradi béke, melyben Zápolya megállapodott Ferdinánd királlyal, hogy a magyar trónt, halála után ez utóbbi örökli, Szulejmánt arra kényszerítette, hogy — ha nem akarta négy korábbi hadjáratának eredményeit semmissé tenni — beékelődjön Magyarország közepébe. Dzselálzáde (aki akkoriban nisándzsi — főpecsétőr — volt) ezt írja: „János király az ország védelmezésében és megtartásában gyenge volt, valahányszor megtámadta az ellenség, ő az ország másik részében rejtőzködött el előle."[90] Cselebizáde pedig így indokolja Buda megszállását: „Szulejmán ugyan János királynak adományozta az országot, de 1541-ben elfoglalta, azért, hogy Ferdinánd király többé ne vágyakozhassék rá."[91]

A XVI. század közepétől az oszmán hadvezetésnek mind az európai, mind az iráni hadászati irányokban haditevékenységekkel kellett számolni. Igaz ugyan, hogy a csaldiráni győzelem (1514) után Jávúz (Éles) Szelim üldözni akarta sah Iszmailt, de ebben a lázadó (s talán a síita perzsákkal egy húron pendülő, a heterodox bektasi szektához húzó) janicsárok megakadályozták.[92] Mivel tehát a szafavida hatalom fennmaradt, örökös veszélyt jelentett az oszmánok számára, sőt a római Fabius Cunctator halogató taktikáját olyan jól elsajátították, hogy soha sem lehetett őket nyílt csatára kényszeríteni.[93] A tárgyalt hadászati szakasz vége felé — egyelőre csak „mellékhadszintérként" — megnyílt a harmadik front is, mivel IV. (Rettegett) Iván cár (1535—1584) jogara alá vonta az orosz fejedelemségeket. Első tevékenységeinek egyike volt a Volga-menti ütközőzónában levő muzulmán kánságok felszámolása, s ezáltal a közvetlen harcérintkezés felvétele a krími kánság hordáival, akik az oszmánok leghűségesebb vazallusai voltak. Az 1561-i Kaffa ellen indított orosz támadás után született meg az a soha meg nem valósított terv, miszerint a Volga és a Don között csatornát és két megerődített várost építettek volna a birodalom északi védelmére.[94]

Arábiában, Szíriában, Egyiptomban, Tuniszban és Algírban az oszmánok politikai elgondolásaikat egyfajta liberalizmussal érték el. E körzetekben kétfajta célt tűztek maguk elé: 1. biztosítani minden térségben folytatott hadjáratok gabona, málhás- és vágóállatszükségletét, melyekkel e régiók bőségesen rendelkeztek; 2. az oszmánok európai szárazföldi hadászati irányaiból ellenséges erőket elvonni vagy semlegesíteni azáltal, hogy az oszmán (kalóz) flotta állandóan háborgatja a Földközi- és Adriai-tenger partvidékét, ahová a berber tartományokból indultak ki.

Az első célkitűzéshez felhasználták azt a körülményt, hogy Arábia (Hedzsász) — a maga évi több-százezer zarándokával — az egyiptomi gabonaexporttól függött. Ha ez leáll, akkor a bekövetkező éhínség forrongást idézett volna elő. Az oszmán szultánok (1518-tól a „kegyes Mekka és a fényes Medina védnökei") az egyiptomi gabonaexporttal tartották a szent városokat kordában. Ez azonban nem jelentette azt, hogy évenként újból ne indítsák el a fehér „zarándok tevét", mely a védnök szultán ajándékait vitte Mekkába. Tudni kell, hogy az egyiptomi „multázimok" (gazdag réteg) számára csak akkor volt lehetséges a zavartalan gabonaexport, ha az oszmán gabonabeszerző (mübajadzsi) jelentette, hogy a haderő szükséglete

89 A martalóc övezetről lásd *Werner:* Geburt... 110—111. o.; a fethnámékből való idézet lelőhelyét l. a 80. sz. jegyzetben.
90 *Thúry:* i. m. II. k. 188. o.
91 *Thúry:* A török hódítás kezdetei Magyarországon. Századok, 1893. 565—567. o.
92 *Werner—Markov:* i. m. 90. o.
93 I. Szulejmán perzsa hadjáratait legtömörebben l. az „Enziklopäedie..." IV. k. 566—569. o.
94 *Johann Wilhelm Zinkeisen:* Geschichste des osmanischen Reiches in Europa. 1—7. Teil. Gotha, 1853—58. III. k. 522—528. o.; *Inalçik:* i. m. 38—40. o.

— hatósági áron — beszerzést nyert, továbbá, ha a kairói defterdár kimutatta, hogy az állami adókat és illetékeket zavartalanul behajthatta. Mivel Vasco da Gama 1498-ban hajózta körül Afrikát, I. Szelim viszont csak 1517—18-ban hódította meg Egyiptomot, az oszmánok a közvetítő fűszerkereskedelemről némileg lemaradtak, noha még mindig megmaradt a selyemkereskedelem közvetítéséből és a mekkai zarándoklatokból eredő jövedelem. Emellett a szíriai, egyiptomi és a mekkai—medinai haszonbérletekből, illetve a gazdag „kegyes" alapítványokból (vakufok) származó hozadékok is az ő kincstárukat gazdagították. Káldy-Nagy Gyula adatai szerint 1526-ban a birodalom 477 millió akcse bevételéből 116 millió akcse Egyiptomból származott.[95]

Említett második stratégiai céljukat úgy érték el, hogy a szultánok bölcs mértéktartást tanusítottak a szinte második hadtestté terebélyesedett algíri janicsárokkal szemben. Nekik eltűrték, hogy eleinte csak hangadók legyenek a „dey" (béglerbég) divánjában, később pedig már azt is, hogy e „dey"-t saját köreikből válasszák. A janicsárlázadásnak ez a „legalizált" formája csak Algírban nyert „polgárjogot".[96] A tengeri hatalomhoz a janicsárok abszolút hatalma azonban kevésnek bizonyult. Ehhez matrózokra és evezősökre (küredzsik) is szükség volt. Ez utóbbi katonai rendek elsősorban a Spanyolországból elűzött zsidókból, mórokból, moriszkókból (keresztény arabok) és más (pl. dalmát) renegátokból kerültek ki. Ezekből az elemekből sokan szédítő karriert futottak be.[97] Az oszmán kormányzat szemet húnyt a janicsárok és a „reisz"-ek állandó civakodása felett, bölcsen alkalmazva a „divide et impera" elvét. Jól tudták ugyanis, hogy a konfrontáció azonnal megszűnik, ha tengeri „dzsihád"-ra (értsd kalózakcióra) indulnak a hitetlenek kisebb hajókötelékei, illetve tengerparti városai ellen. Az oszmán flotta — ebben a szakaszban is — követte Kemál-reisz hagyományait, vagyis igyekezett a kisebb hajókötelékeket megcsáklyázni, miközben a nagyobb hajórajokat messziről elkerülte. Bár Prevezánál (1538. szeptember 29.) tengeri csatát nyertek, Lepantónál (1571. október 7.) szinte egész hajóparkjukat elvesztették. A kitűnő dalmát renegát, Uludzs Ali azonban, aki újonnan kinevezett kapudán-ként magához ragadta az arzenálok megfeszített munkájával gyártott hajókat is, egy év múltán már ismét erőfölényben volt a Földközi-tengeren.[98]

Röviden tehát: az ötödik hadászati szakasz során az oszmánok 1. likvidálták az anatóliai síita ellenzéket és erőt vettek a Szafavida uralmon Iránban (de nem tudták megsemmisíteni); 2. meghódították Szíriát, Mezopotámiát, Egyiptomot, Boldog- és Köves-Arábiát, valamint a Vörös-tenger partvidékét; 3. szilárdan megvetették a lábukat a Földközi-tenger nyugati medencéjében (a berber tartományokban); Magyarországban mélyen benyomultak a Habsburg örökös tartományok hátába. E hadászati periódusnak — és egyben az Oszmán Birodalom felfelé ívelő szakaszának — végét Inalçik az 1590-ik évre teszi.[99] Ezzel az időponttal azért lehet egyetérteni, mert eddig — a lepantói tengeri csatát és a gyurgyevói vereséget kivéve — az oszmánok még mindenütt győzni tudtak (bár pl. mezőkeresztesi győzelmük már pirruszi sikernek számított.) Ettől kezdve azonban, bár hadászati vonatkozásban tartani tudták a XVI. század derekáig elért színvonalukat, harcászatilag gyakran kellett vereségeket elszenvedniük. Ami ezután következett, azt Inalçik hanyatlásnak nevezi.[100] A haderő hanyatlását eleinte csak az „éles szemű" megfigyelők vették észre.[101] Az oszmán ház hercegeit többé nem az amászjai szandzsák hadiesemények-

95 Világtörténet, 4. k. 578—583. o. és az idevágó irodalom; az egyiptomi jövedelemmel kapcsolatban l. *Káldy-Nagy:* Szulejmán. 137. o.
96 Világtörténet, 4. k. 583—584. o.
97 *Turgut-reisz, Szidi-reisz, Piri-reisz,* a dalmát *Uludzs Ali* és a magyar *Piále vezirpasa* stb.
98 *Zimányi Vera:* Lepanto, 1571. Bp., 1983. 34—37., 104—107., 200—201., 203—206. o.; Világtörténet, 4. k. 585—586. o.
99 *Inalçik:* i. m. 3—4. o.
100 *Uő.:* i. m. 41. o.
101 *Uő.:* i. m. 51. o.-on az isztambuli angol követ jelentését idézi.

ben bővelkedő szinterén nevelték, hanem a Topkapi szeráj „kalickájában", ahol bármely pillanatban ki voltak téve a selyemzsinórnak. Az udvari és a tartományi közigazgatás főnökei teljes egészében korrumpálódtak, a javadalombirtokos lovasság lába alól a földet a nem katona (gedekli) birtokosok kihúzták, mert ők többet fizettek a birtok odaítéléséért. A portai katonai rabszolgák (kapi kullári) folyton lázadoztak és — mivel megszűnt a keresztény fiúk összegyűjtése (devsirme), mint kiegészítési rendszer — ez a korábban páratlan katonai és államvezetői intézmény felhígult, s a kiváltságok miatt túlszaporodott. Lassan csak „tiszteletbeli" katonákká váltak, mert főfoglalkozásként kéz- és földművességet, valamint kalmárkodást űztek. A telkes és adómentes katonai rendeket felszámolták és helyükbe napi zsoldosokat fogadtak (száridzsák és szejmenek), akik — mivel a hadjáratok után elbocsátották őket — hatalmas rablóseregekbe tömörülve garázdálkodtak Anatóliában (az 1518-i anatóliai parasztfelkelés vezére után „dzseláli"-knak nevezték őket). A janicsárokat saját fiaikból (kul oglu = szolga fia, kul kardes = szolgatestvér) egészítették ki, s a korábban bármelyiküktől megkövetelt, fanatikus vakmerőséget igénylő feladatokra külön, jól megfizetett osztagokat, a „szerdengecsti"-ket („akik fejüket átlépték") hoztak létre[102]. Mindezek olyan körülmények között következtek be, amikor az Oszmán Birodalom — mivel I. Szulejmán uralkodása alatt elérte a hagyományos közelkeleti kultúra és termelés teljességét — önelégültté vált, befelé fordult, s így elkerülte a figyelmét, hogy a humanizálódó (értsd: „kapitalizálódó") Európa megszabadul a középkor minden maradványától, miközben a Birodalom mereven elzárkózik minden új jelenség befogadásától.[103]

III. A haderő háborúra való felkészítésének néhány vonása

A reguláris és félreguláris állomány nevelése és képzése a felkészítés központi kérdése volt. A janicsárok nevelését azokra az artikulusokra alapozták, melyeket állítólag az alapító I. Murád fektetett le. Ezek előírták a feltétlen engedelmességet, a testület egységét, az egyszerűséget, az iszlám iránti odaadást, a személyi kiegészítés módjait (pendzsik, devsirme), újoncidőt az adzsemi oglánok között, a hadimesterség folytonos tökéletesítését, más mesterségek tilalmát, az előléptetés rangidőhöz kötését, tiltották a nősülést és a szakállviselést, s azt, hogy a janicsárt saját tisztjén kívül másvalaki megbüntethesse.[104] A büntetés négyféle lehetett: a) alantas munka a konyhán, b) börtön, c) 39 vesszőcsapás a fenyített talpára (falaka) és d) selyemzsinórral való megfojtás naplementekor a Rumili Hiszár nevű erődben, a nyilvánosság kizárásával. Az odzsak gyalázatát ugyanis titkolták, de ugyanakkor a holttest vízbedobásakor eldördült ágyúlövésből mindenki tudta, hogy elítélt janicsárt „temetnek".[105]

A szigorú fegyelem legfőbb jele a tisztaság és a csend volt. Caprara di Benaglia leírja, hogy a táborban esténként az áhítatra szálító kiáltás után a sereg imádkozott, majd a padisah jólétére mondott kívánsággal és „Hu!" kiáltással zárták a napot. Ezt egy ágyúlövés követte, ami után a halálos csend zavarásáért kemény büntetés járt. A janicsár odák tisztaságát és csendjét a kolostorokéhoz hasonlították.

Az egész hadtest kiképzését az 54. janicsár dsemaat szervezte. E mestereket tálim-

102 A XVI. század végi, XVII. századi oszmán történészek és utazók (*Pecsevi, Naima, Kjátib Cselebi, Evlia Cselebi* stb.) már a legtermészetesebb módon szólnak a „kul-oglu"-król és a „szerdengecsti-vitézekről".

103 *Inalçik:* i. m. 51—52. o. Természetesen a pozitivista *Inalçik* professzor magyarázatát az Oszmán Birodalom hanyatlásáról aligha fogadhatjuk el. Az utóbbi időkben napvilágot látott eszmefuttatások (pl. *Szántó Imre:* A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon. Bp., 1980. 109—111. o. és a hivatkozott irodalom) lényegében nem lépnek túl a Világtörténet 5. k. IX. fejezetének ismeretanyagán. Ez a probléma tehát — a Bécs és Buda ostromaival összefüggésben kiadott számos jubileumi közleményt is figyelembe véve — megoldásra vár.

104 *Nahoum Weismann:* Les Janissaires... Paris, 1964. 35. o.

105 Uo. 37. o.; Enzyklopädie... II. k. 613. o.

Hódító Mehmed-korabeli janicsár, fején a fehér föveggel (ak-börk). Gentile Bellini rajza a British Museumban.

hanedzsiknek nevezték, s a fegyverforgatásban leghíresebb janicsárokat és újoncokat helyezték oda. Basijuk nem zerkulát (tiszti föveg), hanem müdzsevéze nevű hengeres turbánt viselt.[106] Kkomplex hadgyakorlatokat a portai belső és külső szolgálat számára a szultáni vadászatok jelentették. Vetélkedéseik színhelye az isztambuli Ak-Maydán (aréna) volt, ahol — ünnepek alkalmával — hetekig tartó bemutatók, hadijátékok folytak. Kedvelt mutatványsorozatuk volt a muskéta- és íjlövészet, a futás, „küszködés", ugrás, tőr- és kopjavetés. Külön említést érdemelnek a „dzsirid"-játékok. A dzsirid rövid és könnyű ébenfa rúd, melynek végén nem hegy, hanem gömb volt kiképezve, hogy sérülést ne okozzon. Minden török helyőrség rendelkezett dzsirid-játszótérrel (Isztambulban az edirnei kapu mellett mező volt erre kijelölve).

106 Uo. 36—37. o.; *Decsy:* i. m. II. k. 307—309. o.; *Hammer:* GOR IV. k. 389. o. és V. k. 340. o.; *Uő.:* ORSS II. k. 212. o.

Falaka-fenyítés

A játék abból állt, hogy több lovas egyszerre dobta, illetve elkapta, majd újra visszadobta a feléje repülő dzsiridet. Minden janicsár mestere volt a tőrdobásnak, melyet hatalmas erővel tudtak célba juttatni. Kiképezték őket a számszerij és a parittya használatára, a kard, a szablya és a jatagán forgatására, sőt az olyan szükségeszközökkel való hadakozásra is, mint pl. a cséphadaró, ostor, bárd. Csónakázni és búvárkodni nagyszerűen tudtak és ügyesen ugrottak fel az ügető lovas mögé.[107]

A janicsárok szigorú fegyelmezésének ellentmondanak az Oszmán Birodalom legszörnyűbb jelenségeinek tartott janicsárlázadások, melyeknek vagy átszervezés, vagy „soron kívüli" hadjárat lett a következménye; ezért mindenképpen hadászati jelentőségük volt. Olyan elitcsapatok, akiktől közvetlenül függött egy uralkodó hatalma, gyakran lázadtak, sőt a hatalmat is átvették. Az irodalom megemlíti Théba líbiai zsoldosait, a római praetoriánusokat, az Abbaszida kalifák turkomán testőreit és az egyiptomi mamelukokat, akik nemcsak hogy fellázadtak, de saját soraikból választottak uralkodókat.[108] Az oszmán haderőben a janicsárok lázongtak a legtöbbet, de fellázadtak a kísérőlovas bölükök, az adzsemi oglánok, sőt — horribile dictu — még az ulemák is. Joseph von Hammer húsz nagyméretű janicsárlázadásról (Aufruhr) és negyvennégy felkelésről (Aufstand) számol be. A rendszeres „féktelen-

107 *Decsy:* i. m. II. k. 216., 225., 266., 348. o.; *Karácson Imre:* Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. I—II. k. Bp., 1904—1908., I. k. 10. o., a 3. sz. lábjegyzet.

108 Világtörténet képekben. I. kötet, Bp., 1981. 107. o.; *Dr. Lázár Gyula:* Az ozmán uralom története Európában. Bp., 1877. 9. o.; *Basilike D. Papoulia:* Ursprung und Wesen der „Knabenlese" im osmanischen Reich. München, 1963. 12—34. o.; *Hammer:* ORSS II. k. 193. o.

ségeket" nem is veszi nyilvántartásba.[109] A janicsárok rendszerint akkor lázadtak, ha a hosszú béke miatt elestek a zsákmánytól, vagy ha a szultán gyáva volt és kicsapongó életet folytatott. Sok lázadás oka volt a pénzrontás (a zsold vásárlóértékének csökkenése), a trónralépési ajándék (bahsis) csekély volta, a hadban való nélkülözés, a szabad rablás tiltása, s végül, ha „a Birodalom Oszlopai és Nagyjai" olyan oszmán herceget akarták trónra ültetni, akit a janicsárok nem kedveltek. A lázadás lefolyásának megvolt a maga forgatókönyve. Ha a janicsárok elégedettek voltak, akkor a negyedévi zsoldfizetés alkalmával mohón rohantak a rizses birkahúsra, amivel ilyenkor a szultán, helyőrségeikben, megvendégelte őket. Ezt tapasztalva a vezetők és gazdagok fellélegeztek. Ha a piláfot csendben, vagy halkan morogva érintetlenül hagyták, ez néhány nagyméltóságnak a fejébe, a szultánnak pedig esetleg a trónjába kerülhetett. Az események ezután két változat szerint bontakothattak ki: a) Ha a janicsárok a zsoldfizetés helyén borították fel a kondért (mely a zászlónál is becsesebb palládiumuk volt), akkor mindenki — a szultán is — menekült, amerre látott. b) Előfordult, hogy az isztambuli Ot-meydán (húsos tér) mellett épült laktanyájuk előtt kezdték főzni a „felkelés levesét", s közben vagy a tűzhely köré, vagy a laktanya közepén épült templomba (orta dzsámi) gyülekeztek, ahol bektasi szerzeteseik lázító beszédekkel ingerelték őket. Ha az általuk követelt fejek megjelentek a Topkapi szeráj kapuján, akkor rendszerint nem borították ki a levest. Ha viszont felborult a kondér, akkor néhány napig senki sem volt biztonságban. A szultáni tanács tagjainak palotáival kezdték. Akiket ott találtak, kardélre hányták, kincseiket elrabolták, háremüket meggyalázták. Ezután a bazárok és a dzimmik (nem muzulmánok) következtek; raboltak, öltek, gyújtogattak. Néhány nap után a főmufti kihozatta a próféta zászlaját és minden igazhitűt felszólított, hogy gyülekezzen köréje. A fővárosban ekkor a lázadók sikoltozva és jajgatva „megbánták bűneiket", majd odáikba vonultak. Az új vezetés néhány „mély érzelmű, de magas szenvedélyű"[110] janicsárt megfojtatott, s az élet — rendszerint egy új hadjárattal, mely egy időre elfoglalta az odzsakot — ment a maga útján tovább.

A XVI. század végéig hat nagyméretű janicsárlázadás zajlott le. 1444-ben a birodalom végveszélybe került, mert az Ulászló vezette nemzetközi keresztes sereg behatolt a Balkánra. A fiatal II. Mehmed nem volt képes úrrá lenni a helyzeten (pánik, tűzvész, a mulk- és vakufurak passzivitása stb., továbbá kényszerű pénzrontás), ezért egy óriási janicsárlázadás visszahozta II. Murádot magnéziai számüzetéséből, aki Várnánál legyőzte a kereszteseket.[111]

1481-ben, Hódító Mehmed halálakor, üres államkassza várt az új szultánra. A nagyvezir, Nisáni Ahmed, titokban mindkét herceget, Bajezidot és Dzsemet is értesítette. A janicsárok bálványa, Gedik Ahmed pasa ekkor fellázította a janicsárokat, akik II. Bajezid beérkeztéig „féken tartották" a Dzsem-pártiakat.[112] 1512-ben egy hatalmas janicsárlázadás biztosította, hogy az öreg II. Bajezid mondjon le és helyét legfiatalabb, de legharciasabb fiának, Javuz („Éles") Szelimnek adja át. 1514-ben az oszmán haderő hallatlan megpróbáltatások árán („éhségmenet") jutott el Csaldiránig, ahol Éles Szelim a magával cipelt ágyúkkal elsöpörte a perzsákat. A lázadó janicsárok azonban megakadályozták, hogy Izmail sah seregét üldözhesse, ezért az újból összeszedhette magát.[113] 1525-ben — amíg a fiatal I. (Nagy) Szulejmán vadászott — a janicsárok, azt hangoztatván, hogy „már három tavasz múlik el hadjárat nélkül", fellázadtak. Bár a hirtelen ott termett szultán erélyes fellépése megelőzte a felkelés elharapózását, 1526-ban mégis el kellett indulnia Magyarország ellen

109 *Hammer:* GOR X. k. 485. o.-on felsorolja a lázadások és felkelések részletezésének lelőhelyeit.
110 *Hammer:* ORSS II. k. 199—200. o.; *Decsy:* i. m. II. k. 204—207., 265—275. o.
111 *Hammer:* GOR I. k. 466. o.
112 Uo. II. k. 251. o.; *Inalçik:* i. m. 30. o.
113 *Hammer:* GOR II. k. 363., 411. és 420. o.

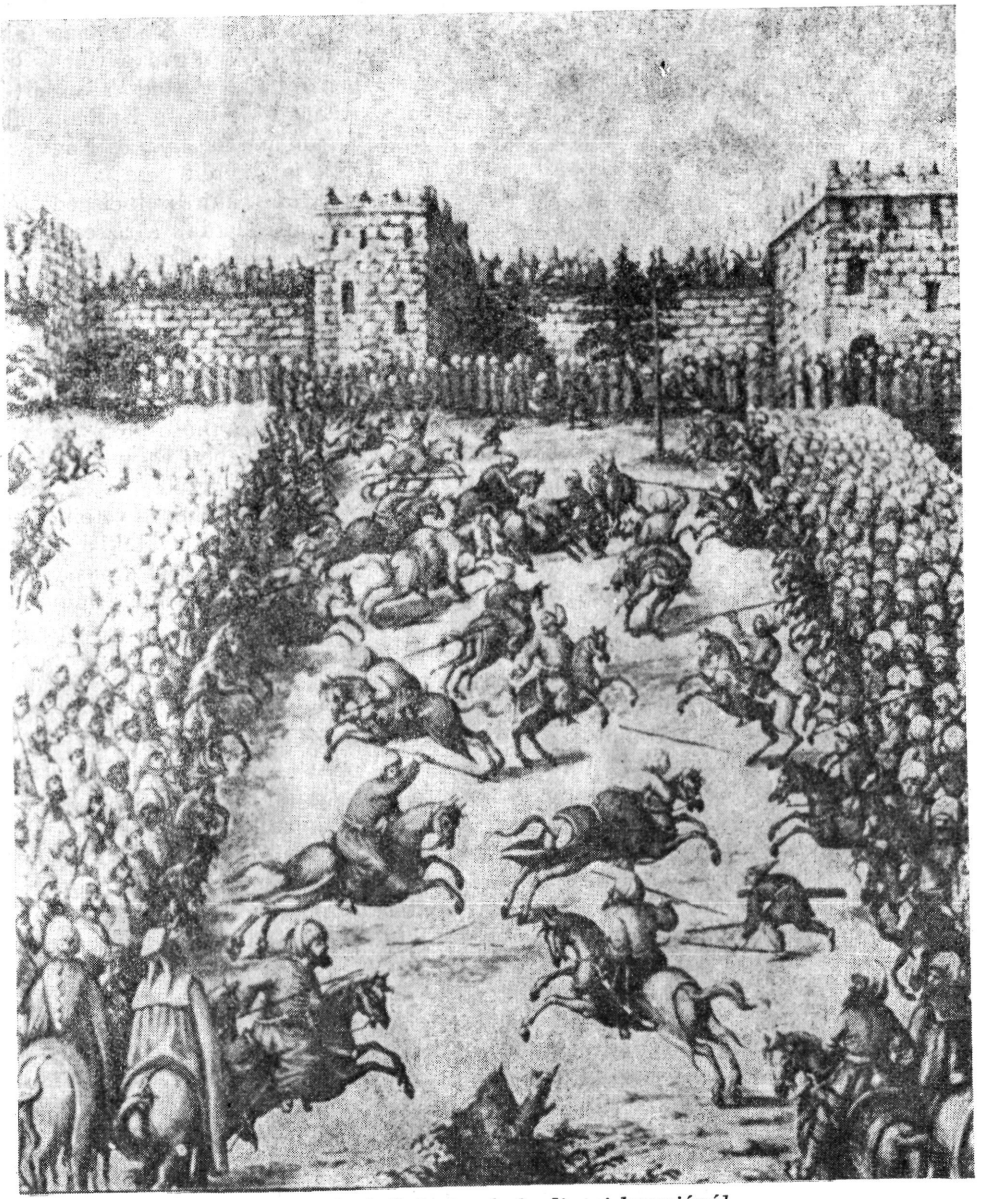

Dzsirid-játék Isztambul ediruei kapujánál

(a francia I. Ferenc segélykéréséről már útközben szerzett tudomást). 1529-ben a gyorsan elfoglalt Budán a szultán megakadályozta a zsákmányolást, mert Zápolyának szövetségesi hűséget esküdött. A bahsist követelő janicsárok Ibrahim nagyvezírt bezavarták egy templomba, a szekbán basinak, saját vezérüknek pedig kővel betörték a fejét. Így e „kutyapecér főnök" pár nap múlva bizonyára bekötött fejjel „ültette trónra Yánus krált", mert ő volt megbízva Zápolya beiktatásával.[114] 1589-

114 Uo. III. k. 43. o.; *Thúry:* i. m. I. k. 334. o. (Szulejmán naplói). A nagyvezir megfuttatásáról és a szekbán basi fejének betöréséről minden korabeli oszmán történetíró beszámol.

Nagyvezir testőreitől környezve

ben Mahmud defterdár — a pipogya III. Murád parancsára — a pénz ezüsttartalmának csökkentésével ellensúlyozta az állami deficitet. Ezt oly nagyméretű janicsárlázadás követte, melynek során a dühödt portaszolgák behatoltak a szerájba és csak a kertész- és favágó testőrök (bosztandzsik és baltadzsik) tudták véres küzdelemmel kiszorítani őket a kapuhoz, ahová azonban kiküldték a defterdár és mások fejét.[115] Ettől kezdve a janicsároktól a béglerbégségeket és fejedelemségeket de facto meg kellett vásárolni.

A lovassági kiképzésről a vallon származású Busbecq egykori osztrák követtől

115 *Hammer:* GOR IV. k. 192—193. o.

tudjuk meg a legtöbbet. „Nem volt daliásabb látvány egy ilyen török lovasnál — írja a követ a szipáhi oglánokról —, amikor kappadókiai, szíriai vagy másfajta — a legnemesebbekből való — paripáján... ellovagolt." Két oldalán tarsoly volt; az egyikben íj, a másikban nyilak. Balkezén kis bőrpajzs, jobbkezét szabadon hagyta, de a nyereg és lábszára között könnyű lándzsa szorult, amit alkalomadtán jobbkezével használt. Ilyenkor az íját balkarján, a pajzs mögött lógatta. Busbecq az akkori világ legjobb lovasainak tartotta őket. Ezt a lóhoz fűződő viszonyuknak köszönhették. „...már a csikót úgy gondozzák, mint a gyermeket; a tanulékony állatot idővel az urához... való alkalmazkodásra idomítják, akit mindenkor... követ; nyakát és sörényét mindenféle amulettekkel ékesítik, ezáltal védve a gonosz... rontástól; botot és ostort szinte sohasem használtak... A tüzes csataparipa a büszke szipáhi egyetlen jelére alsó lábszárát földre hajtotta, megkönnyítve ezzel a felszállást... Gazdáját már ha messziről észrevette, barátságosan nyerített feléje... A hűséges állatot egyforma gonddal ápolták menetben, hadban és istállóban."[116]

A javadalombirtokos szipáhi szintén legjobb barátjaként és életmentőjeként kezelte a paripát, de a legszegényebb török irreguláris harcos is cifrán felszerszámozta, a farkába font amulettekkel óvta rontás ellen a hátasát. A szipáhik feleltek saját vasas katonáik képzéséért is. A lovaglás különböző módjainak (lépés, ügetés, vágta) elsajátítása után ugratás, lóról, vagy lóra szállás vágta közben, különböző fegyverek használata, dzsirid-dobás és -elkapás, illetve a feléje repülő fegyver előli kitérés, s azok visszadobása következett.[117] Ünnepnapokon az ezredek (szubasilikok) összegyűltek és kötelékkiképzést folytattak, miközben a felszerelés és felkészülés feletti szemle is lezajlott. A kötelékkiképzés szoros egymás melletti lovaglásból, egybecsatolt rendből való hirtelen szétugratásból, az abba való ismételt benyargalásból állt.[118] Lovaikat a szipáhik kétnapi, az akindzsik egy heti takarmányozás nélküli hadrafoghatóságra edzették. Magyarországi György barát, egykori török rab, az akindzsik portyára való felkészülését „ördögi sugallatnak" tartotta. Szerinte egy hétig ember és ló éjjel-nappal képes úgy száguldozni, hogy bajt nem szenvednek.[119] Minden hadirend elsajátította a táborverés tudományát. A janicsárok — akár laktanyában, akár sátorban — csupán egy darab bőrön aludtak. Marsigli — török fogságot is megjárt — hadmérnök tábornok a lovassági tábort „valóságos labyrintusnak" nevezi, a sok sátorcövek, a karókhoz kötözött lovak, a tűzhelyek és latrinák miatt, mely „a törökök részére éppoly kényelmetlen, mint a keresztények számára, ha meg akarják azt rohamozni."[120] A zsoldos félreguláris elemek (fáriszok, beslik, günüllük stb.) mindent elkövettek, hogy bajvívókként hírnévre tegyenek szert, mert a mál defterdárok csak így fogadták őket a váragák zsoldjába. A levantei matrózok és a „nőtlenek" (aszabok) apáról fiúra örökölték a tengerész mesterséget, a hajóácsolást, a szigetelést és búvárkodást.[121]

A vezetőképzés folyamatában a devsirme-rendszert összekapcsolták az „elit"-rendszerrel. Az előbbivel biztosították, hogy egyes etnikumok pozitív tulajdonságai katonai célokat szolgáljanak, az utóbbival a legtehetségesebb személyeket szelektálták ki. A hadvezérek képzéséről keveset tudunk, de a hadjáratok és csaták sikerei magukért beszélnek.

116 *Busbecq*-et idézi *Zinkeisen* i. m. III. k. 169—171. o.
117 *Decsy:* i. m. II. k. 262—263. o.
118 *Iorga:* i. m. I. 497. o.
119 *Tardy:* i. m. 64—65. o.
120 *Kreutel:* Kara Mustafa... 69., 334. o.
121 *Decsy:* i. m. II. k. 233—235. o.

IV. Mozgósítás, felvonulás, összpontosítás; menet, csata és ostrom

Ha a szultánok győzelmi híradásait (fethnáme) tanulmányozzuk, megállapítható, hogy az oszmán hadvezetés a támadó hadjáratait évekkel korábban elhatározta, s legfeljebb egy janicsárlázadás miatt hozta csak előbbre. Megtorló és védelmi haditevékenységre szükség szerint került sor. Pl. az 1521-i belgrádi hadjárat fethnámé-jában I. Szulejmán már bejelentette, „...hogy idő folytán a kedvező alkalmat kilesve, végrehajtható lesz bosszúm..."[122], ami 1526-ban be is következett. Ha az oszmán kormányzat hadjáratot határozott el, annak két fontos külső jele volt: a) az ellenséges állam követeinek bebörtönzése (látszólag azért, hogy megóvják őket a „népharag"-tól, valójában az ellenfél nyakába varrt „casus belli" miatt); b) a próféta zászlajának nyilvános kibontása. Bizonyos következtetésekre a gabona-, rizs- és vágóállat-felvásárlásokból, továbbá a folyami hajók gyártásának, javításának megélénküléséből is lehetett jutni, bár a hadjárat irányára ezek kevésbé utaltak, mivel a készletek bárhol felhasználhatók voltak.[123] Lütfi pasa — letett nagyvezír — „Aszaf-náme"-(Vezirek könyve) című művében részletesen foglalkozik a hadjárat megszervezésével.[124] A mozgósítás körülményeiről Kemálpasazádét és Ferdit tanulmányozva kapunk átfogó képet. Európai hadjárat esetén az anatóliai és afrikai; ázsiai hadviseléskor pedig a ruméliai peremtartományok helytartó pasái részére „...küldött megmásíthatatlan parancs... úgy hangzott, hogy a legnagyobb buzgalmat fejtsék ki a kormányzásuk alatt lévő tartományok hadseregének kiállításában..." abból a célból, „...hogy ha az országban a lázadás szörnyetege ütné fel a fejét, azonnal végezhessenek a gonoszokkal..."[125] Különös gondot fordítottak a kapudán ketkhudák hajórajainak járőrözésére és a mekkai zarándokok oltalmazására. E firmánokkal együtt a hadjáratra kirendelt béglerbégek is parancsot kaptak, hogy szandzsákjaikat mikor és hol szemléljék meg.

A portaszolgák összevonása Európában Halkali-Binár, Ázsiában Szkutari (Üszküdar) állomáson került sor. Szemle után a szultán elvonult velük az egész hadrakelt haderő szemlehelyére, melyeket a szandzsákoknak a szultáni udvar beérkezte előtt két héttel kellett elérni és mire a padisah odaért, a szubasilikok és szandzsákok szemléjének tulajdonképpen meg kellett történni. E helyek Európában Szófia környékén, Ázsiában pedig Biga mezején voltak kijelölve. Hadászati megtévesztést mindig alkalmaztak, mert az összpontosítási körletből több menetvonalon, különböző irányokban, haladtak, így a hegyszorosoknál gyorsabban áthaladtak, s az ellenség sem fedte fel időben a hadjárat célját, melyet csak az ún. „fegyverkiosztás" körletében hoztak a saját seregeik tudomására. Ez az ellenséges határ közelében kijelölt hely egyben második szemlehely is volt, mert a hadvezetés nem bízott az első szemle végrehajtásának pontosságában, továbbá a két körlet között még sok csapat érkezett be.[126]

A menet rendjéről eltérő forrásadatok állnak rendelkezésre [127]. Sablont nem lehet felállítani, mert a hadvezetés gyakran változtatta az egyes oszlopok helyét (különösen az anatóliai és karamáni lovasságot parancsolták hátra vagy félre, mert elöl haladva annyira kifosztották az útvonal környékét, hogy hátul éhínség és takarmányhiány következett be). A sereg elővédje előtt a müszellem szandzsákbégek

122 *Thúry:* i. m. I. 376. o.
123 1517 után a gabona zömét Egyiptomban gyűjtötték be és hajón szállították Trapezuntba, vagy a Dunára.
124 *Rudolf Tschudi:* Das Asafname des Lutfi Pascha. Leipzig, 1910.
125 *Thúry:* i. m. I. k. 194—196. o.
126 Ha a hadjáratokat egyenként tanulmányozzuk, Európában Filippopolisznál (Plovdiv; itt csatlakoztak a szultánhoz az ázsiai csapatok) is és Szófiánál is voltak szemlehelyek. A balkáni szorosokon túliak az előző, az inneniekpedig az utóbbi helyen gyülekeztek. A határbiztosító erők Szófia és Belgrád (1526 után Eszék) között soroltak be a seregbe. *Hammer:* GOR III. k.-ben közzéteszi I. Szelim és Szulejmán ázsiai hadjáratainak naplóit is. A haderő 1514-ben Kücsük Szengli-nél (Szivász mellett), 1533—1534-ben Aleppónál (Haleb), 1553-ban Karaman-Ereglinál összpontosult.
127 *Navagero* és *Trevisano* megfigyeléseit *Zinkeisen* közli i. m. III. k. 268—272. o.;l. még *Káldy-Nagy:* Disszertáció... 389—399. o.

Pata-telkes jáják

(esetenként a táborverő főnökök) által irányított jáják, köz-müszellemek, dzserehorok — esetleg aszabok — átjárókat készítettek a hegyszorosokon, nagyobb folyókon, kiegészítve ezzel az állandóan ott élő derbendzsik munkáját. Ahol szükséges volt, járhatóvá tették a kátyús utakat. Az akindzsik (a XVII. századtól a tatárok) és a száridzsák (anatóliai földnélküli napibéresek, akik békében bandákba verődve garázdálkodtak), illetve a csarkadzsik lovon, az aszabok pedig gyalogszerrel — az első lépcső előtt több nap járóföldnyire — felderítést végeztek, a kedvező táborhelyekről, itatási, legeltetési lehetőségekről tájékoztatták a hadvezetést és a müszellemeket, akik szűkös vízlelőhelyek esetén kutakat is ástak (az oszmán haderőben levő tevék, lovak, öszvérek, bivalyok száma jóval felülmúlta a személyi állomány létszámát, nem is beszélve a rengeteg kutyáról).[128] Amikor az előhad elérte az Oszmán Birodalom határát, külön parancsra, megkezdték „Káfirisztán" rémítő dúlását.

A *sereg első lépcsőjében* rendszerint annak a földrésznek a lovashadtestei meneteltek, amelyek területén a hadjárat zajlott. E hadtestek magukba foglalták a javadalombirtokosokat és vasasaikat, a pasa-katonaságot és maguk előtt terelték azokat az összeírt fél- és irreguláris erőket, amelyeket a fővezér nem rendelt az elővédbe.

A második lépcsőben — néha külön menetvonalon — a szultán haladt a „Birodalom Oszlopaival és Nagyjaival", a kapi-kullári által közrefogva. A menetet a szultáni

128 *Zinkeisen:* i.m. III. 270—272. o.; Meydan Larousse: Osmanli imparatorlugu címszó, 9. k., 655. o.

Tábori zenekar

tábort és az állami arzenált szállító málhásállat sorok (katar) nyitották meg, köztük az ágyúszekerekkel, a tüzér, műszaki, szállító és kiszolgáló szervezetekkel. Utánuk a hat kisérőbölük lovagolt, lándzsáikon saját bölükjeik zászlócskái. Menetrendjük úgy épült fel, hogy a) a szipáhi-oglánok, diváni-csausok és főapródok dísztestőrséget alkottak, b) a szilah-dárok a padisah menetvonalát két oldalon földkupacokba tűzött tugokkal jelölték, más részeik „a hét diadalmas zászlót és ugyanannyi fehér lófarkas standardot" vitték, illetve a csodálatos vezetéklovakat vezették. c) Az ulufedzsik részben ügyeltek az alajok (itt: menetoszlopok) rendjére, részben őrizték a hadipénztárt és d) — a garib dzsigitekkkel együtt — két oldalról óvták azt a több száz emírt, akik a prófétai ereklyéket kísérték.[129] Ezután a szeráji tisztségviselők és népes kíséretük, majd a menetközben csatlakozó orták révén egyre gyarapodó janicsár falanx közepén maga a szultán következett. Előtte 400 zenész csapott „siketítő zajt". Közvetlenül a „nagyurat" 400 balkezes (szolak) és 70 kengyelfutó (pejk) környezte, akik hidaknál, útszűkületeknél előreszaladva és kétoldalt felsorakozva biztosították zavartalan átkelését. A kapi-kullári menetét a vízhordók, majd a nagyobb városok kiváltságos kalmárjai, csiszárjai, tőzsérei, önkéntes orvosai, sebészei, dervisei stb. zárták be.[130]

Harmadik lépcsőben a segélyhadak, a derékhad két szárnyán, egy-két napi menettávolságban, távolbiztosítást és takarmánybeszerzést végeztek. A hadrakelt sereg

129 A próféta zászlaját I. Szelim vitte 1517-ben Damaszkuszba, majd 1594-ben 1000 janicsár előbb a Magyarországba induló sereghez, onnan pedig Isztambulba hozta. Először 1597-ben vitte III. Mehmed magával a hadba. Külön sereget képeztek 300 emírből, akik élén a Nakib al-Asráf és a galátai molla haladt. Tudjuk, hogy a mezőkeresztesi csatában a nevezett szultán felvette Mohamed kaftánját és kibontotta a rongyos zöld zászlót, amely akkor már Omár és Otmán kalifák jeleivel is el volt látva és több tokba burkolva. (Enzyklopäedie... IV. k. 161. o.).

130 A kapi-kullári menetrendjét *Güzel Szinán* csaus oszmán krónikás írja legrészletesebben le, amikor Edirnéből kivonult az 1543. évi hadjáratra (l. *Thúry:* i. m. II. k. 288. o.-tól). A janicsár ortákat is sok zenekar kísérte, akik síp jaikkal, trombitáikkal, „nagy ládáikkal" (dob) és „zil" nevű csengettyűs hangszereikkel fülsiketítő lármát csaptak. Az oszlopok élén a janicsár költők haladtak, fejükön nemezkalpag, hátukon tigrisbőr kacagány. Műveiket — zil-lel kísérve — oly harsányan adták elő, hogy egy óra járásra is hallani lehetett a sikamlós kurjantgatásaikat, amiket a többek betanultak és kórusban énekeltek (*Weismann:* i. m. 28. o.).

menetrendjét a hadjárattal nem érintett földrész javadalombirtokos, fél- és irreguláris hadai zárták. Mögöttük a gabonabiztosok (mübajadzsik) gyakran 40 000 tevéből és ugyanannyi öszvérből álló iszonyú csordái és a főmészáros (kasszab basi) vágóállat-nyájai verték az égig a port. A hadat több nap járóföldnyi hosszúra nyúlt „hívatlan" gyülevész népség is követte.[131] Az oszmánok éjfélkor kezdték a menetelést és délben táboroztak le.

Az oszmán csatarend fejlődésében több korszak különböztethető meg. Bertrandon de la Brocquière burgundiai lovag 1433-ból származó útleírásában feltehetően a gáziportyán folytatott harcmódot írja le. A derék lovag kiemeli, hogy az ellenség meglepése céljából *csendben* három napi járóföldet tesznek meg, melyet herélt lovaiknak[132], és könnyű fegyverzetüknek köszönhetnek. Hegyes vidéken és erdőkben csoportokra oszolva, több oldalról támadnak (az ilyen harcmód klasszikus példája volt Szirpszindijinél 1364-ben, a „Szerbek veszedelme" nevű ütközet, melyben Hadzsi Ilibek határbég az övénél nagyobb létszámú sereget semmisített meg.)[133] Ha az ellenség hadrendben van, akkor körülnyargalászva megbontják, futást színlelnek és oly ügyesen lőnek, hogy szinte soha sem tévesztik el a lovast, vagy lovát. „Tobolkán" van a nyergükre kötve, amivel jelt adnak és vezéreik köré gyülekeznek. Ütközetben a lovak fölé tüzet hajigálnak, a had élére tevéket állítanak és a lovak felé kergetik, miáltal azok megvadulnak.[134] A teve-probléma minduntalan felbukkan a török krónikákban. A ló ugyanis irtózik a tevétől, így megvadul és menekül előle. (Bár az 1389-i rigómezei csatában sem állították élre a tevéket, mert attól tartottak, hogy az ellenség visszafelé is űzheti azokat; a teve-probléma csak a várnai csatától kezdve oldódott meg úgy, hogy a csúnya állatokat a janicsár négyszög mögé állították — állítólag azért, hogy a janicsárok ne tudjanak szökdösni, valójában a kézi tűzfegyverek elterjedése miatt, hogy ezek használatát a tevék ne gátolják).

Nicolae Iorga, kitűnő román turkológus szerint a csatarend magva a körülárkolt szultáni tábor volt, ezen belül helyezkedtek el a janicsárok is. A jáják, müszellemek, dzserehorok vonalát hasonló árok fedezte. Az árkokban hegyes karók voltak leütve és vaslánc szegélyezte. A tartományi lovasság a két szárnyat képezte. A csatát a lesállásba helyezett aszabok és akindzsik vezették be, utánuk a szipáhik támadtak. A sikertelenség — írja Khalkokondülasz — nem jelentette az ellenség győzelmét, mert gyors visszavonulás közben nyílzáport lőttek rájuk. A nyilak nem egymásután jöttek — tudósít Alexius, Gallipoli püspöke — hanem „mint a felhő, mely az eget sötétbe borította. Ilyen nyílzápor után a föld ... fanyelekkel és vashegyekkel volt betakarva." A lovasság az ellenség körülzárására törekedett; támpont a janicsárok vasfala volt.[135]

Osztrovicai Konsztantin, sok csatát megélt egykori janicsár, híres „Emlékiratában" a közkatona szemével magyarázza az eseményeket. Szerinte az őket övező mély árok éles fegyverekkel volt teledobálva (mások szerint óriási pajzsokat tűztek az árok elé). Várnánál sok janicsár megszökött a magas hangafűben, a szultán is csak azért nem tudott „elillanni", mert körbe volt véve kapi kulukkal. A janicsároktól és az udvari csapatoktól jobbra és balra a béglerbégek hűbéres és vadász (dzserehor) lovassága, a vezérek mellett a vojvodák (szandzsákbégek) és 50—50 szubasi állt (?). A továbbiakban érzékletesen ír a dobok földrengető pörgéséről és a gyűlölt csausokról, akik pálcával és buzogánnyal „terelték harcba" a katonákat. Már mint újra keresztény azt javasolja az olvasónak, hogy csatában tüzes nyilakkal vadítsák meg a janicsárok mögötti tevéket, továbbá óvja a lovagokat a nehéz fegyverektől és

131. *Zinkeisen:* i. m. III. k. 268–272 o.
132 Magyarországi György barát adatait a török had herélt lovairól l. *Tardy:* i. m. 78. o.
133 A régi Oszmán Névtelen két változatban is előadja a szirpszindiji csatát; l. *Giese:* Anonym... 33—34. o.
134 A burgundi lovag útibeszámolóját közli *Szamota István:* Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp., 1891. 85—86. o.
135 *Iorga:* i. m. I. k. 485—486. o.

Tevés tüzér

felszereléstől, mert „...ha te vadászol a törökre, ő elmenekül, de ha ő vadászik rád, nehezen tudsz tőle elszakadni!"[136]

A XVI. század jelentős ütközeteiben (Csaldirán, Dabik, Mohács, Mezőkeresztes stb.) az oszmánok már olyan kiforrott csatarendben álltak fel, amely felölelte az ősi arab és mongol alakzatokat, lehetővé tette a lovasnomád tőrbecsalást és a tűzfegy-

136 *Renate Lachmann:* Memorien eines Janitscharen oder Türkische chronik... Graz, Wien, Köln, é. n. 99., 155—156., 159—160. o.

verek hatékony alkalmazását. E csatarendet a keresztély hadtudósok „acies lunata"-nak (félhold) nevezték.[137] Az acies lunata öt elemből állt. 1. a jobbszárny (szagkol) és 2. a balszárny (szolkol). Az iszlám a baloldalt tartja tisztesebbnek, ezért látszólag a „vendég" — vagyis a másik földrészről átjött — seregtest került a balszárnyra (Európában az anatóliai, Ázsiában a ruméliai). Valójában annak a földrésznek a lovasságát, ahol a hadjárat folyt, nagyobb létszámban mozgósították, s az átkarolást, áttörést a jobbszárnyon kísérelték meg. 3. Középen (dib-alaj) a janicsár négyszög foglalt állást, belül saját agája törzskarával, előttük pedig összeláncolt szekerekből, vagy hegyes karókból képzett akadályt állítottak.

A szekerek előtt, vagy azokra felmálházva, a nehéztüzérség foglalt tüzelőállást. Ha a janicsár muskéták és lövegek együttes tűzhatásával számoltak (pl. Csaldirán, Ridania), akkor a nehéztüzérség — kettéosztva — a janicsár négyszög szárnyaira került, s az aszabok a lövegek mögött álltak fel. A könnyű lövegpark — szintén összeláncolva — a szárnyakon, rejtve került alkalmazásra. A janicsárok mögött — mélységben tagolva — a kapi-kullári többi eleme, s jól hátul, béklyóba vert lábú lován ülve, a szultán helyezkedett el. Balkezes és kengyelfutó testőrségén kívül, a XVII. században már a kertésztestőrség (bosztandzsik) is körülvette.[138] 4. A derékhad előtt aszabok, martalócok, dzserehorok, jamadzsik, s egyéb fél- és irreguláris gyalognép — ütköző előhadként (csarkadzs) — bontakozott szét, de „a senki földjén" félreguláris könnyűlovasság is biztosította a csatarend felvételét. 5. A hát- vagy utóvédet (dümdár) a portyákról bevont, zömében könnyűlovasság (akindzsik, tatárok, a sereghez csatlakozó fáriszok, beslik, günüllük stb.) alkotta, akik igyekeztek még a csata előtt „oldalazni". A vazallus segélyhadakat a tartományilag illetékes béglerbég osztotta be (bár pl. Ankaránál a teljes balszárnyat szerb páncélos lovasságból állították ki). A csatarend mögött, jelentős távolságra, szekérvárral oltalmazva és a kijelölt kapi-kuluk által védelmezve, a tábor helyezkedett el.[139]

A csatát rendszerint rituális mosdás és ima előzte meg. Ennek végeztével megszólaltak zenekarok (duval zurna), melyeknek csatadöntő szerepük lehetett, mert ha elhallgattak, kitört a pánik (pl. Szalánkeménnél)[140] A csatát a szerdengecstik (fejükön túllépők — önkéntes janicsárok és szipáhik), aszabok és más önkéntesek — éles sikoltozással kísért — rohama vezette be, akik — rövid öldöklés és az ellenség sorainak megbontása után — látszólag megfutamodtak (ősi nomád módszer), az őket üldöző ellenséget középen és a szárnyakon a tüzérség elé csalogatták, majd adott jelre (zenekar) szétnyíltak, lefeküdtek, vagy a lövegek mögé kerültek, s így az össztüzet lehetővé tették. A janicsárok vagy bekapcsolódtak az össztűzbe, vagy a tüzérségi tűz után — íjakkal, számszeríjakkal, muskétákkal — arc-, vagy oldalazó tüzeket lőttek (pl. Csaldiránnál a mögéjük betört perzsa lovasságot hátrafelé tüzelve tizedelték meg). Az össztüzek után a szipáhik törtek előre és — a szubasik jelzéseihez igazodva — kisebb kötelékekben (pányváikat is használva) közelharcot vívtak, vagy nagyobb kötelékeikkel nyílzáport zúdítottak az ellenségre. A hátvéddel (vagy rejtett tartalékkal) rendszerint megkísérelték az ellenség átkarolását. Ha az ellenség védelemben maradt, akkor színlelt visszavonulással csalogatták ki az állásából. Bár az oszmánok nem kedvelték az első támadást, ilyenkor az aszabok arcból, a szipáhik kétoldalról, a száguldozók pedig hátulról támadtak az ellenségre. A janicsárok rendszerint nem mozdultak el a padisah (szerdár) elől, de ha az elővédet szétszórták, ők is rohamra indultak (ám csak háromszor, többször nem). Kudarc esetén felugráltak a

137 *Decsy:* i. m. II. k. 355—360. o. (*Majzoreire* hivatkozik), *Zinkeisen:* i. m. III. k. 272—273. o.

138 *Hammer:* ORSS II. k. 239—241. o.; *Decsy:* i. m. II. k. 225—226. o.; *Tschudi:* Aszafnáme... 24. o.

139 A tábor védőrségéhez — a meterdzsik, az ulufedzsik és garibok részein kívül — a szultáni, veziri és emiri udvartartás felfegyverzett szolgáit is hozzászámíthatjuk.

140 *Pecsevi* szerint I. Szulejmán a mohácsi csata előtt a következő imát mondta valamennyi seregtest előtt: „Óh Istenem! Tied a sors és hatalom! Kérlek őrizd meg Muhammed népét, és ne engedd, hogy gyengéi az áldáz pogány kezektől összemarcangoltassanak!" (Új Magyar Múzeum, 1860. 32—33. o.); a zenekar csatadöntő szerepéről l. *Decsy:* i. m. II. k. 364—365. o.

1.sz. vázlat

Az „acies lunata" a XIII. századi „Arab Névtelen" leírása szerint

1.sz. változat: előre ívelő félhold három elemmel

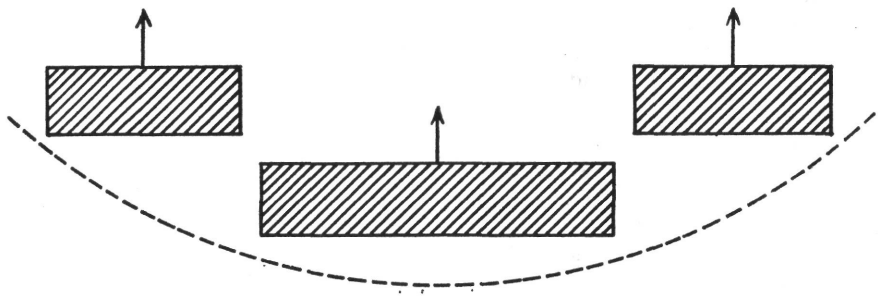

2.sz. változat: előre ívelő félhold öt elemmel

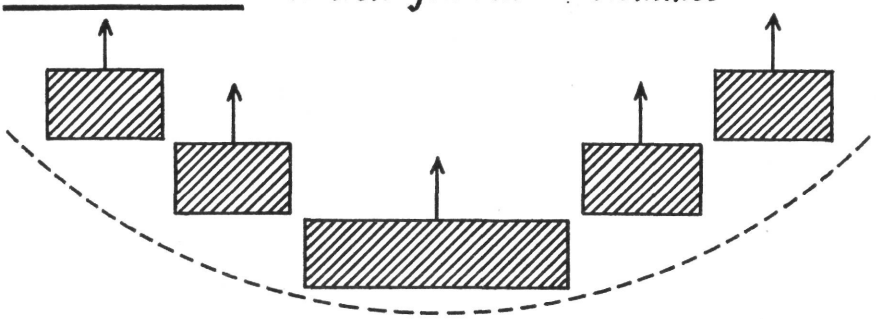

3.sz. változat: hátra ívelő félhold három elemmel

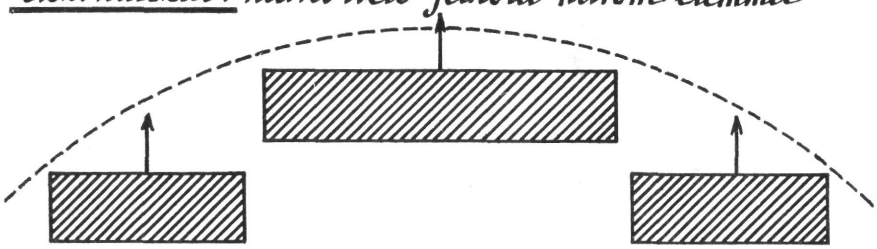

Razin II.k.116.o.

szipáhik mögé azok lovaira és a tábormesterek által előkészített terepszakaszon nyíl- és golyózáporral fogadták az üldöző ellenséget. Előfordult, hogy a látszólag megfutamodott seregtest ellenlökéssel semmisítette meg a tábort fosztogató ellenséget. Ezért írja sok keresztény szerző, hogy az oszmánok visszavonulás közben a legveszélyesebbek.[141]

A várostrom XV. századi módjára szintén Konsztantin janicsár nyújt felvilágosítást. Szerinte az ostrom kezdete előtt a helyszínen hatalmas ágyúkat öntenek, sok lőport gyártanak, majd megkezdik a vár, vagy város falainak rombolását. Mikor a szultán úgy látja, hogy a roham ideje elérkezett, elrendeli, hogy a barmokat a legelőkről tereljék a táborba (azért, hogy tulajdonosaik roham idején az ellenséggel, s ne azokkal foglalkozzanak). Ezután a kikiáltók hírül adják a roham időpontját, leginkább egy pénteki napot, továbbá a béreket is meghirdetik: aki a zászlót először tűzi ki egy vajdaságot (szandzsákot), a második egy szubasilikot, a harmadik egy cseri-basi beosztást kap. Vecsernye idején tudtul adják, hogy másnap estig böjt van; mindenütt sűrűn egymás mellé rakott gyertyákat égetnek. Az éjszaka folyamán megszállják az árkokat, mindenki rőzseköteget és olyan létrákat hoz előre, amelyeknek mindkét oldalán mászni lehet. A janicsárok a réseknél állást készítenek és hajnalig csendben várnak. Ekkor minden ágyú tüzet nyit, melynek befejeztével a létrákon a leggyorsabban a falakra kúsznak. Midőn a városlakók a janicsárokat megpillantják, vitézül küzdenek ellenük. A janicsárok egymást tolják felfelé, a többiek pedig heves nyíl- és golyózáporral támogatják őket. Ehhez a dobok borzalmas lármája, s az emberek kiáltozása vegyül. Egy ilyen csata egy-két óráig tart. Ha a keresztények a pogányokon ez idő alatt felülkerekednek, a csata heve lassan elalél. A roham délig tarthat, mert a lőszer addig elfogy, egyesek meghalnak, mások megsérülnek és mindenki kimerül. Ha a szultán megértette, hogy a rohammal nem boldogult, parancsot ad a felmálházásra és elvonulásra. A sérülteket előreküldi, de a sereg csak éjjel vonul el, hogy ne gúnyolhassák őket. Egy osztag hátramarad, melynek foglyokat kell ejteni, a szultán rajtuk áll bosszút. A keresztények ilyenkor legyenek óvatosak, mert előfordult, hogy az oszmánok, keresztényekre vadászva, birtokba vettek megerődített városokat (pl. Nikápoly). A szultán ígéreteit kudarc esetén is betartja; aki vitézül küzdött, az megkapja a jutalmát. A rokkantak a szultántól élethosszig tartó jó ellátást kapnak.[142]

Az oszmán haderő XVI. századi várvívásának kérdései vitathatóak.[143]

1. A várvívás első mozzanata: a vár (város) gyors lerohanása vagy körülzárása. Ha a helyzet lehetővé tette, akkor a várat „kardcsapás nélkül", ígérettel vagy csellel vették birtokba (Biledzsik, Harmankaja, Gallipoli, Drinápoly, Buda). A viadalt az először megjelenő száguldozók kezdték azzal, hogy megkísérelték a várost (sőt a várat!) „menetből" elfoglalni. Ha ez nem sikerült, akkor a főerők élén haladó tartományi lovasság a várnak az érkezéssel ellentétes oldalán — lőtávolságon kívül — letáborozott. A szultán (fővezér) megszállta a meterdzsik által olyan helyen előkészített vezetési pontot, ahonnan át lehetett tekinteni az ostrom részleteit. A tüzérség állásokat foglalt és — az aknászokkal, bombavetőkkel együttműködve — hozzálátott a vár rombolásához. A vár védelmi képességét korábbi kémjelentések vagy

141 A csata lefolyását v. ö. *Decsy:* i. m. II. k. 365—372. o.-on írtakkal.

142 *Lachmann:* Memorien... 167—170. o.

143 A XVI. századi várostromok technikájával utólag foglalkozó szerzők — de az írók és költők is — hajlamosak arra, hogy az ostromműveletek „virágkorát" élő XVII. század várharcainak mechanizmusát, melyet *Sébastien de Vauban* szinte tudománnyá művelt ki, visszavetítsék a XVI. század várháborúira. *Rázsó* írja a lektori jelentésében: „A korszerű ostromtechnikával először 1645-ben Candía ostrománál próbálkoztak az oszmánok, a párhuzamos és megközelítő árkok rendszere is csak ezután vált általánossá a török ostromtechnikában." Az alapos kutatás során valóban sem a mindenre felfigyelő Tinódinál, sem Istvánfinál, sem Zay-nál vagy Verancsicsnál, sem a többnyire bőbeszédű XVI. századi oszmán történészeknél nem találkozunk a „parallel"-nek, „circumvallatio"-nak, „contravallatio"-nak stb. megfelelő kifejezésekkel és a számos ostromrajz sem mutat tüzérségi lőállásoknál egyebet. Ezzel kapcsolatban l. még *ifj. Barta János:* Budavár visszavétele. Bp., 1985. 82—87. o.

„pribékek" (prebjeg=fiam-uram, szökevény)[144] kihallgatása révén ismerték meg. A főirányokban alkalmazott janicsár csapatoknak rendszerint önálló sávokat jelöltek ki.[145] Az utoljára beérkező tartományi lovasság a vár innenső oldalán ütött tábort, miközben a száguldozók feldúlták a környéket. A helyzettől függően néhány napi lövetés, zavarkeltés, megfélemlítés és a hevenyészve ásott aknák felrobbantása után *próbaroham* következett. Lőporos aknát először Belgrád 1440-i ostrománál használtak az oszmánok; korábban szeldzsuk-mongol módszert alkalmaztak, vagyis az aláásott falakat tartó támfákat felgyújtották.[146] A próbarohamot aszabok és irregulárisok hajtották végre, a janicsárok csak akkor kapcsolódtak be, ha siker kecsegtetett. A cél egyfelől az alsóváros birtokba vétele, másfelől a védelem rendjének, szilárd és gyenge pontjainak kipuhatolása volt.

2. Második mozzanat: Elsáncolás és a rohamokat előkészítő módszeres rombolás. A rendszerint sikertelen próbaroham után a saját — térközzel elválasztott — sávjaikban rendezkedtek be az ostromló csapatok. A XVI. században ez még nem jelentette olyan bonyolult futóárokrendszerek kiépítését, kör- és védőállások létesítését (circumvallatio, contravallatio), mint a XVII. században. Jószerével a lőtávolon kívüli táborozást, a védők állandó nyugtalanítását és kisebb vállalkozásokat foglalta magában. A műszaki munkák a vár körüli vizesárok lecsapolására, szilárd anyagokkal való feltöltésére összpontosulnak. Ez azonban nem jelentette, hogy a kiszemelt pontok irányában — különösen a tervezett aknák galérianyílásaihoz, a falakon ütött réseknél készítendő „vállazatok"-hoz, a rohamokat támogató mozsarak kezelői és a lövészek, íjászok fedezékeihez — ne építettek volna árkokat. Az árkász munkát jáják, aszabok, müszellemek, dzserehorok, a környékről összeszedett napi béres parasztok végezték, a janicsárok — dohányozva és kávézva — mögöttük táboroztak. A falakat elérve akcióba léptek a lágumdzsik, akik a bányászokkal kiegészített árkászok eddigi tevékenységét irányították. Különösen a szerbiai novo brdói ezüstbányászok voltak kiváló aknászok! A földhordásra a javadalombirtokosok vasas katonáit (dsebelük) is igénybe vették, mert ezeknek eleve vesszőkosarakkal kellett hadbavonulniuk.[147] Először a „huszárvárat" (besli vár) rontották le, de célszerű tűzvezetéssel, bomba- és petárda-dobással a fellegvárban is zavart keltettek. A falak romboltságától függően a réseknél (ruinae muri) megkezdődött a vállazatok építése, de most már a védők ellentevékenységét is akadályozni kellett. Ennek aktív módja a tűz- és más lövőeszközök használata, passzív módja pedig a „tárgy"-ak (5—10 főt takaró, nedves bőrrel fedett tetőzet, melyet nyelekkel hordozni lehetett) alkalmazása volt. A vállazatokhoz a szükséganyagokat a lovaikat málhásállatokként felhasználó szipáhik is szállították a kijelölt helyekre. A táborban időközben fegyverzeti és műszaki telephelyek, élelmezési körletek, bazárok alakultak ki és elmés romeszközök készültek (pl. Szigetvárnál a híres Ali Portug pasa kerekeken mozgatható, többszintes ágyútornyot ácsoltatott)[148]. Időközben cselekkel, árulók igénybevételével, lelki ráhatásokkal próbálták az őrséget megadásra bírni. Ennek kudarca esetén, amikor a falak már elég romosak voltak, a résekbe a vállazatokról be lehetett hatolni, s az ostromszerek (tornyok, létrák, hágcsók, csáklyák, petárdák, dobható és akasztható bombák, könnyen hordozható faágyúk a kapuk belövésére stb.) elkészültek, néhány megtévesztő manőver után, a sereg felkészült a döntő rohamra. Ha

144 *Zay Ferenc:* Az Nándorfejírvár elvesztésének oka e vót és így eösstt. Bp., 1980. 48., 174. o.

145 A sávok közti hézagot a rohamozásra kiszemelt pontok közötti távolság határozta meg, de legalább akkorának kellett lenni, hogy egy rohamosztag még közbeférjen.

146 *Razin:* i. m. II. k. 198. o.; *Decsy* e módszert a rómaiaknak tulajdonítja, l. i. m. II. k. 419. o.

147 Enzyklopäedie... IV. k. 833. o.; *Decsy* szerint a vállazatokhoz fát, követ, kavicsot, fasinákat (földdel töltött venyigecsomók) és földdel, homokkal töltött zsákokat használtak (i. m. II. k. 419. o.).

148 *Bende Lajos:* Sziget ostroma 1566-ban. Szigetvári Emlékkönyv, Bp., 1966. 88. o.; volt eset, amikor oly magas földkupacot raktak, amelyről belőhettek a várba.

a várat valamely oldalról tenger vagy folyam övezte, akkor ezt az oldalt összeláncolt vízijárművekkel zárták le.[149]

3. Harmadik mozzanat: A döntésért folyó rohamok. Roham előtt a kikiáltók tudtul adták a vezér döntését és a hadiérdemekért járó jutalmakat. A papok és dervisek buzdítani kezdték a harcosokat, a Korán-olvasók pedig „Fátihá"-t énekeltek.[150] Éjjel az aknászok néhány aknát felrobbantottak, a sereg pedig — a csausok és ulufedzsik „közreműködésével" — felvette a rohamrendet, mely — a fő és megtévesztő irányokban — a következő elemekből állt: a) első hullámban, a janicsár sávokban a szerdengecstik és a harcos (militáns) dervisek, más sávokban az aszabok, martalócok és az irreguláris gyalognép részei; gránátdobók mindkét rohamosztagfélébe voltak beosztva; b) a második hullámot — az elsővel közös készenléti helyeken — a támogató muskétások, íjászok és számszeríjászok képezték; c) további hullámokat alkottak a mélységben tagolt főerők azzal a céllal, hogy az elöl rohamozók visszaverésében kimerült ellenségen úrrá legyenek a falakon. d) Külön hullámnak foghatjuk fel a tábori csendőröket, akik rohamra terelték a harcosokat, illetve a hátraözönlést minden eszközzel akadályozták. Ha a várba való betörés sikerrel járt, a tábori csendőrök gyorsan megjelentek azokon a pontokon, amelyeket a vezér megszabott a részükre. e) Utolsó hullámban a portaszolgákból és lóról szállított hűbéresekből képezett tartalékok készültek fel arra, hogy a betörés pontjain, a siker kimélyítése érdekében, a vezér ütközetbe vesse őket. A lóról nem szállított hűbéres és zsoldos lovasság, valamint az akindzsik és tatárok közel- és távolbiztosítást végeztek. A tartalékok a szultán, vagy a vezir vezetési pontjának közelében helyezkedtek el, hogy — a helyzetnek megfelelően — könnyen és gyorsan lehessen velük manőverezni. Roham előtt a harcosok a kísérők közül csak a papokat, orvosokat, kirurgusokat, mágusokat és a derviseket tűrték meg maguk között.

Napkeltekor a magaslati pontokon elhelyezett tenorhangú müezzinek (alsó pap) imára szólítást (ezán) énekeltek, mire a sereg nedves növényzettel elvégezte a rituális mosdást, majd a Mekka felé mutató táblák (keblak) irányában leborultak és az előimádkozók után sajátos roham-imát (gülbenk) mondtak.[151] Ima után, akinek volt, kiitta a „maszlagot" (bódító ital), a tüzérség össztüzet lőtt, a kondakokat (faágyú) kilőtték a kapukra, réselzáró „boronákra", a gránátosok felrobbantották a hasonló helyekre akasztott bombáikat, illetve katapultokkal belőtték azokat a védők közé, az aknászok felgyújtották a galériák töméséből kilógó kanócokat, s fülsiketítő zajjal megszólaltak a zenekarok. Elsőként a szerdengecstik és a bektasik („Jehova védői"), továbbá — reiszeik, bin-basijaik vezetésével az aszabok, harám basijaik vezetésével a martalócok — nagy sikoltozással (Allah!) rohantak a résekre, létráikon a falakra. Az öldöklő közelharc eredményeként csak ritkán sikerült egyszerre több helyen betörni a várba, illetve a fellegvárba. Aránylag sokszor a reménytelenül megfogyatkozott védősereg „kegyelemre" megadta magát, amikor már több rohamot képtelen lett volna visszaverni. Ha az első — döntőnek számító — roham kudarcba fulladt, az élők pihenni vonultak, hogy erőt gyűjtsenek az újabb rohamokhoz; a falak alját pedig ellepték a sebesültgyűjtők és halotteltakarítók (fosztogatók). Amikor a kirurgusok, dervisek, tatárok, delik ezt a tevékenységet befejezték, folytatódott a módszeres rombolás a következő rohamig. Ha az ostrom végleg csődöt mondott, akkor ugyanazzal a várral rendszerint hosszú ideig nem próbálkoztak újra (pl. Rodosz, Shkodra, Belgrád, Eger; de van ellenpélda is: Szigetvár, Temesvár, Krója stb.). Ha egy vár többszöri vagy hosszadalmas ostromnak is ellenállt, akkor saját várat építettek mellé, vagy a közelébe (Konstantinápolynál Anadolu-Hiszár és Rumili-Hiszár, Bel-

149 Lásd pl. Konstantinápoly, Belgrád, Korfu, Otrantó ostromát.

150 A „Fátiha" a Korán bevezető szurája; különösen sokat emlegeti *Szelániki Musztafa* történetíró, aki fiatalon egyszerű előimádkozó volt (HK 1891. 60., 208. o.).

151 Belgrádban, 1717-ben egy átkozódó ostrom-ima szövege került elő. E szöveget — melyet *Decsy* közöl i. m. II. k. 451. o.-on — *Gárdonyi:* az „Egri csillagok"-ban szószerint felhasználta.

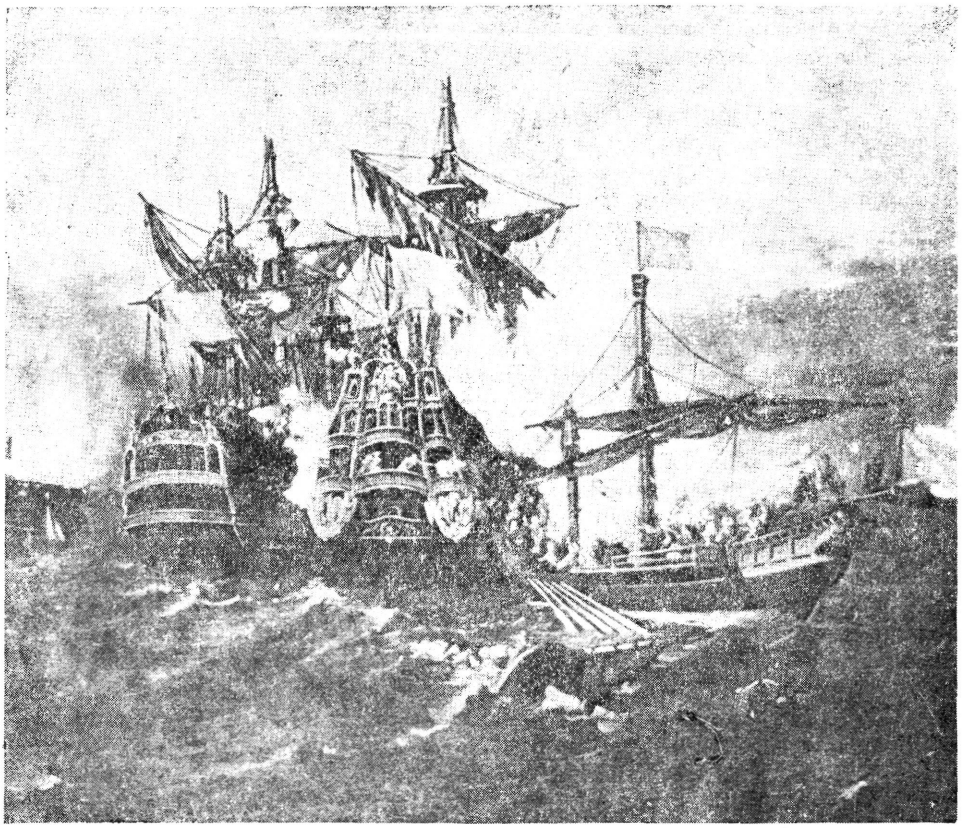

A prvezai tengeri csata (1538)

grádnál Szabács, Kréta szigetén Kandia vára, Albániában Elbaszan stb.), s végül ennek a segítségével vették az eredeti várat birtokba.[152]

Az oszmán flotta hadjáratra való kivonulásakor a galatai „Kászim pasa arzenáljából" először a Boszporusz európai oldalán fekvő Besiktashoz vonult és néhány napot „horgonyon" töltött. Szemle után a hűbéres és levantei legénységet itt vagy az Isztambul szárazföldi falainak legdélibb pontján álló „Héttorony" (Jedikula) előtt vette fel. Innen a Dardanellákhoz hajóztak, ahol újból horgonyt vetettek. Amikor tovább indultak, két galióta (kaljon), vagy mozgékony brikk (?) a konvoj előtt járt 3 mérföldnyire és „vitorla alatt" mindent jelzett, amit tapasztalt. Ha a konvoj állomásozott, ezek az úszóegységek keresztbe állva őrködtek. A konvoj mögött a kapudán pasa arzenálbeli helyettese (kiaja) 10—12 gályával hátbiztosítást végzett és — szükség esetén — éjjel-nappal segítséget küldött.[153] Bár az oszmán flotta már Hódító Mehmed korában ért el jelentős sikereket, „fénykora" akkor kezdődött el, amikor II. Bajezid szultán 1495-ben egyezségre lépett a hírhedett kalózvezérrel, Kemál-reisz-szel, aki — hajósnépét magával hozva — bevezette a kalóztaktikát is az oszmán flottánál. Kemál alvezérei (reiszek) az ellenséges hajókat — különböző fortélyokkal — magukhoz csalogatták, majd csatakígyókkal (kulövrin) közelről

152 *Decsy:* i. m. II. k. 420—421. o.; *Inalcik:* i. m. 23. o.
153 *Hammer:* ORSS II. k. 281. o.

beléjük lőttek. Azután a levantei és aszab kalózok az ellenséget nyílzáporral és golyózönnel árasztották el, kijelölt hányaduk pedig megcsáklyázta az ellenfél vízijárművét, majd félelmetes csatakiáltásokkal annak fedélzetére rohantak és aki útjukba került, lekaszabolták.[154] A kalóztaktikát Hajreddin Barbarossza a tökélyig továbbfejlesztette és szárazföldi támadásokkal kombinálta. A sarcolásra, dúlásra kiszemelt partokon, szigeteken rohamosztagokat rakott ki és a száguldozókhoz hasonló pusztításokat végzett. A török kalózok apródonként felmorzsolták az ellenfél hajóit, de a tengeri csatákat — amennyire csak lehetett — kerülték. A „tengeri akindzsik"-kal (a „saját szakállukra dolgozó" levanteiekkel) együttműködve, Mallorca szigetéig rémületben tartották a Földközi- és Adriai-tenger partvidékét és kereskedőit.

Az oszmán—török hadművészet — a maga nemében — viszonylag egységes intézményrendszer volt. Ezt az „egységet" azonban éppen a benne rejlő sokféleségből lehet csak elvonni, mivel genetikusan a korábbi és egykorú kultúrákhoz kapcsolódó hadművészet-elemek egymásutániságát; strukturálisan pedig az Oszmán Birodalom társadalmi felépítményének számos állami, udvari, vallási és katonai összetevőjét foglalta magában. Az oszmán katonai despota állam — nyilvánvalóan — az ún. „keleti" típusú javadalombirtoklásra épült rá, mivel a termelés „ázsiai" módjának a szolgálat időtartamára adományozott és csakis hadiérdemekért növelhető, egyébként állami földtulajdon szabta meg a kereteit (koncesszió), szemben a nyugati feudummal, mely az ősiség jogán általában örökölhető volt. Az oszmán ázsiai termelési mód előjátéka a felbomló törzsi társadalmak talaján zajlott le, amelyekben a nemzetiségi és törzsi arisztokrácia csak fokozatosan kaparinthatta kézbe a legelők, vízlelőhelyek feletti rendelkezés és a hadszervezés jogát, s így — egyebek között — a katonai vezetőket is kitermelte magából. A termelésnek sajátságos — faluközösségekre és öntözésre épülő — formája előbb hatalmas uralmi térségekben kaganátusokká, fejedelemségekké (äl), majd világbirodalmakká szerveződött. A kaganátusokban (türk, oguz, ujgur, karluk, bolgár, besenyő stb.) a fejedelmi kíséret még csak csírája az államnak. Az uralmuk alatt laza társadalmi konglomerátumba szerveződő népiségek „szabad" és harcképes férfi lakossága lényegében haderőt alkotott. Ez a „szabadság" azonban csak a házi (latens) rabszolgákhoz képest nevezhető szabadságnak, mert a fejedelmi kísérettől (akik között egyre több a katonai rabszolga) és a törzsi arisztokráciától már — de facto — függőségben vannak. Amikor az uralkodó törzsek arisztokratái világbirodalmakat hódítottak (pl. kínai, arab, mogul, szeldzsuk, mongol stb.), ezekben a népesség zöme lajstromokba (defterekbe) összeírt, adófizető rájáknak, aratoknak (jobbágyféle földmívelők, pásztorok, kézművesek stb.) minősült, s közülük emelkedtek ki a javadalombirtokos udvari és katonai rétegek (iktadárok, timárióták, nojanok stb.). Ezzel egyidejűleg megjelentek a despota uralkodók udvari és katonai rabszolgái, később pedig tipikussá vált az előjogokkal rendelkező portális, félreguláris hadinép fenntartása is. A „keleti" feudális despota állam tehát csakis úgy képes a hatalma alá vont uralmi térségben a hűbériséget megszervezni és fejleszteni, ha saját alapvető intézményeit a rabszolgaságra (kul, gilmán, gulámi) építi.

Amikor a Közép-Ázsiából Anatóliába vándorló kicsiny, nomád jürük kaji bégség a XIII. század végén megkezdte Bizánc ellen a portyázásait, amelyek — hódító háborúkká terebélyesedve — az oszmán világbirodalom megteremtésébe torkolltak, a hozzájuk csatlakozó, vagy az általuk leigázott etnikumok vezető és írástudó rétegeitől „kiérlelt" hadi intézményeket vehettek át, amelyeket — az egyetemes hadművészet akkori produktumaival együtt — saját képükre formálhattak. Az oszmán hadművészet sajátos jellemzője az alkalmazkodás, a tanulékonyság

154 *Werner—Markov:* i. m. 82—84. o.

és a rugalmasság volt. Felfelé ívelő szakaszában a bevált régit átvette, saját céljai szerint átalakította, s minden célszerűt és újat befogadott. Az ősi türk, oguz, karahanid, besenyő, kun és más középtörök hadművészet, továbbá az arab, kínai, mogul keresztes és mongol hadügy főbb elemeit két „örökhagyó": a szeldzsukok és bizánciak által ötvözve sajátították el, majd új minőségeket alkottak belőlük. A Szent Harc eszméjét, a zsákmány-törvényt (ganima), a muktabirtokosságot és a katonai rabszolgaságot az araboktól örökölték, de saját javadalombirtokos-rendszerük, a „timár-rendszer" kialakításánál figyelembe vették a szeldzsuk iktát és a bizánci pronoiát, illetve a perzsa, az arab és a bizánci katonai körzetrendszer szervezésének alapelveit.[155] A szeldzsukoktól örökölték továbbá a keresztesek mintájára szervezett városi- és a nomád hitharcos szövetségeket (akhik, gázik). Az elárasztást (akin), a hadászati és harcászati megtévesztést, az egyszemélyi felelős vezetést, a szigorú katonai fegyelmezés módszereit, a tömeges csapatmozgások szervezését, a helyi beszerzéseken alapuló ellátási formákat, a felderítés és a várvívás fortélyait a mongoloktól „lesték el", akik maguk is sokat tanultak a kínaiaktól. S végül az arab és mongol csataalakzatokat kombinálták az ősi török nomádok hadicseleivel, lesvetéseivel, a „casus belli" sajátságos értelmezésével. Mert az oszmánok — birodalomteremtő hódításaik érdekében — felfigyeltek a kor összes haditechnikai újdonságaira és gyorsan elsajátítottak mindent, amit az egyetemes hadművészet produkált (tűzfegyverek gyártása, szállítása, alkalmazása, aknaharc, várvívás és -építés, flottaszervezés, kalóztaktika, kiképzés, kémkedés, hírközlés stb.). Törvényes látszatot adtak mindenféle beavatkozásnak, szövetkezésnek, zsoldbafogadásnak, hitszegésnek, vazallusi viszonyteremtésnek, „segítségnyújtásnak". Kihasználtak minden belső- és külső viszályt, árulást, természeti csapást, becsvágyat, sőt — a devsirme révén — a nem müszülmán alattvalók etnikai, kulturális és személyi tulajdonságait, fiziológiai adottságait és ezek legtehetségesebb egyéniségeit versenyre késztették azért, hogy a szultán rabszolgáiként az Oszmán Birodalom uralkodó elitjét és legfanatikusabb harcosait kiválogathassák közülük. A korábbi harcos iszlám eszméje az oszmánok dinasztikus hatalmát alátámasztó, rugalmas intézményrendszerré szelídült, mely a meghódított és adófizető lakossággal szemben türelmet, a haderő hatósugarán kívüleső országokkal szemben pedig sablonmentes kapcsolatokat követelt.

A regionális sajátosságok szerint alkalmazott oszmán hadászat néhány „egyetemes" alapelve a következőkben összegezhető: 1. nagy intenzitással, de rövid ideig (180 nap) tartó hadjáratok, melyeket indokolt esetekben és kedvező körülmények között egymásba lehetett kapcsolni; 2. egyfrontos haditevékenységek; 3. két- vagy többirányú küzdelem kényszere esetén a támadás és védekezés célszerű összehangolása; 4. törekvés arra, hogy az oszmán birodalom határain kívül eső térségek váljanak hadszíntérré; 5. szakaszos hódítási koncepció, mely az ellenfél fizikai és morális ellenálló képességének felmorzsolásával (jiktilár-jaktilár) kezdődik; 6. a barát barátjának és az ellenség ellenségének barátként való üdvözlése; 7. a legenyhébb ellenállás irányában, s a legmegfelelőbb időpontban indított támadás; 8. mindenféle alkalom és ürügy kihasználása a hódító cél elérése érdekében.

Az oszmán hadászat — a birodalom fénykoráig —, mint fejtegetésünkben részletesen bemutattuk, öt olyan szakaszra osztható, amelyeken belül — jellemző tér—idő kritériumok és vezető személyiségek történelemformáló szerepe mellett — a katonapolitikai célok és a katonatechnikai eszközök összhangjának megteremtése képezheti a modern vizsgálat tárgyát. Ezek a szakaszok:

155 Az ázsiai termelési mód oszmán formájáról lásd: *Sencer Divitcioglu* értekezését: Az ázsiai termelési mód a történelemben c. tanulmánykötet (Bp., 1982.) 322—343. oldalain.

IV. Murád szultán

1. 1301-től 1361-ig az oszmán állam létrehozásáért és létének megszilárdításáért, továbbá hatalmi térségének Európára való kiszélesítéséért folytatott haditevékenységek, illetve az ezekhez szükséges katonai erők és eszközök megteremtése és célszerű alkalmazása lehetett a feladat.

2. 1361-től 1403-ig, a haderő javadalombirtokos jellegének megszilárdítása mellett, egy ütőképes központi katonai rabszolgaság megalapítása és hitharcosokat újratermelő turkomán kolonializáció szervezése biztosíthatta volna a) Konstantinápoly birtokba vételét (ami az előző szakaszban nem sikerülhetett), b) a hódítások délnyugati és nyugati irányban való kiterjesztését, s végül c) az anatóliai bégségek végleges bekebelezését, ha a mongol Timur-lenk támadása nem akadályozta volna meg e célok elérését.

2. sz. vázlat

Az „acies lunata" az oszmán-török haderő három nagy csatájában

1. A várnai csatában, M. Erendil török hadtörténész szerint

A török szerzők vázlatai a „Revue Internationale d'Histoire Militaire" 1980. 46. számában találhatók.

2. A csaldiráni csatában, M. Kan török hadtörténész szerint

1. ruméliai lovasság
2. anatóliai lovasság
3. aszabok
4. akindzsik
5. vonat- és őrcsapatok
6. tábor
7. kapi-kulu lovasság
8. kapi-kulu gyalogság
9. janicsárok
10. tüzérség
11. karamán lovasság
12. turkomán lovasság

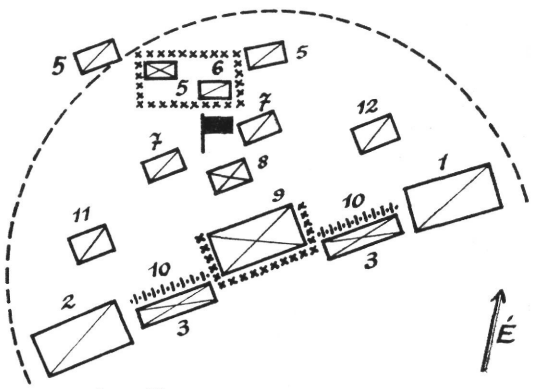

3. A mohácsi csatában, Szakály Ferenc szerint

(a csata harmadik szakasza)

A mohácsi csata vázlata a „Magyarország hadtörténete (I.)" című mű 162. oldalán található.

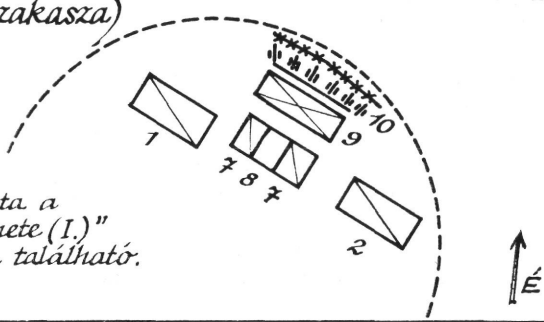

3. 1403-tól 1451-ig az oszmán haderő újjászervezésével, a népi felkelések leverésével és a Hunyadi által vezetett támadó hadjáratok elhárításával létrejöttek a feltételek az oszmán világbirodalom megteremtéséhez.

4. 1451-től 1512-ig — egyetlen szakaszban — egy extenzív és egy intentív hadászati időszak következik. Az extenzív szakaszban a timár-rendszernek — az élősködő mulk-urak és vakuf-kezelők rovására történő — megerősítése, az udvari és katonai rabszolgaság abszolutizálása és új katonai elemek szervezése (átvétele) révén a haderő alkalmassá válik 20 önálló és vazallus állam bekebelezésére és — az ostrommal elfoglalt Konstantinápoly központtal — immáron az oszmán birodalom megteremtésére. Az intentív szakaszban tömegesen elterjednek a tűzfegyverek és az oszmán flotta tengeri uralmat vívott ki.

5. 1512-től 1590-ig az oszmán birodalom hadereje akciórádiuszának (hatósugarának) végső határáig terebélyesedett. Az akciórádiusz — mely a hadviselés objektív törvénye — viszonylag végső határát a haderő mozgási sebessége, a hadjáratokra fordítható idő és az utánpótlás lehetősége határozta meg. Ebben a szakaszban az oszmán birodalom — három világrészen és három (nyolc!) tengeren — Európáénál nagyobb területre tett szert.

1590-től elkezdődött a 31 vilájetből álló birodalom hanyatlása és haderőinek összeomlása, mert a polgáriasodó európai társadalmakkal szemben ragaszkodott saját középkori intézményeihez, miközben vezetői korrumpálódtak.

A háborúra való állandó felkészítés a katonai rendek hadrafoghatóságának feltétele volt. A janicsárok szigorú nevelését az I. Murád által alkotott artikulusok szabályozták, de — bizonyos állami és udvari visszásságok — a birodalom története során 20 nagy janicsárlázadást és 44 felkelést váltottak ki. Ezek hadászati jelentőséggel bírtak. Az eredményes lovassági kiképzés az oszmán haderő legfőbb erőssége volt és összefüggött a törökök ősi lókultuszával. A haderő mozgósítása a birodalom külső és belső védelmére visszamaradó, továbbá a meghirdetett hadjáratra elvonuló csapatok feladatainak megszabására terjedt ki. A hadrakelt erők felvonulása, összpontosítása és szemléje — mind Ázsiában, mind Európában — hagyományos irányokban és helyeken történt meg. A sereg menetének első lépcsőjében az útcsináló és száguldozó elővéd, majd annak a földrésznek a reguláris és félreguláris erői meneteltek, amelynek régióiban a hadjárat kibontakozott. Második lépcsőben a portaszolgák által övezett szultáni udvar haladt. Harmadik lépcsőbe az oldalbiztosító segélyhadak, a hadjárattal nem érintett földrész hűbéresei és a vonat került beosztásra.

Az oszmán csatarend a gázi-harcmód és a tűzfegyverek alkalmazását megelőző formákon át fejlődött ki XVI. századi alakzatáig, mely öt elemből állt: elővéd, jobb- és balszárny, derékhad és utóvéd. Ezt az alakzatot a keresztény hadvezérek „félhold"-nak (acies lunata) nevezték. A csata az előhad tőrbecsaló manőverével kezdődött, a tűzfegyverek alkalmazásával folytatódott, majd a hűbéres csatalovasság megsemmisítő támadásával, illetve a félreguláris könnyűlovasság átkaroló műveletével zárult.

A várvívás első mozzanata a vár (város) gyors lerohanását, vagy — ennek sikertelensége esetén — körülzárását foglalta magába. A második mozzanatban elsáncolásra és módszeres rombolásra került. sor. A harmadik mozzanatban a döntésért — különböző hullámokban — indított rohamok bontakoztak ki. A XVI. századi várostromok mechanizmusa alapvetően különbözött a XVII. századi (Vauban francia marsall által rendszerezett) ostromok menetétől.

Az oszmán hadiflotta meghatározott rend szerint vonult ki az arzenálokból és

lehetőleg kalóztaktikával semmisítette meg az ellenség kisebb, hadi és kereskedelmi hajókötelékeit. A nagyméretű tengeri csatákat kerülték.

A saját korában elismerten a legjobban szervezett oszmán hadtáp (logisztika) és a haderő ideológiai megdolgozása — jelentősége és terjedelme miatt — újabb tanulmány tárgyát képezheti. Az oszmán haderő a XVI. század végéig — az ankarai és lepantói csatát leszámítva — alig ismerte a vereséget, legfeljebb a kudarcot. Ezután viszont éppen azok az intézmények, melyek felvitték e haderőt a zenitre (timár- és kul-szisztéma), okozták a hanyatlását is, mivel elzárkóztak a kapitalizálódó Európa hadművészeti újdonságainak befogadásától. Maga a birodalom nem térhetett ki a gazdasági és kulturális hatások elől, ezért végül a hagyományokhoz körömszakadtáig ragaszkodó katonai intézményeinek fizikai megsemmisítésére kényszerült.

Тибор Генерал

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ВОЕННОГО ИСКУССТВА ОСМАНСКОЙ ТУРЦИИ ДО XVI ВЕКА

Резюме

Османско-турецкое военное искусство означало в военной истории определенный, цельный этап и привнесло новое качество, немотря на то, что оно вобрало в себя черты влияния военного искусства азиатских племен, гуннов, тюрков, уйгуров, огузов и печенегов, арабов, монголов и сельджуков, а также византийцев и крестоносцев, и в то же время передовые элементы современных европейских военных организаций. Османы до XVII века следили за всеми военными новшествами и быстро усваивали всё лучшее, что создавалось мировым военным искусством. Свою захватническую политику и соответствовавшую ей стратегию они стоили на идеологии «джихада» — «священной войны» против иноверцев, целью которой было землю войны (дар-юль-харб) превратить в страну ислама (дар-юль-иелам). Несмотря на то, что стратегия османов характеризовалась региональными особенностями, их военные действия определялись также и рядом общих основных принципов. Османская империя с самого момента своего существования была военным государством, поэтому её политическая и военная стратегия едва ли могут быть отделены друг от друга. Эта стратегия до конца XVI века может быть разделена на *пять таких периодов,* для кажадого из которых характерна взаимосогласованность политических (военно-политических) целей и военной техники. На *первой стадии* отряды нерегулярных повстанцев (гази) преобразовали в регулярные и полурегулярные войска, и малоазиатские эмираты были втянуты в османскую экспансию. На *второй стадии,* османы, упрочив состав войск рабами и обладателями бенефиций, завоевали большую часть Балкан и аннексировали анатолийские эмираты. На *третьей стадии* — в ходе, отражения походов Гуниади, — устранили последствия поражения, нанесенного Тамерланом, и установили условия создания мировой Османской империи. Во время *четвертой стадии,* на экстенсивном этапе, османы достигли господства над «двумя землями и двумя морями», а на интенсивном этапе подготовились к расширению своей мировой империи как на суше, так и на море. На *пятой стадии* Османская империя разрослась до размеров, какие только позволялись регионально различным максимальным радиусом действия её вооруженных сил.

Система *подготовки и мобилизации* османских вооруженных сил сделала возможным создание условий для формирования, сосредоточения и снабжения армии, необходимой для внешней и внутренней защиты империи и для достижения поставленных целей военных кампаний. Три эшелона движения действующих войск сделали возможным как обеспечение марша, так и быстрое развертывание войск в боевой порядок. Их боевой порядок, разработанный в качестве модернизованного (усовершенствованного) варианта старинного арабского «полумесяца» (« acies lunata ») сохранил пять своих элементов и оказался действенным влоть до XVII века, однако в XVII веке ему пришлось спасовать перед «смешанным» западно-европейским боевым порядком. Первый этап хахвата крепости в XVI веке включал в себя быстрый приступ, а в случае неудачи штурма — окружение крепости. На втором этапе окапывались и велась методическая осада. Третий этап состоял из штурмов крепости. Механизм осады крепостей XVI века еще был далек от принципов осады, разработанных Вобаном, в конце XVII века. Османский военный флот в XVI веке достигал успехов своей пиратской тактикой. Он избегал вступать в морские сражения, так как в них он, как правило, терпел поражения.

В XVII веке внимание османов обошло множество новшеств западного военного искусства, они продолжали придерживаться своих старых — бывших некогда успешными — принципов военного искусства. Это обстоятельство закономерно привели к упадку.

Tibor Generál

DIE ENTSTEHUNG UND ENTWICKLUNG DER OSMANISCH—TÜRKISCHEN KRIEGSKUNST BIS ZUM 16-TEN JAHRHUNDERT

Resumee

Die osmanísch-türkische Kriegskunst bedeutete in der Kriegshistorie eine gewisse Einheit und eine neue Qualität, obwohl sie die Einflüsse der asiatisch-hunnischen, türken, uigurischen, ogusischen, der petschenegischen, arabischen, byzantinischen der mongolischen und seldsuken Kriegskunst un der Einfluß der Kriegskunst der Kreutzzüge. So wie die fortschrittlichen Elemente der europäischen Kriegsinstitutionen der Zeit enthielt. Die Osmane wurden bis zum 17-ten Jahrhundert auf alle militärischen Neuheiten aufmerksam und haben schnell erlernt, was von der allgemeinen Kriegskunst produziert war. Ihre Eroberungspolitik und die dementsprechende Strategie wurden auf die Ideologie des heiligen Kampfes begaut, deren Zweck war, das Land des Krieges (dar-ül-harb) zum Land des Islams (dar-ül-islam) zu machen. Obwohl die Strategie der Osmanen durch regionalen Eigenschaften gekennzeichnet war, haben auch zahlreiche allgemeine Grundsätze ihre Kriegstätigkeit bestimmt. Das osmanische Reich war seit seiner Entstehung ein Militärstaat, deshalb kann seine politische lnd militärische Strategie kaum voneinander separiert werden. Diese Strategie kann bis zum Ende des 16-ten Jahrhunderts auf *fünf Phasen* aufgeteilt werden, für jede von denen die Übereinstimmung der politischen (militärpolitischen) Ziele-und der militärtechnischen Mittel charakteristisch war. *In der ersten Phase* wurde die irreguläre gasi-Erhebung in ein reguläres und halbreguläres Heer verändert und die Bégségek von Kleinasien in ihre europäische Expansion einbezogen. *In der zweiten Phase* haben sie nach der befestigung des Gesichts von Besitzer und Sklaven der Armee den größten Teil des Balkans erobert und die Bégségek von Anatolien einverleibt. *In der dritten Phase* haben sie -während der Abwehr der Feldzüge von Hunyadi- nach der Liquidierung der Folgen der von Timur-lenk verursachten Schaden, die Bedingungen der Herstellung des osmanischen Weltreiches geschafft. *In der vierten Phase* machte eine extensive Periode sie zu „Herren von zwei Festländern und zwei Meeren", während in einer intensiven Periode vorbereiteten sie sich sowohl auf dem Festland als auch auf dem Meer auf die Expansion ihres Weltreiches. In der fünften Phase hat sich das osmanische Reich bis zum maximalen Aktionsradius seines Heeres — der Regionen nach verschieden war — ausgedehnt.

Das Vorbereitungs- und Mobilisationssystem des osmanischen Heeres ermöglichte die bedingungen der Herstellung, Zusammenziehung und Versorgung eines zur inneren und außeren Verteidigung des Reiches so wie zur Erlangung der gesetzten Ziele der Feldzüge erforderlichen Heeres. Die drei Stufen des Aufzugs der Truppen im Felde ermöglichten sowohl die Marschversicherung als auch ihre schnelle Zersetzung in die Schlachtordnung. Die Schlachtordnung, als die fortlaufend modernisierte Variante des alten arabischen „acies lunata" (Halbmonds), aber behaltend ihre fünf Elemente, hat sich bis zum 17-ten Jahrhundert als schlagkräftig erweisen. Im 17-ten Jahrhundert unterlieg sie aber der westeuropäischen „gemischten" Schlachtordnung. Das erste Moment des Festungkrieges des 16-ten Jahrhunderts enthielt die schnelle Überrumpelung und im Fall derer Erfolglosigkeit die Umlagerung. Im zweiten Moment kam es zur Verschanzung und zur systematischen Belagerung. Das dritte Moment enthielt die für die Entscheidung laufende Stürme. Der Mechanizmus des Festungskrieges des 16-ten Jahrhunderts war den Belagerungsgrundsätzen von Vauban vom Ende des 17-ten Jahrhunderts fern. Die osmanische Kriegsflotte hat im 16-ten Jahrhundert mit ihrer Piratentaktik Erfolge erreicht. Sie hat die Seeschlachten möglichst vermeidet, da sie in ihr gewöhnlich unterlag.

Im 17-ten Jahrhundert sind viele neue Ergebnisse der westlichen Kriegskunst der Aufmerksamkeit der Osmane entgangen und sie bestanden auf ihre alte — damals noch erfolgreiche— Kriegskunst. Dieser Umstand inst notwendigerweise zum Verfall geführt.

DOMOKOS GYÖRGY

VÁRÉPÍTÉSZET ÉS VÁRHARCÁSZAT EURÓPÁBAN A XVI—XVII. SZÁZADBAN

Buda 1686. évi ostromának technikai elemzéséhez

A törökkorról szóló magyar szakirodalom örvendetesen gazdag és színes, számos politikai, katonapolitikai, gazdaság-, és hadtörténeti művet mondhat magáénak. A korszak hadieseményeinek *technikai* vonatkozásairól azonban vajmi keveset olvashatunk. Buda visszafoglalásának 300. évfordulója ismét reflektorfénybe állította a török háborúk történetét, és az utóbbi időben számos könyv látott napvilágot e témakörben. A budai ostromról is több hadtörténeti munka áll rendelkezésünkre, ám ezek nem tekintették feladatuknak a küzdelem *módszereinek* elemzését. Károlyi Árpád és Wellmann Imre ismert monográfiája is[1], bár számos ilyen jellegű tényt és adatot közölt, szerkezeténél fogva csak részletkérdésként tárgyalta e problémát.

A Budáért vívott harcokat csak az európai — főleg nyugat-európai — haditechnikai színvonal ismeretében tudjuk helyesen megítélni. Ennek megfelelően e tanulmány kísérletet tesz, hogy a témakör egy részét, a várépítészet, a támadó ostromtechnika és a tüzérség XVI—XVII. századi fejlődését és annak 1680-as évekbeli állapotát — a teljesség igénye nélkül — összefoglalja és ismertesse.

E tanulmány egy következő dolgozat elméleti alapját szándékozik megvetni, amely a budai ostrom technikai oldalának elemzésével kíván majd foglalkozni. Elméleti jellegű, mivel a várépítészet és az ostromeljárások esetében főként a mindenkori élenjáró módszereket, azok elvi megfogalmazásait tartalmazza, amelyeket azonban a valóságban mindig az adott helyzet követelményeihez igazodva alkalmaztak. Terjedelmi okok miatt, sajnos, nem adódott lehetőség mindezt gyakorlati példákkal is illusztrálni.

Az olvasóban felmerülhet a kérdés, miért az egyoldalú, csak a támadók szemszögéből történő témamegközelítés, a védelemről egy szót sem ejtve. Ennek oka az, hogy e dolgozat elsősorban Buda visszavívásához kapcsolódik, és ezért a védelem kérdéseit a törökök oldaláról kell megvizsgálni. A felhasználható adatok mennyisége azonban meglehetősen csekély, így világosabbnak és egyértelműbbnek tűnik, ha a technikai előzetes egy következő tanulmány törökökkel foglalkozó fejezetébe épül majd be.

E munka során problematikusnak mutatkozott a terminológia egységes alkalmazása. Az erődépítészet és az ostromtechnika szaknyelve a XVII. századra az

1 *Károlyi Árpád:* Buda visszavívása 1686-ban. A kétszázötvenes évfordulóra átdolgozta *Wellmann Imre.* Budapest, 1936. (A továbbiakban — *Károlyi* 1936.)

olasz helyett a francia lett, bár ez sokat átvett az előbbitől (rivelino — ravelin, scarpa — escarpe). Nagyobb része germanizált formában (ricochet — Rikoschett)[2], vagy tükörfordításban (place d'armes — Waffenplatz) megtalálható a felhasznált német szakirodalomban. Ugyanakkor hiányzik az elfogadott magyar szaknyelv, a szakkifejezések speciális katonai értelmének szabatos fordítása. Ezért tehát az esetek többségében — Károlyi Árpád és Wellmann Imre nyomán — igyekeztem a francia szóhasználat mellett maradni. Ahol mégis magyar vagy ritkán német szakszavakat illesztettem a szövegbe, ott ugyancsak e két szerző példáját követtem (fedett út, fegyvertér — Zwinger).[3] A szövegben a terminus technicusok első előfordulásukkor dőlt betűvel szerepelnek. A francia (német) kifejezések mellett zárójelben a magyar jelentés áll, a magyar szavak idegen megfelelőit pedig a cikk végén található glosszárium tartalmazza.

Az erődépítészet fejlődése a XVII. sz. végéig

A budai vár XVII. század végi állapotának elmaradottságát akkor érzékeljük igazán, ha áttekintjük az erődépítészet fejlődését a tűzfegyverek megjelenésének hadtörténetileg rendkívül fontos pillanatától kezdve egészen a XVII. század végéig. Az itt következő leírás első olvasásra nagyon elvontnak tűnik. Ez annak a következménye, hogy a mindenkori élenjáró technikát ismerteti. Természetes azonban, hogy ezek a várépítészeti rendszerek keletkezésük egymásutánisága ellenére egymás mellett is léteztek, funkcionáltak. A magyarázat egyszerűen az anyagi okokban rejlik, mert nyilvánvaló, hogy egy új vár építése, de egy régi felújítása is, mérhetetlenül nagy összegekbe került, amely csak ritkán állt rendelkezésre. A legközelebbi példa erre Magyarország, ahol a viszonylag modern erődök (Érsekújvár, Győr, Komárom) mellett teljesen elavult lovagvárak (Pápa, Csesznek, Diósgyőr), kolostorerődök (Tihany), vagy szükség diktálta módszerekkel épített palánkok (Tokaj) is léteztek. Európai szinten pedig hasonló különbségek mutatkoztak a Vauban- és Coehorn-féle elvek szerint épített francia és németalföldi erődök, valamint a hazai viszonylatban mégoly modernnek számító várak között. Ebbe a most felvázolt keretbe illeszthető bele az ismertetendő fejlődési vonal.

A várak fejlődésének minket érdeklő korszaka abban a pillanatban kezdődött, amikor az első ágyúlövést leadták egy megerősített helyre (1310, Perugia). Ettől kezdve a várak és az ágyúk közti állandó versengésnek vagyunk tanúi. A fejlődés persze kezdetben meglehetősen lassú, főképp a várak átalakulásában, amelyek statikus voltuknál fogva nehezebben alkalmazkodhattak a tüzérség támasztotta új követelményekhez, ám amikor ez megtörtént, a védekező fél legalábbis egyenrangú ellenfele lett az ostromlóknak, sőt sokszor fölénybe is került, mígnem Vauban ismét a támadók javára módosította az erőviszonyokat. A fejlődés mozgatórugója tehát a szemben álló ellenfelek közti, a felbillent egyensúly helyreállításáért, ill. a harcászati fölény megszerzéséért indított küzdelem volt.

A lovagvártól a bástyás rendszerekig

A XIV. század második felében a várak még a *lovagkori harcászat*nak megfelelő, magas falakkal és karcsú tornyokkal erődített építmények, tetejükön *gyilokjárókkal*[4],

2 Néhány szakkifejezésnek nem tudtam kideríteni az eredeti francia formáját, így — Károlyit és Wellmannt követve — kénytelen voltam a német helyesírás szerinti alakot megtartani (demontir-lövés, enfilir-lövés).

3 *Károlyi* 1936. 178. o. jegyzetében Wellmann közli, hogy Gyalókai Jenőtől kapta az idegen szakkifejezések magyar fordítását. Hozzáteszem, hogy néhány szóforma Károlyi írásmódja szerinti: kurtina, flankírozás stb.

4 A szakszavak részletes jelentését l. a Glosszáriumban.

belül a rendszerint a vár magját képező erős, zömök, hihetetlenül vastag falu öregtoronnyal. Ez a kiépítettség nagyon jól megfelelt a hajítógéppel, faltörő kossal és ostromtornyokkal támadó ellenfelek leküzdésére, ám egy emberi mércével hosszú, de történelmileg aránylag rövid időszak alatt teljesen elavulttá vált a tüzérségnek a várvívásba való bekapcsolódásával. Mindjárt hozzá kell azonban tennünk, hogy ezek a korai lövegek félelmetes hírükkel ellentétben kezdetben rendkívül csekély hatásfokkal dolgoztak, morális hatásuk a tényleges eredményt messze felülmúlta. A várak átépítése ezért kezdetben nem volt olyan sürgető, de az idő a tüzérségnek kedvezett, s az egyre jobb minőségű és nagyobb erejű ágyúk hatására a lovagvárak, ha lassan is, a XVI—XVII. század folyamán átalakulnak *bástyás erődökké*, és némi késéssel a védelem is alkalmazni kezdi a tüzérséget.[5]

A tűzfegyverek megjelenésével az addigi vertikális, a várfal tövéig előrenyomult ellenfél elleni harcot felváltotta a horizontális irányú, tűzfegyverekkel, messziről támadó ostromlók elleni küzdelem, s a korábbi tiszta közelvédelem mellett mind fontosabbá vált a távolharc feltételeinek megteremtése [6](1/a ábra)[7].

Az ágyúk elleni védekezés a következő föltételek teljesítését követelte meg a várépítészettől:

1. a várfalakat az erősebb tűzhatás elviselésére kellett méretezni,
2. az új típusú erődben biztosítani kellett a tüzérség védett elhelyezését,
3. meg kellett valósítani a vár előterének tűzzel való holttérmentes lefogását.[8]

Az első két követelmény teljesítése egyszerűbbnek bizonyult, mivel elsősorban mennyiségi változást igényelt, míg a harmadik végrehajtása már inkább minőségi tényezőktől függött, hisz a megfelelő új rendszer csaknem két évszázados kísérletezés után valósult meg.

Hamar rájöttek az építészek, hogy az egyszerű kőfal, bármilyen vastag is, nem sokáig állhat ellen az ágyúgolyóknak. Ezért belülről *földtöltéssel* támasztották meg, amely kellő rugalmasságot kölcsönzött neki, s egyben annak széles tetején már ki lehetett alakítani az *ágyúpadokat* is (1/b ábra). A magassági fölényre való törekvés a védők részéről még sokáig megmaradt, így azonban a védelem gyenge pontjai kiismerhetőkké váltak, másrészt a nagy elevációval kilőtt lövedékek a legmagasabb falon is átrepültek, tehát az védelmi feladatokra is alkalmatlanná vált. Ezért ezután csökkentették a falak magasságát, s ezzel a célfelület is kisebb lett.

A korábban sűrűn sorakozó, kiemelkedő tornyok is eltűntek, helyüket átadták a védőfallal azonos magasságú, nagy alapterületű *rondellák*nak (1/c ábra), amelyeknek földdel feltöltött, kikövezett felületén kényelmes elhelyezést nyert a növekvő számú löveg. A rondelláról azonban, kerek voltánál fogva, nem lehetett minden irányban megfelelően tüzelni (1/d ábra), főképp pedig a *kurtina* (kötőgát) lövegei elől jelentős területeket eltakart (1/e ábra), végül tehetetlenül állt a várfal tövéig előretört ellenséggel szemben, mivel magasan elhelyezett ágyúit nem lehetett lefelé irányozni (1/f ábra). E *holtterek* nagyon veszélyesek voltak a védőkre nézve, mert itt a támadók zavartalanul felállíthatták ütegeiket. Kiküszöbölésükre eleinte többszintes, kazamatás (1/g ábra) és sokszögű rondellákkal (1/h ábra), majd ágyútornyokkal kí-

5 A korai várakra nézve l. *A. v. Zastrow:* Geschichte der beständigen Befestigung oder Handbuch der vorzüglichsten Systeme und Manieren der Befestigungskunst. Leipzig, 1839. (A továbbiakban — *Zastrow* 1839.) 16—18. o.; Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen herausgegeben von der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k.k. Kriegs-Archives. I. Serie. I. Band. Wien, 1876. (a továbbiakban — *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876) 605—606. o.; *Hermann Müller:* Geschichte des Festungskrieges seit allgemeiner Einführung der Feuerwaffen bis zum Jahre 1892. Berlin, 1892. (a továbbiakban — *Müller* 1892) 3—4. o.; *Gerő László:* Magyarországi várépítészet. Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről. Budapest, 1955. (a továbbiakban — *Gerő* 1955) 40—61. o.

6 *Gerő* 1955. 69. o. hivatkozik Maggiorotti olasz történész ilyen értelmű megállapítására.

7 Az 1. ábra rajzainak forrása: a — *Gerő* 1955. 63. o.; b, c — *Gerő László:* Magyar várak. Budapest, 1968. 25. o.; e — *Gerő* 1955. 72. o.; i — *Gerő* 1968. 20. o.; A d, f, g, h, j, k, l, m, n rajzok saját készítésűek. A logikailag összetartozó ábrákat vékonyabb vonalak választják el egymástól.

8 *Müller* 1892. 14. o.; *Gerő* 1955. 63. o.

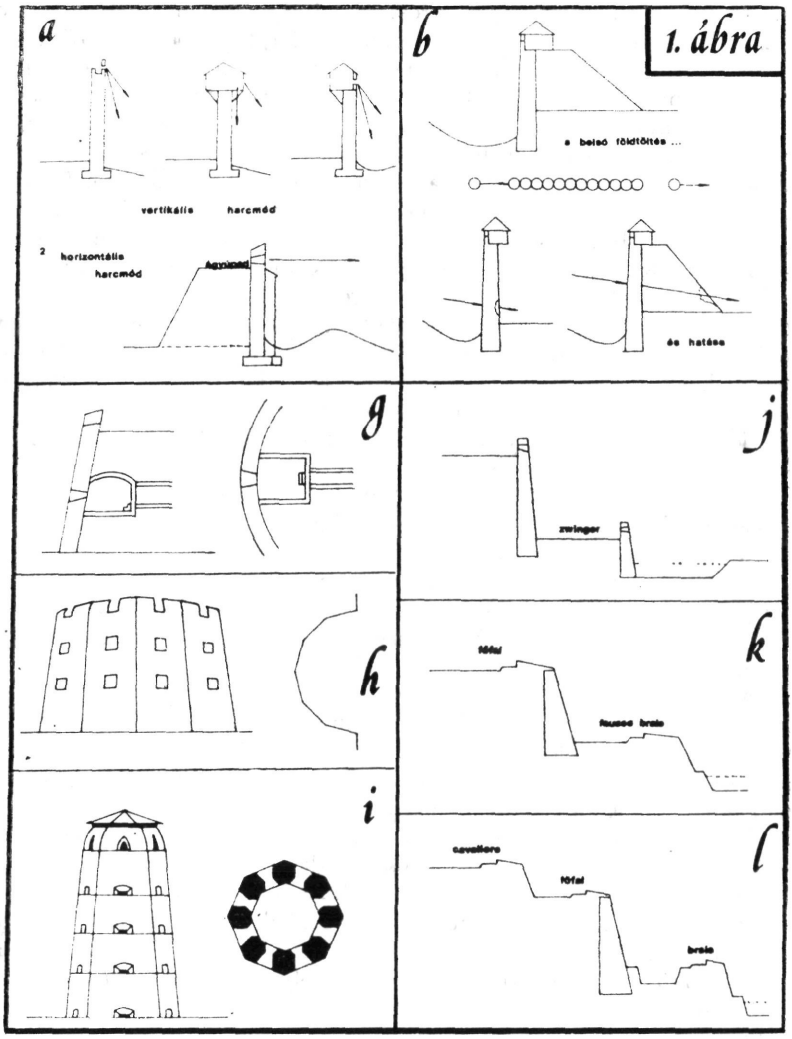

sérleteztek (1/i ábra), a megoldást azonban az Itáliában a XV. században kifejlődött, és onnan elterjedt *bástyás rendszer* jelentette.[9]

Magyarországon igen sok vár maradt meg ezen a bástyás rendszert megelőző színvonalon, mivel 1526 után különböző okok miatt sem idő, sem elegendő anyagi eszköz nem állt rendelkezésre az ország belsejében levő erősségek nagyobb arányú korszerűsítésére. Ez a helyzet azután bő teret engedett a szükségmegoldásoknak, mint pl. a már említett palánképítkezések, vagy a kolostorok erődé alakítása. Számunkra mindezek ismerete azért is fontos, mert a budai vár is a most leírt színvonalon állt 1686-ban.

Természetesen a tervezők e korai erődök esetében más módon is igyekeztek az

9 *Gerő* 1955. 62—65. o.

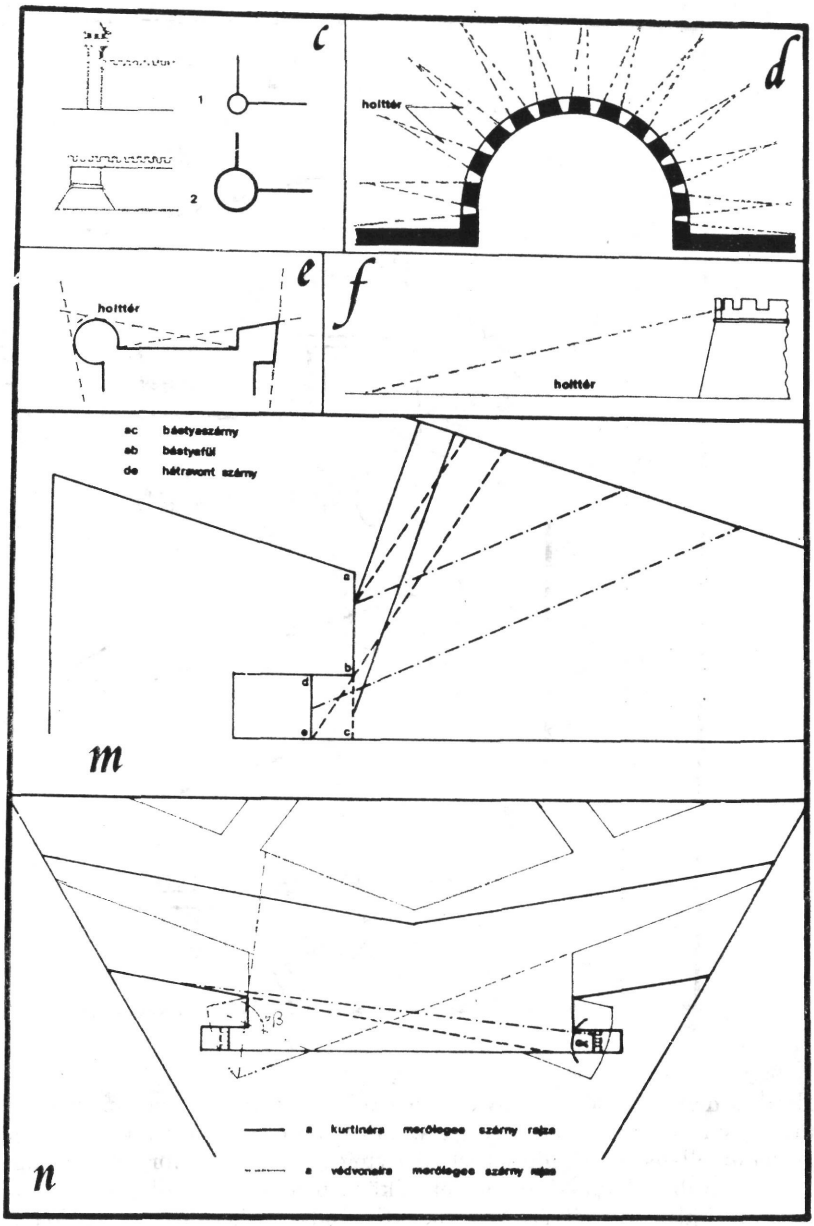

ellenséget távol tartani a falaktól. Először is rendkívül megnőtt a vár körül húzódó árkok mérete, s a belőle kitermelt föld biztosította a falak mögötti földhányásokhoz az anyagot. Az ilymódon megerősödött falakra *cavaliereket (magas lőállás)* helyeztek, amelyekről jobban be lehetett látni és tűz alatt lehetett tartani a vár előterét. Emellett a várárok belső oldalán levő korábbi fapalánkot kőfallá alakították, felmagasították, s így a két fal közti, kiszélesített területen létrejött a *zwinger* (*(falköz*

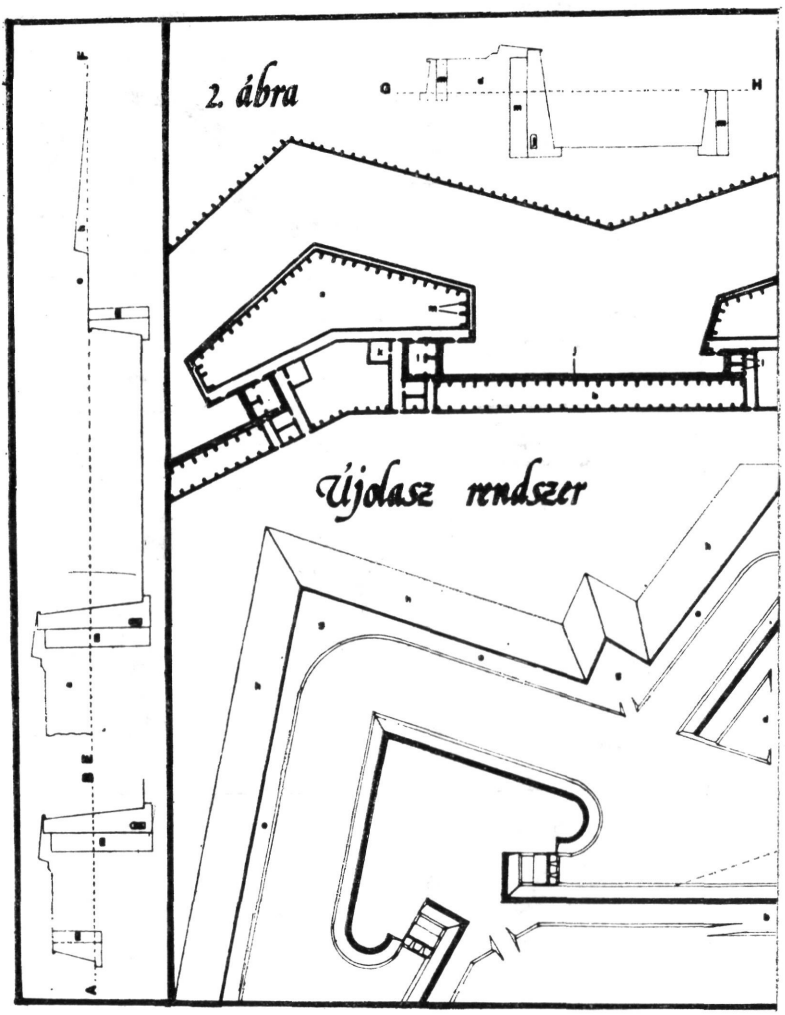

— 1/j ábra), amely egyfelől lehetővé tette a többszintes védelmet, másfelől megakadályozta, hogy a leomló várfal anyaga az árkot betöltse. Súlyos hátrányt jelentett azonban, ha az ellenség be tudott törni a zwingerbe, mert ekkor kitűnő támaszpontot nyert a további rohamokhoz. Ennek kiküszöbölésére a későbbiekben a zwingert feltöltötték, a külső fal helyére magas, erős földsánc került, tetején lőállásokkal, amely a többszintes védelmet továbbra is biztosította, de ugyanakkor a fal lábát is fedezte a töretés ellen. Ezt a védművet nevezték *fausse braie*-nak (niedrige, oder untere Wall — 1/k ábra). Ebből fejlődött ki később az „*echte*" *braie*, amelynél a sánc és a várfal közé is árkot vágtak (1/l ábra)[10].

Az itt ismertetett védművek közül a zwingerrel és a cavalierrel Budán is találkozunk.

10 *Károlyi* 1936. 178—181. o.; *Gerő* 1955. 62—65. o.

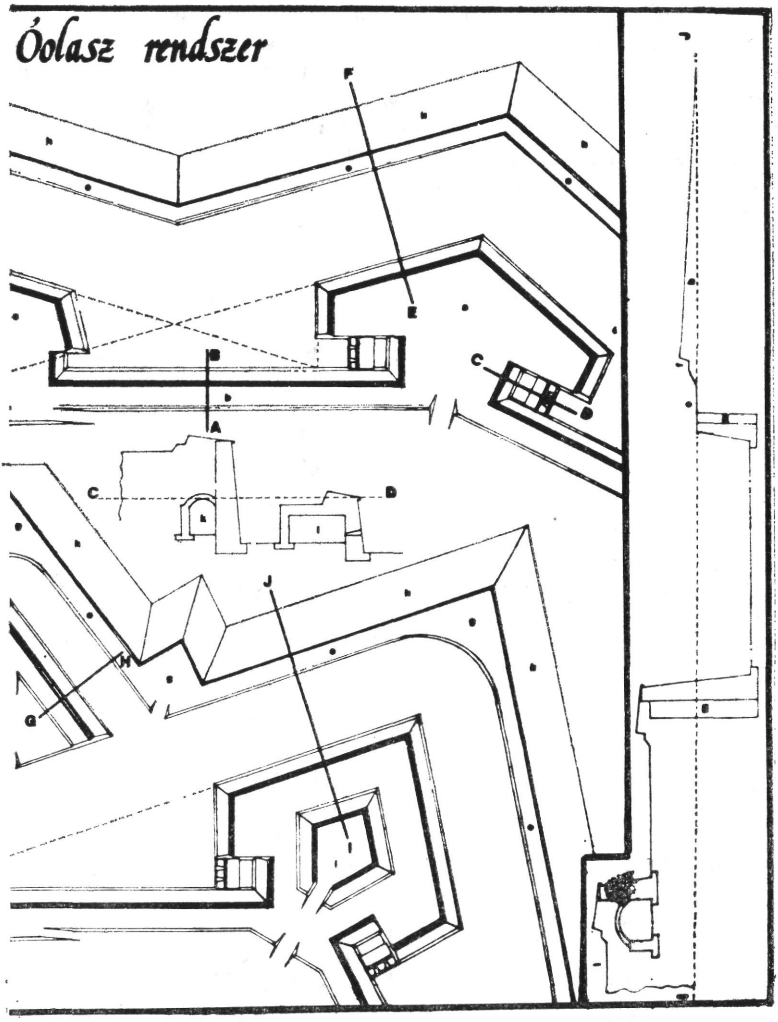

Mint említettem, a bástyás rendszer megjelenése a harcászat jelentős módosulásával járt együtt. Ennek lényege abban állt, hogy a védelem súlypontja a kurtináról a bástyára helyeződött át, mert azáltal, hogy a bástyák felépítésükkel megoldották a rondella okozta problémákat, a védelem kulcsszerepe nekik jutott. A *bástyák* tehát biztosították a tüzérség védett és kényelmes elhelyezését, célszerűbb formájuk pedig lehetővé tette, hogy a körülöttük, a kurtinán, ill. a rajtuk elhelyezett ágyúk a vár egész előterét akadálytalanul végigpásztázhassák, de legfőképpen a szárnyak oldalazó tüze most már a kurtinát is eredményesen tudta fedezni. A bástyáknak a rondellákkal szembeni megnövekedett tűzereje és *flankírozó* (oldalazó-fedező) képessége arra kényszerítette az ellenséget, hogy mindenekelőtt ezeket semlegesítse, mert csak ez után fordulhatott a kurtina ellen, hisz enélkül rohamozó gyalogsága a bástyák kereszttüzében könnyen megsemmisülhetett.[11]

11 *Müller* 1892. 18. o.

A bástyák, az elmondottaknak megfelelően, hosszú *homlokvonal*lal rendelkeztek, amely középen tompaszögben megtört, oldalai pedig, a *szárnyak*, a kurtinára merőlegesen álltak. Itt a szárnyakon helyezkedett el a kurtinát fedező oldalazó tüzérség, többnyire kazamatákban, de nyitott tüzelőállásban is, olykor 2—3 szinten egymás fölött. Minthogy azonban az ostromlók a fedezetlen lövegeket könnyen kilőhették, egy rövid, átmeneti időszak után a szárny egy kisebb, a kurtinához közelebb eső szakaszát hátravonták, s így a helyén maradt falszakasz kiszögellése, az *orillon (bástyafül)* már lehetetlenné tette az egyenes irányú belövéseket (1/m ábra).[12]

Az első bástyás rendszerek

Az Itáliában létrejött építési módszerek[13] közül a korábbi *ó-olasz rendszer*ben (2. ábra)[14] a kis, csekély tűzerejű bástyák (a) még nagyon távol helyezkedtek el egymástól, tehát a köztük levő kurtina (b) meglehetősen hosszúra nyúlt, így a bástyák nem tudták megfelelően ellátni flankírozó feladatukat. Ezért a kurtinát egy kisegítő oldalazóművel, ún. *piattaformával* (c) szakították meg. Emellett a bástyaszárnyak, mivel a kurtinára merőlegesen álltak, az őket fedező orillon miatt nem tudták megfelelően tűz alatt tartani a szomszédos bástya homlokzatát és előterét.

A javított változat, az *újolasz rendszer* (2. ábra) már több hibát kiküszöbölt, mivel a kurtina (b) rövidebb lett, s az ezáltal feleslegessé vált piattaformát önálló védműként *(ravelin, pajzsgát* — d) a kurtina elé telepítették, hogy azt a töretéstől védelmezze. A bástyák nagyobbak és hegyesebbek lettek, s ez már bizonyos, bár korántsem kielégítő lehetőséget nyújtott a homlokvonalak flankírozására. Mivel azonban a szárnyak itt is merőlegesen álltak a kurtinára, összehangolt tűzrendszerről itt sem beszélhetünk. Mindenesetre az ilyen elrendezésű bástyák, egymással szemben fekvő homlokvonalaikról, már hatásosabb kereszttűz alá foghatták a kurtina előterét. Ezek a bástyák már megfeleltek az alapvető követelményeknek, de, jóllehet már alkalmazták a cavaliert is, a hathatósabb védelemhez elővédművekre is szükség volt.

A már említett ravelinen kívül nagy jelentősége volt a *fedett út*nak, amely a várárok külső oldalán létesített földsáncból, s az annak fedezetében húzódó őrjárati útból (e), *banquette*-ekből *(lövészpad* — d) és gyülekezőhelyekből, ún. *fegyverterek*ből (g) állt. Az előterepet (*glacis, vársík* — h) úgy egyengették el, hogy annak minden pontját egyformán tűz alatt lehessen tartani mind a falakról, mind az elővédművek-

12 Az itt elmondottak csak a korai bástyás rendszerekre vonatkoznak, mert ahogy a későbbiekben látni fogjuk, a mondott állapotban jelentős változások történtek. Szükségesnek véltem azonban némi előljáró magyarázatot fűzni e kérdésekhez.

Az 1/m ábra jól szemlélteti a *hátravont szárny* kialakulásának lényegét: a szárnylövegek védelmét az egyenes irányú belövésektől (a folyamatos vonal a hátravont szárnyat szükségessé tevő belövések, a szaggatott vonal a hátravont szárnyra már hatástalan lövések, a pont-vonal az utóbbi esetében is eredményes lövések irányát mutatja). Ennél jóval fontosabb az 1/n ábrán vázolt fejlődés, amikor a kurtina helyett a *védvonal*ra merőlegesen építik a szárnyakat. Ennek gyakorlati jelentősége az, hogy míg az előbbi esetben a bástyafül akadályozza a várárok és a szomszéd bástya homlokvonalának megfelelő flankírozását, vagyis a vízszintes lőtartomány szélessége csekély (α szög), addig a másik esetben a merőleges szárny a maximális oldalszöget biztosítja (ß szög), vagyis flankírozó feladatát kitűnően el tudja látni. Nagyobb mérete folytán nagyobb a tűzereje is, bár fedezetét most már az elővédművek biztosítják. Ezt a megoldást találjuk meg Specklénél, Pagannál és Coehornnál.

13 *A. von Zastrow:* Handbuch der vorzüglichsten Systeme und Manieren der Befestigungs-Kunst, welche seit Erfindung des Schiesspulvers von den vorzüglichsten Ingenieurs aufgestellt sind, ... Berlin, 1828. (a továbbiakban — *Zastrow* 1828) 17—24. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 606—607. o.; *Müller* 1892. 15—16. o.; *Gerő* 1955, 66—75. o.

14 Az erődítmények alaprajzai és a Vauban-féle ostromtervezet teljes egészükben Zastrow idézett műveiből származnak, csekély átalakításokkal. A nagybetűk és a vastag vonalak a metszetek helyét jelölik, míg a kisbetűk a szöveg szerinti eligazodást segítik. A metszetrajzokon a szaggatott vonal az ún. „*Bauhorizont*"-ot, vagyis az építkezésnél figyelembe vett 0 m-es szintet, az alaprajzokon szereplő szaggatott vonal pedig a védvonalakat jelöli. A rajzok több, néhol három részből állnak. Zastrow-t követve a legvastagabb vonalak a vár kőből készült támfalazatát (5. ábra bal szélső része), a szimpla, vékony vonalak az alaprajzi elrendezést (5. ábra középső része) mutatják. Végül a részletes rajzokon a felülnézetet láthatjuk, ahol a vastag vonalak a sáncok gerincét, a vékony vonalak az egyes szintek határait jelölik.

A 2. ábrán lévő, de a szövegben nem szereplő betűk magyarázata: i — cavalier; j — aknafigyelő folyosó; k — lőporkamra; l — ágyúkazamaták; m — támpillérek.

ről. A fedett út és a glacis az offenzív védelem szempontjából kiemelkedő jelentőségű, mert e sánc mögött az ellenség tüzétől és megfigyelésétől *fedetten* lehetett összegyűjteni a csapatokat a fegyvertereken, innen váratlan kitöréseket hajthattak végre, majd pedig az ostromlók túlereje elől hátramaradt társaik tűzfegyvereinek védelme alatt biztonságosan visszavonulhattak.

Az itáliai építési módszerek aránylag gyorsan elterjedtek Európa szerte, és hosszú időn át változatlan formában funkcionáltak. Magyarországon még a XVII. században is korszerűnek számítottak az újolasz rendszerű várak, sokukat abban az időben építették ki ilymódon, amikor Nyugaton már jóval modernebb megoldásokat alkalmaztak. Persze nem volt ez másképp a környező országokban sem.

Az itáliai rendszerek hibái azonban előbb-utóbb szükségessé tették a továbbfejlesztést. Daniel *Speckle*, a strassburgi születésű „Kriegsbaumeister" (1536—1589) volt az az ember, aki korát messze megelőzve, zseniálisan megérezve a fejlődés lehetséges útját, forradalmian átalakította az olasz rendszert, minőségileg *új alapokra* helyezve a várépítészetet (3. ábra).[15]

Melyek ezek a nagy jelentőségű újítások? Speckle mindenekelőtt fontosnak tartotta, hogy az ellenség egyetlen követ se láthasson a vár *revetement*-jából *(köpenyfalazat)*, s ezért csak a horizontvonalig (Bauhorizont) húzta fel a kőfalakat *(halber Revetement* — a), amelyeket így már a glacis is eltakart. Följebb már csak a földtöltések magasodtak (b), amelyekre az ágyútűz szinte hatástalan, s az ellene egyedül eredményes mozsártűz célzási pontossága ebben az időben még minimális. Ugyancsak újdonságot jelentettek az általa épített falak szerkezeti megoldásai. Az igen vastag revetement mögött a belső támasztó bordákra (c) és azok közé boltíveket helyezett, s ezzel meggátolta, hogy a főfal mögött levő föld annak leomlása után az árokba zuhanjon. Ez a megoldás a *védőkazamaták* számára is megfelelő helyet biztosított a boltívek alatt, s ez a *„kazamatázott galéria"* (d) védelmet nyújtott az aknák ellen, valamint ennek és a kazamaták fölött húzódó kisebb zwingernek (e) a lövegei kiválóan végigpásztázhatták a főárkot.

A Speckle tervezte erődben nagyot változik az alaprajzi elrendezés is. A bástyák területét jelentősen megnövelte, a kurtinát tovább rövidítette. A magassági fölény és a glacis hatásos pásztázásának biztosítására nemcsak a bástyákra, hanem a kurtinára is cavaliereket (f) telepített. A további fejlődést döntően befolyásolta azzal a felfedezésével, hogy a bástyaszárnyaknak a szomszédos bástyák tökéletes flankírozásához nem a kurtinára, hanem a *védvonal*ra kell merőlegesen állniuk. Ezt eleinte úgy oldotta meg, hogy a háromszintes szárnyat (cavalier, bástyaszint, hátravont szárny — EF metszet) megtörte, és e megtört részt *(brisure* —g) építette a védvonalra merőlegesen. A későbbiekben már az egész szárnyat ennek az új elvnek megfelelően szerkesztette meg, de most úgy, hogy magát a kurtinát is, középen megtörve, a védvonalra igazította (ezáltal a kurtina fedezése is könnyebbé vált). Korábbi rendszeréből még hiányzik a ravelin, de belátván fontosságát, utóbb már egy bástyaformájú és -méretű, cavalierrel is ellátott ravelint *(detaschirtes Bastion)* helyezett a kurtina elé, amely a kurtinát és a most már orillonok nélküli bástyaszárnyakat egyaránt fedezte. Speckle a hatásosabb flankírozás biztosítása végett a háromszintes szárnyakat is erre a hatalmas ravelinre helyezte át, mert onnan jobban lehetett az árkokat pásztázni (9/d ábra).

Speckle nagyszerűen mérte fel a fedett út jelentőségét, és igyekezett is kihasználni a benne rejlő lehetőségeket. Kétlépcsősre tervezte, alaprajzilag fűrészfogakra emlékeztet (h), a fogak kiszögellései képezték a fegyvertereket (i). A belső tűzfedezetről

15 *Zastrow* 1828, 103—112. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876. I. 607. o.; *Müller* 1892, 16—17. o.; *Gerő* 1955, 80—81. o.

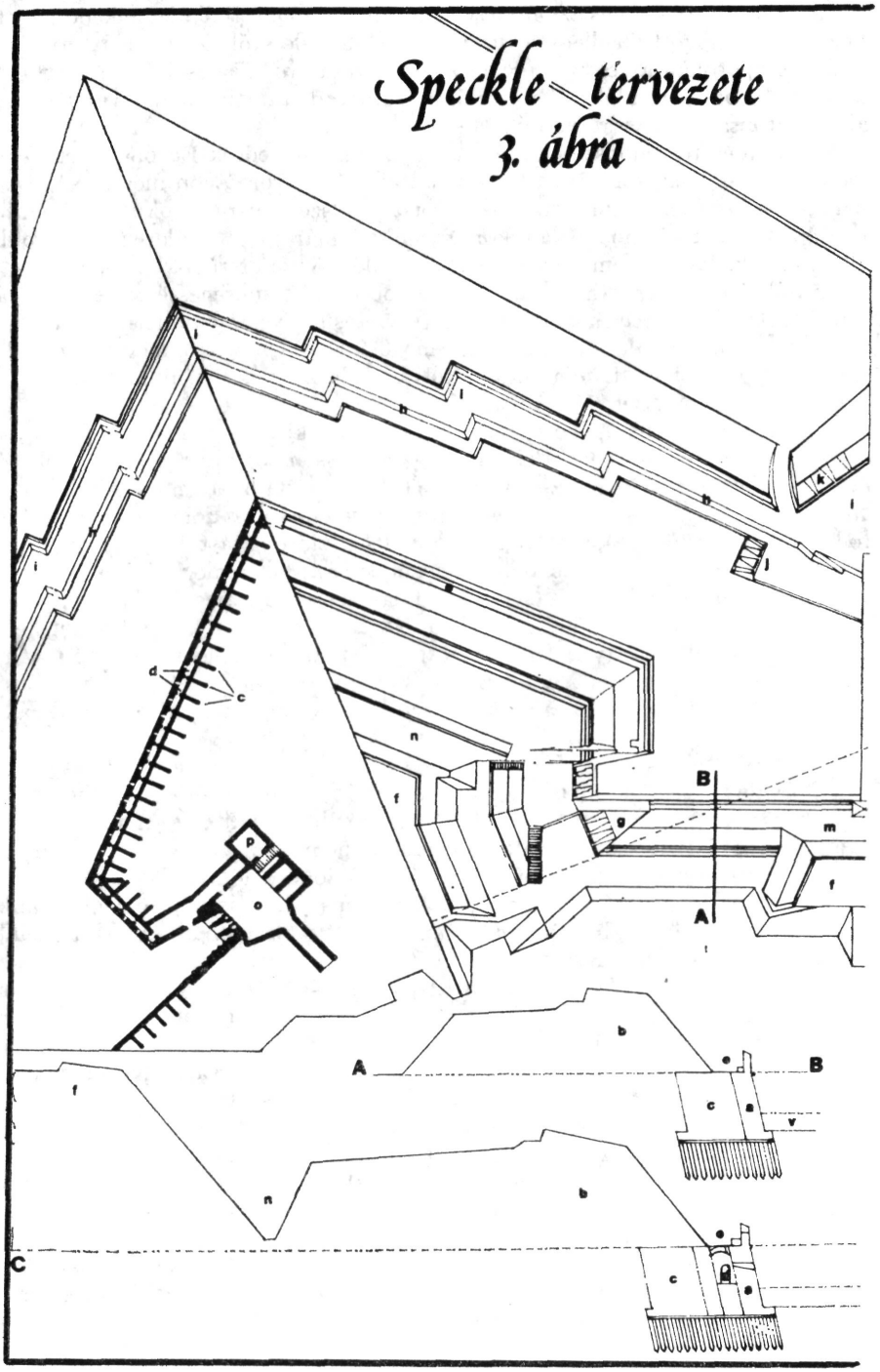
Speckle tervezete
3. ábra
A
B
C

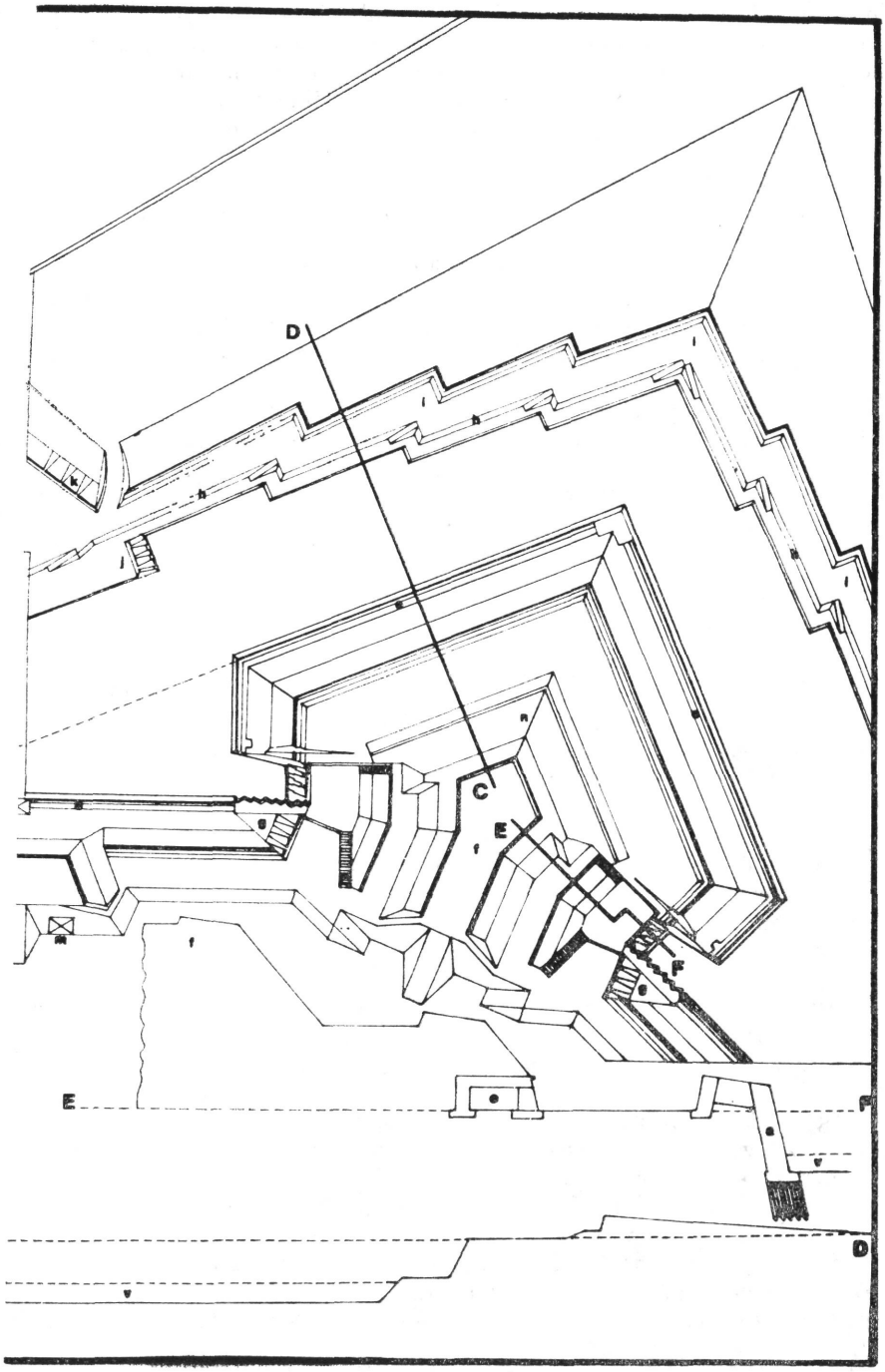
D
C
E
F
E
D

Speckle úgy gondoskodott, hogy a kurtinával szembeni *contreescarpe-on (külső árokpart)* mindkét oldalra irányozva, egy-egy ütegállást helyezett el (j), míg a glacis védelmét a mellettük lévő, de kifelé néző lövegek látták el (k). Bár a fedett út szélességével jó befészkelési lehetőséget nyújtott a támadóknak, az árokásás megnehezítése végett a teraszokat tüskés bokrokkal ültették be, és elképzelhető, milyen veszteségekkel járt eltávolításuk a védők tüzében.[16]

Speckle ismertetett újításainak jelentőségét jól tükrözi az a tény, hogy egy évszázaddal később a híres Coehorn és Vauban az ő nyomdokain haladva alkotják majd meg rendszerüket.

Röviden meg kell emlékezni még egy német építőmesterről, Georg *Rimplerről* (1640—1683)[17], aki Bécs török ostromakor esett el. Ő ahhoz a hadmérnöknemzedékhez tartozott, amely még Candia törökökkel szembeni védelmekor (1667—1669) tanulta ki a mesterséget. Candia iskolát jelentett, ahol Európa sok országának számtalan, később híressé vált katonája, hadvezére kezdte pályafutását. Candia, akárcsak korábban a harmincéves háború, döntő befolyást gyakorolt az erődök fejlődésére.[18] Lehet, hogy ebben gyökerezik annak a magyarázata, hogy Rimpler a hagyományos, később Coehorn és Vauban által is követett módszerektől eltérő úton indult el, és a *tenaille(harapófogó)-rendszerrel* próbálkozott. Ennek bemutatására itt most nincs mód, mivel távolról sem kapcsolódik a budai ostrom eseményeihez.

A németalföldi rendszerek

Ugyancsak az itáliai módszerek alapjain, de azokat más irányban fejlesztve tovább, alakultak ki a németalföldi várépítészet elemei, melyeket elsősorban *Freitag* neve fémjelez. A spanyol—németalföldi háború szükségletei megkövetelték a régi várak gyors felújítását. Az ónémetalföldi rendszer (4. ábra)[19] a XVI—XVII. század fordulóján rövid idő alatt megépíthető, olcsó megoldást kínált a földtöltések, és egy fontos helyi adottság, a vízi akadályok felhasználásával.

Az ilyen típusú erődök falai a korábbiaknál alacsonyabbak, kevés, a földtöltések mögé rejtett támfalazással. Előfordult azonban, hogy egyáltalán nem alkalmaztak revetement-t. Így tehát a legfontosabb védművé a széles, de sekély vizesárok lépett elő. A későbbiek folyamán azonban már gyakrabban építettek kőfalakat, és így elhagyhatták a vizesárkot, amely, szárazárokként, az elővédművekkel való összeköttetést és a kitöréseket nagyon megkönnyítette.

A szakaszolás és a fedezés szempontjából kétségtelen előrelépést jelentett egyrészt a fausse braie (a) alkalmazása, amelyet a főfalak tűzerejének megkétszerezésére, valamint az árkok és a fedett út pásztázása végett építettek, másrészt a bástyák csúcsa elé helyezett félholdszerű ravelin, amelyet épp ezért *demilune*-nek neveztek (b), s ennek feladata a bástyák homlokvonalának és a fausse braie-nek a védelme volt. Ezek az elővédek többé-kevésbé, eleinte inkább kevésbé, megfeleltek a követelményeknek, de sok hiányosságuk is felfedezhető.

A rendszer, kétségtelen előnyei mellett, sok alapvető konstrukciós hibával rendelkedett. Mindenekelőtt a szárnyak a kurtinára merőlegesen álltak, s ahogy korábban ezt kiemeltem, ez a flankírozó képességét jelentősen rontotta. A túl sekély vizesárok télen befagyván, nem jelentett akadályt a támadóknak, ill. csak a védők nehézségeit növelte, ha a jeget fel akarták törni. A fausse braie sem tölthette be

16 A 3. ábrán lévő, de a szövegben nem szereplő betűk magyarázata: l — híd; m — kapu; n — a cavalier és a bástya közti árok; o — kazamaták; p — lőporkamra; v — vizesárok.
17 *Zastrow* 1828, 112—120. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 609—611. o.
18 *Müller* 1892, 33. o.
19 *Zastrow* 1828, 25—30. o.; *Zastrow* 1839, 79—84. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 607—608. o.; *Müller* 1892, 17—18. o.; *Gerő* 1955, 81—82. o.; l. még ezeken kívül *Allain Manesson Mallet:* Der Kriegs-Arbeit, oder der Kriegs-Kunst ... Amsterdam, 1687. I—III. Theil. igen hasznos képanyagát. (A továbbiakban — *Mallet* 1687)

megfelelően szerepét, mivel szárny (cd) a túl alacsony mellvéd miatt, homlokvonala (de) ugyanezért és a demilune homlokvonalának (fg) rövidsége miatt, könnyen belőhető, mihelyt az ellenség a glacis tetejét elfoglalta (hi, jk vonalak). A demilune emellett jó befészkelési lehetőséget nyújtott a támadóknak, a fausse braie pedig, mivel közte és a vár között már semmilyen akadály sem állt, a végső rohamhoz szolgálhatott kitűnő támpontként. Végül a ravelin (l) is túl kicsinek bizonyult a kurtina fedezésére. A rendszer javára írható viszont, hogy a védvonalak[20] hossza mindenütt a kézifegyverek hatótávolságához igazodott, így az összpontosítható tűzerő jelentősnek mondható.

Az ónémetalföldi rendszer jellegzetessége, hogy a ravelin és a demilune mellett más, igen nagy területű védműveket is alkalmazott (9/e ábra). Ezek szintén a bástyák csúcsa, vagy két bástya között a ravelin elé települtek. Szárnyaik hosszúsága folytán messzire előrenyúltak a terepen, s ezért nagy tűzerőt tudtak összevonni rajtuk. Az itt felállított lövegek a bástyák tüzérségével egyesülve kereszttűzbe foghatták a rohamozókat, akár e védművek, akár közvetlenül az erőd ellen támadtak. Két fő típusuk ismeretes, a *Hornwerk (szarvmű)*, és a *Kronwerk (koronamű)*. Ez utóbbinak kettős változatával is találkozunk. Többnyire mindkettőt ellátták ravelinnel is. Hátrányuk abban rejlik, hogy nagyságuk miatt nehezebben védhetőek, elfoglalásuk után kényelmes befészkelési lehetőséget nyújtanak az ostromlóknak.[21]

A francia rendszerek

Az erődépítészet harmadik csoportját a francia módszerek jelentik. Előzményeik szintén az itáliai hadmérnökök munkásságában gyökereznek. Franciaországban a XVI—XVII. században már komoly hadmérnöki testület állt a király rendelkezésére az ilyen jellegű munkálatok elvégzésére. Nem csoda hát, hogy az 1600-as évek elejétől a francia iskola mind nagyobb befolyást gyakorolt a várak fejlődésére.

Általában Vauban előfutárának tekintik *Pagan* grófot, aki már igen fiatalon híres hadmérnökké vált. 1640 körül alkotta meg az olasz és az ónémetalföldi várépítészet eredményeit felhasználó rendszerét. Mintegy 25 ostromban vett részt, amelyekben nagy tapasztalatra tett szert, s egészen a marsalli rangig jutott, amikor, 38 éves korában, hirtelen megvakult. Elgondolását az 1654-ben megjelent „Les fortifications de Mr. le comte de Pagan" c. művében foglalta össze, melynek német fordítását „Neuer Festungs-Bau" címmel 1684-ben adták ki.[22]

Ha rátekintünk a Pagan által tervezett erőd alaprajzára (5. ábra), szembeötlően megmutatkoznak a két eltérő vártípus elemei. Bástyáinak, ravelinjeinek és a fedett útnak a méretezését, formáját az olaszoktól, a rövid kurtinát és a demilune-t a németalföldiektől vette át. Természetesen jelentős változtatásokat is eszközölt. Elhagyta a fausse braie-t, helyette a bástyát két részre, egy külső (a) és egy belső (b) bástyára osztotta egy, a külsővel azonos mélységű árokkal (c). Nagyon lényeges, hogy Pagan elevenítette föl újra a zseniális Speckle által szerkesztett letört végű kurtinát (de), és az arra merőleges szárnyat, amely nála is háromszintes volt (CD metszet).

Pagan elővédművei eleinte nem a legjobb elrendezésűek (5/a. ábra). Ravelinje (a) kettős szerkezetű, de túl kicsi, nem fedte kellőkép a kurtinát. Ugyancsak nem megfelelő hatásfokú az általa tervezett *contregarde (fedőgát* —b)[23] sem, ráadásul ez utóbbi és a ravelin között tátongó résen át a glacis-ra telepített réstörő üteg szabadon

20 Az 1. sz. védvonal a bástyáé, a 2. a fausse braie-é, a 3. a demilune-é.
21 *Zastrow* 1839, 83—84. o.
22 *Zastrow* 1828, 50—56. o.; *Zastrow* 1839, 111—116. o. Pagan tervezetének ábrázolásánál az „a" és a „b" mellékábrák Pagan két rendszerének összehasonlítását szolgálják. L. még ezen kívül *Mallet* 1687. II. 275—302. o.
23 A contregarde *Zastrow* 1839, 113. o. meghatározása szerint a demilune változata, amelynél hiányoznak a szárnyak, de a homlokvonalak a ravelin árkáig nyúlnak.

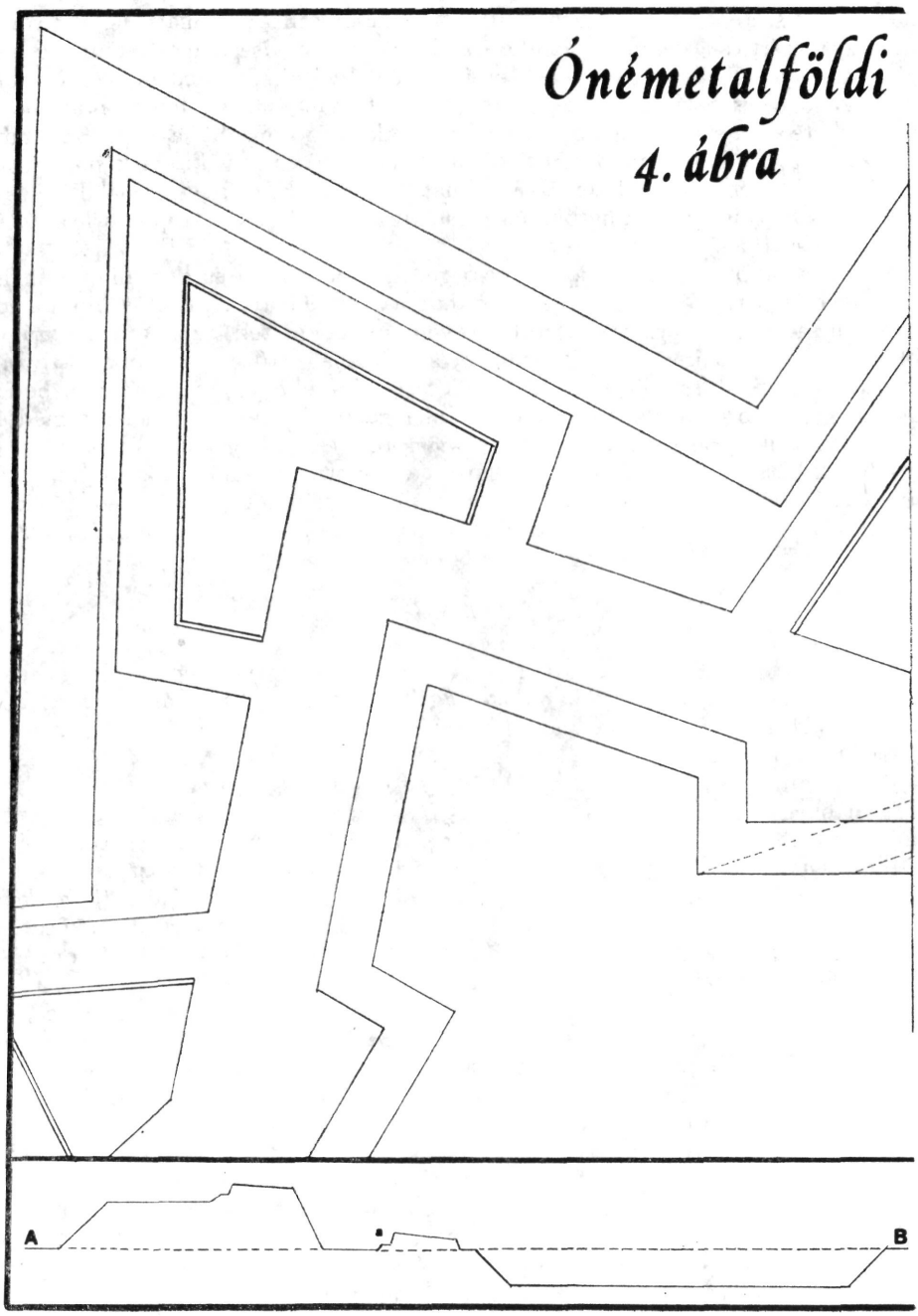
Ónémetalföldi
4. ábra
A
B

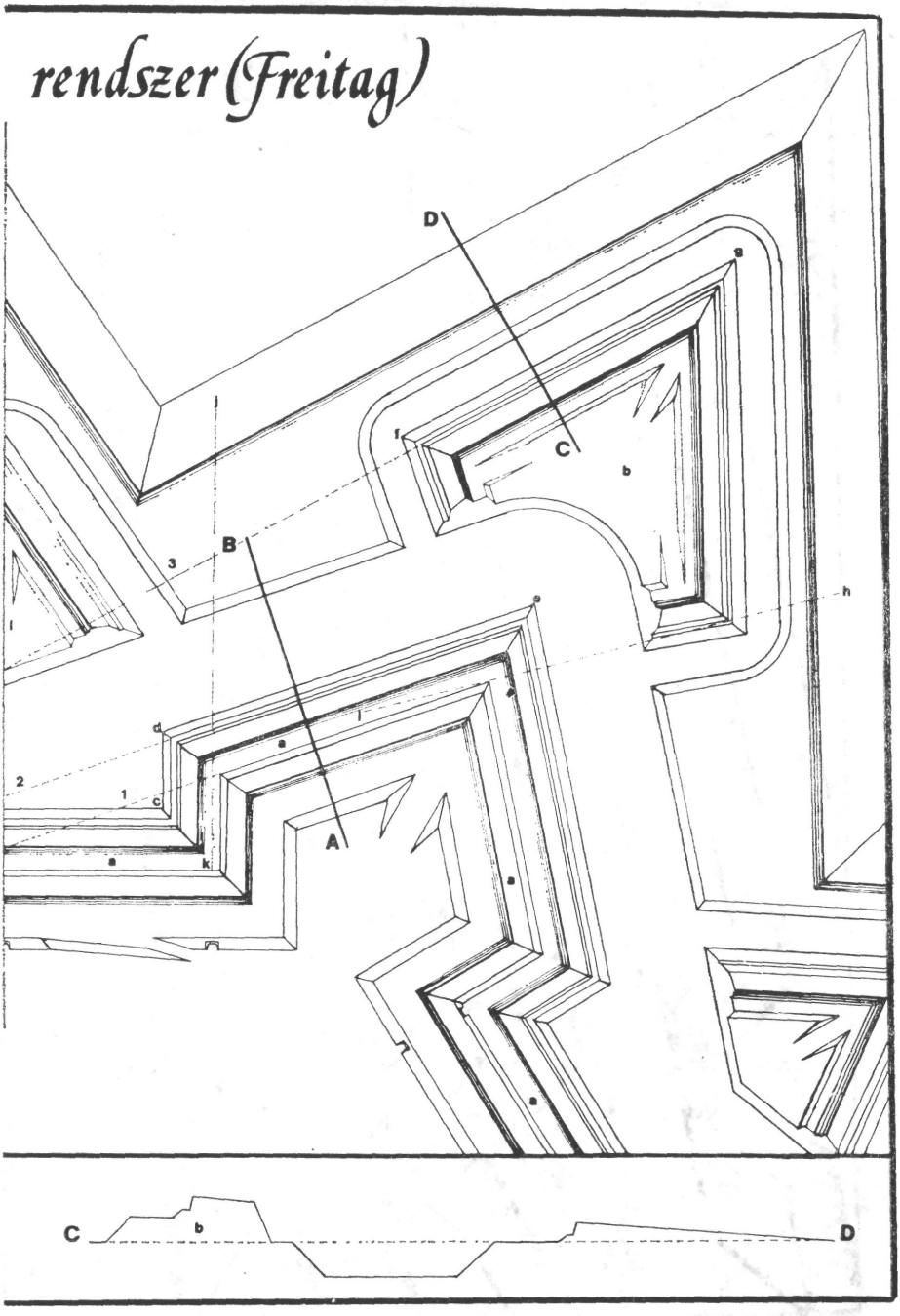
rendszer (Freitag)
D
C
B
A
3
2
1
f
g
b
h
d
c
k
C
b
D

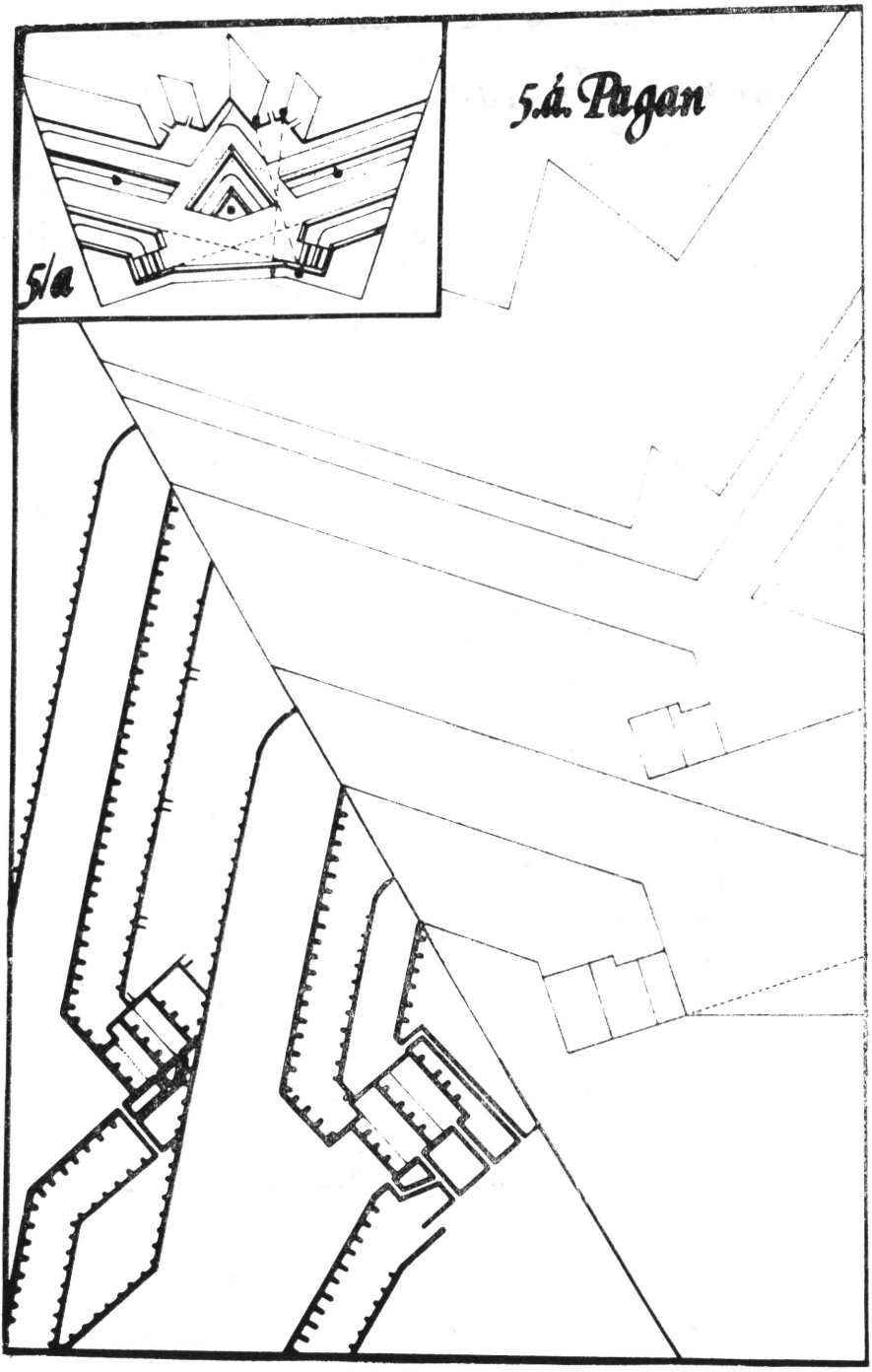
5/a
5.á. Pagan

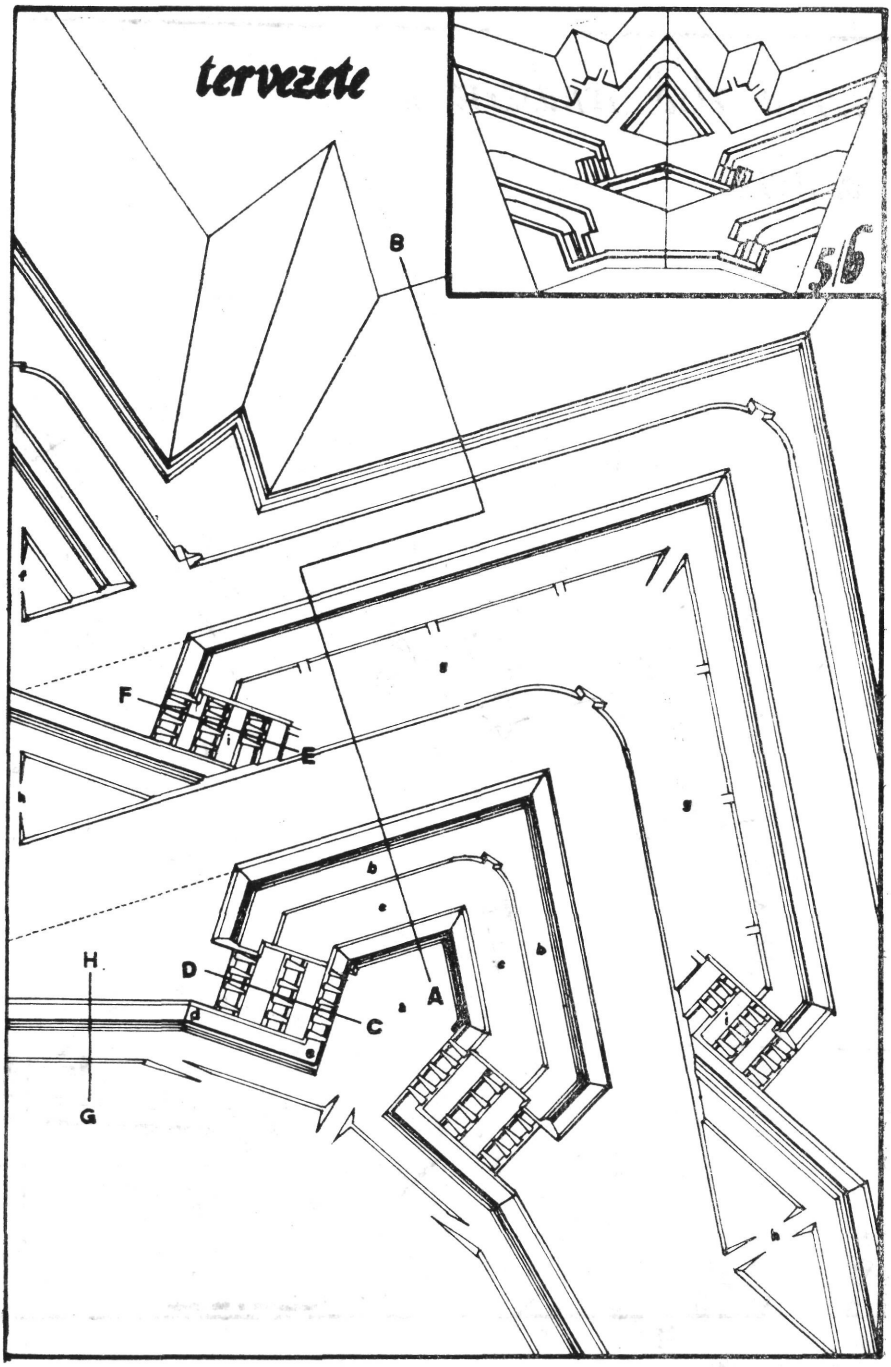
tervezete
B
F
E
H
D
C
A
G

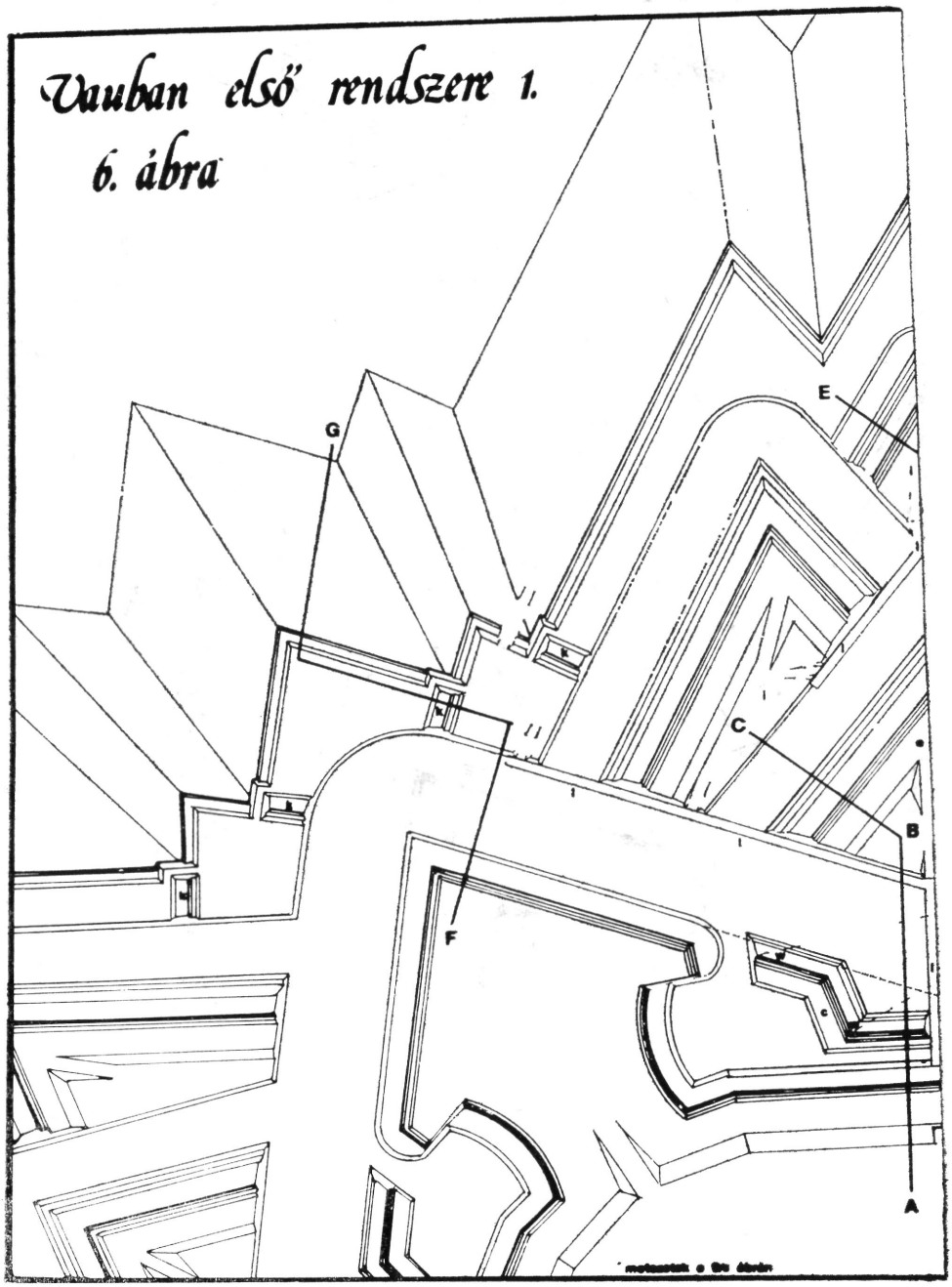
Vauban első rendszere 1.
6. ábra
G
E
C
B
F
A

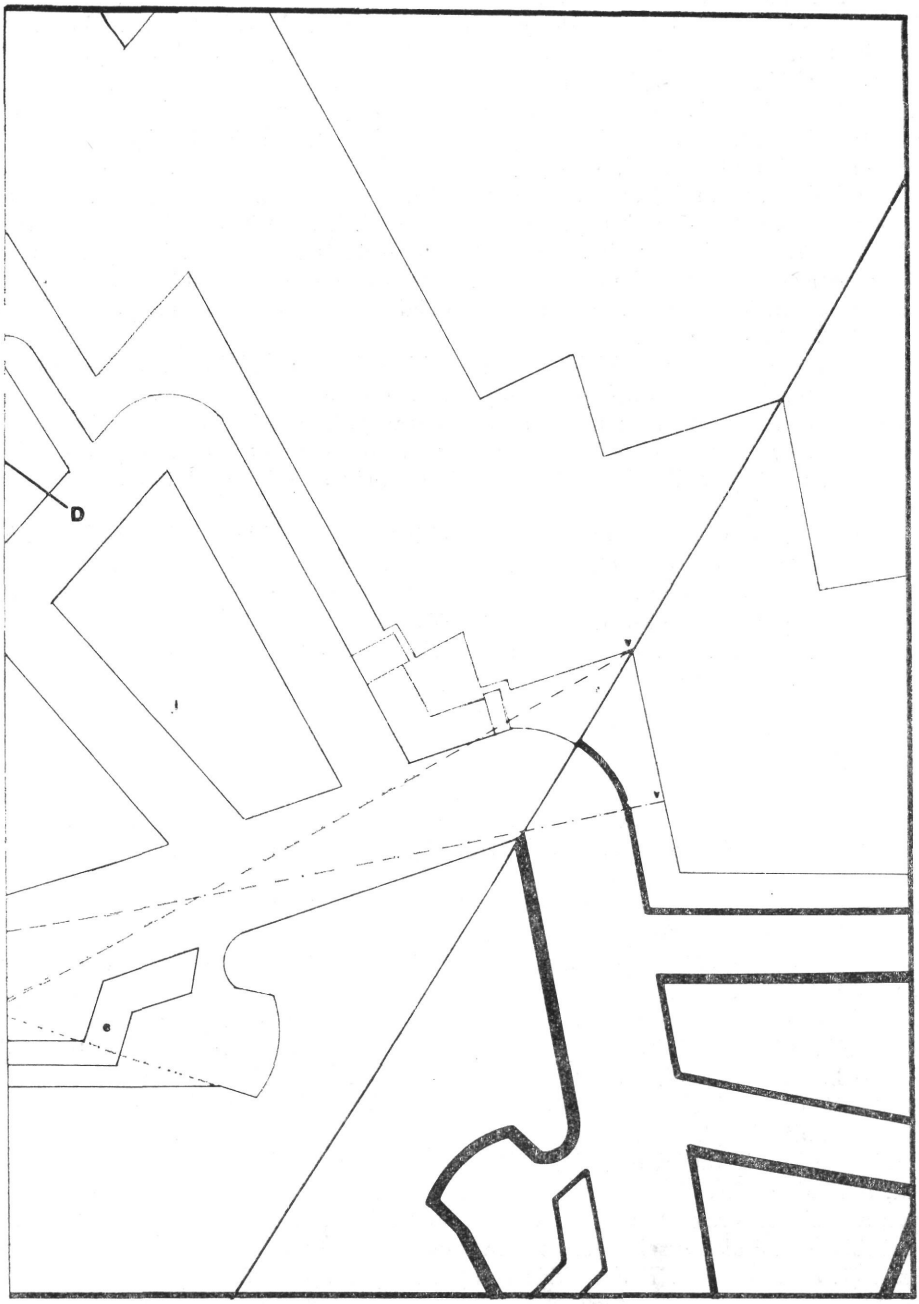
D

lőhette a kurtinát (cd, ef vonalak). Előnyük ekkor még csupán annyi, hogy lassítják a támadást, s a befészkeléshez nem nyújtanak elegendő helyet, bár ez magában rejti azt a tényt is, hogy a contregarde-on a saját tüzérséget sem tudták elhelyezni, így az előtte húzódó árok pásztázása megoldatlan maradt.

E hibák kiküszöbölésére Pagan áttervezte az elővédműveket. Meghagyta, de előretolta a kicsi, most már szimpla ravelint (5. ábra f), és mögötte egy folyamatos elővédrendszert alakított ki, amely a megnövelt contregarde-ból, ill. most már demilune-ből (g), valamint az azokat összekötő, nyújtott rombusz formájú, ravelinszerű sáncokból (h) állt (ezek tkp. a demilune kurtinái). A tűzerő fokozása végett a demilune szárnyaira háromszintes ágyúállást épített (EF metszet, i), így tehát az árkok pásztázása nagyjából megoldódott. A rendszer erejét tovább növelte, hogy Pagan gondosan ügyelt arra, hogy a védvonalak hossza ne legyen nagyobb a kézifegyverek hatótávolságánál.

Ez az elrendezés már megfelelő védelmet biztosított a falaknak, most viszont a nagy alapterületű elővédművek könnyítették meg az ellenségnek a befészkelést. S még egy furcsa probléma: mivel a bástyaszárnyak szintjei kevéssé emelkedtek egymás fölé, és nagyon közel feküdtek egymáshoz, egyszerre csak egy ütegszint tüzelhetett, mert az alább levők lőporfüstje zavarta a feljebb állókat a célzásban (CD, EF metszet).

Kétségtelen, hogy a várharcászat terén ebben a korszakban a legnagyobb hírnevet Sebastien le Pretre,[24] chevalier, seigneur de *Vauban* (1633—1707) szerezte, aki tehetsége révén öregkorára Franciaország marsallja és várainak felügyelője lett. Várépítészeti pályája 1662-től, Dünkirchentől (Dunkerque) egészen 1706-ig, Neu-Breisachig (Neuf-Brisach) ível. Ezalatt újjáalakított 33 erődöt, s csaknem 300-at korszerűsített. E hatalmas méretű tevékenység alapján azt gondolhatnánk, hogy valami korszakalkotót talált fel. Ez azonban csak bizonyos értelemben igaz. Várépítészete a már korábban is ismert elemekre támaszkodott. Zsenialitása abban állt, hogy szakítani tudott a korábbi merev sémákkal, ugyanakkor a már meglevőt tudta egészen eredeti módon felhasználni, mesteri módon alkalmazkodva a természet adta lehetőségekhez, és a helyi viszonyok támasztotta követelményekhez. Mindebben segítségére volt az általa vezetett 53 ostrom is, amelyek során felismerte az erődök gyenge pontjait, s e tapasztalatokat kiválóan hasznosította munkájában.[25]

Vauban rendszereit, éppen alkalmazkodóképessége folytán, lehetetlen szabályok közé szorítani. Mégis többnyire három korszakát szokták elkülöníteni. Ezek közül minket most csak az első érdekel, mivel a többi létrejöttének időpontja már kívülesik témánk időhatárain.

Vauban első rendszere, mint azt a 6—7. ábra szemléletesen mutatja, valóban sokféle formában került kivitelezésre. Egészében kevéssé sikerültnek mondható, több alapvető konstrukciós hibával. Elődeitől, főképp Specklétől és Pagantól sok mindent átvett, de az általa tervezett alaprajzi elrendezés eleinte azokénál egyszerűbb, kevésbé szakaszolt. (6., 7., 7/b ábrák).

Vauban e korai erődjeiben a bástyák elegendően nagyok, a kurtina megfelelően rövid, a falak csak a horizontig magasodtak (halber Revetement), a védvonalak hossza a kézifegyverek lőtávolságához igazodott. A szárnyak szerkezete egyszerűbb a korábbiaknál, csak egyszintesek, s nem minden esetben álltak a védvonalra merőlegesen (7. ábra α szög). E megoldás előnye, hogy a szomszédos bástya fedezésére nagyobb belövési szöget biztosított a homlokvonallal párhuzamos lövési lehetőség

24 Vauban nevét többféle változatban olvastam: *Zastrow* 1839, 116. o. névformája található a szövegben, *Feldzüge, d. Prinzen Eugen* 1876, I. 610. o. szerint Sebastian Leprêtre von Vauban, míg *Max Jähns:* Geschichte der Kriegswissenschaften vornemlich in Deutschland. 2. Abt. 1403. o.-n Sebastien Leprestre de Vauban található.

25 *Zastrow* 1828, 56—71. o.; *Zastrow* 1839, 116—134. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 613—615. o.; *Müller* 1892, 35—36. o.

mellett, viszont ugyanígy könnyebb volt rossz irányzás esetén a szomszéd bástya szárnyát lőni.

Az elővédművek és a szakaszolás tekintetében, mint említettem, elődjeihez képest egyszerűbb megoldásokat találunk Vaubannál, ill. más módszereket tapasztalhatunk. A főfalakon keresztüljutott ellenséget részint a bástyák torkában elhelyezett sánccal *(permanenter Abschnitt* — 7/a ábra a-a), részint nagymérvű cavalierekkel (7 ábra b) igyekezet megállítani. Ezeknek a védelemre gyakorolt pozitív hatását azonban nagyban rontották az elővédművek hibái, amelyek leginkább a főfalak nem kielégítő fedezettségében mutatkoztak meg (7. ábra xy pont-vonal).

Minthogy Vauban bástyáiban nem alkalmazott védőkazamatákat, és az egyébként is elavult fausse braie sem szerepelt erődjeiben, megoldatlan maradt a falak tövének fedezete. Ezért ezek árokpásztázó funkciójának pótlására a kurtina elé *tenaille*-t (*ollómű* — c) telepített. Ennek hibája, hogy ha szárnyakkal szerkesztette (6. ábra c), azokat a glacis-ról könnyen tűz alá lehetett venni. (6. ábra vw pontvonal), ha tompaszögűre alakította, akkor nem tudta oltalmazni az árkokat (7. ábra c). E hátrányt kiegyenlítendő *caponnière*-t (*árokoldalvéd* — d) tervezett a tenaille és a ravelin közé. Annyiban mégis hasznosnak bizonyult a tenaille, hogy takarta a várkaput, és mögötte biztonságos fegyvertér kapott helyet. A Vauban által e korai időszakában alkalmazott ravelin (e) túl kicsinek bizonyult, bár a fokozottabb szakaszolás végett esetenként *reduit*-t (*belső sáncerőd* — f) is telepített annak belsejében. A contregarde-t (7/a ábra g) ritkán használta, mivel attól tartott, hogy az, nagy területével, az ellenség jó támaszpontjává válhat, és csak később próbálkozott a Pagan-féle folyamatos elővéddel (7. ábra h). A ravelin és a contregarde hibáit Vauban a *nagy* és *kis lunette* (kiegészítő védmű a ravelin mellett — 6. ábra ei, 7. ábra ej, 9/e ábra) beépítésével igyekezett megoldani. Az előbbi, bár a fedezés és a szakaszolás szempontjából megfelelőnek bizonyult, mégis drága és túl nagy volt, nagy létszámú őrséget kívánt, könnyen be lehetett lőni ágyúval is, mozsárral is, és ez is jó befészkelési pontot nyújtott az ostromlóknak. Ennél alkalmasabbnak mutatkozott a kis lunette használata. A fedett út, bár Vauban *traverse*-ekkel (*keresztsánc* — k) a belső fedezést megoldotta, mégis épp ezek miatt kissé szűknek bizonyult a csapatok mozgatásához, viszont a fegyverterek kellően tágasak voltak.

Vauban rendszerének nagy előnye, hogy az egyes védművek összeköttetését hidakkal biztosította (l), amely a kitörések előkészítésénél, és visszavonuláskor kapott döntő jelentőséget. Emellett Vauban arra törekedett, hogy erődjeiben minél nagyobb számú löveget lehessen felállítani, hogy azok hatásos tűzerőt összpontosíthassanak. E két körülmény nagyban enyhítette a korábban elmondott hátrányokat.[26]

Az újnémetalföldi rendszer

Utolsóként tárgyalom az újnémetalföldi rendszert, amelynek képviselője Menno van *Coehorn* altábornagy, a németalföldi várak és tüzérség felügyelője.[27] Hogy ez a francia rendszerek utánra szorult, elválasztva előzményétől, az ónémetalföldi várak leírásától, azt az indokolja, hogy egyrészt időben ennek kialakulása esik legközelebb Buda ostromához, másrészt, épp emiatt, meglehetősen kétséges, vajon ismerték-e egyáltalán, hallottak-e róla a német és osztrák hadvezérek. Coehorn első írása, amely egy másik hadmérnökkel folytatott vita során keletkezett, 1682-ben, egy újabb

26 A 6—7. ábrán levő, de a szövegben nem szereplő betűk magyarázata: m — caponnière-ek a ravelin árkában; n — traverse-ek a kisméretű ravelin hibájának csökkentésére; o — kisebb levezető árok a szárazárokban; p — *fleche (nyíl)*; q ⊥ fedett út; r — glacis; s — előárok; t — második fedett út; u — második glacis.

27 *Zastrow* 1828, 31—41. o.; *Zastrow* 1839, 184—196. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 611—612. o.; *Müller* 1892, 36—37. o.

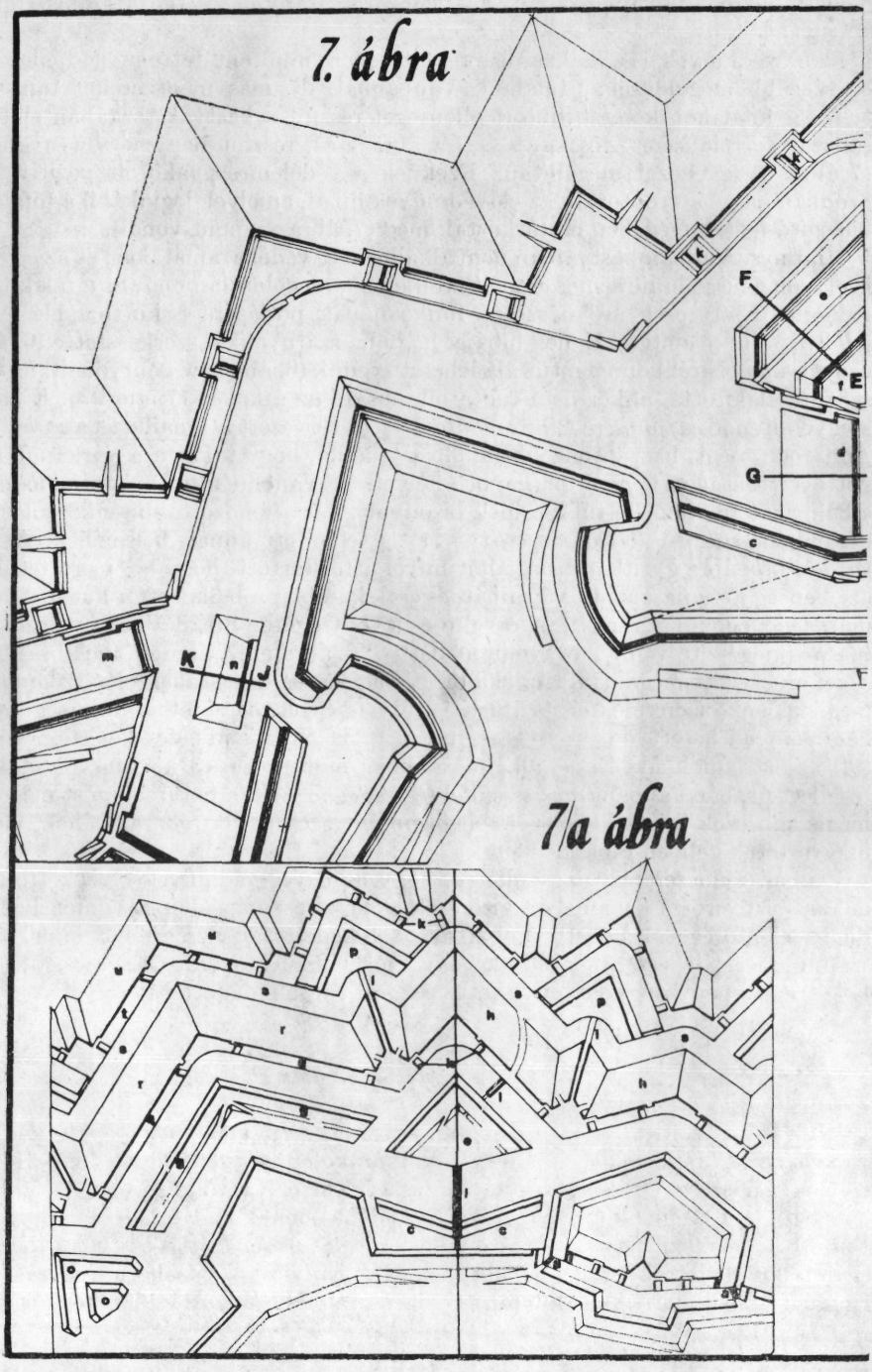
7. ábra
F
E
G
K
J
7/a ábra

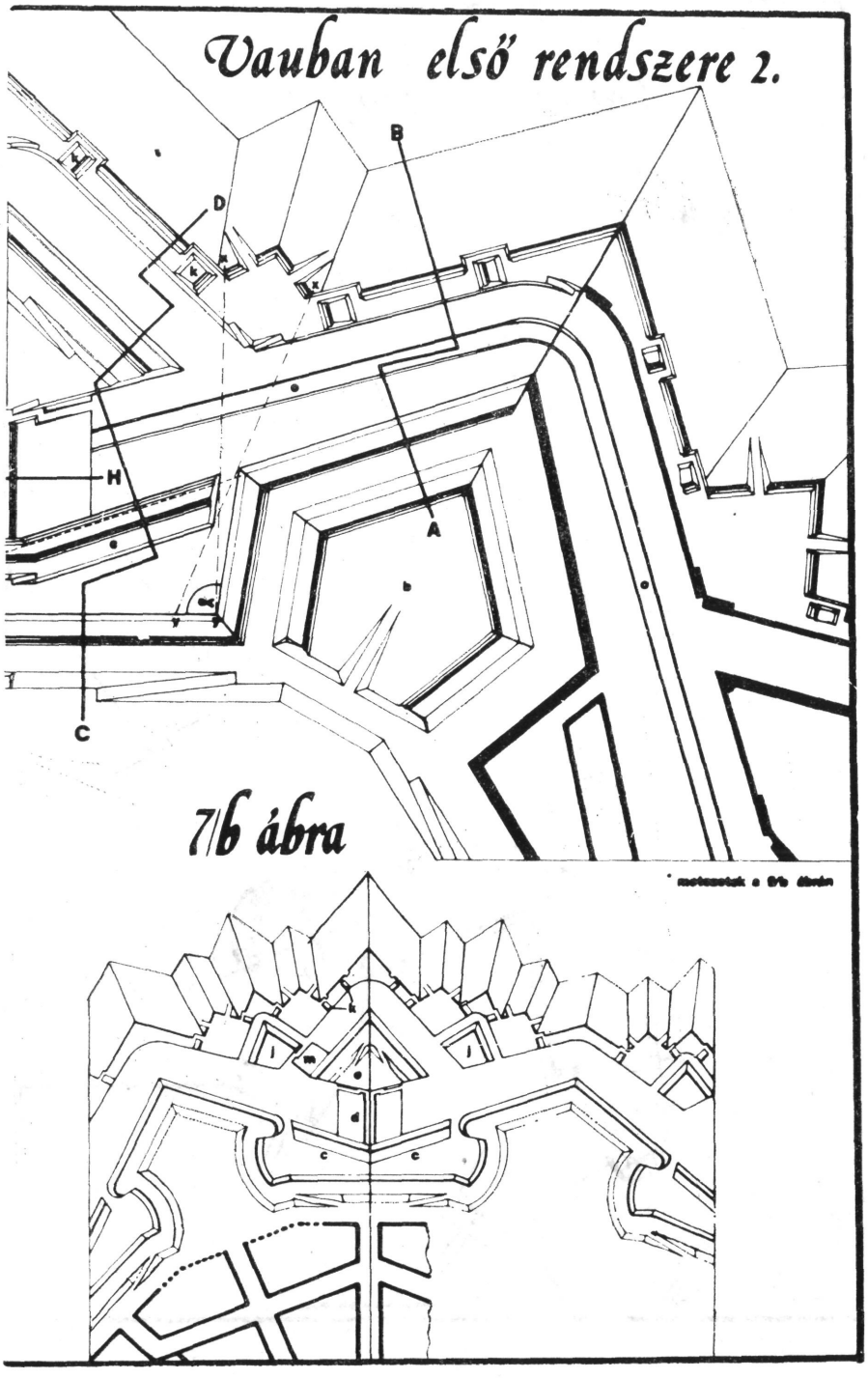

7/b ábra

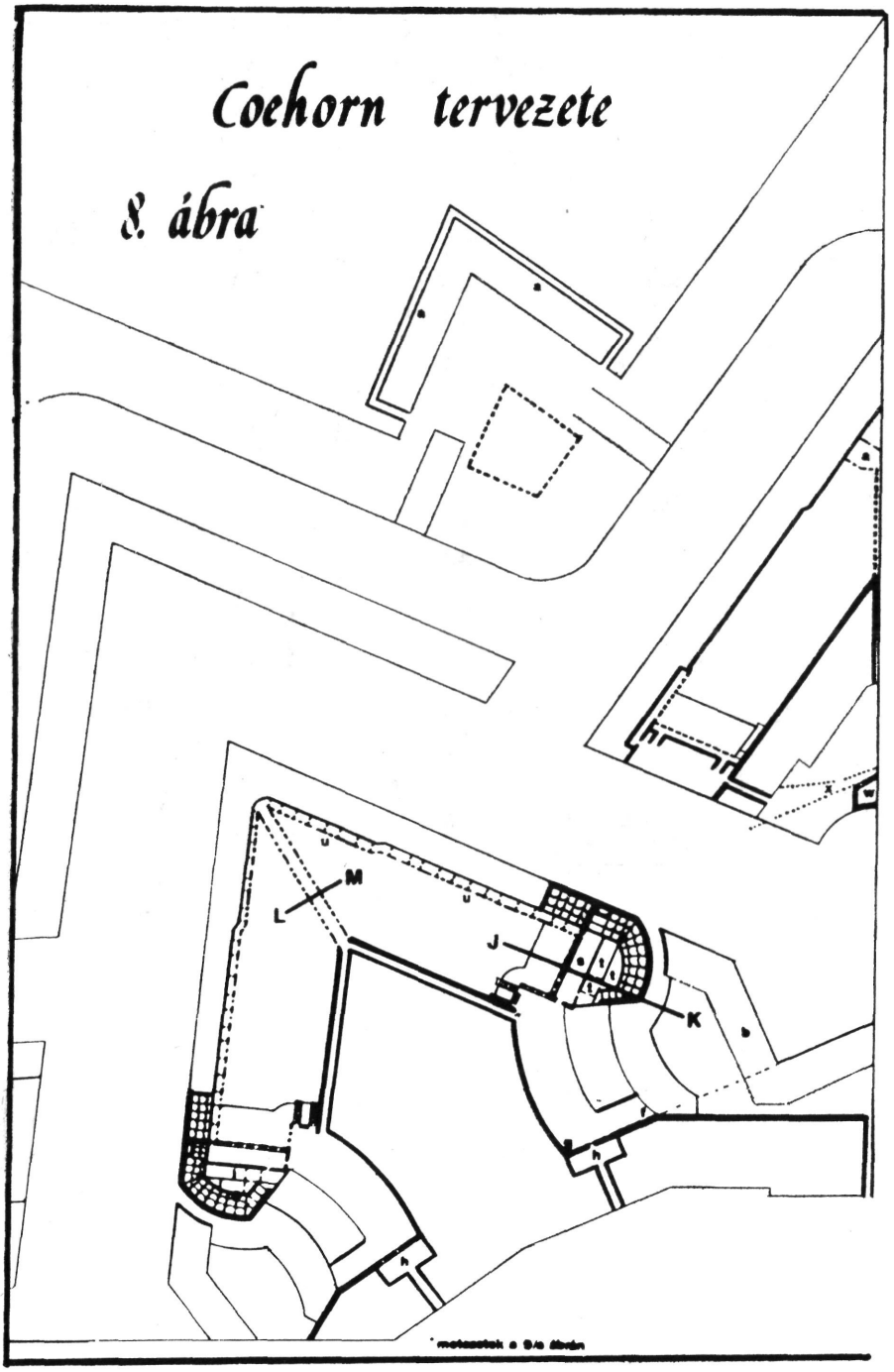
Coehorn tervezete
8. ábra
M
L
J
K

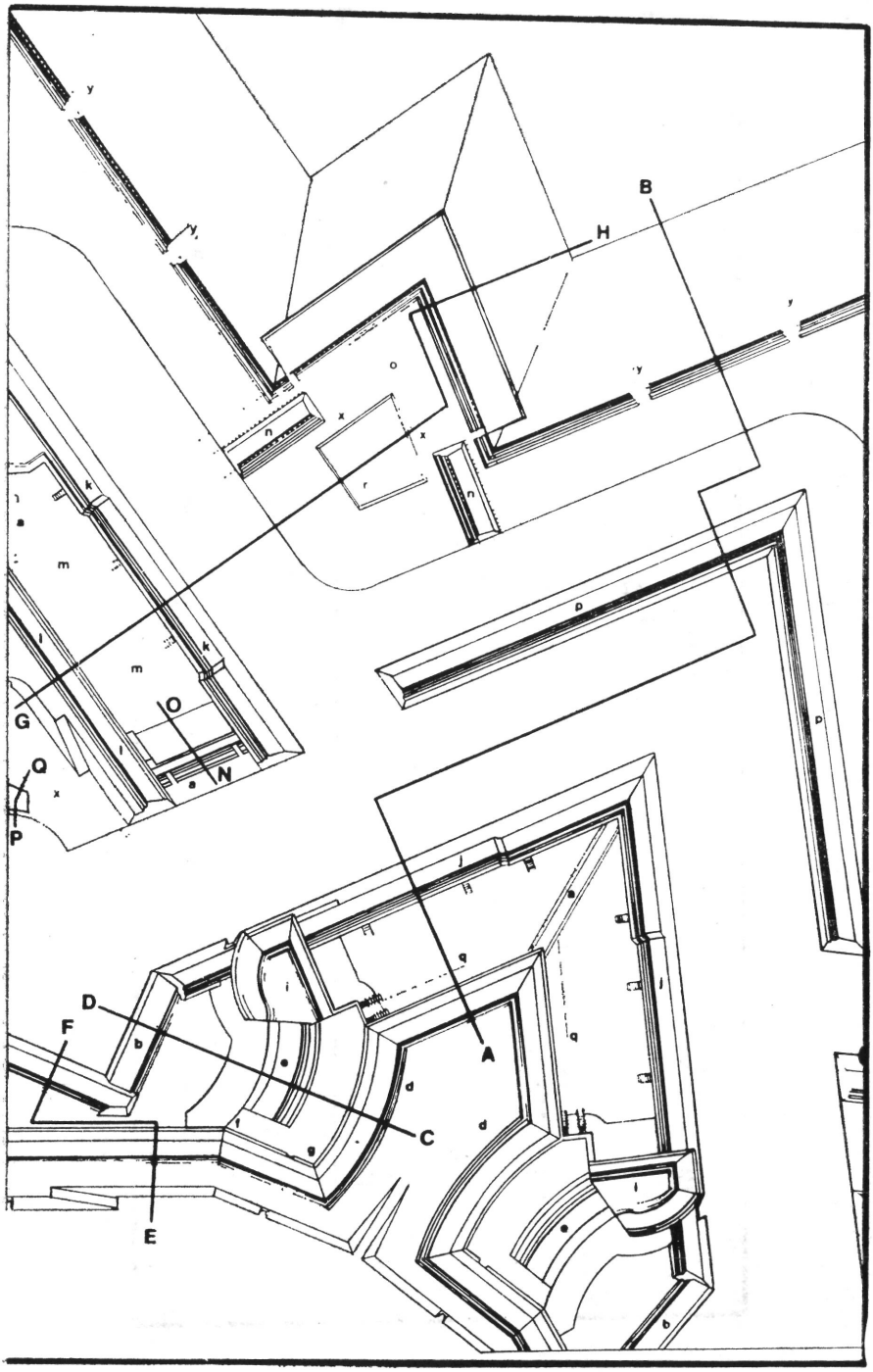
B
H
G
O
N
Q
P
D
F
C
A
E

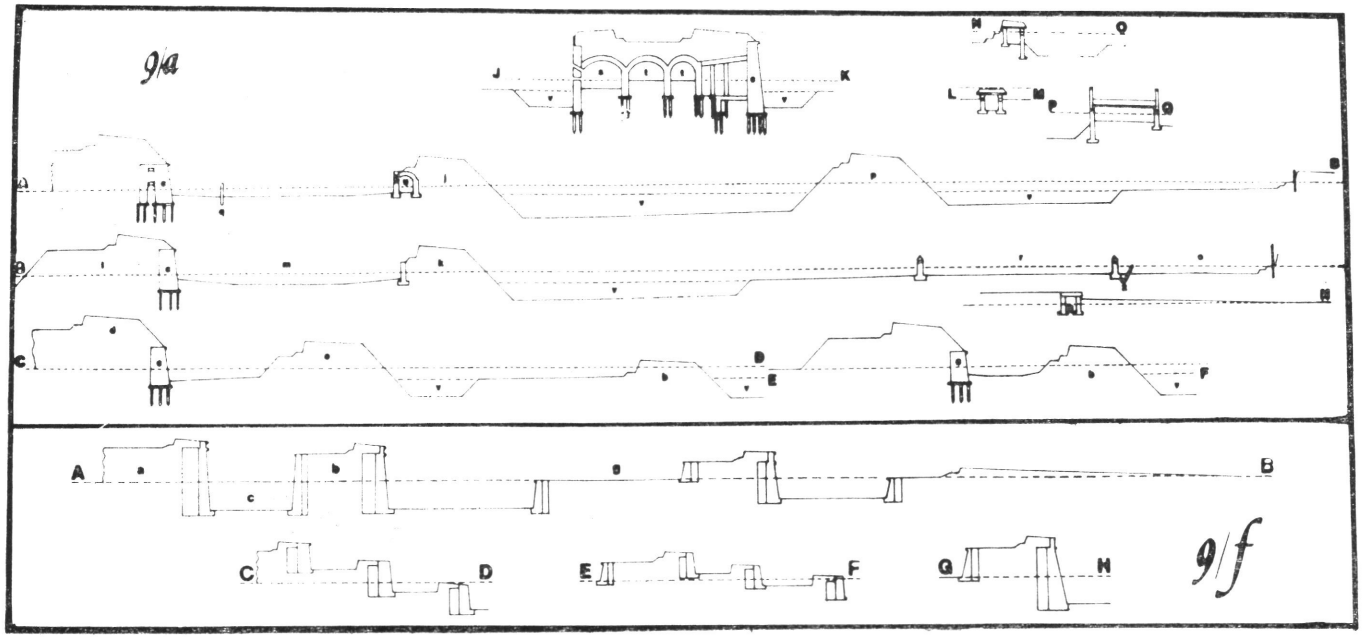
9/a
J
K
H
O
L
M
P
Q
A
B
C
D
E
F
N
A
B
C
D
E
F
G
H
9/f

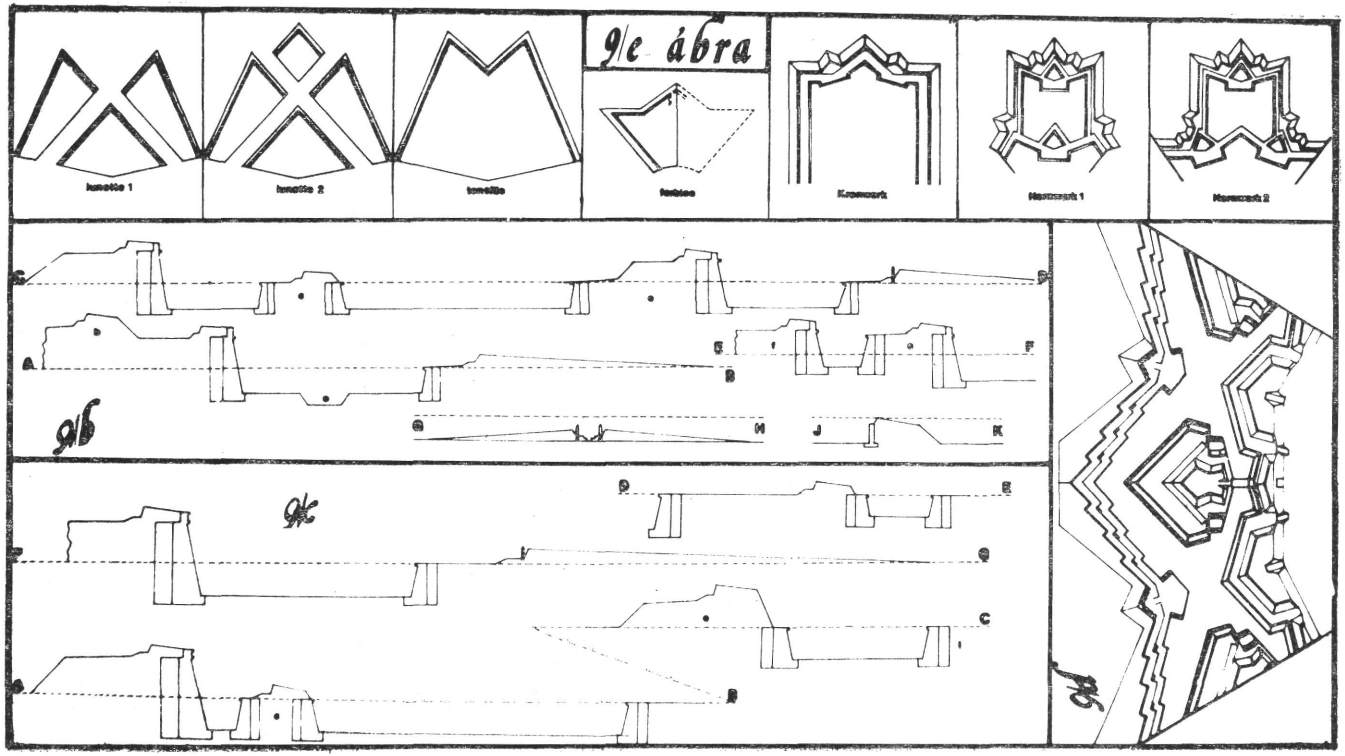
9/e ábra
lunetta 1
lunetta 2
lunetta
festés
Keretezés
Keretezés 1
Keretezés 2
9/b
9/c

hasonló pedig 1683-ban jelent meg. Elképzeléseinek összefoglalását, fő művét csak 1685-ben adta ki „Nieuwe Vestingbouw" címmel. E bizonytalanság ellenére, úgy érzem, mégis érdemes még ezzel a nagyszerű erődtípussal, mely véleményem szerint jobb Vaubanénál, foglalkozni.

A németalföldi várak korábban elmondott hiányosságai a francia—németalföldi háborúk során váltak nyilvánvalóvá, amikor a régi típusú erődök sorra meghódoltak Vauban ostromtechnikája előtt. Coehorn teremtette meg az eredményes védekezés lehetőségét azzal, hogy a Speckle által megkezdett úton továbbhaladva, kiváló elődjének rendszerét kora követelményeinek megfelelően továbbfejlesztette (8. ábra). Jóllehet Coehornnak sosem adatott meg, hogy teljesen új várakat építsen, a régi típusú erődök modernizálásával mégis jelentős eredményeket ért el. Nemcsak célszerűen átalakította ezeket, hanem, Vaubanhoz hasonlóan, nagyszerűen alkalmazkodott a helyi adottságokhoz. Coehorn legfontosabb alapelvként a *flankírozás* és a *fedezettség* biztosítását jelölte meg, valamint a gyalogsági védelem hatásfokának növelésére erődjeit, sok külső védmű felhasználásával, többszörösen szakaszolta. Ezek közé tartoztak a caponnière-ek (LM metszet a), és a tenaille (CD, EF metszet b).

Coehorn az olasz és önémetalföldi rendszerekhez képest jelentős változtatásokat hajtott végre. Speckléhez hasonlóan alacsony, de igen erős, földsáncok mögé rejtett támfalakat (c) épített, bár ennek a tüzérség — igaz nemcsak az ő esetében — némileg kárát látta, mert nem mindig uralta a szükséges mértékben az előterepet. A flankírozás biztosítása végett teljesen átalakította a szárnyak szerkezetét, méreteiket a homlokvonalához képest relatíve megnövelte, így azok már nagyságuknál fogva is képessé váltak feladatuk ellátására. Az általa tervezett szárny, akárcsak Specklénél, három részből állt, de attól eltérő elrendezésben, mivel itt a legfelső a bástyaszint (d), ezalatt egy középső szárny (e) helyezkedett el, majd pedig a közvetlenül a kurtina elé, a két bástya közé telepített tenaille oldala (b) képezte a harmadik lépcsőt (CD metszet). A három egység között árkok húzódtak. A szárnyak szabad kilövését biztosítandó, a Speckle-féle elgondolás szerint a kurtina két végét (fg) olyan szögben törte meg, hogy a szárny a védvonalra legyen merőleges. Ezzel megfelelő módon megoldotta a homlokvonalak és a főárkok flankírozását. A szárny belső fedezetét a brisure-be rejtett kazamaták lövegei adták (h). Végül hatásos és egyedi megoldásnak bizonyult a bástyafülek önálló *orillontoronnyá* alakítása (JK metszet, i), amely a ravelint, a fausse braie-t (j) és a bástya homlokzatát egyaránt fedezte.

A szárnyak ilyeténképpeni átalakítása a bástyák méreteit tovább növelte, s most már két teljesen különálló részre bomlott, egy fő-, és egy alacsony sáncra, amelyeket igen széles, de kitűnően flankírozott szárazárok választott el egymástól. Ez a rendszer tulajdonképpen egy hatalmas méretű fausse braie volt. A bástyák közt fekvő, még rövidebbé vált kurtinát a ravelin mellett most már a tenaille is fedezte, amely egyben lehetővé tette az árok és a kurtina előterének kézifegyverekkel való pásztázását, valamint a fent említett módon a szárnyak védelmi berendezései közé is betagolódott. A kurtinát az új típusú, a bástyákhoz hasonlóan a szakaszolás elve alapján két, árkokkal (m) elválasztott sáncra (k, l) bontott ravelin teljesen elfödte. E szárazárkot a két végén elhelyezett caponnière-eken (a) kívül az orillontornyok is biztosították. Hasonló megfontolásból kerültek caponnière-ek a bástya szárazárkába is, míg a fedett út belső védelmét traverse-ek (n) látták el. Coehorn még a glacis oldalazásáról is gondoskodott, amikor a fedett út nagy fegyvertereinek (o) a glacis-ba nyúló beszögelléseibe kazamatázott galériákat (a) telepített. A contregarde (p) nála inkább csak fedező szerepet játszott, alakjára nézve egyszerű sánc volt (AB metszet).[28]

Megállapítható tehát, hogy akárcsak Speckle, Coehorn is egy minőségileg új

28 A 8. ábrán lévő, de a szövegben nem szereplő betűk magyarázata: q — cölöpsorok; r — a fegyvertér rediut-je; s — védőkazamata; t — raktárak; u — kazamatázott galéria; v — vizesárok; w — a ravelin reduit-je; x — *pallisade*-ok *(rohamgátak)*; y — a fedett út kapui a kitöréshez.

rendszert hozott létre a korábbiakhoz képest. A védelem a szárnyakra támaszkodott, az igen erős és hatásos tűzfedezet következtében egy-egy védműszakasz kiesése sem járt katasztrófális következményekkel. Coehorn előrelátásáról tanúskodik az is, hogy a külső építmények sem helyet, sem anyagot nem nyújtottak az ellenfél befészkeléséhez, s ráadásul mindegyik többszörös kereszttűzbe fogható a szomszédos állásokból. A szakaszosság lehetővé tette a támadás lassítását, a védők állandóan rendezett visszavonulását. A rendszer hibájául róható fel, hogy nem mindenütt állt rendelkezésre elegendő hely a tüzérség számára, túl sok hárult a kézifegyverekre, viszont a lefogandó terület ezek hatótávolságához képest néha túl nagy volt.

A XVII. század végének ostromtechnikai színvonala

Az iménti erődépítészeti ismertetésnek a Budával való összehasonlítás szükségessége mellett külön hangsúlyt ad az a tény, hogy a Budát ostromló keresztény sereg vezérei és katonái a nyugat-európai frontokon leginkább az itt leírt, vagy ehhez hasonló erődökkel kerültek szembe, s így korántsem véletlen, hogy eleinte oly lekicsinylően ítélték meg a Vár védelmi erejét.[29] Vegyük szemügyre, milyen alapon alkottak ilyen véleményt, vagyis milyen ostromtechnikai színvonalon állt 1686-ban a keresztény sereg. Jelen vizsgálódásomat igyekszem csak azokra a technikai elemekre korlátozni, amelyek a budai harcokban is előfordultak, de ezek esetében sem mellőzhetem a korabeli élenjáró módszerek ismertetését.

A XVII. század második felében a várépítészetben lezajlott nagyarányú fejlődés a gyalogsági harcászat és a tüzérség terén is éreztette hatását. Itt elsősorban a harcok *tervszerűsége* jelentett új elemet, amely egyben az anyag-, és emberigény növekedésével is együtt járt, de ennek ellenére a véráldozatok csökkentek, pontosabban az ostromló sereg összlétszámához viszonyított százalékos veszteség lett kisebb.[30] A tüzérség mind nagyobb szerepet játszott a várharcokban, döntéselőkészítő feladatköre nélkülözhetetlenné vált. Minthogy az ostromok során többnyire a tüzérség kezdte meg a harcot — a gyalogság egyenlőre „csak" árkot ásott[31] —, tekintsük át először a tüzérség helyzetét korszakunkban.

A tüzérség bemutatása egy rendkívül érdekes, s ami számunkra ennél is fontosabb, a legszorosabban kortárs művön alapszik: Michael Miethen: Artilleriae recentior praxis. Oder Neuere Geschuetz-Beschreibung c., 1683-ban kiadott munkáján. Ez a mű kevéssé ismert, pedig szerzője Lotharingiai Károly tüzérezredeseként részt vett Buda ostromában, amelynek során hősi halált halt. Ebben a fejezetben, bár ragaszkodva eredeti irányvonalunkhoz, szeretném egy kicsit részletesebben is idézni Miethen számunkra nagyon is aktuális művét.

A tüzérség

A tüzérség XVII. század végi állapotának jellemző vonása, hogy a tapasztalat mellett mind nagyobb szerepet kapott *az elmélet*, a tudományos megalapozottság. Ennek hatására kezdték felismerni a lövedék röppályájának törvényszerűségeit,[32] a lövésbe már bele tudtak kalkulálni néhány befolyásoló tényezőt, s a lőtáblázatok

29 *Bubics Zsigmond:* Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről. Budapest, 1891. 178. o. Cornaro júl. 7-i jelentése.
30 *Müller* 1892, 41. o.
31 L. erre nézve alább az ostromok menetének leírását.
32 *Hermann Meynert:* Geschichte des Kriegswesens und der Heerverfassungen in Europa. Wien, 1869. III. Bd. (A továbbiakban — *Meynert* 1869) 276. o.

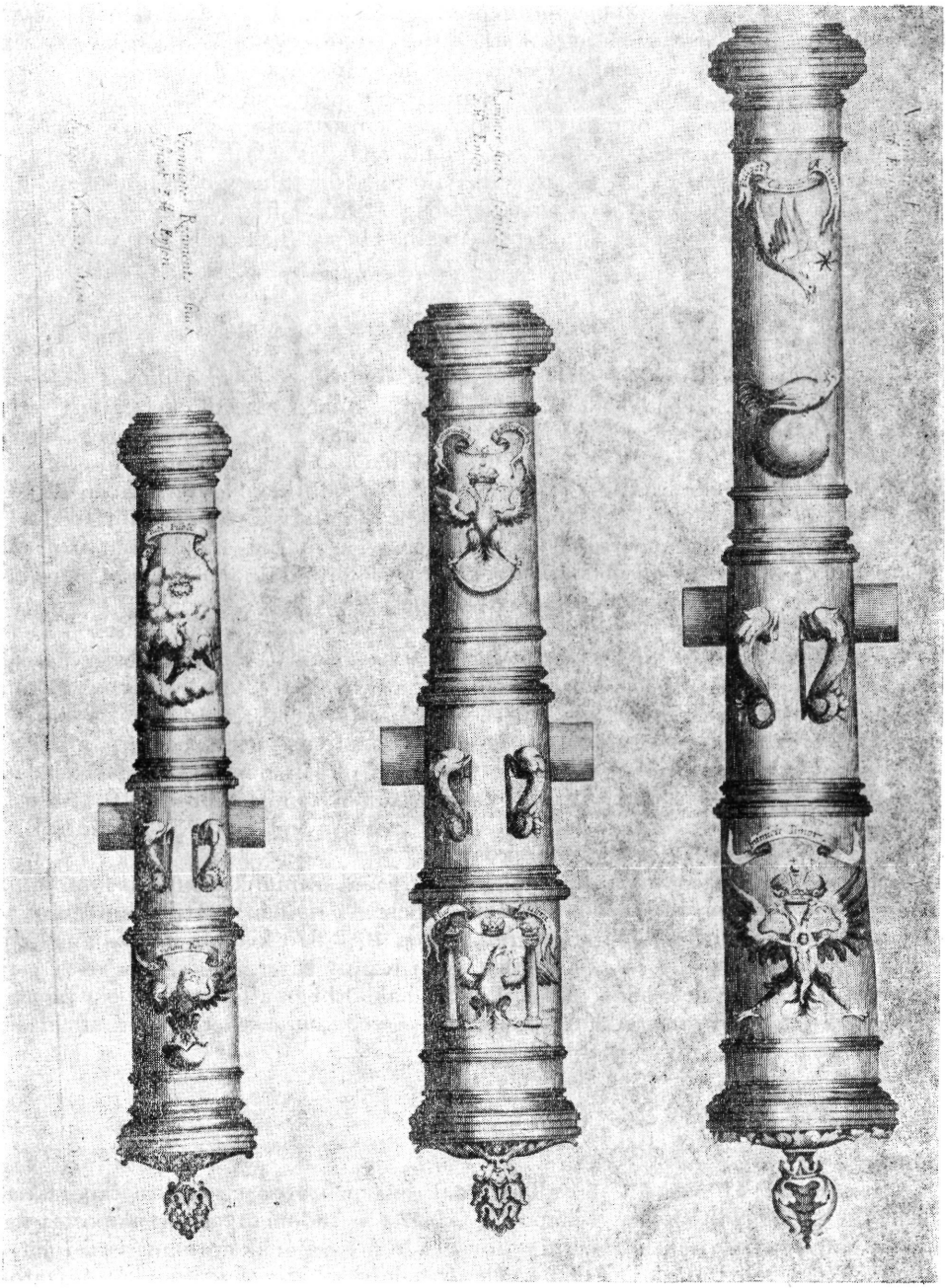

1. kép (Miethen, 1683)

is pontosabbakká váltak,[33] nem beszélve emellett az ágyúk és lőporok minőségi javulásáról. Mindezek együtt jelentősen megnövelték a tüzérség hatásfokát, ezáltal szerepét a várostromokban, ahol lehetővé vált egy tervszerűbb és eredményesebb tüzérségi támadás, illetve védelem kibontakoztatása.

Ugyancsak általánosan megfigyelhető jelenség, hogy egyrészt igyekeztek a lövegtípusok korábbi sokféleségét az *egységesítés* keretei közé szorítani,[34] másrészt a megelőző időszak gigantikus ágyúival szemben a fejlődés már lehetővé tette a *kisebb űrméretű* lövegek azonos hatásfokú alkalmazását.[35] Az előbbi azzal magyarázható, hogy így az utánpótlás gondjait enyhítették, az utóbbi pedig azzal, hogy jobb minőségű, pontosabban hordó lövegeket öntöttek és a lőporok minősége is javult. A könnyebb lövegek szállítása kevesebb gondot okozott, kezelésük, kiszolgálásuk is egyszerűbb volt. Mindezek folytán a tüzérség relatíve olcsóbb lett.[36]

A lövegtípusok

A tüzérség *hármas tagozódása* a XVII. század végén is érvényben volt, vagyis megkülönböztették a faltörésre használt *nagy kaliberű ostromlövegeket (Breschgeschützen)*, a kis és közepes űrméretű, *nagy kaliberhosszú tábori ágyúkat (Feldgeschützen)*, amelyek nyílt ütközetben és várvíváskor egyaránt fontos szerephez jutottak az ellenfél élőereje elleni harcban, s végül elkülönítették a *vetágyúkat (Wurfgeschützen)*, amelyek magas íven vetett lövedékeikkel fedett, az ágyúk számára elérhetetlen célokat is meg tudtak semmisíteni.[37]

A császári hadsereg XVII. század végi típusait, mint az előbbiekben már említettem, Michael Miethen „Feld-Artilleri Stueck-Hauptmann" kortárs művéből ismerhetjük meg részletesen. Az általa felsorolt lövegfajták száma a korábbi időszakokhoz képest meglehetősen kevés, amiből arra lehet következtetni, hogy az egységesítésben már sikerült bizonyos eredményeket elérniük. Mindez persze nem zárta ki azt, hogy szükség esetén, mint pl. a budai ostromban is, a korábban készült, a „szabványtól" eltérő, még hadrafogható lövegeket harcba vessék.

A mellékelt táblázatot (78—79. o.) Miethen művének vonatkozó részei, a szakirodalom által ismertetett egyéb adatok, valamint saját számításaim alapján állítottam össze, főként tájékoztató jelleggel.

A puszta számok azonban önmagukban elégtelenek az egyes típusok megítéléséhez, ezért szükségesnek látszik Miethent idézni az egyes lövegfajták felhasználhatóságáról.

33 *Anton Dolleczek:* Geschichte der österreichischen Artillerie von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart. Wien, 1887. (a továbbiakban — *Dolleczek* 1887) 196. o. Érdekes, hogy Miethen nem bízott a lőtáblázatokban. Róluk szólva így vélekedett: „A bizonyosság és a hírnév (...) a gyakorlatban többnyire kútba esik" (*Michael Miethen:* Artilleriae recentior praxis. Oder Neuere Geschuetz-Beschreibung. Franckfurt und Leipzig, 1683. [a továbbiakban — *Miethen* 1683] II. 39. o.) Mindemellett kitűnően ismerte a lövést befolyásoló tényezőket (l. uo.).

34 *Dolleczek* 1887, 152—153. o. Az egységesítés problematikája ekkor már többhelyütt megoldódott, hiszen pl. Franciaországban II. Henrik már 1550 táján bevezette a „hat kaliber" rendszert (Les six calibres de France: *W. Gohlke:* Geschichte der gesamten Feuerwaffen bis 1850. Die Entwicklung der Feuerwaffen von ihrem ersten Auftreten bis zur Einführung der gezogenen Hinterlader, unter besonderer Berücksichtigung der Heeresbewaffung. Leipzig, 1911 [a továbbiakban — *Gohlke* 1911] 48—49. o.). Ezzel szemben a német birodalomban a széttagoltság lehetetlenné tette egy ilyen ésszerűsítés keresztülvitelét.

35 A korábban általánosan használt 48 fontos egész, és 36 fontos 3/4 Karthaune helyett mind gyakoribb a 24 fontos feles Karthaune, mert hatásfoka alig maradt el az előbbiekétől (l. a táblázatot), viszont olcsóbb, könnyebben kezelhető és szállítható volt. Ez a tendencia érvényes a mezei ágyúkra is, a mozsarakra azonban nem. *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 232. o.; *Dolleczek* 1887, 154. o. még hozzáteszi, hogy a régi nehézágyúkat kisebbekre öntötték át, de azonos falvastagság mellett a lövegcsövek hosszabbak lettek.

36 Relatíve, mert amennyit nyertek az egyes lövegek olcsóbb előállításánál és használatánál, azt felemésztette a tüzérség nagymérvű számszerű gyarapodása.

37 *Meynert* 1869, III. 139—140. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 230—237. o.; *Dolleczek* 1887, 152—157. o.

	cső kalibere	golyó súlya	csőfuratátmérő				golyóátmérő				csőhossz a csőkaliberből				
				ha 1 font = (kg)				ha 1 font = (kg)					ha 1 font=(kg)		
	M[1]		D^3	0,682	0,56006	0,5099	D^3	0,682	0,56006	0,5099	M	D	0,682	0,56006	0,5099
	font		mm								L	cm			
Gantze Karthaun	54	48	198	207,6	194,5	188,4	194	199,7	187,0	181,2	18	325	374	350	340
Dreiviertel Karthaun	40	36	176	187,9	176,0	170,6	170	181,4	169,8	164,6	20	323	376	352	341
Halbe Karthaune	27	24	156	164,7	154,3	149,6	150	158,4	148,4	143,8	22	315	362	339	329
Viertel Karthaune	14	12	124	132,4	124,0	120,1	119	125,8	117,8	114,2	24	274	318	298	288
Feldschlange	21	18	144	151,5	141,9	137,5	135	143,9	134,8	130,6	30	392	454	426	413
Halbe Feldschlange	10,5	9	112	120,3	112,7	109,1	107	114,2	107,0	103,7	36	375	433	406	393
Falkaune	7	6	105	105,1	98,4	95,4	95	99,8	93,5	91,8	27	248	284	266	258
Regiment Stück	(3,5)	3	85	83,4	78,1	75,7	70	79,2	74,2	71,9	28	189	234	219	212
Falkonet	$\frac{17}{16}$	1	53	55,0	52,5	50,9	50	54,9	51,5	49,9	36	175	198	189	183
Verjüngte Falkaune	7	6	105	105,1	98,4	95,4	95	99,8	93,5	91,8	18	162	189	177	172
Verjüngte Reg. St.	(3,5)	3	85	83,4	78,1	75,7	70	79,2	74,2	71,9	16	105	133	125	121
Serpentinel[6]	*19*	*16*	*28*	*40,9*	*38,3*	*37,1*	*26*	*38,6*	*36,1*	*35,0*	*40*	*101*	*164*	*153*	*148*

A táblázat adatait egyrészt *Miethen* művéből (9—19. hiv.), másrészt a *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 230—232., *Dolleczek* 1887, 153., *Gohlke* 1911, 69. oldalairól vettem át. Gohlke és Dolleczek átszámított értékeket is megadott, s ennek alapján magam is megkíséreltem bizonyos számítások elvégzését. Természetesen nyomban felmerült a mértékegységek bizonytalanságának visszatérő problémája. Miethen ugyanis világosan „*Nuernberger Gewicht*"-ről beszél, amikor súlyadatait leírja, ezzel szemben Dolleczek — úgy tűnik — többé, de inkább kevésbé következetesen bécsi súlyértékekkel dolgozott. A „Nuernberger Pfund" átszámítása sem egyszerű, mert a „Feldzüge" (230. o.) 682 grammot, Gohlke (47. o.) 509,9 grammot ad meg, a bécsi font pedig 560,06 gramm. Az egyéb helyütt található adatok Gohlkét látszanak igazolni (P. Larousse Grande Dictionnaire universel 10. k. 595. o.: 1 N. f. = 510,2117 g., *Eugen S. von Oelsen:* Währungen Masse, Gewichte der ganzen Welt. Wien, 1933, 57.: 1 N. f. = 510,00 g.), ennek ellenére mind három értékkel elvégeztem az átszámításokat.

A csőfurat és a *golyóátmérő* kiszámításánál az $M = \frac{\pi \times \varrho \times d^3}{6}$ képletet használtam, ahol „M" a kilogrammra átszámított fontérték, „ϱ" a vas fajsúlya (7,86 kp/dm³), „d" a lövedék átmérője.

A csőhosszt azért számoltam ki két alapadat-sorból, mert nehéz lenne megállapítani, valójában melyiket is vették alapul korszakunkban. Miethen leírásából arra következtettem, hogy ő a cső űrméretével adja meg a kaliberhosszat

---

„Az *egész Karthaunt*, ... manapság a legnagyobb lövegnek tartják, ... használata az erődökben inkább káros, mint hasznos, mivel ... nagyon sok muníciót fal fel, megrengeti a védműveket, sok embert és időt kíván, mielőtt az ember lövéshez jut,... Az erődökben nem szükséges nagyobb löveg, mint ez, amellyel az ellenséges ütegek és sáncok [Gallerien] rombolhatók, ... A várak előtt ezek jobbak [megfelelőbbek], ha [egyáltalán] alkalom nyílik odaszállításukra: az effajta felhasználáskor nem kell a munícióval való takarékosságra gondolnunk, különben a költségek nem hoznak eredményt."[38]

38 *Miethen* 1683, I. 59. o.

csőhossz a golyó-kaliberből			Csősúly					hordtáv[5]			tűzgyorsaság
ha 1 font = (kg)					ha 1 Ct = (kg)						
0,632	0,50006	0,5099	M	D[4]	68,2	56,006	50,99	0°-os csőállás-szög	célzott lövés	maxi-mális lövés	
cm			Ct	kg				lépés m			lövés nap
359	336	326	90	5000	6138	5041	4590	500 380	1000 760	6000 4550	50
363	340	329	78	4200	5320	4368	3977	max 500 max 380	max 1000 max 760	max 6000 max 4550	60
348	326	316	64	2800	4365	3584	3263	420 320	900 680	5000 3800	80
302	283	274	36	1500	2455	2016	1836	370 280	700 530	4400 3340	100
432	404	392	50	3000	3410	2800	2550	600 460	1200 910	7100 5390	80
411	385	373		1700				450 340	900 680	5300 4020	90
269	252	248		1300				350 270	700 540	4100 3110	100
222	208	201		700				max 320 max 240	max 650 max 490	max 3600 max 2730	
197,5	185	180		300				280 210	570 430	3300 2500	100
180	168	165		900							
127	119	115		350							
154	*144*	*140*		*120*							

(L), azt a viszonyszámot, hogy a lövegcső hossza hányszorosa a cső kaliberének. Ezzel szemben ismeretes olyan szerző is, aki úgy határozta meg a hosszúságot, hogy hány golyó fér a csőfuratba, majd ehhez hozzáadta még a csőfenék vastagságát, amely +1 kaliber. (Pl. Furttenbachnál.)

Magyarázatok a táblázathoz:
1 Miethen adatai az „M"-mel jelölt oszlopokban találhatók, a zárójelben álló számok Dolleczektől származnak.
2 Dolleczek adatai. Látható, hogy még bécsi fonttal számolva is pontatlanok.
3 Dolleczek mindenütt eggyel kisebb kaliberhosszakat ad meg, tehát még egy csőfuratot, vagy golyóátmérőt hozzá kell értékeihez adni, amelyek kiszámítási módja egyébként meghatározhatatlan.
4 Dolleczek csak körülbelüli súlyokat adott meg, ha ugyan a feles Karthaunnál fennálló 784 kg különbözetet még körülbelüli pontosságnak lehet nevezni. Súlyadatainak származása, vagy kiszámítási módja szintén meghatározhatatlan.
5. Ezek az adatok kizárólag a „Feldzüge" táblázataiban szerepelnek.
6. A Serpentinel ólomgolyót lőtt, az értékek latban értendők (1 lat egyenlő 1/32 fonttal, $\varrho = 11{,}34$ kp/dm³). Az adatok teljesen bizonytalanok az átszámítási nehézségek miatt.

„A *háromnegyed Karthaun*ok támadásban mindenekelőtt a falak ellen a legjobbak, ...: egy hadsereg számára azonban, miként az egész Karthaunok, nehezek és hátráltatók, az erődökben viszont majdnem az [egész] Karthaunokhoz hasonlóan értékelik. Ezért ezek csak olyan helyen használatosak, ahova ... alkalmatosan oda lehet szállítani."[39]

„A *feles Karthaun*ok nemcsak az erődökben, hanem támadásban, ezek előtt is előnyeiket tekintve megfelelőbbek az egész Karthaunoknál. Az erődökben ezeket szívesebben helyezik a nagyobbak elé, mivel alkalmasak arra, hogy mindent elvégez-

39 Uo. I. 63. o.

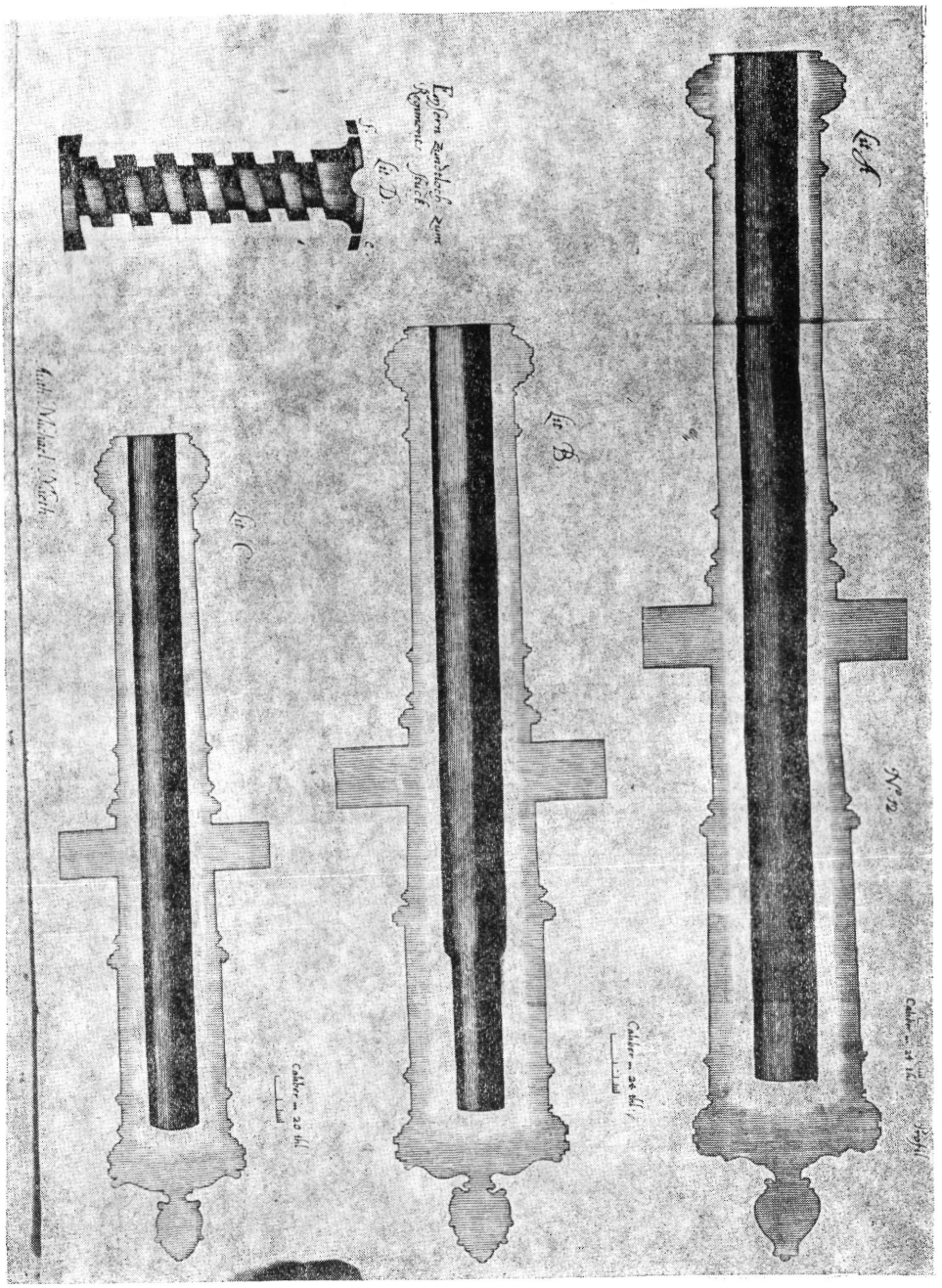

2. kép. (Miethen, 1683)

hessenek, ami az ellenséges árkokon, ütegeken és sáncokon rombolandó és akadályozandó. És ezt kevesebb munícióval, emberrel és veszéllyel, ...[40]

„A *negyedes Karthaun*ok majd minden esetben a legeslegjobb és legkényelmesebb lövegek, különösen az erődökben, ..."[41]

„A *Feld-Schlangen* a nevében hordozza használatát, ugyanis, hogy ezzel a harcmezőn messzire lőnek, és az ellenségnek kárt okozhatnak."[42]

„A *feles Feld-Schlangét*, miként az egészet, éppoly jól használhatják a harcmezőn, hogy messzire lőjenek velük, mint az erődökben, és azok előtt."[43]

tatók, az erődökben viszont majdnem az [egész] Karthaunokhoz hasonlóan érté-

„A *Falckaun*okat leginkább a legjobb tábori lövegekhez kell számítani, sem [túl] nehezek, sem [túl] kényelmetlenek, az erődök előtt réslövésre nem valók, ...szükség szerint azonban mégis [ki] tudják [őket] használni és az ellenséges lőréseket bizonytalanságban tarthatják velük, egy erődöt is kitűnően gyötörhetnek [a] belőlük [kilőtt] tüzes golyókkal. Egy erődben éppoly szükségesek ezek, mint a harcmezőn, kevés muníció [kell] hozzájuk, és a megszállók ütegeit és munkáját nagyon bizonytalanná tehetik."[44]

„A *Regiments Stueck*... elnevezése maga adja kezünkbe, hol tudja szolgálatát legalkalmasabban teljesíteni, mégpedig a harcmezőn a lovas-, és gyalogezredeknél. Az erődökben jó az egyes csapatok lövésére, és az ostromlóknak is a lőrésekbe belődözni [spielen]."[45]

„...a *Falckonet*et a harcmezőre kis öble [Loth] miatt ritkán vagy soha nem viszik. Legjobban az erődökben, a tornyokon és más magaslatokon szolgál, hogy az egyes emberekre lőjenek vele, ... (?). Használható erődökben, és azok előtt is, olyanoknak, akiknek támadásban és védelemben semmi egyéb tennivalójuk sincs, minthogy ... egy belőhetetlen rejtekhelyről az ellenséges lőrésekbe, keresztül-kasul vagy ahol egyébként valamit elérhetnek, belődözni."[46]

„A *Serpentinel*, vagy kis Schlängel ... használata azonos a Falckonetével, azért találták fel, hogy a lőporral és a golyóval takarékoskodjanak, mégis hosszúsága folytán, jóllehet csekély töltéssel, messzire lőjön, ez az egyetlen fajta a ma használatos rendszeresített lövegek közül, amelyet ércből öntöttek."[47]

A táblázatban szerepelnek ún. „*verjüngte*" (megkisebbítetett) típusok, amelyek a teljes méretű fajtával azonos kaliberüek, de súlyuk kisebb, és csövük jóval rövidebb. Miethen szerint ezek nagy előnye minden esetben a mozgékonyság, hátrányuk viszont, hogy csekélyebb falvastagságuk miatt hamarabb tönkrementek, illetve a lehetséges kisebb lőportöltet miatt hatótávolságuk korlátozott volt (1—2. kép).[48]

Eddig még kevés szó esett a *vetágyú*król, pedig ezek épp ekkor kerültek mind jobban előtérbe. Két fajtáját különböztették meg,[49] a *mozsarat* és a *Haubitzot*. Közös jellemzőjük a csőfuratnál szűkebb porkamra, amelyről *Kammergeschütz*nek is nevezték e típust. Ez a kategória a XV—XVI. században még három részre, hosszú (Steinbüchse, Feuerkatzen, Steinkarthaunen), közepes (Haubitz), és rövid (Mörser, Pöller) alfajtákra tagolódott.[50] Ekkor a szűkebb porkamra még általános, mivel a rossz minőségű alapanyagok és öntés miatt annak falát a cső falánál vastagabbra kellett méretezni, nehogy elsütéskor szétrobbanjon.[51] A későbbiekben az ágyúknál a technikai

40 Uo. I. 65. o.
41 Uo. I. 77. o.
42 Uo. I. 76. o.
43 Uo. I. 77. o.
44 Uo. I. 90. o.
45 Uo. I. 91. o.
46 Uo. I. 91—92. o.
47 Uo. I. 92. o.
48 Uo. II. 1. o.
49 *Dolleczek* 1887. 107. o.
50 Uo. 135. o.
51 Uo. 47—48. o. merőben más indokot közöl, mégpedig úgy véli, hogy a szűkebb porkamra és a csekélyebb lőportöltet azért kellett, mert különben az ekkor általánosan használt kőgolyó a nagy lökéstől a csőben összetört volna (???).

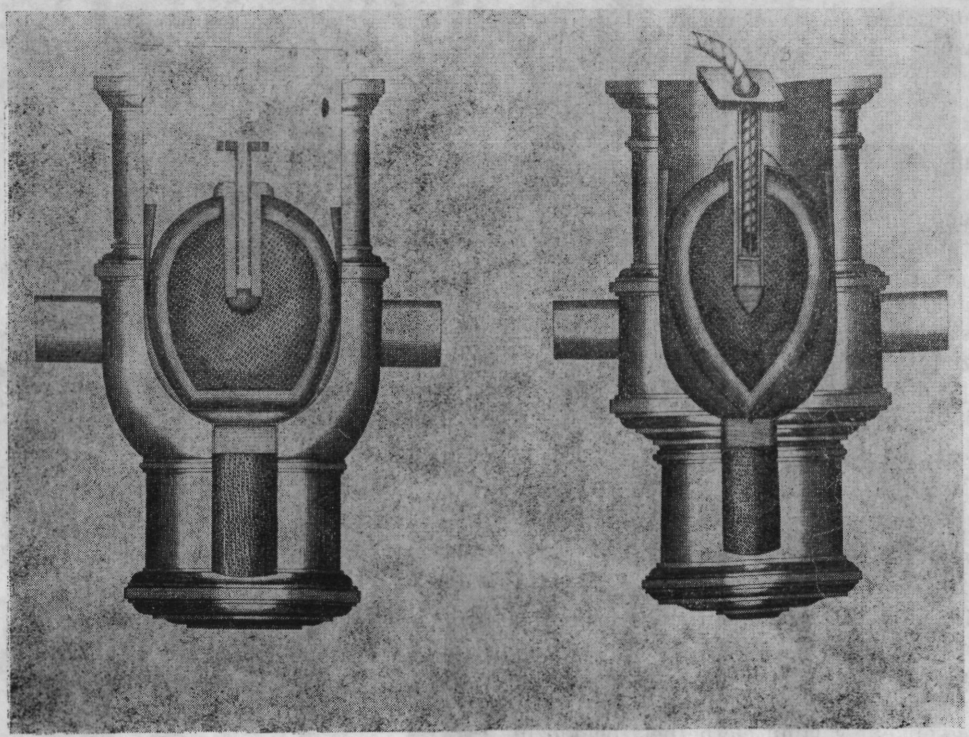

3. kép. (Miethen, 1683)

fejlődés eltünteti a porkamrát, s csak az említett két típusnál maradt meg. Miethennél azt olvashatjuk, hogy „...a Haubitzok éppen kisebb kamrájuk és a gránátok súlya folytán, amelyet lőniük kell, jobb [minőségű] lőport kívánnak, mint az ágyúk".[52]

Miethen egyébként, amellett, hogy „*Kammer-Stueck*"-nek mondja a Haubitzot, ugyanezen elnevezés alatt még egy, a fentebb említett „verjüngte" típusokhoz hasonló méretű és feladatú lövegfajtáról külön is ír.[53]

A „Kammer-Stueck"-ről (1—2. kép), mint kategóriáról Miethen úgy vélekedett, hogy „...többnyire [olyan lövegeknek] jegyezték fel, [amelyek] kevés lőporral nagy kőgolyót lőnek, ezért maradt rajtuk a kőlöveg, tüzes macska (ezek kapuk és más szögletek között leselkednek) és a sörét-löveg elnevezés is, néhányat még kő-karthaunnak is neveztek." Alkalmazásukról szólva hozzátette: „...használták még valamennyire sörétlövésre a harcmezőn, utóbb viszont kapuk alá a zwingerbe, kazamatákba és hasonló helyekre állították, ..."[54]

Miethen ezután külön is foglalkozott a *Haubitz*cal: „A Haubitzot gondos és szorgalmas őseink már sok éve feltalálták, többnyire [mégpedig?] azért, [hogy] kevés lőporral a kőgolyók mellett nagy mennyiségű kő- vagy vassörétet (amelyet sündisznónak neveztek) lőjenek ki. Ezeket a rövid és öblös [weit] kamrás lövegeket többnyire erődjeik kapujai és átjárói alá állítják, ahol az ellenséget legkönnyebben meg tudják törni. Azért adták nekik a tüzes macska és tüzes kutya nevet, ahogy a kőlövegnek is a golyó miatt, mert hasonló [ahhoz], ahogy egy macska az egérre les, és ahogy a kutya

52 Uo. 87., 88. o.; *Miethen* 1683, II. 9. o.
53 *Miethen* 1683, II. 8—9. o. Adatai szerint a cső 7 fontos kaliberű, 6 font vasat lőtt, hossza 14 kalibernyi.
54 Uo. II. 6—7. o.

őrt áll, ...". Miethen szerint a haubitz 6 kaliberhosszú, 12, 15, 16 fontnyi, vagy még nagyobb kőgolyókkal működött, hengeres kamrája fél kalibernyi átmérőjű, és ugyanilyen mély.[55]

Úgy hihetnénk, hogy a *mozsarak* esetében egyszerű a dolgunk, mert a nagyságbeli eltérések ellenére alakjuk és működésük azonosnak tűnik. Valóban, minden mozsár magas ívű röppályán veti ki lövedékét, az egyéb jellemzők területén azonban a kor egyre bonyolultabb harcászati körülményei itt is kikényszerítettek egyfajta specializálódást, méretbeli, formai és alkalmazási tekintetben egyaránt.

A mozsarak esetében a korszakra vonatkozólag megállapítható, hogy a 300 fontnyi követ lövőknél nagyobbakat már ritkán használtak,[56] jóllehet épp Buda alatt 400 fontosokkal is találkozunk. Miethen művében 300, 200, 100, 60 és 30 fontosokról olvashatunk,[57] s pl. a 300 font követ vető mozsár kaliberét 345 fontban, hosszát 1,5, kamrája méretét 0,75× 0,33 kaliberben adja meg.[58] De hogy ez a 300 fontos lövedék valójában mekkora, nehéz lenne meghatározni, mivel az átszámításhoz szükséges adatok bizonytalanok.[59]

Formai különbségek főleg az egyes mozsárfajták felfüggesztésében mutatkoztak meg. A legelterjedtebb a *függő* (hängende) mozsár (3. kép), amely az ágyúkhoz hasonlóan a lövegcső közepéből kinyúló csapokra támaszkodott. Az *álló* (stehende) mozsár, amelynek csapja, ha egyáltalán volt, a csőfarnál helyezkedett el, formája után a *zsámolymozsár (Schemelmörser)* nevet is viselte. Ez statikai és célzási szempontból egyaránt jobbnak bizonyult az előbbinél, ennek ellenére a Német Birodalomban ritkábban fordult elő, a császáriaknál viszont mindkettőt megtalálhatjuk. Az előzőeknél kisebb űrméretű a *gyalogmozsár (Fußmörser)*, amely nem faágyazatról, hanem egy 2,25× 2× 0,25 kalibernyi talplemezről tüzelt, amelyen 60 fokos szögben rögzítették. A tüzérek nem kedvelték, mivel túl könnyen felborult.[60]

A szakirodalomban találkozhatunk még *Feldmörserrel* is, amelyet „szekéren vittek a harcmezőre, és gránátot vetett".[61]

Jelentős eredményeket ért el *Coehorn* az általa feltalált *kézi mozsárral (Handmörser)*, amelyből 8—9 fontos kézigránátokat lőttek ki 3—500 lépésre (230—380 m). Coehorn ostromaiban ezek nagy számban kerültek bevetésre, először Grave-nél, 1674-ben, s tömgtüzük elsöprő hatásúnak bizonyult. A császári hadsereg ennek ellenére csak 1717-ben rendszeresítette.[62]

A mozsarak célpontjául többnyire *fedett* vagy *fedezett* objektumokat jelöltek ki, amelyekben az ágyúk lapos lövéseikkel nem tehettek kárt. Ennek megfelelően a nagyöblű, messzehordó típusok a vár, vagy város belterületét, a földtöltéses sáncokat, valamint a kazamatákat bombázták, a kiskaliberű mozsarak pedig a sáncokban, a falak mögött meghúzódó gyalogságra tüzeltek. Ez utóbbiak jelentősége akkor nőtt meg igazán, amikor a XVII. század második felében kialakult az új típusú ostromárokrendszer, illetve a másik oldalon a védművek tagoltsága nagymértékben megnőtt. Ilyenkor persze nem egy-egy mozsár lőtt egy-egy kis felületű célra, ez az irányzás pontatlansága miatt értelmetlen lett volna, hanem egész ütegek, nagy és kis űr-

55 Uo. II. 17. o. A szakirodalomban is nagyjából hasonló adatok találhatók. Többnyire csak kisebb, 8—30 fontos kalibereket említenek, a kaliberhossz 4,5—8 között változik. Kis kőgolyókat, vagy kartácsot lőttek velük. *Meynert* 1869, III. 139. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 233. o.; *Dolleczek* 1887, 155. o.

56 *Dolleczek* 1887, 155. o.

57 *Miethen* művének teljes harmadik fejezete a mozsarakkal, működésükkel, és lövedékeikkel foglalkozik, a mozsarak leírásával konkrétan uo. III. 1—10., 13—17. o.

58 Uo. III. 3—4. o. A kamra formájára nézve l. 4—7. o.

59 Ennek magyarázata egyszerűen az, hogy nem tudjuk, milyen fajta kőből készült lövedékeket vettek alapul a kaliber meghatározásakor. *Müller* 1892, 21—22. o. szerint 1630 körül 21, 27 és 32 cm-es mozsarakat alkalmaztak a korábbi 28, 32 és 48 cm-esek mellett. A 0,5099 kg-os nürnbergi fontot, és a 2,9 kp/dm³ fajsúlyú (középérték) mészkövet véve alapul a 300 fontos lövedék átmérője 46,5 cm, de az alapanyag lehetett bazalt (46,4 cm), márvány (48 cm), vagy gránit (49,2 cm) is.

60 *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 233—234. o.; *Dolleczek* 1887, 156. o.; de a gyalog-, és zsámolymozsárral *Miethen* 1683, III. 8—10. o. is részletesen foglalkozott.

61 *Dolleczek* 1887, 155. o.

62 Uo. 187., *Gohlke* 1911, 68. o. L. még alább a kézigránátok leírásánál.

méretűek egyszerre árasztották el gránátjaikkal, robbanólövedékeikkel az adott terepszakaszt, vagy védművet.[63]

Végezetül néhány szóval meg kell említeni a korszak „golyószóróját", az *orgonalöveget*, amely sok egymás mellé helyezett puskacsőből állt, s ezeket egyszerre sütötték el. Főként a zárt gyalogsági egységek megbontására szolgált, tehát a várvédelem jól ki tudta használni tűzerejét a rohamozók ellen.[64]

A lövegek hatásfoka

A fentebb bemutatott lövegfajták hatásfokának meghatározása számos mellékkörülmény ismeretét kívánja meg a már leírt technikai jellemzőkön kívül. Kiindulási alapként rendelkezésünkre állnak az ostromokról szóló tudósítások, ahol többször olvashatunk arról, hogy egy üteg hány ágyúval mennyi idő alatt mekkora rést tudott bontani.[65] Ebből azonban nem lehet az egyes lövegek hatóerejére következtetni. Ennek egyik oka a célba vett fal, amelynek minőségi mutatói minden ponton más-más értékeket vesznek fel, mivel a várfal nem homogén test, így anyagának, szerkezetének, a kötőanyag minőségének változásai, az egész konstrukció pillanatnyi állapota a számításokba belekalkulálhatatlan tényező. Az ágyúk esetében többek között problémát jelent, hogy nem ismerjük az adott ostromban használt lőpor fajtáját, összetételét, a lövedékek pontos jellemzőit, a lövegek állapotát, szórásukat, a tűzgyorsaságot. Megállapítható ebből, hogy *konkrét* adatok kiszámítása számunkra egyelőre nem lehetséges. Mindezek ellenére, közvetett módon, mégis felmérhetjük a XVII. század végi tüzérség hatásfokát, ha megismerkedünk gyakorlati tevékenységével.

Lövedékek

A tüzérség feladatkörének kibővülése, a lövegek különböző feladatokra specializálódása számos lövedéktípus kialakulásához vezetett. Ezeket a *tömör*, *üreges* (vagyis valamilyen égő-robbanó eleggyel töltött), és *kartács*lövedékek csoportjaiban foglalták össze *(Wohlgeschosse, Hohlgeschosse, Kartätschen)*. Meghatározták azt is, mely lövegtípus milyen lövedékkel működhetett, így a Karthaunékból és Schlangékből tömör vas-, láncos-, rudasgolyót, kartácsot, a Haubitzokból gránátot, kartácsot, kőgolyót, sörétet, tüzesgolyót és más kisebb tüzes szerszámokat, a mozsarakból pedig bombákat, robbanólövedékeket, kősörétet, kézigránátot, világítógolyót és tüzes szerszámokat lőttek.[66] Az alábbiakban tekintsük át a felsorolt lövedéktípusokat.[67]

Tömör golyó. A tömör vasgolyót használták ekkoriban a leggyakrabban, főként kőfalak rombolására, de zárt tömeg megbontására is megfelelt. Ólomgolyóval csak a kisebb kaliberű lövegek (Serpentinel) tüzeltek, a kőgolyó pedig ekkor már egyre ritkább. A fából készült célokra a vasgolyót felizzított állapotban is lőtték.

Rudas- és láncos golyó (Stangen- und Kettenkugel). Az első vasrúddal összekapcsolt két fél- vagy egész, az utóbbi lánccal összekötött két félgolyóból állt. Kilövés után a szétváló golyók közt kifeszülő rudak, vagy lánc kiszélesítette a lövedék hatókörét. Alkalmazták rohamakadályok szétzúzására, de élőerő ellen is.[68]

Kartács. Sokféle változatban készítették, de valamennyit azonos elv szerint. Egy

63 L. erre nézve *Müller* 1892, korszakra vonatkozó fejezeteit.
64 *Dolleczek* 1887, 107. o.
65 Uo. 258—260. o., de a budai ostrom tárgyalásánál is találhatók ilyen adatok.
66 *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 242. o.
67 Összefoglalva uo. 242—243. o.; *Dolleczek* 1887, 179—192. o. Az irodalomból csak a leglényegesebb, legtöbbet használt lövedékfajtákat emeltem ki.
68 *Miethen* 1683, IV. 20—21. o.

fa- vagy bádogtartályt megtöltöttek sok apró puskagolyóval, amelyek kilövés után nagy területen szóródtak szét, és az ellenséges alakulatok frontját megbontották. A nagykaliberű mozsarakkal is lőttek kartácslövedéket, csak a töltet itt nagy kődarabokból állt, illetve később kézigránátokat tettek a helyükbe.[69]

Gránát. Ebbe a kategóriába lényegében valamennyi robbanótöltetű lövedék beletartozik. Céljuk, hogy az élőerő elleni találati arányt tűz- és repeszhatásukkal fokozzák.[70]

A leggyakoribb a *vasgránát* volt, amely számos alakban fordult elő. A lövedék elején vascsúcs vagy horog helyezkedett el, ezáltal a gránát a célfelületen fennakadt a robbanás bekövetkeztéig. A vasköpeny belsejét szurokkal öntötték körül, majd beletöltötték a robbanóelegyet. Ennek alkotórészei: salétrom, kén, finom lőpor, szurok, faggyú, viasz. Gyújtóként egy, a gránátba csavart, vagy ragasztott, nagyerejű robbanóanyaggal töltött csövecske szolgált. A kilövés történhetett „egy vagy két tűzzel," vagyis az előbbinél az ágyúcsőben felrobbanó lőpor gyújtotta be a gránátot, az utóbbinál már égő kanóccal helyezték a csőbe. Hogy a csőben mozgó gránát vascsúcsai miatt el ne akadjon, egy fa toldalékot (hölzerne Spiegel) kapcsoltak hozzá, amely a lövedék hossztengelyét a csőtengelyen tartotta.[71]

A gránát egyik fajtája, a *robbanógolyó (Sprengkugel)* annak a szándéknak a megvalósításaként jött létre, hogy a repeszhatást minél nagyobb távolságon tudják érvényesíteni, s ezért a lövedéket úgy próbálták időzíteni, hogy az árokban meghúzódó gyalogság feje fölött robbanjon. Maga a lövedék egy hengeres faszelencéből és a beletöltött gyújtóelegyből, ólomgolyókból, lőporból és kézigránátokból készült. Az árok francia nevéről *Tranchéekugel*nek, vagy hatása folytán *Regenkugel*nek (esőgolyó) is nevezték.[72] Miethen 1678-ban kipróbált egy *becsapódásra* robbanó gránátot, amelynek köpenye a gyújtó körül vastagabb volt, hogy arra az oldalra essen.[73]

Égő kőgolyó (brennende Steinkugel). Ennek előállításakor a szükséges űrméretnél kisebb kőgolyót addig mártogattak folyékony, éghető elegybe, amíg az, a felületen megszáradva, megfelelő kaliberűvé vastagította a golyót.

Tüzes-, vagy rohamgolyó (Brand- oder Sturmkugel). Abroncsokkal megerősített tojás formájú zsák, amelybe éghető anyagokat, lőporral és ólommal töltött puskacsődarabokat helyeztek, s ezek a spirálisan leégő kanóc miatt egyenként sültek el, végül a maradék is szétrobbant.[74]

Kézigránát. A XVII. század folyamán mind gyakrabban alkalmazták. Főként öntöttvasból készült, de bronzból, rézből, üvegből, agyagból is. Hatásmechanizmusa azonos volt a mozsárgránátokéval. Hátrányt jelentett, hogy a rossz gyújtó miatt sok baleset történt,[75] valamint, hogy kézi erővel nem lehetett elég messzire dobni. Eleinte kézifegyvereket alakítottak át gránátlövésre, a megoldást azonban Coehorn Handmörserjei jelentették. Dolleczek említi, hogy *Montecuccoli visszaemlékezéseiben is olvashatunk hordozható gránátmozsárról, amelyet egy osztrák tüzér talált fel 1669-ben.*[76]

A lőpor

A lőporokra nem térek ki részletesen, számunkra nincs különösebb jelentősége. Annyit említenék meg csupán, hogy Miethen három fajtáját írta le, a kézi lőfegyve-

69 Uo. II. 24. o.
70 *Dolleczek* 1887, 182. o.
71 *Miethen* 1683, III. 32—49. o., de ezen kívül is sokszor visszatér a gránátokra, többek közt az egyes lövegtípusokhoz tartozó fajtákra, és kilövésük módját is ismerteti.
72 Uo. III. 55—60. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 243. o.
73 Handbibliothek fuer Offiziere, oder: Populaire Kriegslehre fuer Eingeweihte und Laien. Bearbeitet und herausgegeben von einer Gesellschaft preußischer Offiziere, ... Erster Band. Geschichte des Kriegswesens. Vierte Abteilung. Geschichte der Entwicklung des Kriegswesens im 17ten Jahrhundert. Berlin, 1838. (a továbbiakban — *Geschichte des Kriegswesens* 1838) 576. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 242. o.; *Dolleczek* 1887, 184. o.
74 *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 243. o.; *Dolleczek* 1887, 189. o.
75 *Miethen* 1683, IV. 34—35. o. részletesen ismerteti a különféle balesetek lehetőségeit.
76 *Geschichte d. Kriegswesens* 1838, 571. o.; *Dolleczek* 1887, 187. o.

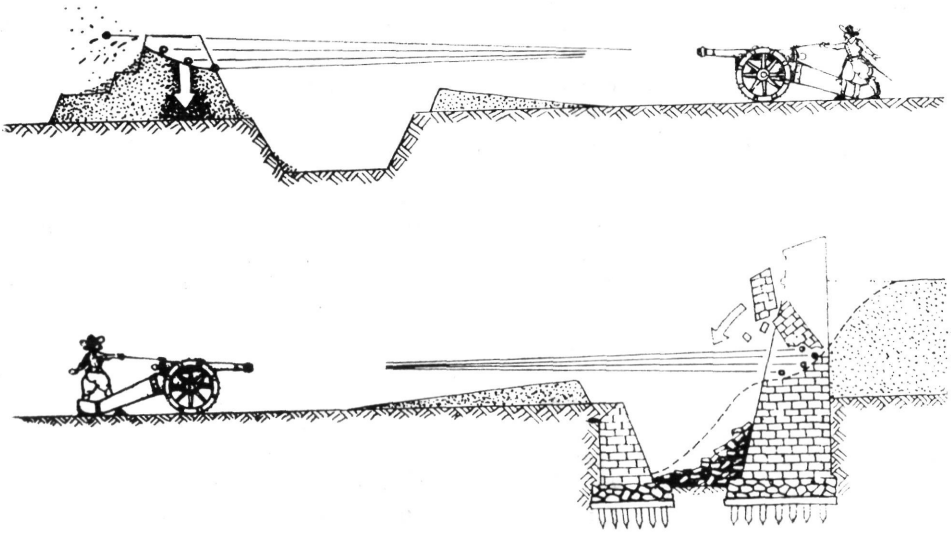

4. kép (Eduard Wagner: Ars bella gerendi. Prága, 1980.)

rekhez való *Purst(Pürsch)-Pulvert*, a katonai kézifegyverekhez és mezei ágyúkhoz való *Musketenpulvert*, és a nagyobb ágyúkhoz való *Stückpulvert*. A különbség közöttük a kén, salétrom és szén keverési arányában jelentkezett.[77]

A lövés módozatai

A tüzérség hatásfoka a lövedékek és lőporok minőségén túlmenően főként a lövés *pontosságán* és *eredményességén* múlt, s ennek eléréséhez korszakunkban a tüzérek komoly tudása és tapasztalata kellett. A már említettek mellett a lövés módszerei is fejlődtek, s ez is a tüzérség sokirányú felhasználását segítette elő.

A tüzérségi elmélet korszakunkban a lövésnek több alapfajtáját különböztette meg. A zavaros és ellentmondó leírásokból csak annyi volt kikövetkeztethető, hogy a csoportosításokban főként *lapos*, *ív-* és *pattintott lövés*, valamint a *vetés* szerepelt.[78] Miethennél háromfélével találkoztunk, a lapos, az ív- és a *lefelé* irányuló „(Thalein Richtung") lövéssel.[79] E problémák ellenére a számunkra fontosabb, a gyakorlatban előforduló lövésfajták meghatározása jóval egyszerűbb.

A harctéren alkalmazott lövéstípusok az egyes alapfajták gyakorlati megvalósítását jelentették más-más feladattal. Különböző célokra eltérő módszerekkel lőttek, de ez nem kívánta meg, hogy mindegyikhez külön löveget, vagy üteget állítsanak fel. Itt főképp az ostromlók szempontjából vizsgálom a kérdést, de fontosnak tartom megjegyezni, hogy a legtöbb lövéstípussal a védelem is kiválóan harcolt.

A tüzérség legfontosabb feladata a várostromokban a *réstörés* és a *réshez vezető út*

77 *Miethen* 1683, II. 54—82. o.; l. még *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 241—242. o.; *Dolleczek* 1887, 172—179. o.

78 Versuch ueber den Gebrauch der Artillerie im Kriege im freien Felde und bey Belagerungen ... aus dem Franzoesischen uebersetzt von einem Koenigl. Preußischen Offizier. Berlin, 1773. (a továbbiakban — *Gebrauch der Artillerie* 1773) 422—424. o.; *J. G. von Hoyer:* Allgemeines Woerterbuch der Kriegsbaukunst, welches die theoretische und praktische Darstellung aller Grundsaetze und Lehren des Festungsbaues, des Angriffes und der Vertheidigung befestigter Orte und des Minenkrieges enthaelt. Berlin, 1815. (a továbbiakban — *Hoyer* 1815) III. 107—108. o. Igaz, hogy ezek jóval későbbi művek, de úgy vélem, mégis nyújtanak némi felvilágosítást a lövésfajtákról, mivel ezek elvben nem sokat változtak.

79 *Miethen* 1683, II. 38—39. o.; 44—45. o.; 49—50. o.

járhatóvá tétele volt. Többféle módszer létezett e feladat végrehajtásához. Az egyik korábbi eljárás szerint állandóan csökkenő magasságú irányzékkal a fal tetejének mindig egy kis darabját faragták le, s így a falat föntről lefelé szó szerint lebontották. A másik megoldásnál először egy képzeletbeli „v" két fölső csúcsára tüzeltek, amíg a fal ott meg nem repedt, majd pedig a „v" legalsó pontján a már megrepesztett részek alátámasztását is szétlőtték. A későbbiekben az elv nem változott, a módszer viszont annál inkább, mivel ekkor a fal lába felett mintegy két méternyire egy hosszú vízszintes rést vágtak, ezt bemélyítették, majd emelkedő irányzékú lövésekkel elkezdték fölfelé tágítani, amíg a fal le nem dőlt. Ezután már csak a nagyobb faldarabok és omladékok szétzúzása maradt hátra, vagyis a rés járhatóvá tétele (4. kép).[80]

A réstörés mellett a tüzérség egyéb *támadó feladatok*at is ellátott. El kellett némítania a védők lövegeit, s előzni az ellenfél gyalogságát a mellvédek mögül. Erre több megoldást is ismertek már a korábbi időszakban is, de igazán hathatós alkalmazásuk csak Vauban alatt, az ostromok tervszerűbbé válásával következett be.

A védők lövegeinek elhallgattatását, élőerejének előzését a falakról és megsemmisítését többféleképp is végre tudták hajtani. A mozsarak ilyen irányú tevékenységéről szóltunk már. Az ágyúknál e célt a *demontir-*, vagy *leszerelő lövés*sel igyekeztek elérni, amikor a fal síkjára merőleges irányú, maximális lőportöltéssel leadott lövésekkel próbálták a mellvédeket és lőréseket szétzúzni, s a mögöttük álló ellenséget elpusztítani. Eredménye többnyire nem bizonyult kielégítőnek, csak ha az üteget legalább a mellvédek magasságáig fel tudták emelni, és a falakhoz elég közel telepíthették, ahonnan a tüzérek jól látták a célt.[81]

A demontir-lövést mintegy kiegészítette az *enfilir-*, vagy *oldalazó lövés*, ezt „a védművek homlokvonalaira (pontosabban ezek meghosszabbítására) merőlegesen álló ütegekkel hajtották végre, amelyek lövegei a bástyák mögötti teret hosszában végigpásztázták". Ezt a módszert már a XVI. században ismerték és alkalmazták, és a kevéssé fedezett falak fölött könnyen át tudtak lőni a tüzérek.[82] Ahhoz viszont, hogy a lövésfajta a tagoltabb védművek ellen is eredményes legyen, a változatlan alapelv mellett új eljárás kellett, amelynek tökélyre fejlesztése ismét csak Vauban nevéhez fűződik. A *ricochet-*, azaz *pattintott lövés* (11. ábra) végrehajtása azonban rendkívül nagy pontosságot és tapasztalatot igényelt, mivel egyrészt fedezett, szemmel nem látható célra tüzeltek, másrészt a meghatározott szög alatt kilőtt lövedéknek egészen laposan és alacsonyan kellett a mellvéd teteje fölött átrepülnie, hogy olyan szögben érjen talajt a mellvéd mögötti őrjárati útban, hogy onnan felpattanva végigugráljon a védvonal teljes hosszában. Minthogy a kilövési szög adott volt, csak a kb. fél golyósúlynyi lőportöltet minimális változtatásával lehetett a kívánt röppályát elérni. Ez a lövés nagy és gyors eredményekkel járt, de nehézkessége miatt a tüzérek nem szerették, s Vaubannak csak a század végére sikerült teljesen elfogadtatnia használatát.[83]

80 *M. Augoyat:* Marschall v. Vauban's Angriff und Belagerung fester Platze. Einzig vollständige und offizelle Ausgabe besorgt durch M. Augoyat Batallions-Chef im Ingenieur-Corps. Sinn und vorgetreu übersetzt von einem Preussischen Offizier. Berlin, 1841. (a továbbiakban — *Augoyat* 1841) 109—110. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 645. o.; *Dolleczek* 1887. 137—138., 257. o.; *Müller* 1892, 22., 24—26., 39., 44. o.; *Iványi Béla:* A tüzérség története Magyarországon a kezdettől 1711-ig. Hadtörténelmi Közlemények, 1926, 400—401. o.

81 *Gebrauch der Artillerie* 1773, 215—216. o.; *Hoyer* 1815, I. 264. o.; *Müller* 1892, 22., 23—24., 44. o.

82 *Hoyer* 1815, I. 286—287. o.; *Müller* 1892, 22., 24. o.

83 *Gebrauch der Artillerie* 1773, 211. o., de tkp. a 207—221. oldalak végig a ricochet-, és a demontir-lövéssel foglalkoznak. Továbbá *Hoyer* 1815, III. 19—21.o.; *Augoyat*1841.104—109.o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 639—640. o.; *Müller* 1892, 29., 41., 44. o.

A probléma a ricochet-lövéssel az, hogy a szakmunkák adataiból nem lehet eldönteni, mióta szerepelt a gyakorlatban. Müller szerint a németek már a XVII. század közepén Haubitzokkal lőttek ílymódon (39. o.), Vauban pedig Maastrichtnál, 1673-ban próbálkozott vele először, igaz, nem sok eredménnyel (41. o.), de az ostromról szóló leírás még abban az évben nyilvánosságra került (52. o.), s vele feltehetően a ricochet-lövés módja is. Az elmélet alapjait a *Geschichte d. Kriegswesens* 1838, 639. o. szerint egy Morelli nevű olasz már 1672-ben leírta, de több más művel együtt azt állítja, hogy Vauban csak 1688-ban, Phillipsburgnál alkalmazta először (*Hoyer* 1815, III. 21. o.; *Augoyat* 1841, 108. o.). Az állítás alapját képező Vauban-féle levél ellenére sem tartom azonban kizártnak, főleg mert az enfilirlövés oly régóta ismert volt, hogy már jóval előbb megpróbálkozott a ricochet-lövéssel.

Korszakunkban elméletileg már meg tudták oldani a bástyafül mögött fedezetten álló, egyenes lövéssel elérhetetlen lövegek megsemmisítését is. Erre szolgált a *bricole-*, vagy *pattintott* (visszapattanó) *lövés*, amelynél a lapos szögben a kurtina falára lőtt golyó a szárnyra vágódott vissza. Ez sem volt azonban elég eredményes eljárás.[84]

Végezetül szólnunk kell még egy olyan eszközről, amely ugyan nem tartozott szorosan a tüzérséghez, de célja és hatása ezzel azonos, és a budai ostromban is szerepelt: a petárdáról.

A petárda

A petárda olyan akadályok leküzdésére szolgált, amelyeket a tüzérség nem tudott elérni, vagy amelyekre nem akart lőszert pazarolni. Ilyenformán kapuk (innen kapta német nevét: *Thorbrecher*), rohamgátak, vékonyabb falak áttörésére használták. Alapja egy bronz- vagy vasedény, amelybe a lőport töltötték, s ezt egy nagyméretű, deszkalappal lefedték és egyben le is fojtották. Ennél fogva akasztották azután, rendszerint éjszaka, a kiszemelt célra, majd az edény aljába rögzített gyújtóval felrobbantották.[85]

Magyarországon az egyik legnagyobb eredményt petárdával Győr 1598. évi visszafoglalásakor érték el, viszont a budai ostromban a városfal kapujának petárdával való berobbantása nem sikerült.

A Vaubant megelőző időszak ostromtechnikája[86]

„A XVII. század utolsó harmada emlékezetes korszak az ostromművészet történetében. A németalföldi szabadságharcban létrejött ostrommódszerek ekkor alakultak át azzá, amely napjainkig a várháborúk alapját képezi, az orániai herceg eljárásából Vauban marsall rendszerévé."[87]

Ezekkel a szavakkal indítják a Feldzüge d. Prinzen Eugen szerzői könyvüknek a várostromok technikájával foglalkozó fejezetét. E megállapítás igen lényeges számunkra, mivel elfogadván alaptételül, ennek megfelelően a budai ostrom időszakát be tudjuk illeszteni az ostrommódszerek fejlődésébe. Erre támaszkodva megkísérelhetjük a Buda visszavívásakor használt régi és új technikai elemek szétválasztását, hogy megvizsgálhassuk, az átmenetiség milyen előremozdító, vagy hátráltató hatásokkal járt a küzdelem során.

Orániai Móric (1585—1625) ostrommódszere a Vauban által megalkotott rendszer előzményének tekinthető. Az orániai herceg elgondolása az ütegek, a cikk-cakkok[88] és a redoute-ok együttes alkalmazásán alapult, s vázlatosan így foglalható össze: a circon- és contrevallation kiépítése után az ütegállásokat készítették el, megfelelő biztosítással, majd a bástyák irányában megkezdték az árkok előrehajtását, bár ezek még inkább csak az ütegek megközelítését szolgálták, s nem voltak igazi gyalogsági állások. A töréspontokon helyezkedtek el a redoute-ok, mellettük az ütegek. A fedett út előtt az árkok kettéváltak, s egy, a további előrenyomulást biztosító, magasított

84 *Hoyer* 1915, I. 177. o.

85 Külön tanulmányt szentelt a kérdésnek *Kalmár János* a Hadtörténelmi Közlemények 1939. 187—204. oldalain „A petárda a XVI. és XVII. század várostromainak szolgálatában" címmel. L. még *Miethen* 1683. IV. 38—41. o.; *Mallet* 1687, III. 164—167. o.

86 Erre az időszakra vonatkozólag meglehetősen kevés adatot találtam, csak *Müller* 1892, és a *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876 foglalkozik vele. A Vaubant közvetlenül megelőző módszerekről fontos részleteket közölt *Mallet* 1687, emellett kitűnő képanyaggal rendelkezik, amelyet sajnos csak töredékében tudtam bemutatni.

87 *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 629. o. A fejezet bevezetője elméleti áttekintést ad a korszakról.

88 A német terminológia nyomán én is ezt a szót használom a továbbiakban. Károlyi a „zegzugos árok" kifejezést használta.

5. kép (Mallet, 1687)

tüzérségi állást fogtak közre. Ez utóbbiak már a közvetlenül az erőd ellen indítandó rohamok bázisául szolgáltak.[89]

Az orániai herceg módszerét, ellentétben Vaubanéval, a védelem többnyire felülmúlta. Ennek oka, hogy az erődépítészetben ekkor már mind nagyobb szerepet játszott a mélyen tagolt védművek, a jól fedezett falak rendszere, a védvonalak hatásos flankírozása, valamint a fedett út adta lehetőségeket kihasználó offenzív védelem. Ezt az átalakulást azonban csak nagyon lassan, a sok negatív eredmény után követte a támadási eljárások megfelelő módosítása, tervszerűbbé tétele.

Ostromelőkészületek[90]

Egy adott ostrom sikere a közvetlen harccselekmények alakulásán túlmenően számos olyan tényezőn múlt, amelyek már azt megelőzően is befolyást gyakoroltak az események alakulására. Ilyennek tekinthető az előzetes *felderítés*, amelynek az erőd állapotáról, gyenge pontjairól, valamint az őrség létszámáról, erkölcsi, fizikai ellenállóképességéről kellett megbízható információkkal szolgálnia (Buda esetében a felderítés némileg hiányosnak bizonyult). Sok függött az ostrom *időpont*jának helyes megválasztásától, mivel a hadműveleti periódus korlátozottsága folytán a késedelmes felvonulás mindig azzal fenyegetett, hogy a késő őszi rossz időjárás, s emiatt az utánpótlás bizonytalanná válása a harc beszüntetésére kényszeríti a támadókat, akiknek ezzel minden vér-, és anyagi áldozata kárbaveszett, ahogy ez Buda 1684-es ostromakor meg is történt.

A küzdő felek számára ekkoriban lényeges momentumot jelentett a védők és támadók közti *létszámarány* is. Ellentmondó adatok láttak napvilágot arról, hogy hányszoros túlerő biztosíthatja az ostromlók döntő fölényét. Véleményem szerint ennek az adatnak nincs különösebb jelentősége, hiszen sok más tényező is legalább ilyen fontos a győzelemhez, emellett ez az arány a mindenkori ostrom több más körülményétől is függött, mint pl. a felszerelés, harci morál, utánpótlás, vezetés stb.

A várvíváshoz megkívánt *tényleges létszámok* szemléletesebbek az arányoknál. A *német* hadtudomány ekkoriban a rendszeres ostromhoz, amennyiben a támadás az erőd ellen csak egy irányban folyt, a tüzérek (lövegenként 10 ember) és az aknászok mellett 12 000 főnyi gyalogságot, és 3—4000 főnyi lovasságot tartott szükségesnek. Ennek megfelelően egy kétirányú, a védelem erejét megosztó támadás 30—32 000 főnyi *fegyelmezett* és *jól képzett* katonát kívánt. S ekkor még nem szóltunk az ún. *megfigyelő hadtest*ről, melynek feladatául a felmentő sereg figyelemmel kísérését és mozgásának akadályozását szabták. Anyagi okok miatt ennek felállításától többnyire eltekintettek.

Vauban az említett létszámoknak mintegy kétszeresére tette az eredményes ostromhoz szükséges erőt, s ezt a rendszeres és tervszerű várvívással együttjáró nagyméretű előkészítő és biztosító feladatokkal magyarázhatjuk. Nála a megfigyelő hadtest is hadseregméretű.

A gyalogság mellett a *tüzérség* erőviszonyaira is figyelmet kellett fordítani.[91] A XVII. század közepén az akkor uralkodó elveknek megfelelően összeállított hatalmas ütegekben egyenként 20—24 ágyút tömörítettek, míg a későbbiekben, főleg Vauban hatására már tíznél is kevesebbet. Vaubannak, aki a réstörésnél az aknák helyett, de egyébként is a tüzérség tevékenységére helyezte a hangsúlyt, legalább 80 nagykaliberű, 30—35 db 8—12 fontos (Schlange), 18—20 db 4 fontos (Falcaun) ágyú, valamint 80—80 bombavető, és kővető mozsár kellett egy átlag ostromhoz.

89 Ez az összefoglalás *Müller* 1892, 27—28. o.-ról származik. Megjegyzem, Müller jóformán egy szót sem ejt arról, mi történik azután, ha az ostromlók elérték a glacis-t.
90 Összefoglalva: *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 633—635. o.
91 *Dolleczek* 1887, 253—254. o.

A tendencia a lövegek számának folyamatos növekedését mutatja, mivel Coehorn, aki szintén a lövegekre, főleg a mozsarakra esküdött, Bonn 1703. évi ostromakor egyszerre 150 nehézlöveget, és 500, általa feltalált kézimozsarat vetett be egyszerre.

Az *utánpótlás* folyamatossága is döntő hatással volt a küzdelem eredményességére. A szállító osztagokra óriási feladat hárult, amelyet jól érzékeltet néhány adat. De la Vergne császári hadmérnök[92] például egy kisebb ostromban minden egyes löveghez 500, nagyobb esetén 1000 lövedéket kívánt. Vauban szerint legalább 4—500 tonna lőport, 60 000 nagyobb, 20 000 kisebb golyót, 15—16 000 bombát, 40 000 gránátot, 5—6 tonna kanócot, 90—100 tonna ólmot kellett a harc színhelyén összpontosítani. Ha mindehhez hozzászámítjuk még az élelmiszert és a takarmányt is, elképzelhetjük, milyen hatalmas szervezőmunkát kellett elvégezni. Buda visszavételéhez is nagyban hozzájárult az ezen a téren eredményesen tevékenykedő Rabatta vezérhadbiztos.

Az ostromok menete

Ha a most leírt feltételek biztosítva látszottak, akkor kezdhettek hozzá a támadók a hadműveletekhez.

A szabályos ostromok első lépéseként a XVII. század eleje óta a *circon-*, és a *contrevallation*-t építették ki. Az előbbi a felmentési kísérleteket, az utóbbi a várbeliek kitöréseit volt hivatva megakadályozni (ezek jelentőségét Buda esetében is látni fogjuk). Mindkettő mellvédből és az előtte húzódó árokból állt. A két „Linie"[93] egymástól 750—1100 m-re feküdt, közöttük terült el a tábor,[94] amelynek további biztosítása végett a környező stratégiailag fontos pontokat kis sáncerődökkel, *redoute*-okkal[95] erősítették meg. Ezek nagyobb létszámú őrség mellett néhány tábori ágyút is befogadtak. Ilyen redoute-ok épültek a sáncvonalakban is. A szabályok szerint először a circonvallationt kellett megásni, hogy a várat a külső segítségtől teljesen elszigeteljék, s csak ezután a contrevallationt, mivel egyenlőre a lovasság is megbirkózott a kitörésekkel.[96]

A tulajdonképpeni ostrom csak e két „Linie" elkészülte után indulhatott meg. Ebben a gyalogság és a tüzérség többé-kevésbé együttműködve, párhuzamosan haladt előre. A küzdelem első szakaszában a tüzérség szétlőtte a védelem állásait, majd rést tört a rohamhoz, míg a gyalogosok az előrenyomulás bázisát jelentő árokrendszert építették ki. A *lovasság* az egész küzdelem folyamán őrző-biztosító, felderítő és takarmánybeszerző feladatokat látott el.

Az árkok

Mindkét fegyvernem támadásának kiindulópontja a contrevallation. Innen kezdődtek a *futóárkok*,[97] e mögött helyezkedtek el az első ütegek. A futóárkokat a „dolgosok" ásták meg, akiket a kitörésektől a melléjük kirendelt gyalogság és lovasság védelmezett. Ezek létszáma elméletileg a várőrség felét tette ki. Ám hogy ők se

92 De la Vergne is részt vett Buda ostromában.

93 Szinte valamennyi árokfajtát ezzel az összefoglaló névvel jelöltek, különösen a parallel-rendszer elterjedése után.

94 *Mallet* 1687, III. 231—235. o.

95 A redoute és reduit között tkp. csak az elhelyezésben van különbség, minthogy mindkettő zárt, vagy félig zárt sáncot jelöl. A redoute az ostromvonalak biztosítására készült, míg a reduit az erőd védműve közötti összeköttetéseket fedezi.

96 *Mallet* 1687, III. 236—237. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, 635—636. o.

97 A francia szaknyelv az árkokra többféle elnevezést használt. Az *approche közelítőárkot*, a *tranchée keresztárkot*, a *sape általában árkot* jelentett.

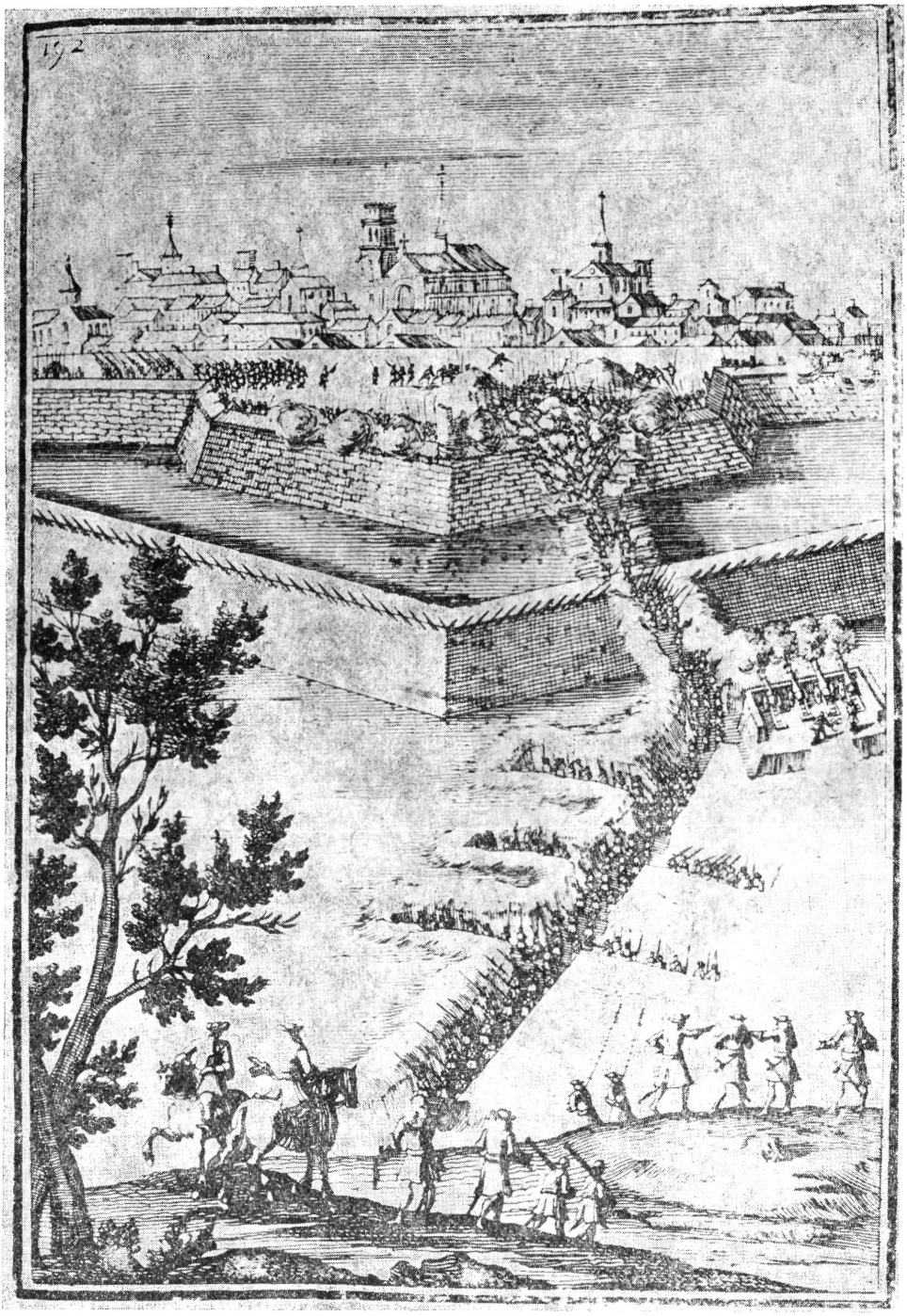

6. kép (Mallet, 1687)

álljanak szabadon a várbeliek tüzében, 7—800 m-nyire[98] a fedett úttól fedezékeket, redoute-okat készítettek számukra. Az árkok ugyancsak a fedett úttól mintegy 400 m-re kezdődtek.[99] Ásás közben a munkások földdel töltött kasokkal, homokzsákokkal és rőzsekötegekkel védték magukat az ellenség golyóitól.

A futóárkok kezdetben csak az ütegekhez vezető utak, s nem gyalogsági állások. Ezt a feladatot sokáig nem is láthatták el, mivel sem vonalvezetésük, sem keresztmetszetük nem felelt meg a követelményeknek. Legnagyobb hibájuk az volt, hogy egymástól függetlenül közelítették meg a bástyákat, hosszirányban is be lehetett ezeket lőni, s a glacis lábánál a védművek egyesített tüze oldalba fogta és meghátrálásra késztette a kellő tüzérségi fedezet nélkül előrenyomuló gyalogsági támadást. Ennek elkerülése végett az ostromlóknak teljes egészében át kellett alakítaniuk az áróképítés módszereit. A változást a védelem erősödő tüze és a szaporodó kitörések mellett siettette az a felfedezés, hogy az árkokban a gyalogság már nem csak biztos fedezéket, hanem a mindinkább — tűzfegyverekkel felszerelt katonák számára — jó kilövési lehetőségeket nyújtó lőállást is talál.

A fejlődés ennek megfelelően két irányban indult meg. Mindenekelőtt az árkok más vonalvezetésével igyekeztek a lőfegyverek tüzétől az élőerőt megoltalmazni, ezért azokat zegzugosan ásták meg, a lehető legkisebb szögben az erőd védvonalaira. Könyökeiknél redoute-ok készültek az árokőrség részére, de ugyanakkor fegyvertérként is használták azokat. Ide építették a lőállásokat is az egyre közelebb települő lövegek befogadására. A kitöréseket a cikk-cakkok könyökei között húzott keresztirányú árkoknak kellett fölfogniuk, ezeket *összekötő árok*nak is nevezték.

Az új elrendezés szerkezeti változásokkal járt. Az árkokat mélyebbre ásták, a kitermelt föld a vár felőli oldalon felhalmozva mellvédként szolgált, s egyben meggátolta a vízszintes irányú belövéseket is. A mellvédekbe lőréseket vágtak, alattuk banquette-eket készítettek a muskétások számára. Az árkok szélességét is megnövelték, ellátták fegyverterekkel is, amely a csapatok mozgását nagyon megkönnyítette, átcsoportosításnál, rohamnál egyaránt (5—6. kép).[100]

Ezek az újítások persze nem egycsapásra, hanem lassan, többnyire egymástól függetlenül jöttek létre. Az árkászműveletek hatékonysága ezek által egyre inkább megnőtt, de igazi áttörés együttes és rendszerszerű alkalmazásukkal valósult meg, vagyis a Vauban-féle parallel-rendszerben.

A tüzérség

A korábbi igen gyenge és passzív gyalogsági támadást[101] nagyerejű tüzérség támogatta, melynek lövegei többségükben az ún. *főüteg*ekben[102] összpontosultak. Feladatai közé a réstörés és az ellenfél lövegeinek elhallgattatása (demonter=leszerelni) tartozott. Kialakulása a XVI. századi várak könnyen rombolható, magas falai ellen elért gyors sikerekkel, további erősödése a XVII. századi erődök falainak jobb fedezetével és tűzerejük megnövekedésével magyarázható. Ekkorra azonban a főüteg hatásfoka már többnyire nem állt arányban méretével, ráadásul a bástyák ellene összpontosuló tüze felülmúlta erejét.

A főüteg nagysága és számszerű összetétele a különféle adatok szerint más és más (pl. Montecuccolinál 24 löveg), a lényeget illetően azonban megegyeznek a vélemé-

98 A távolságadatok kizárólag tájékoztató jellegűek.
99 *Mallet* 1687. III. 242. o. szerint puskalövésnyi, vagy ágyúlövésnyi távolságon túl.
100 *Mallet* 1687, III. 241—248. o. nagyszerű összefoglalása mindannak, ami az Orániai Móric-féle árokrendszerre vonatkozik. Külön kiemeli az árkok védő és lezáró funkcióját.
101 Ezt *Müller* 1892, 30—31. o. hangsúlyozza.
102 *Dolleczek* 1887, 256. o.; *Müller* 1892, 24—25. o.

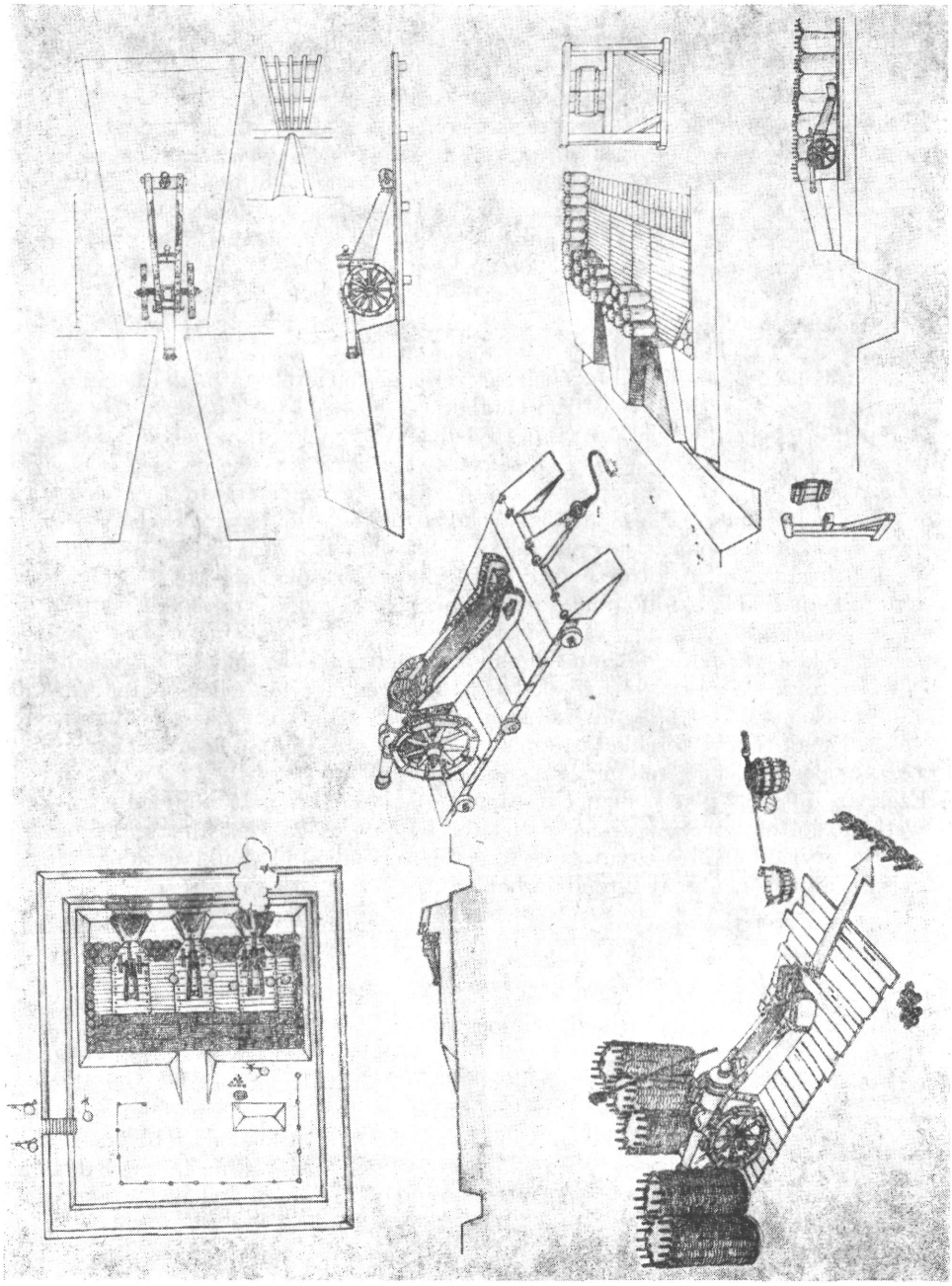

7. kép (Wagner, 1980)

nyek: az üteg közepén elhelyezett egész Karthaunok a falat törték, a kétoldalt álló feles Karthaunok a leomlott szikladarabokat zúzták szét, a kiskaliberű lövegek pedig a védőkre tüzeltek. Korábban, amíg a támadás a fedezetlen kurtina ellen irányult, a réstörés nem jelentett problémát, mivel a kurtina falára *merőlegesen*[103] leadott lövések még nagy távolságról is eredményesek voltak. Amikor a bástyák is bekapcsolódtak a küzdelembe, az ellenük harcoló lövegek számára az ütegvonal két végét *visszahajlították*.

Gyökeresen megváltozott a helyzet, amikor a bástyák a védelem fő tüzérségi állásaivá váltak, és ezáltal a támadás elsődleges célpontjai lettek. Eddigre ugyanis sokat javult a falak fedezettsége, s ez arra kényszerítette az ostromlókat, hogy a réstörés eredményességét fokozandó mind közelebb, végül egészen a glacis tetejéig tolják előre lövegeiket. Itt azonban súlyos veszteségeket szenvedtek a védelem közeli, összpontosított tüzétől.[104] A lecsökkent hatásfokú főüteg és az árokrendszer kifejlődése a tüzérség megfelelőbb elrendezését tette szükségessé. Megkezdődött a főüteg részbeni felbomlása, az eltérő feladatú lövegek különtelepítése.

Először a vártól nagy távolságra, a contrevallationba, vagy amögé állították a főüteget, mint demontir-üteget, két oldalára pedig az enfilir-ütegeket, amelyek a XVI. század közepe óta támogatták az előbbi munkáját az erődvonalak hosszanti irányú pásztázásával. Ezeket is, mint akkoriban minden lőállást, igyekeztek minél magasabban elhelyezni. Ugyanott kaptak helyet a mozsárütegek is, bár ezek a már többször hangsúlyozott célzási hiányosságok miatt csak a város bombázására feleltek meg.

Az *újabb elvek* szerint végrehajtott támadásban a tüzérség fokozatosan követte a futóárokrendszer kiépülését. A réstörő ágyúkat már bátrabban fel lehetett vinni a glacis ormára, a bástyák csúcsával szembe, mivel a mögöttük emelt többi lövegállás — így a demontír- és mozsárütegek, valamint a szomszédos bástyák szárnyainak leküzdésére újonnan felállított *ellenütegek (Contre-Batterie)* — megfelelő tűztámogatást adott. A lövegek elrendezése a glacis tetején egyelőre mit sem változott, csakhogy így a bástyacsúccsal szemben telepített Karthaunok *ferde* szögben, tehát kisebb hatásfokkal lőtték a falat. Ezért a réstörő üteg vonalát megtörték, hogy az az erődvonalakkal párhuzamos legyen. A bástyák ellen harcoló, visszahajlított oldalütegek is átalakultak, mégpedig a szomszédos bástyák szárnyaira tüzelő ellenütegekké, most már *ellenkező irányban megtörve*, hogy a szárnyakkal szembe kerüljenek (5., 8. kép).[105]

A külső védművek elfoglalása

Ha a támadók elérték a glacis lábát, következett az ostrom egyik legnehezebb vállalkozása, a glacis elfoglalása és a fedett út megrohamozása.

Az egész akció gondos előkészületet igényelt. A roham elsődleges céljának tekintették, hogy a glacis tetején *logement*-t *(befészkelés)* tudjanak készíteni, majd ezt követte az itt kiépített állások fedezetében a fedett út őrségének elűzése. Ha a roham nem járt sikerrel, akkor lépésről lépésre kellett előrenyomulni, egyrészt a kiugró fegyverterek közé épített magas lőállások, az ún. *tranchée-cavalier*-k muskétásainak és könnyű lövegeinek tűzfedezete, másrészt a folytonosan előretolt rőzsekötegek és földdel töltött kasok védelme alatt. A támadás eredményes befejezése után az

103 Erre mindenkor nagy hangsúlyt fektettek a tüzérek, hisz a lövés ereje ilyenkor a legnagyobb.

104 Ez persze ellene hatott az előbb mondott tendenciának. Igazság szerint a tüzérség minőségi és mennyiségi viszonyai határozták meg, milyen közel lehetett vinni a réstörő üteget a falakhoz.

105 Az ütegállások építésére és elhelyezésére nézve ld. *Mallet* 1687, III. 246—247. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, 637—638. o.; *Dolleczek* 1887, 255—257. o. (7. kép).

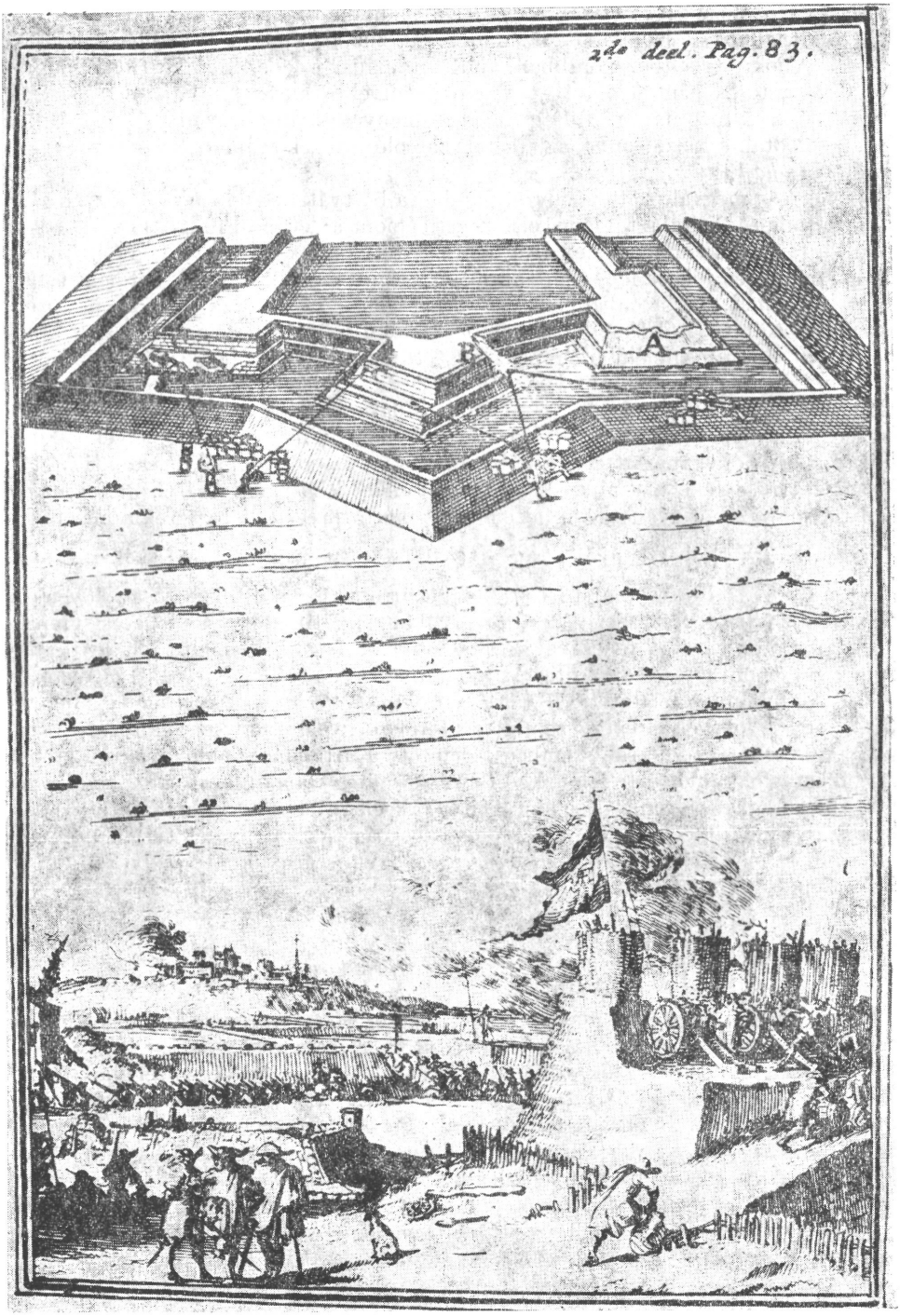

8. kép (Mallet, 1687)

ostromlók a fedett útban és főleg a fegyvertereken építették ki állásaikat, és biztosították a hátsó vonalakkal való összeköttetést, végül felszerelték a réstörő, mozsár- és ellenütegeket.[106] Ezek támogatása ugyanis nélkülözhetetlen volt a következő hadműveletekhez, az árkokon való átkeléshez, amelyet a bástyák és elővédművek közelsége és kereszttüze tett igen kockázatossá.

A *várárok* leküzdéséhez, akár száraz-, akár vizesárok előtt álltak, a tüzérségnek mindenekelőtt ki kellett kapcsolnia a küzdelemből az ellenfél ütegeit, főleg — ha voltak — az alacsony árokpásztázást biztosító védműveket, kazamatákat, de éppígy a ravelint, demilune-t, vagy a bástyák szárnyait. Ezalatt a réstörő ütegek is munkába léptek, hogy a roham számára utat nyissanak. Csak ezután remélhették az akció sikerét. *Vizesárok* esetén először a víz leeresztésével próbálkoztak, majd minden úgy történt, mintha szárazárkon kelnének át. Ha ez nem ment, földtöltést kellett építeni a falakig, amelyet az oldalazó tűztől magas mellvédekkel óvtak.

A *szárazárok* esetében többféle módszerrel kísérleteztek. Egyrészt caponnière-eket építettek a résekig, máskor csak egyszerű, mellvédekkel ellátott árkot vágtak, de készítettek fedett folyosót is, amelynek oldalait földdel töltött hordók, kasok képezték, tetején marhabőrrel, bádoggal, majd földdel fedett deszkázattal. Ilyen jellegű munkálatokat azonban nyilvánvalóan csak éjjel lehetett folytatni.[107]

A várárokban elhelyezett elővédművek ellen hasonlóképp indították meg a támadást, majd a gyengébbeket ágyúzással és rohammal, az erősebbeket rendszeres ostrommal foglalták el.

Mire a gyalogság eljutott a falakig, addigra készen kellett állniuk a járható réseknek, akár ágyúkkal, akár aknákkal törték azokat. Az előbbi módozatairól már szóltunk a korábbiakban, az utóbbiakra most térünk rá.

Az aknák

Az aknákat, mint a réstörés eszközeit, már régóta ismerték és alkalmazták. Eleinte az ágyúk csekély hatásfoka miatt használták szívesebben, később pedig azért, mert kevesebb lőpor felhasználásával értek el általa az ágyúkénál nagyobb eredményeket. Az aknaásásnak azonban határt szabott, hogy csak megfelelő talajviszonyok között tudták véghezvinni, a vizes, ingoványos vagy sziklás terep megakadályozta az ilyen jellegű munkálatokat (pl. Buda körül is nehézségeket okozott a sziklás talaj).

A XVI—XVII. század ostromaiban, ahol lehetett, mindenütt megpróbálkoztak aknaásással. Jelentősége különösképp megnőtt az 1600-as évek elején, amikor a tüzérség a falak jobb fedezettsége folytán mind kevesebb eredményt tudott felmutatni. Az általános tendenciával ellentétben Franciaországban továbbra is az ágyúk játszották a főszerepet. Eleinte maga Vauban is inkább a lövegeket vetette be a falak ellen, jóllehet épp az ő javaslatára állítottak fel — Európában elsőként — 1673-ban egy aknász-századot, és ugyancsak ő adott elsőként szabályzatot az aknakészítéshez. A későbbiekben Vauban is elismerte az aknák jelentőségét.

A törökkel vívott várháborúknak is fontos fegyvere volt az akna, védelemben és támadásban egyaránt. A törökök kitűnően értettek ehhez a mesterséghez, többek között ők alkalmaztak elsőként ellenaknákat Rhodoson, 1523-ban. Ezek később a védelem nagyszerű fegyvereivé váltak, ahogy ezt Candia, vagy éppen Buda ostroma is bizonyítja.

Az aknákat már előre gondosan meg kellett tervezni. A falaktól távol megkezdett *aknafolyosót (Galerie)* igyekeztek a védők szemei elől elrejteni, valamint a kitörések

106 *Mallet* 1687, III. 252—257. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 640—641. o.
107 Uo. III. 258—259. o.; uo. I. 642—643. o.

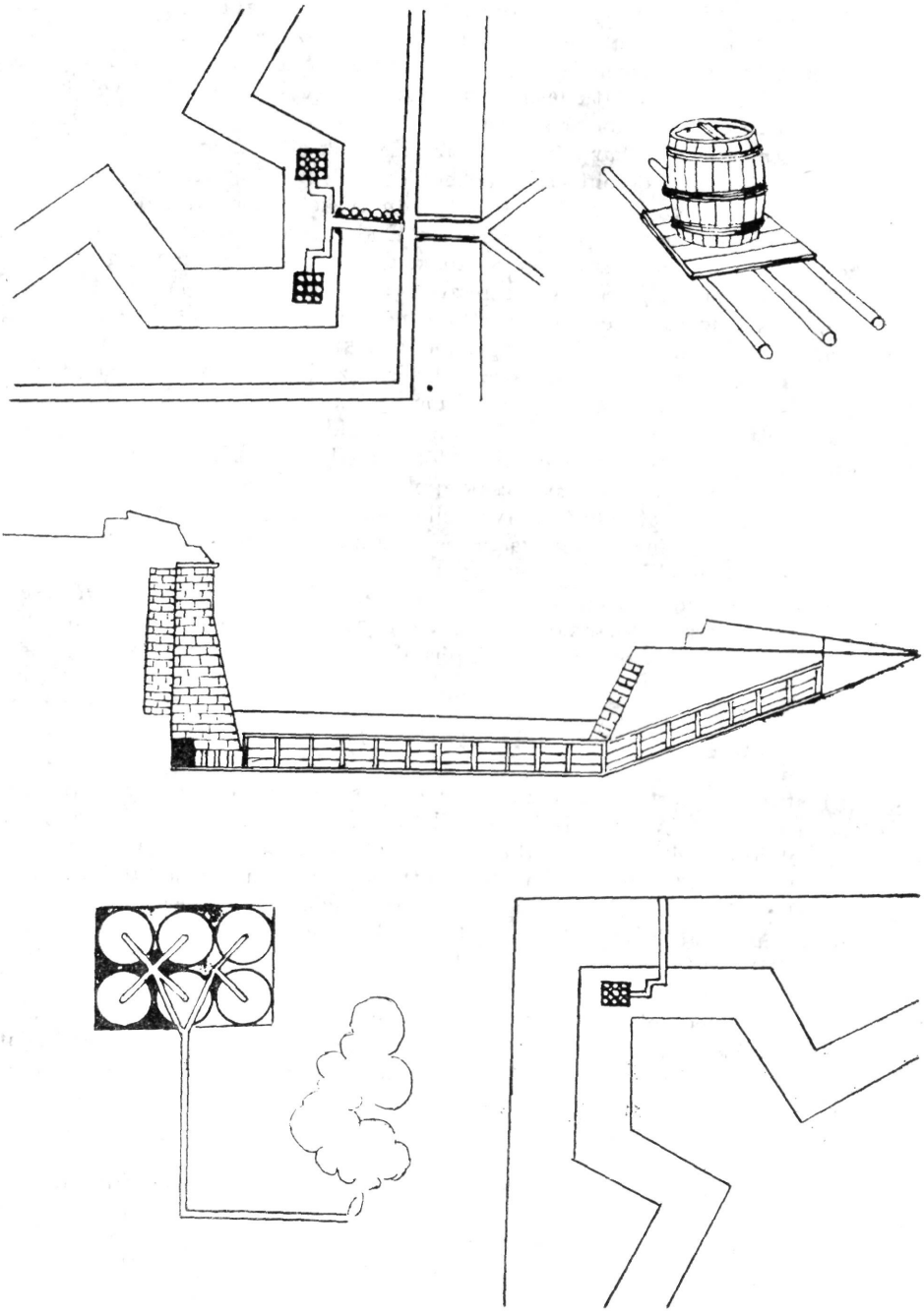

9. kép (Wagner, 1980)

és a mozsártűz ellen őrséggel és sáncokkal biztosítani. Az aknafolyosót vagy lejtősre vágták, vagy pedig függőleges kutat ástak, és a kellő mélység elérése után vízszintesen folytatták a munkát. Az iránytartáshoz már használták az iránytűt, de tisztában voltak megbízhatatlanságával. A folyosó vonalvezetése az aknafigyelők megtévesztésére gyakran kanyargós volt, így nem csoda, ha sűrűn elvétették a célt. Amikor a bástya alá értek vele, kétfelé haladtak tovább, majd befejezésül elkészítették a lőporkamrákat. Az egyiknek a kőfalat kellett ledöntenie, a másiknak a bástya földtömegét kellett szétszórnia, hogy a rés járhatóvá váljék.

A porkamrákat levegősen töltötték meg. Ha nagyon sok lőpor kellett az eredményes robbantáshoz, akkor több kamrát ástak egy folyosóhoz, mert így a töltés egyszerűbb és gyorsabb volt, és az akna hatókörzete is megnőtt. Nagy hangsúlyt helyeztek a gondos tömítésre, mert ellenkező esetben az akna visszalőtt, és a saját ostromműveket és embereket pusztította el. A kamrákat, és a kamrákban az egyes lőporcsomagokat igyekeztek egyszerre begyújtani, hogy a hatás a lehető legnagyobb legyen.

A megtévesztést fokozandó egyszerre több aknával is támadtak, persze később ezeket is felrobbantották.[108]

Az erőd bevétele

A rendszeres ostrom utolsó fázisát a *végső roham (Generalsturm)* jelentette. Többnyire hatalmas tüzérségi előkészítéssel kezdődött, melynek során a védők által létesített *pallisade*-okat *(rohamgát)* igyekeztek megsemmisíteni. Ennek befejeztével indult meg a gyalogság többlépcsős rohama. Elöl a legjobb harcértékű csapatok, mögöttük közvetlenül a támogató oszlopok, míg a tartalék hátul várakozott, hogy a kellő pillanatban a megfelelő helyen avatkozzák be a küzdelembe. Ha nem sikerült rögtön áttörni a védelmet, akkor a csapatok itt is azon igyekeztek, hogy a résbe valamiképp befészkeljék magukat („Posto fassen"), hogy azután állásaikat tüzérséggel megerősítve kedvezőbb pozícióból tehessenek újabb kísérletet. Többnyire két-három helyen indítottak támadást a védelem erejének megosztására, s ez általában meghozta a kívánt eredményt.[109]

A Vaubant közvetlenül megelőző ostromeljárást szemlélteti a Miethen művében található rajz (10. ábra).[110] Ezen jól kivehetők a közelítő-, (a) és összekötőárkok (b), amelyek az előbbiek könyökei (c) között húzódnak. Az árokrendszert oldalról redoute-ok (d) biztosítják. A támadási front szélessége már megfelel a későbbi követelményeknek is. Az ütegek még csak kevéssé kapcsolódnak az árkokhoz, a főütegek, leszerelő (e) és réstörő (f) funkcióval, a falaktól távol, az árkok közti tereken, mintegy az előbbiek védelmében települtek. Mindössze egy réstörő üteget (g) találunk a glacis tetején, a ravelin csúcsánál. Az ellenütegek (h) a bástyák előtt fekszenek, a későbbiekben is alkalmazott elrendezésben. Külön enfilir-üteg nincs, legfeljebb az ellenütegek képesek ezt a feladatot ellátni (ij vonal).

A Miethen által közölt rajz igen figyelemreméltó, mivel, mint mondottuk, szerzője Lotharingiai Károly tüzérezredeseként részt vett Buda ostromában, s feltételezhetjük, hogy felettese ismerte művét. Érdemes tehát e rajzot a budai ostrom északi szárnyáról készültekkel összehasonlítani, jóllehet a terepviszonyok sok eltérést okozhattak.

108 *Miethen* 1683, IV. 42—46. o.; *Mallet* 1687, III. 260—266. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 621—625., 642. o.; *Dolleczek* 1887, 252. o.
109 *Mallet* 1687, III. 268—271. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 646. o.
110 *Miethen* 1683, 14—15. o. között. Sajnos a szerző nem fűzött hozzá magyarázatokat.

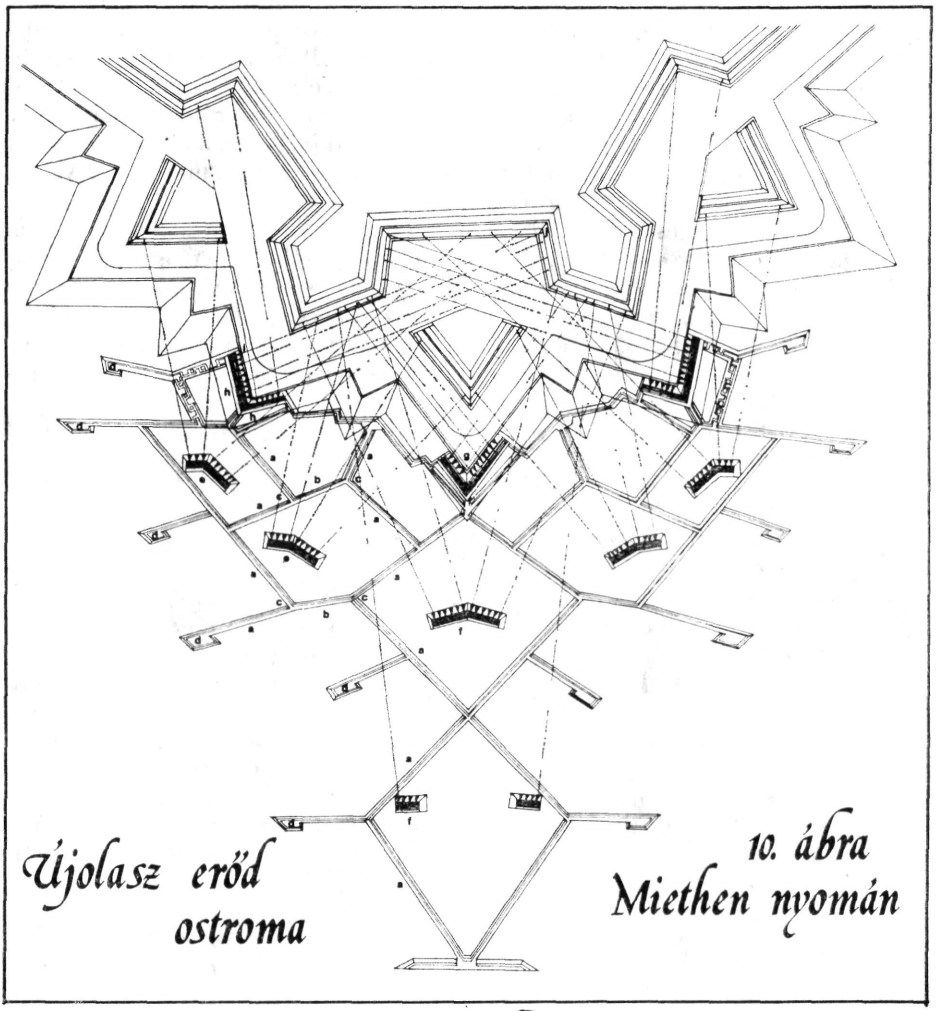

Vauban ostromeljárása[111]

Vauban módszerei az elmondottakhoz képest nagy előrelépést jelentettek. Ismételten hangsúlyozni kívánjuk, hogy Vauban néhány kivételtől eltekintve nem alkalmazott új technikai elemeket, viszont, gazdag ostromlói tapasztalataira támaszkodva, az eddigi hiányosságok megszüntetését tartva szem előtt, a már ismert megoldásokat *rendszerezte*, átszervezve a várvívás addigi menetrendjét, s igyekezvén a helyi adottságokhoz minél tökéletesebben *alkalmazkodni*, gyökeresen *más elvek* szerint vívta meg a harcot.

Eredményeit persze nem egycsapásra érte el, hanem számos ostrom során szerzett ismereteit folyamatosan tökéletesítette. Először *1658-ban Malmédynél* tevékenyke-

111 Vauban ostrommódszeréről számtalan műben olvashatunk, szinte valamennyi általam használt munka foglalkozik vele. Bár külön nem idézem itt, de a pontosításokhoz sok segítséget nyújtott *Hoyer* 1815 és *Augoyat* 1841.

dett önállóan, mint „Ingenieur en chef", s az itt elért siker biztosította számára a továbbiakban, hogy megvalósíthassa saját elképzeléseit.[112]

Vauban ostromaiban a *tüzérségé* a fő szerep, mivel ő az ágyúkat az aknáknál jobb eszköznek tartotta a réstöréshez. Nincs ebben semmi különös, mivel Franciaországban a tüzérség harcászata igen magas fokon állt ekkoriban. Vauban itt is a rendszerességgel hozott újat, az ütegek célszerű, átgondolt felosztásával, szigorú szabályok szerinti elhelyezésével. Ez ugrásszerűen megnövelte a tüzérség hatásfokát. Külön kiemelésre kívánkozik a ricochet-lövés, amelyet ugyan szintén nem Vauban talált fel, de rendszerszerűen, és főleg eredményesen, ő alkalmazta először.[113]

A *gyalogság* szerepe passzív, csak a fedett utat, és a végső támadásban a falakat kellett megrohamoznia. Minden részletet a szigorú tervszerűségre törekvés jellemzett, de ennek ellenére gyakorta támadtak hiányosságok a kivitelezésben. Elgondolásának alapja a már többször említett *parallel-rendszer*, amely az erőd frontjával párhuzamosan futó, több egymás mögött fekvő, a megtámadott szakaszt minden irányból lezáró, s a további előrenyomulás bázisául szolgáló gyalogsági állást jelentett. Hogy ez utóbbi mennyire igaz, bizonyítja, hogy Vauban sokszor *place d'armes*-nek nevezte, jelezve, hogy nagy létszámú őrség és csapatok számára készült. Meg kell még jegyeznünk, hogy eleinte Vauban is csak a cikk-cakkkok könyökeit kötötte össze, később viszont már tudatosan húzta meg a szabályos paralleleket, s így ezek lettek a cikk-cakkok kiindulópontjai.

A parallel-rendszerben a gyalogság gyorsan és agresszívan tört előre az árkokkal, ugyanakkor önmaga lényegében passzív maradt, mivel mindvégig fedezetten, az árkokhoz kötve tevékenykedett, erőszakos akciókra itt is csupán a fedett út elfoglalásakor, ill. a rések megrohamozásakor kellett vállalkoznia. Az újdonság ebben „mindössze" annyi, hogy ezt igen csekély áldozatokkal tudta végrehajtani a jobb fedezés és előkészítés folytán. A gyalogságnak a tüzérséggel való együttműködése igen szoros volt.[114]

A Vauban-féle ostrom menete (11. ábra)

A támadás Vaubannál is a circon-, és contrevallation kiépítésével kezdődött.[115] Itt azonban a contrevallation szerepét az *első parallel* (1) látta el, amely kb. 550—600 m-nyire húzódott a fedett út kiugró fegyvertereinek csúcsaitól (a), és teljes egészében körülzárta a megtámadott frontszakaszt. Hogy a kitöréseket feltartóztathassa, nagylétszámú őrség állomásozott benne, végeit pedig redoute-ok (b) zárták le. Belőle indultak ki a cikk-cakk vonalú közelítőárkok (c) is. Vauban oly nagy hangsúlyt helyezett gyors befejezésére (kb. 2 nap alatt készült el), hogy csak ezután fogtak hozzá az első parallelbe szánt ricochet-(R) és mozsárütegek (M) felállításához.

A *ricochet-ütegek*ben általában 5—10 löveget vontak össze, s a már leírt módon leadott oldalazó lövéseikkel nagy zavart tudtak támasztani a fő erődvonalak velük szemben védtelen tüzérségében és gyalogságában, jóllehet, eleinte a találati arány elég csekély volt. A *bombavető mozsarak* a korábbi gyakorlattal ellentétben nem a várost, hanem a védműveket igyekeztek tűz alá venni, s ez a célok nagy felülete

112 *Zastrow* 1839, 116—118. o., 141—148. o.; *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 630—631. o.
113 L. a 83. jegyzetet.
114 *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 638—640. o.; *Müller* 1892, 42—43. o.
115 Az itt következő leírás alapja *Zastrow* 1839, 209—222. o. Itt egy elméleti, napra lebontott menetrendet találunk, amely persze a gyakorlatban nyilvánvalóan a pillanatnyi helyzethez alkalmazkodott. Nagy erénye ennek az összeállításnak, hogy párhuzamosan közli a védelem tevékenységét is.

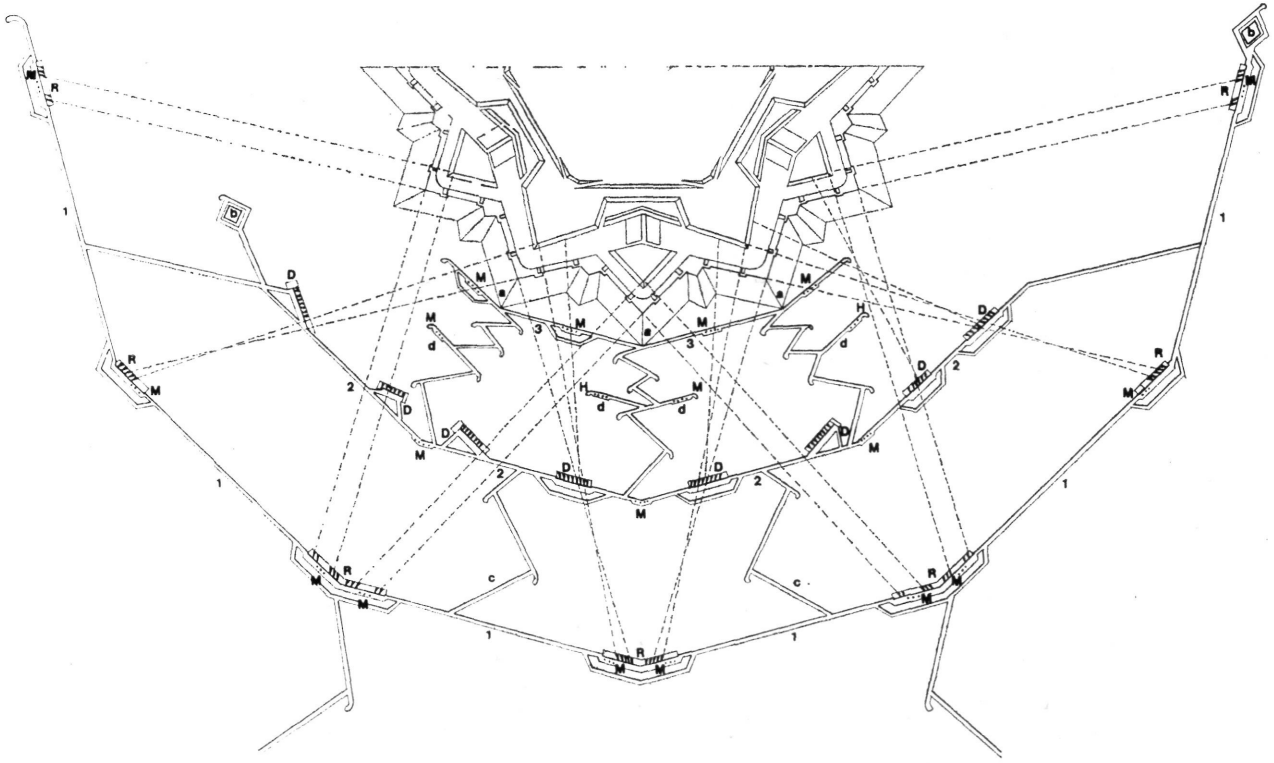

11. ábra Vauban ostrommódszere; a parallelek

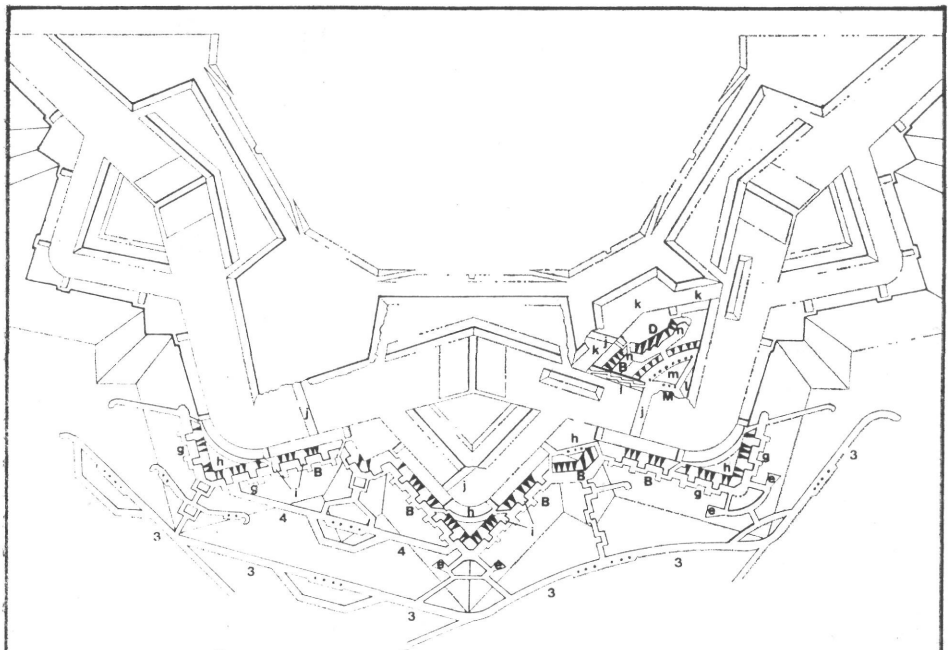

A glacis megkoronázása (couronnement)

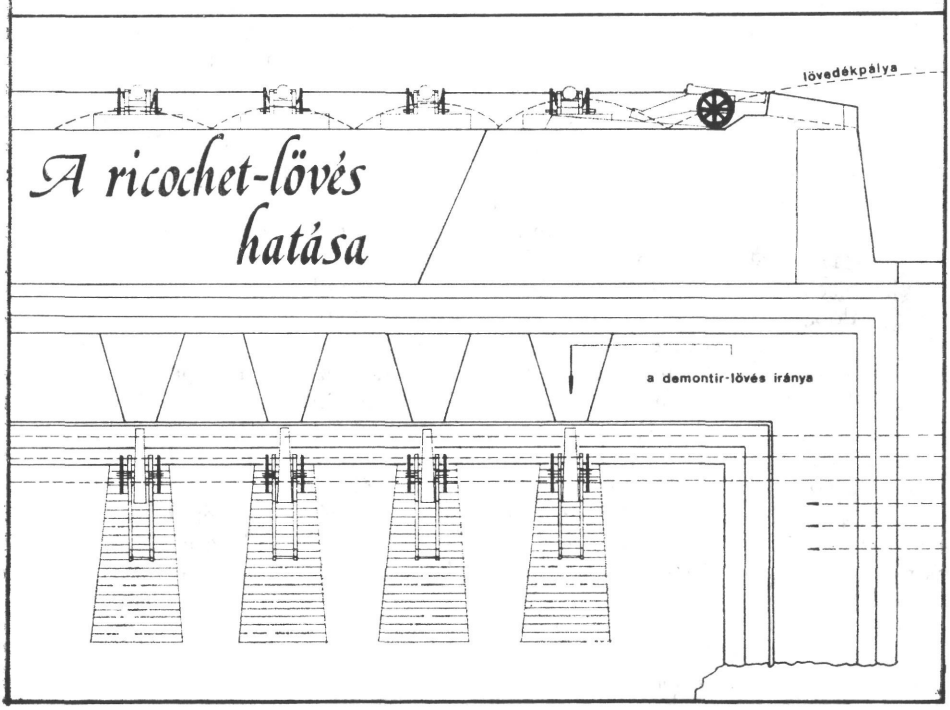

A ricochet-lövés hatása

folytán általában sikerrel járt. Az ütegállásokat most már nem nagyon emelték meg, sőt, a mozsarakat, párosával, teknőszerű mélyedésekbe süllyesztették le.[116]

Amikor a ricochet-, és mozsárütegek elhallgattatták a vár arra szolgáló lövegeit, valamint a cikk-cakkkok félútnyira megközelítették a külső védműveket, megkezdték a *második parallel* (2) kiépítését. Gyakorta előfordult azonban, hogy Vauban, számolva a vártüzérség nehézkességével és lassú áttelepítésével a támadás frontjára, valamint az árokásás gyorsaságával, hozzá sem kezdett az ütegek felállításához, hanem az első után rögtön megásatta a második parallelt, az ún. *ütegvonalat*.[117] E két vonal védelmében fogott azután hozzá az ütegépítkezésekhez. A második parallelbe a *demontir-ütegeket* (D) telepítette, szigorúan elválasztva tevékenységüket a ricochet-ütegekétől. Ezek mellé ismét néhány mozsarat (M) állított. Vauban fontosnak tartotta, hogy a tűzcsapás a lehető legerősebb legyen, ezért csak akkor szólaltatta meg lövegeit, ha már a két vonal minden ütege tűzkész volt.

A második parallelt az elsőnél rövidebbre méretezték, hogy az azt körülölelő első parallel, illetve a végeit lezáró redoute-ok (b) az oldalait fedezzék. Mindezeknek a munkálatoknak a támadás megkezdése utáni 7. napon el kellett készülniük.

A második parallelből, a védelem tűzfegyvereinek semlegesítése után, az előrenyomulás frontját mindinkább szűkítve, újabb közelítő árkok indultak ki a fedett út kiszögellő fegyvertereinek csúcsai felé. E cikk-cakkkok könyökeit a glacis-hoz félúton ún. *félparallelek*ké (d) hosszabbították meg, s ezek fogadták be a fedett utat és annak fegyvertereit pásztázó *Haubitz-* (H), és *mozsárütegeket* (M).

A glacis lábához érve az árkokkal, a fedett úttól mintegy 55—60 m-nyire, kezdtek hozzá a *harmadik parallel* (3) megásásához. Ez ismét rövidebb volt az előzőnél, a mondott védelmi okok miatt. Itt főleg a *követő mozsarak* (M) kaptak helyet, tüzükkel a fedett út védőit igyekeztek elűzni állásaikból, és támogatták annak elfoglalását. A harmadik parallel egyben a cikk-cakkok lezárását is jelentette. Ezeknek a műveleteknek az ostrom 10. napján kellett befejeződniük.

A következő lépés itt is a *fedett út bevétele* volt. Az előrenyomulást most már valamennyi üteg egyesített tüze támogatta, ennek ellenére innentől jóval lassabban haladhattak a védelem fegyvereinek közelsége miatt. Akcióik közvetlenül a fedett út fegyvertereinek kiszögellései ellen irányultak, hogy a kereszttűz lehetőségét a lehető legkisebbre csökkentsék. Az árkok két oldalán megépítették a tranchée-cavaliereket (e), amelyek a muskétások számára kitűnő állást jelentettek, de ugyanakkor felszerelhették ezeket mozsarakkal is.

A glacis gerincét elérve az ostromlók hozzáfogtak a védműveken kívüli utolsó gyalogsági állás elkészítéséhez, a *glacis „megkoronázásához" (die Krönung des Glacis)*. Az elnevezés igen találó, mivel az árkok és ütegvonalak a glacis gerincén húzódtak végig, valóban mintegy megkoronázva azt. Ennek alapján magát az állást is *couronnement*-nak nevezték. Ez az esemény egyben a hadműveletek egyik fordulópontját is jelentette, mivel gyakran megtörtént, hogy a védők ezután, kilátástalannak tartva helyzetüket, feladták az erősséget. Persze szép számú ellenpéldát is fel lehet sorolni, amikor a közelvédelem jóval tovább tartott az előkészítő szakasznál.[118]

Ha a gyalogság túl erős ellenállásra talált, a couronnement-ok között még egy *negyedik parallelt* (4) is vágtak, amely elrendezésében azonos volt a harmadikkal. A couronnement a glacis gerincével párhuzamosan húzódott, s kiépülésével egyidejűleg megkezdték az ugyanott elhelyezendő *ellenütegek* (g) felállítását is. A támadóknak ekkorra már erőfölényükre támaszkodva a fedett út kiürítésére kellett kénysze-

116 *Dolleczek* 1887, 255. o.; *Müller* 1892, 44. o.
117 *Feldzüge d. Prinzen Eugen* 1876, I. 638—639. o.
118 *Dolleczek* 1887, 261. o. szerint a védők többnyire attól féltek, hogy ha rohammal veszik be az erődöt, úgy az a lakosság kirablásával és lemészárlásával végződik (l. Buda), míg feladás esetén csak hadisarcot kellett fizetniük, és a helyőrséget befogadniuk. *Müller* 1892, 56. o. több ellenpéldát sorol fel.

ríteniük a védőket, akár a rendszeresség, akár a roham segítségével. Ez lehetővé tette, hogy a fegyvertereken (h) befészkeljék magukat, és innen zavarják a védők összeköttetéseit, és a várárkot pásztázzák. Eközben, a couronnement kiépülését követve, elkészültek a réstörő ütegek is (B, a francia „Breche" — rés — szó után).

A *couronnement* Vauban egyik legnagyszerűbb találmánya. Lényege abban állt, hogy a benne elhelyezett ágyúkat teljes mértékben megvédte a szárnyak oldalazó tüzétől, mégpedig azáltal, hogy a couronnement mellvédjére merőleges traverse-ek (i) közé állította azokat. Az ütegek elrendezése is eltért a korábbiaktól. A *réstörő ütegek* (4—6—8 löveggel) a bástyák között, a ravelin előtt és mellett, mindkettő homlokvonalaival szemben települtek, az *ellenütegek* (5—8 löveggel) pedig a bástyacsúcs elé.[119] Amint ezek, valamint a negyedik parallel lövegei tűzkésszé váltak, s a couronnement árkai is elkészültek, az ostrom 17. napján megkezdték az *átkelést* az árkokon, miközben a couronnement nehézlövegei réseket törtek a bástyák falába. Ezeket rögtön megrohamozták, mihelyt a töltések vagy árkok (j) elérték a falak tövét.

A *rohamban* a tüzérség és a gyalogság nagyjából a korábban leírt elvek szerint tevékenykedett. Amennyiben az első rohammal nem tudták elfoglalni az erődöt, vagy pedig az ellenfél a bástya területén *retranchement*-nal (keresztirányú átvágások) akadályozta meg az áttörést, akkor ebben az esetben a résben való befészkelést tekintették fő célnak, mert ez biztosította a további kezdeményezést.

Ennek az akadálynak a leküzdése már csak azért is érdekes számunkra, mivel a budai ostrom mindkét frontján, bár más és más körülmények között, de sor került ilyen jellegű hadműveletekre.

A befészkelés után az ostromlók legfontosabb feladata pozícióik megerősítése volt, s ennek keretében elsőként mozsarakat (M) helyeztek el a rés tetején. Ezt követően a glacis elleni támadásnál leírt módszerrel kezdték kibontakoztatni árkaikat (l) a bástya két oldalán. Közéjük telepítették az átvágásra tüzelő ágyúkat, amelyeket egy árokkal kapcsoltak össze, tulajdonképpen egy kisebb parallelt (m) hozva létre. Ennek fedezete alatt az átvágás gerincére is egy couronnement (n) épült, s ezt a gyorsaság kedvéért a kis parallel lövegeivel szerelték fel. Ez biztosította az átkelést a retranchement árkán (k), amelyet egy újabb, többnyire már eredményes roham követett.

A feladat nehézségeit jól mutatja, hogy Vauban ez utóbbi műveletekre további 8—10 napot szánt. Ezekről az időbeli adatokról persze tudni kell, hogy az optimális körülményekre vonatkoztak, s maga Vauban sem tartott lehetetlennek, pl. az ostrom utolsó fázisában, akár 10 napos eltérést sem.

Végezetül meg kell jegyeznem, hogy az a rendszerességre való törekvés, amely Vauban ostromait jellemzi, a kortársaknál még igen ritka, sőt, Vaubannak is meg kellett küzdenie az általa felállított szabályok betartásáért. A kevésbé tervszerűen végrehajtott hadműveletekre jó példa többek között Coehorn tevékenysége, aki továbbra is a tüzérség tömeges bevetésével operált, állandó véres rohamokkal igyekezett a döntést kikényszeríteni, s ez az eljárás mindkét részről rengeteg áldozatot követelt. A fejlődés azonban mégis Vauban elképzeléseit, nyugodt, módszeres, gondosan előkészített vállalkozásait igazolta.

119 *Müller* 1892, 44—45. o.

GLOSSZÁRIUM

A glosszárium a szövegben dőlt betűvel szedett és magyarázatra szoruló szakkifejezéseket tartalmazza, az ott előforduló szóalakok betűrendjében. A magyarázatok a következő műveken alapulnak:

1. Johann Rudolph *Faeschen:* Kriegs- Ingenievr- und Artillerie-Lexicon. Nuernberg, 1726.
2. Leonhard Christoph *Sturm:* Der Wahre Vauban, oder der von den Deutschen und Hollaendern verbesserte franzoezische Ingenieur, worinnen ... Kriegsbaukunst, nach den Grundsaetzen des beruehmten Herrn von Vauban deutlich erklaeret werden: ... Nuernberg, 1761.
3. *Hoyer* 1815, I—III. Theil.
4. H. F. *Rumpf:* Allgemeine Real-Encyclopaedie der gesammten Kriegskunst. Eine Handbibliothek fuer Offiziere aller Waffen, in alphabetischer Ordnung. Berlin, 1827. I—II. Bd.

Az idézetek után a szokott módon jelöltem a forrás helyét. Főként az első kettőt használtam, mivel ezek időben közelebb állnak témánkhoz. Néhány szó magyarázatát e művek nem tartalmazzák, ezeket a felhasznált irodalom alapján magam értelmeztem.

ágyúpad, Geschützbank, a várfalak mögötti földhányások elsimított és kikövezett tetején létrehozott tüzérségi állás.

banquette, Banc, lövészpad, „egy kis fok vagy lépcső, mégpedig a mellvéd alatt, s körben ekörül húzódik, amelyre a katonák állnak, amikor az árokban, vagy a fedett útban tüzet kell adniok". (*Faeschen* 1726, 21.)

bástya, bastion, Bollwerk, „ezek nagy védművek, amelyeket a falak sarkán építenek, és négy vonalból állnak, nevezetesen két homlokvonalból és két szárnyból". (*Sturm* 1761, 84.)

Bauhorizont, építkezési szintvonal, a tereprendezés és az erődépítkezés során önkényesen megválasztott 0 m-es szint.

braie, „egyfajta [véd]művek voltak, részben kőfalból, részben földből, amelyeket a régiek a kapuk elé, olykor körben az egész város köré helyeztek, [de] hogyha a város védművei, azt tartják, nem elég erősek; neve után [ítélve] valószínűleg ebből ered a Faussebraye az újabb erődítményekben". (*Faeschen* 1726, 36.)

brisure, letörés, „olyan vonal, amelyen a bástyák szárnyait hátravonják". (*Rumpf* 1827, I. 170.) Az orillonon levő a külső, a kurtinán levő a belső brisure. (uo. 154.)

caponnière, Streichwehr, árokoldalvéd, „kővel, vagy fa fedéllel, és az arra öntött földdel boltozott fedett járda, ... ellátva mindkét oldalon pallisade-okkal megerősített [verpallisadirten] mellvédekkel, és fölül, ha nem boltozott, akkor erős gerendákkal és a ráöntött földdel fedve. Építhetnek fél és egész caponnière-eket. A fél [caponnière-ek] az egyik oldalon nyitottak, ... Kis lőrések is vannak rajtuk, ... A caponnière-ek olyan nagyok, hogy 20—30 ember lehessen bennük; általában a glacis alatt, a fedett útban, a szárazárokban is, ugyancsak a bonnet-k [a kiugró szögletek mellvédjeinek magasított részei] és a falak alatt készülnek, ebben a katonák az ellenséges bombázástól biztonságban vannak. Ezek oly erősen boltozottak és földdel borítottak, hogy semmilyen bomba, gránát, még kő sem tudja [azokat] átütni." (*Faeschen* 1726, 45.)

cavalier, magas lőállás, „macska vagy lovas, a bástyákon, vagy a kurtinákon földből felhányt és mellvéddel ellátott domb, amelyből a harcmező pásztázható, s az erőd körül minden magas hely lőhető". (*Sturm* 1761, 85.)

circonvallation, Umschanzung, körülsáncolás, „az ostromlók erődítménye, vagy mezei sánca, a harcmező felé irányozva, hogy megakadályozza, hogy az ostromlottaknak felmentés érkezzen". (*Sturm* 1761, 86.)

contre-escarpe, árokellenlejtő, „voltaképp az árok külső oldala; azonban közönségesen a fedett útnak és mellvédjének fogják föl, lejtőjével, vagy[is] a glacis-val együtt, amely azonban mindamellett ... sok félreértésnek is okozója". (*Faeschen* 1726, 65—66.)

contregarde, ellengát(?): „Contre-Garde, Conserve, ou Couvre-face, Bollwercks-Wehre, egy külső védmű, amelyet az új erődítményekben, (ám a régiektől kölcsönvéve) a bástya homlokvonala elé, de olykor a ravelin elé is helyeznek, hogy ezeket fedezze. Két hosszú homlokvonalból áll, és a félhold helyett használatos, melyet a régiek a bástya csúcsa elé, és az árok fölé helyeztek, vagy a fausse-braye (?) helyett készítettek." (*Faeschen* 1726, 67.)

contrevallation, Gegenwalle, ellensánc(?), „árok mellvéddel, amely az erőddel szemben van felhányva, itt-ott fél Redoutokkal ellátva, amellyel az ostromlók a kitörések ellen biztosítják magukat". (*Faeschen* 1726, 68.)

demilune, „Halber-Mond", félhold, „régi elővédmű, amelyet a hollandi erődítés a bástya csúcsa elé helyezett ... Ez idő szerint ma már többé nem szokták használni, mivel rossz szolgálatot tesz, nem tudják jól védeni, és az ellenségnek több hasznot [hajt], mint [amennyi] kárt okoz". (*Faeschen* 1726, 77.)

detaschirtes Bastion, bastion detaché, kikülönített bástya, „a fő védművektől elválasztott bástya, mindazt nevezik így, [amely] részben a kurtína előtt fekszik, részben az alakzat szögletén, és a hátravont erődtől elkülönül". (*Faeschen* 1726, 24.)

escarpe, Abdachung, rézsű, „a föld vagy a fal belső lejtője, az árkon belül". (*Sturm* 1761, 88.)

fausse braie: „Fausse-Braye, Unter-Wall, fal, amely az árok és a főfal között fekszik, vagy a horizont[vonal]on, vagy afölé emelve, hogy az árkot abból védelmezzék, és az ellenség befészkelését a fedett útban erősen kétségessé tegyék." (Faeschen 1726, 95.) „Olykor egy kis árokkal a főfaltól is elválasztják." (*Sturm* 1761, 89.)

fedett út: „Bedeckter Weg, Chemin couvert, oder Corridor, (via cooperta) út ..., amely vagy egészen, vagy részben le van süllyesztve, s a harcmezővel szemben az árok körül körbemegy. Van egy, de olykor két-három Banquettje és egy mellvédje, amelyet glacis-nak neveznek" (*Faeschen* 1726, 29.)

fegyvertér: „Place d'Armes, Lermen-Platz [lármatér], Sammel-Platz [gyülekezőtér], Waffen-Platz. Ezt a szót az erődítéseknél különféle jelentésekkel használják, mégpedig: 1. Jelent minden egyes teret, akár városban, akár más védműben, ahol a katonák összegyűlhetnek. 2. Jelenti azt a teret, amely a glacis beszögelléseiben, a fedett útban készült. 3. Adják ezt a nevet olykor a keresztárkokban levő redoute-oknak is, és így tovább." (*Faeschen* 1726, 178.)

félparallel, Halbparallel, a második és harmadik parallel között félúton, a közelítőárkok könyökeinek meghosszabbításában készült tüzérségi és gyalogsági állás.

földtöltés, a XIV—XV. században épült várak viszonylag vékonyabb falai mögött emelt földhányás, amely az ágyúgolyók romboló hatását a falazat rugalmasabbá tételével tetemesen csökkentette. A későbbi erődökben is használták és a tetején képezték ki az ágyúpadokat.

futóárkok: 1. approche, Laufgrabe, „árkok az erőd előtt, amelyek ide-oda mennek, vagy rőzsekötegekből és sánckosarakból készült fedezékek, amelyek segítségével az ostromlók az ostromlott helységet megközelítik". (*Sturm* 1761, 83.)

2. tranchée, Laufgrabe: „Ez a szó többnyire magában foglalja az összes védművet, amelyet az ellenség készít, hogy akár saját táborát erődítse, akár fedezetten előrenyomuljon az erőd felé, amelyet támad." (*Sturm* 1761, 93.)

3. sappe, „nagyon mély beásás, amelyet a közelítő- vagy futóárkoktól készítenek: amikor ezeket a Contrescarpe felé a glacis és a fedett út alatt a [vár]árok felé tovább vágják előre, a belőlük kiásott földtömeg arra szolgál, [hogy] jobbról és balról azzal fedezzék magukat". (*Sturm* 1761, 93.)

flankirozás, az erődvonalak fedezése oldalazó tűzzel, az erődvonalakkal párhuzamos irányú lövésekkel.

glacis, Feld-Brustwehr, Feldabdachung, Abschüßenden Aussenfläche, vársík: „A mellvéd koronájának lejtője, amely lassanként belevész a talaj síkjába, mégpedig külső rézsű nélkül, ..." (*Rumpf* 1827, 366.)

glacis megkoronázása, díe Krönung des Glacis, Krönung, couronnement, „amikor két árkot ... hajtanak előre a Transcheereiter (tranchée-cavalier) homokvonalainak végpontjaitól, a glacis gerincétől 18—24 lábnyira [kb. 6,5—8,5 m], a fedett út kiugró szöglete mellett, jobbról és balról, ..., [annak] ágaival párhuzamosan vezetnek el, ennek a munkának a neve a korona." (*Rumpf* 1827, I. 510.)

gyilokjáró, Mordgang, a lovagvárak magas falainak tetején kívül, vagy belül körülfutó, fedett fa védőfolyosó, ellátva lőrésekkel és kőledobó nyílásokkal.

hátravont szárny: „Flanc couvert ou retiré, bedeckte oder zurueck gezogene Flanque, a szárny alsó része, amelyet a felső résztől olykor elkülönítenek, és a bástyába valamennyire visszahúzzák." (*Sturm* 1761, 89.)

holttér: „Todter Winkel, ez olyan [hely], amelynek nincs oldalvédelme, vagy főképp nem pásztázható, miként egyes védművek és sáncok kiugró szögletei, ..." (*Rumpf* 1827, II. 448.)

homlokvonal: „Faces, Pan du Bastíon, Gesichts-Linien [arcvonal], egy bástya mindkét külső vonala, amelyek egy pontot, vagy csúcsot képeznek, és az átellenben levő legközelebbi szárnyak védelmezik ezeket." (*Faeschen* 1726, 91)

Hornwerk, szarvmű, „Ouvrage à Cornes, oder Tenaille renforcée, az erőd egy külső védműve, amely két fél bástyából és egy kurtínából áll, ...". (*Faeschen* 1726, 128.)

kaliber, „a tüzérségnél így hívják a [cső]szájnyílás átmérőjét, vagy egy ágyú, mozsár, vagy más tűzfegyver öblét". (*Faeschen* 1726, 40.)

kaliberhossz, tüzérségi hosszmérték a lövegcső hosszának meghatározására; viszonyszám, amely azt jelenti, hogy az adott löveg golyójának kaliberénél (átmérőjénél) hányszorta hosszabb a csőfurat. Megítélése meglehetősen bizonytalan, ugyanis többek között néhány adat arra mutat, hogy a cső kaliberét is alapul vették ehhez a számításhoz, továbbá bizonytalan, hogy a megadott kaliberhosszban benne foglaltatik-e a csőfenék is, ami rendszerint 1 kaliber vastag. (jele: L).

kazamata: „Casematte, Canonenkeller, Mordgrube [ágyúpince, halál-, gyilkos- vagy pokolverem], ez alacsony, mellvéddel ellátott és minden oldalról falakkal körülvett hely, a szárny terében, amely [voltaképpen] hátravont szárny a brisure-ök között. Gyakorta készül boltozattal, azalatt lőrésekkel, amelyekből az árok alját tudják pásztázni." (*Sturm*, 1761, 85.)

kazamatázott galéria: 1. itt: „Gallerie, ... , egy boltozatos folyosó, mégpedig az erőd falai alatt húzódik egyik kaputól a másikig; nemcsak békeidőben őriznek abban mindenféle szerszámot, hanem háborús időben is általa fedezik fel az aknákat, amely miatt kiváltképp meg akarják ezeket építeni." (*Faeschen* 1726, 111.)A kazamatázott galéria ugyanez, csak megfelelő lőállásokkal ellátva az alacsony árokpásztázáshoz.
2. „Gallerie, ..., Retour de Mine, Minen-Gaenge", aknafolyosó.
3. Az árkon való átkeléshez használt fedett folyosót is így nevezik (1. *Faeschen* 1726, 110—111.).

Kronwerk, „Couronne, Couronnement, Ouvrage à Couronne, ..., egy nagy külső védmű az erőd előtt, két, vagy több kurtinával, középen egy, vagy több egész bástyával, s azon kívül két fél [bástyával] ellátva". (*Faeschen* 1726, 72.)

kurtina, kötőgát: „Courtine, ..., Mittelwallslinie oder Zwischenwall, a fal egy olyan darabja, amely a két bástyát egymáshoz kapcsolja." (*Sturm* 1761, 87.)

logement, „ha az ostromlók egy állást elfoglaltak, és abban az ellenséges tűztől olyannyira fedezve vannak, hogy onnan többé nem tudják őket kiszorítani". (*Sturm* 1761, 90.)

lövés: Amikor az ágyúcső tengelye tüzelés közben a horizontvonalhoz viszonyítva 0—45 fokos szögű, akkor beszélünk lövésről. A 0 fokos elevációval (csőállásszög) leadott lövést horizont-, lapos-, vagy maglövésnek mondják (Horizontal-, Fläche-, oder Kernschuß, magnak a csőfuratot nevezik). Ha 0 fok feletti szögben tüzelnek, akkor ív-, vagy célzott lövésről beszélnek (Bogen-, oder Visierschuß). Ezenkívül ismeretes 0 fok alatti irányzék is, ez a süllyesztett lövés (Senkschuß).

lunette, brille, hóka-gát, „a várépítészetben azt a védművet nevezik így, amely két homlokvonalból áll, és egy ravelin két oldalán fekszik. Ezeket kétféleképp építik, nagy és kis lunette-nek: az utóbbinak azonban nincs különösebb haszna". (*Faeschen* 1726, 149.)

orillon, Bollwerksohr, bástyafül, „a szárny felső részét nevezik így, amely a hátravont szárny egy részét fedezi". (*Faeschen* 1726, 167.)

orillontorony, az eddig szorosan a bástyához kapcsolódó orillon átalakítása önálló védelmi feladatok ellátására alkalmas különálló védművé.

összekötő árok: „Communications-Linie, Ligne de Communication; az egész körülsáncolás árkait nevezik így. Ezek a vonalak a közelítő árkokban vannak, amelyek segítségével fedetten lehet közlekedni az egyik parallelvonalból a másikba." (*Faeschen* 1761, 63.)

palissade, rohamgát, „ezek 9—10 Zoll (22—24 cm) vastag, és 8—9 láb (2,5—3 m) magas, felül kihegyezett, egy vagy három hegyű vassal megvasalt karók, amelyeket a glacis-n, vagy az erőd más helyein olyan közel állítanak egymáshoz, hogy kettő között csak egy muskétát lehet átdugni. A palissade-ok között a keresztlécekre olykor erős vas tüskéket rögzítenek, amelyek fölfelé állnak. Céljuk az ellenséget feltartóztatni, hogy az ne tudjon azonnal egy [adott] helyre betörni". (*Faeschen* 1726, 169.)

permanenter Abschnitt: Vauban rendszerében a bástya torkában elhelyezett, a kurtinák csatlakozásait összekötő, a várfalakkal azonos magasságú erődítési frontszakasz. A főfalakhoz hasonlóan támfalazott, előtte mély árok, az árok túloldalán egy kisebb fedett út fegyvertérrel ellátva, hogy az ellenség logement-ja ellen támadást lehessen intézni.

ravelin, Wall-Schild, pajzsgát, „külső védmű, a kurtina előtt az árok fölött fekszik, s az előbbit fedezi. Rendszerint csak két homlokvonallal készül, ... Olykor szárnyakkal is, ... És ezt az utóbbit nevezik a franciák: demilune-nek." (*Faeschen* 1726, 195.)

redoute, „kis négyszögletes sánc, amelyet általában a közelítőárkok kiugró szögleteinél szoktak készíteni, vagy egyébként más vonalaknál is, magaslatokon és retranchement-oknál, éppígy a circon- és contrevallationban, itt is, ott is próbálják alkalmazni, hogy ezáltal mindegyiket jobban pásztázhassák. Ha magukban állnak, árokkal és palissade-okkal veszik ezeket körül". (*Faeschen* 1726, 196.)

reduit, az erőd területén, főképp a fedett út kiszögellő fegyverterein, vagy a bástya torkában elhelyezett kisebb, kőből épült zárt sánc.

retranchement, „Affter-Schantze, Rueckwehr, Verschanzung. Elsáncolás erős mellvéddel, és meglehetős árokkal, egy tábor, előváros, vagy más helység körül. Az erődben azt nevezik így, ha ennek [ti. az erődnek] egy részét, minthogy tovább nem tudják védeni, a többi védműtől mellvéddel, sánckosarakkal, palissade-okkal és hasonlókkal elvágják, ezáltal abban tovább tudnak védekezni az ellenség ellen". (*Faeschen* 1726, 201.)

revetement, köpenyfalazat: „Revetir, bekleiden oder verkleiden, ez nem más, mint egy fal vagy egy árok jó, [kő]fallal körülvéve." (Sturm 1761, 92.) „Halbe Revetirung, ez azt jelenti, amikor egy védmű oldala az árok lábától a horizontig, ..., kővel falazott, az azon álló fal azonban egészében gyeppel borított." (*Faeschen* 1726, 201.)

rondella: „Rondel, a kerek, erős tornyokat nevezik így, melyek bástyák helyett szolgálnak, és a régi városoknál itt is, ott is láthatóak még. A régi városokban is találhatók még rondellák, amelyek nagy, kerek, földből készült, alacsony zwinger-fallal körülvett védművek, s általában kapukhoz és a város sarkaira helyezték ezeket, ..." (*Faeschen* 1726, 204.)

szárny, bástyaszárny: „Flanc, die Flanque oder Streichlinie, az a vonal, amely a bástyát a kurtinához kapcsolja, s amelyről a legközelebbi bástya homlokvonala a védelmét kapja." (*Sturm* 1761, 89.)

tenaille, „Zangen- oder Scheer-Werck [harapófogó, olló], kétféle lehet; mégpedig: egyszerű és kettős Tenailles. 1. Az egyszerű, Tenaille simple az, amelynek feje két homlokvonalból áll, amelyek egy befelé menő szöget alkotnak. 2. A kettős tenaille, Tenaille double az, amelynek feje négy homlokvonalból áll, amelyek két ki-, és három befelé menő szöget alkotnak." (*Faeschen* 1726, 247.)

traverse, Zwerchwall (rekeszfal), keresztsánc, „egy darab kiásott föld, mellvéd nagyságában és formájában, amelyet a fedett út felett keresztben, vagy olykor éppen a falak tetején készítenek. Ott Retirade-ként [retranchement] szolgál, itt többnyire a bombák elleni fedezetül". (*Sturm* 1761, 93.)

védőkazamata, l. a *kazamata* címszónál.

védvonal: „Fichírende Defens-Linie, ligne de defense fichante, mozgó csapásvonal [bewegliche Streich-Linie], amely abból a pontból, ahol a kurtina és a homlokvonal összefutnak, a bástyacsúcsig, a homlokvonal mellett kívül húzódik végig; ami annyit tesz, hogy ez a szárny végétől a szemben levő bástya csúcsáig húzódik, és a bástya homlokvonalával szöget alkot."

„Rasírende Defens-Linie, ligne de defense rasante, az állandó csapásvonal, amely a bástyacsúcstól, éspedig a homlokvonalon át [addig] a sarokig megy, amelyet a szárny és a kurtina képeznek. Ez annyit tesz, mintha a bástyának a kurtináig meghosszabbított homlokvonala lenne." (Váralaprajzaink ezt utóbbit jelölik. *Faeschen* 1726, 75.)

vetés: A 45 fok feletti szögtartományban végrehajtott tüzelésnél beszélünk vetésről.

zwinger, „a régieknél volt ilyen, amelyet ma már általában Faussbraye-nek nevezünk, és ez a város körfala körüli 3—4 Ruthe (11—15 m) széles térségből áll, 6—8 láb (2—2,5 m) magas fallal, lőrésekkel ellátva, ...". (*Faeschen* 1726, 275.)

Дьёрдь Домокош

СТРОИТЕЛЬСТВО КРЕПОСТЕЙ И КРЕПОСТНАЯ ТАКТИКА В ЕВРОПЕ В XVI—XVII ВЕКАХ

Резюме

Исследование и оценка осады крепости Буда может привести к верным результатам лишь при условии знания всей крепостной архитектуры и осадной тактики в Европе XVI—XVII веков.

В течение XVI—XVII веков фортификационное строительство прошло значительное развитие. На месте высоких крепостных стен, оборонительных коридоров, башен и ронделл средневековья в этот период в соответствии с требованиями, предъявляемыми с момента существования артиллерии, строились укрепления (форты), обнесенные несколькими земляными валами и врытыми в землю оборонительными поясами. Первым коренным изменением было

создание бастионов, которые устранили «мертвые» пространства круглых башен. Земляные валы защищали каменные стены от снарядов. Перед главными стенами стали строить всё больше передовых оборонительных сооружений, равелины, люнеты, контрапроши, крытые ходы сообщения гласисы и т. д. Бастионы также прошли ряд преобразований, под воздействием огнестрельного оружия стали строиться бастионы с выступами, капониры, бастионы с большими, многоярусными флигелями. Основными вехами развития после старых и новых итальянских фортификационных систем явилась деятельность Даниэля Шпекле, далеко опередившего свое время, затем Фрейтага, Пагана, Вобана иц Коэхорна.

Осадная тактика в ходе этого периода вначале благодаря артиллерии получила большие преимущества перед замковой архитектурой, затем Фортификационное строительство, приспосабливаясь к существованию пушек, прошло стремительное развитие и приобрело превосходство над артиллерией, пока в конце концов Вобан не изменил, можно сказать, окончательно, соотношение сил в пользу осадных войск. Главным оружием наступления была артиллерия, которая вначале обладала небольшой, но позже всё возраставшей мощью и эффективностью огня. Её деятельность веё более тесно координируется с действиями пехоты, с саперными и подрывными работами. Вместо слабой на первом периоде, пассивной осадной техники впервые Мориц Оранский ввел такой комбинированный способ ведения боя. Однако самые большие результаты в этой области связаны с именем Вобана, несмотря на то, что он ничего подлинно нового не создал, но настолько оригинально воспользовался всем уже имевшимся, что благодаря этому ему удалось в зачительной мере преобразовать осадную тактику. Наиболее важным элементом этого было системное применение паллелей, которое строилось на воздействии пехотного огнестрельного оружия, а также планомерное распределение и введение в бой артиллерии, с помощью которой облее основательно подготавливался и более результативно поддерживался штурм пехотных войск.

Осада Буды по сравнению с передовыми методами того времени во многом отличается, отчасти вследствие устарелости крепости, а также и по той причине, что методы осады тоже вынуждены были сообразовываться с этим фактом.

György Domokos

EUROPÄISCHE FESTUNGSARCHITEKTUR UND KAMPFWEISE IN DEN 16—17.-TEN JAHRHUNDERTEN

Resumee

Die Untersuchung und die Bewertung der Belagerung von Buda kann nur in Kenntnis der europäischen Festungsarchitektur und Kampfweise im Ganzen von den 15-ten und 16-ten Jahrhunderten zu einem richtigen Ergebnis führen.

Während des 15-ten und 16-ten Jahrhunderten hat die Festungsarchitektur eine bedeutende Entwicklung genommen. An der Stelle der mittelalterlichen hochen Festungsmauern, Schutzgänge, Türme und Rondelle wurden Festungen gebaut, die der Existenz und Anforderungen der Artillerie entsprechend durch hinter Erddämme herabgesänkten Schutzringe umzogen waren. Die erste grundsätzliche Veränderung war der Bau von Basteien, die die Todtwinkel der Rondelle beseitigten. Die Erddämme haben die Mauern vor Geschosse geschützt. Immer mehr Vorverteidigungswerke — Raveline, Demilune, Contregarde, Gedeckte Wege, Glacis usw. — wurden vor die Hauptmauern gebaut. Auch die Basteien wurden auf den Einfluß der Feuerwaffen umgeformt. Die Basteien mit Orillon, die Kannonenkazematte, der mehrstöckige, große Basteiflügel wurden zustande gebracht. Nach den alt- und neuitalienischen systemen bedeutete die Tätigkeit von Daniel Speckle, der seiner Zeit weit voraus war dann die von Freitag, Pagan, Vauban und Coehorn die Hauptstationen der Entwicklung.

Während dieser Zeit hat sich anfangs die Belagerungstaktik durch die Artillerie einen Vorteil gegenüber der Festungsarchitektur verschafft, dann bekamen die sich an die Existenz der Kanonen angepassten Festungen mit einer sprunghaften Entwicklung die überlegenheit, bis Vauban endlich und endgültig die Kräfteverhältnisse zum Vorteil der Belagerer abgeändert hat. Die wichtigste Waffe des Angriffs war die Artillerie anfangs mit geringer, dann mit einer immer besseren Wirkung. Inre Tätigkeit wurde immer genauer mit dem Kampf der Infanterie und der Arbeit der Pioniere und der Mineure koordiniert. Statt der schwachen, passiven Belagerungstechnik wurde diese kombinierte Kampfweise zu Erst von Moritz von Oranien eingeführt. Doch sind die größten Ergebnisse dieses Gebrietes mit dem Namen von Vauban verbunden, obwohl er nichts tatsächlich Neues geschaffen hat, hat aber die vorhandene Technik so originell genutzt, daß es ihm dadurch gelungen war die Belagerungtaktik wesentlich umzugestalten. Die wichtigsten Elemente von diesem waren die systemsartige Anwendung von Parallele, die sich auf die Wirkung der Feuerwaffen der Infanterie gründete und die planmäßige Verteilung und Einsatz der Artillerie, wodurch der Sturm der Infanterie gründlicher vorbereitet und erfolgreicher unterstützt wurde.

Die Belagerung von Buda wies viele Abweichungen von den fortschrittlichen Methoden der Zeit auf, teils wegen des veralteten Zustand der Burg teils wegen der sich dazu anzupassen gezwungene Kriegsweise.

CZIGÁNY ISTVÁN

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC HADSEREGE A MUSTRÁK TÜKRÉBEN

Egy hadügyi fáziskésés sajátosságai

1711 Szent György havának utolsó napján a Szatmár vármegyében lévő majtényi mezőn a kora tavaszi napfényben több ezer kuruc katona gyülekezett a szabadságharc utolsó hadiszemléjére. Hamarosan megérkezett Károlyi Sándor báró, a kuruc sereg főparancsnoka, Pálffy János gróf, a Magyarországon harcoló császári csapatok fővezére Karl Locher von Lindenheim császári megbízott és „több előkelő rendek" kíséretében. Megmustrálván a csapatokat, felolvasták az előző nap Szatmár városában aláírt békeegyezmény pontjait, majd a katonák hűséget esküdtek a Habsburg uralkodónak. Később „...mindenféle hadi muzsikák és eszközök hangozván és a zászlók sűrűen lobogván, három ízben való tűzadással vagy lövések ropogásaival hadi mód szerént Te Deum laudamust (hálaadó istentiszteletet) tartottak... és a fegyvert letévén, a pacificatio punctumai (béke pontjai), és a kiadott passualis levelek tenora (úti levelek végzése) szerint, szélyel oszolván, ki-ki maga hazájában vette magát...:"[1]

Kortársi vélemények szerint is, ezzel a szomorúnak egyáltalán nem nevezhető aktussal lényegében lezárult az a küzdelem, melyet a kuruc haderő vívott Európa akkor egyik legerősebb és talán legjobban vezényelt hadserege ellen. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc közel nyolc esztendeje alatt számos fényes hadi siker született; (Szomolány 1704. május 28., Szentgotthárd 1704. július 4., Győrvár 1706. november 6—7., Kölesd 1708. szeptember 2.), de a döntő összecsapásokban a kuruc csapatok sorra alulmaradtak (Koroncó 1704. június 13., Nagyszombat 1704. december 26., Zsibó 1705. november 11., Trencsény 1708. augusztus 3., Romhány 1710. január 22.). Az első években elért katonai sikerek után a kuruc és a császári haderő között kialakult sajátos egyensúlyt hosszú ideig sikerült ugyan megőrizni, viszont azt már a kortársak közül is sokan látták, hogy a katonai eszközök elégtelenek a háború győztes befejezéséhez.[2]

1 *Pulay János:* Szatmári békesség. (Kiadta: Szalay László) Magyar Történelmi Emlékek, V. k., Pest, 1865. 424. o.

2 Például Károlyi Sándor 1705 szeptemberében a következőket írta a fejedelemnek: „...az egész Országh csak nyelvel vággya az ellenséget, de én megh tapasztaltam, hogy effective semmit sem csinál, akár mit kiáltson, ne higgye Ngod, mert benne hagyák, hanem békéljünk, ha békélünk, mert bizony az Nemes ember de mégh a szegény legény is úgy látom kerüli az németet, nem öli..." Károlyi Rákóczinak, törteli puszta, 1705, szeptember 25. reggel. Országos Levéltár, Rákóczi Szabadságharc levéltára (a továbbiakban — OL RSzlt.) G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 69—70. fol. Alig két hónap múltán, a vesztes zsibói csata másnapján, már a következőket vetette papírra: „Sokat írhatnék, de látom: az eddig valóknak is semmi haszna; apránként pedig mind beteljesedik. Külső segítséggel biztattuk nemzetünket — sehol sincs. Bizony ha még többször így járunk, földön hagyatunk." Károlyi S. Bercsényi Miklósnak, czigányi (cziglényi) tábor, 1705, november 12. *Thaly Kálmán:* Károlyi Sándor két levele a zsibói csatáról. *Századok*, (a továbbiakban — Sz) 1898. 734. o. Hasonlóan békülékeny hangot ütött meg a fejedelmet száműzetésében is követő Eszterházy Antal: „Az innenső lakó szegénység... sok helyekben egy falat kenyérre nem virradván, az militiatul kolduljon csak egy darab kenyeret is. Nagy szívem fájdalmával mindenfelől a sűrű lamentatiót és keserves sóhajtásokat, sokat köll tapasztalnom; a kívánatos jó békesség conclusiójánál mint gazdag mind szegény, boldog s boldogtalan és a militia egyebet nem kívánnak." Eszterházy Antal Bercsényi Miklósnak, Szombathely, 1708. december 12. Gróf Eszterházy Antal kuruc generális tábori könyve 1706—1709. Közli: *Thaly Kálmán*, Budapest, 1901. 289—290. o.

Még a Habsburg császár esküdt ellenségeként ismert Bercsényi Miklós is több alkalommal pengetett békés húrokat. Erre nézve Bercsényi levele Rákóczihoz. Nagy-Tapolcsány, 1705. március 27. Archivum Rakoczianum, I. osztály, V. kötet. Közli: *Thaly Kálmán* 424. o. (a továbbiakban — AR. I. o.).

Azóta a hazai és külhoni történészek sora a Rákóczi-szabadságharc vereségeinek okait kutatva különböző válaszokat fogalmazott meg. Egyesek a kuruc egységek képzetlenségében, fegyelmezetlenségében, illetve hiányos felszerelésében látták a győzelmek elmaradását. Mások a tábornoki és főtiszti kar tehetetlenségével — olykor egyes tagjainak árulásával — vagy a volt thökölyánus tiszteknek a regularizálási törekvésekkel szemben tanusított ellenállásával hozták kapcsolatba a vereségeket.[3]

A második világháború után marxista úton megújuló történetírásunk a kutatás szempontjából addig elhanyagolt társadalmi-gazdasági motívumokat állította előtérbe. Ám a kitűnő elemzések olykor arányvesztéssel párosultak. Így például a kuruc állam politikai és katonai vezetésének hibájaként rótták fel, hogy a „tehetséges népi származású katonák"-ból csak keveseket juttattak be a felső katonai vezetésbe. Hasonlóan éles kritika érte a fejedelem társadalompolitikáját, mivel a katonai szolgálatot vállaló jobbágyoknak ígért hajduszabadságot csak kevesen, akkor is megkésve nyerték el.[4] Számos hézagpótló munka jelent meg Rákóczi államának gazdaságpolitikájáról, mégis, a krónikus pénzügyi válságot és a sűrűn ismétlődő termelészavarokat inkább a Habsburg gazdaságpolitika következményeként értékelték, és viszonylag kevés szó esett a XVII. század második fele európai méretű gazdasági válságának s a hadsereg eltartásának magyarországi hatásairól.[5]

Láttuk, a történelem által feltett kérdésekre adott válaszok, valamint a hozzájuk kapcsolódó vélemények rendkívül széles skálán mozognak. Ennek ellenére úgy véljük, hogy több kérdést nem elemeztek kellő mélységig, sőt más megvilágításban a források eltérő válaszokat sugallhatnak. Például máig sem tisztázott megnyugtatóan a kuruc hadsereg képzettségének, felszereltségének mértéke, s ebből eredően az, hogy fegyvernemi és taktikai sajátosságai milyen mértékben tették lehetővé a nyílt összecsapások vállalását és ennek következtében a „tisztán" katonai megoldás kockázatát. Ugyancsak kevés figyelmet fordítottak arra, hogy az adott gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok között milyen lehetőségei és realitásai voltak egy viszonylag korszerű reguláris haderő létrehozásának. Sőt különös gonddal kell megvizsgálnunk azt a kérdést, hogy mennyiben és miben okozott változásokat a XVI—XVII. század ún. „hadügyi forradalma" a két szemben álló hadseregnél?

Jelen tanulmányunk keretében lehetetlen minden felvetett kérdésre megnyugtató választ adni. Ezért, mintegy első lépésként, egy alig ismert forráscsoportnak, a mustrakönyveknek és tabelláknak elemzésével talán közelebb juthatunk a megoldáshoz.

Történelmi és a hadtörténelmi irodalmunkban manapság közhelyszámba megy idézni azokat az erőfeszítéseket, amelyeket II. Rákóczi Ferenc tett egy, a kor színvonalán álló reguláris hadsereg létrehozásáért. Mégis, mint a Fejedelem száműzeté-

3 *Thaly Kálmán:* II. Rákóczi Ferenc hadserege. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 23. o. (a továbbiakban — HK); *Acsády Ignácz:* Magyarország Története I. Lipót és I. József korában 1657—1711. A Magyar Nemzet Története. (Szerk.: *Szilágyi Sándor*) VII. k. Budapest, 1898. 593—601. o.; *Márki Sándor:* II. Rákóczi Ferenc. II. k. (1707—1708), Budapest, 1909. 147—151. o., 155—156. o., 160—168. o. Új szemléletű feldolgozások a két világháború között készültek, mint például. *Hóman Bálint — Szekfű Gyula:* Magyar Történet. IV. k. Budapest, 1935. 293—294. o. és 296—297. o.; *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. 1934. 140—147. o.

4 *Heckenast Gusztáv:* A Rákóczi szabadságharc. Budapest, 1951. 52—53. o., 55—60. o. *Várkonyi Ágnes:* Vak Botyán. Budapest, 1951. 29. o., 81—85. o. *Esze Tamás:* A Rákóczi szabadságharc. In: A magyar történészkongresszus előadásaiból 1953. június 6—13-ig. Budapest, 1954. 23—26. o. *Pach Zsigmond Pál:* A nemzeti összefogás kérdése a Rákóczi szabadságharcban. Uo. 52—60. o. *Borus József:* A Rákóczi szabadságharc hadművészetének kérdéséhez. Uo. 77—80. o.

5 A szabadságharc kérdésköréről átfogó marxista munka eddig: *Köpeczi Béla — Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1955. Bővített és átdolgozott kiadása 1976-ban jelent meg. *N. Kiss István:* Az 1707. évi dicális conscriptio. In: Rákóczi Tanulmányok. Budapest, 1980. (Szerk.: *Köpeczi Béla — Hopp Lajos — R. Várkonyi Ágnes*) (a továbbiakban — RTan.) A hadsereg és gazdaság összefüggéseire legújabban *Bánkúti Imre* kutatásai hívták fel a figyelmet: Hadtápellátás és hadtápszervezet Rákóczi hadseregében (In: RTan.); *uő:* II. Rákóczi Ferenc rézpénzeinek gazdasági és társadalmi vonatkozásai. *Numizmatikai Közlöny*, 1980. 79. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* Társadalmi fejlődés és állami önállóság. In: Európa és a Rákóczi szabadságharc. (Szerk.: *Benda Kálmán*) Budapest, 1980. Uo. *Maksay Ferenc:* A parasztok hadban és termelésben és *N. Kiss István:* A szabadságharc államának jövedelmei c. tanulmányok. A parasztság helyzetéről legújabban l. *R. Várkonyi Ágnes:* Jobbágypolitika Rákóczi államában. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. (Szerk.: *H. Balázs Éva — Fügedi Erik — Maksai Ferenc.*) 415—437. o.

sében papírra vetette, fáradozását kevés siker koronázta. Megfelelő tiszti és altisztikar hiányában általános volt a fegyelmezetlenség, akadozott az adminisztráció, s a katonák felszereltsége katasztrofális képet mutatott. „A legjobban felfegyverzett katonának sem volt kardján kívül egyebe, csak kanócos puskája vagy kerekes záros muskétája, és ezekből sem volt annyi, mint az ellenségnek... A legjobban fölszerelt lovasnak két láb hosszúságú karabélya volt, csöve tölcsér alakú, kardja elég rossz acélból, rosszul felkantározott kis hátaslova, nyerge rosszul felszerelt, de egy ezrednek legalább a fele nem volt ilyen jól ellátva."[6] Hasonlóan vélekedtek a fejedelem kortársai is. Forgách Simon gróf, a kuruc tábornoki kar elméletileg talán legképzettebb tagja, szintén az emigrációban készített emlékiratában találóan mutatott rá a kuruc csapatok fegyelmi és fegyverzeti fogyatékosságainak a taktikára gyakorolt hatására. Egyben óvott attól, hogy az ellenséggel a kuruc haderő nyílt ütközetbe bonyolódjék, mert: „...a németek regularis katonák, hosszas gyakorlatozás van mögöttük, a magyarok ugyanakkor valamennyien könnyűfegyverzetű katonák, még nem regulárisok, és fegyverzetük sem ér fel amazokéval."[7]

A kurucokkal szövetséges francia király megbízottja, Des Alleurs márki, uralkodójának küldött jelentésében arról számolt be, hogy 1705 nyarán Rákóczinak mintegy 45 000 embere állt fegyverben: „...De mind e csapatok sorában csak az utóbb említett két század meg a karabélyosok, a palotások és a németek tartanak némi fegyelmet, s vannak kellőképpen fölfegyverezve; úgy hogy valójában csak ezernégyszáz lovasra és ötezerháromszáznyolcvan gyalogosra lehet számítani; a többi pedig csak arra jó, hogy felélje a had készleteit, és zavart okozzon"[8].

Ilyen, vagy ehhez hasonló véleményekkel tucatszámra találkozhatunk a szabadságharc forrásait lapozgatva. Ennek ellenére úgy véljük, hogy feltétlenül szükséges a kuruc hadsereg mennyiségi és minőségi viszonyainak pontos tisztázása, mivel csak ezek ismeretében tudunk feleletet adni eddig homályban maradt kérdésekre. Az általunk vizsgálni kívánt paraméterek zömét Rákóczi seregeinek mustrakönyvei és tabellái, valamint létszám- és zsoldkimutatásai tartalmazzák. Ezzel a forrásbázissal behatóbban csupán Thaly Kálmán foglalkozott egy hosszabb lélegzetű tanulmányban. Bár Thaly az akkor még elérhető mustrajegyzékeknek csak töredékét publikálta, de a későbbiek során azok részletes feldolgozása sem történt meg.[9] S noha az utóbbi évek magyar történetírásában is elfogadottá vált a kvantitatív módszerek alkalmazása, mégis, e források hasznosítása, kevés kivételtől eltekintve, nem talált követőkre vizsgált korszakunkban.[10]

Mielőtt azonban behatóbban tanulmányoznánk a Rákóczi-szabadságharc katonai összeírásait, talán nem érdektelen néhány pillantást vetnünk azokra a történelmi folyamatokra, melyek életre hívták a kora újkori hadseregek személyi és anyagi nyilvántartását. Tesszük ezt mindenekelőtt azért, mert a XVI. és XVII. században a hadügyi szférában olyan robbanásszerű fejlődés történt, amely teljesen átformálta a hadviselést, lényegében meghatározva a II. Rákóczi Ferenc által vezetett hadsereg helyét, szerepét és lehetőségeit is a korabeli Európában.

Minden hadsereg felső vezetésének, régen ugyanúgy, mint napjainkban, szükséges

6 II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. AR. III. osztály, Írók. II. Rákóczi Ferenc művei. (Szerk.: *Köpeczi Béla*) Budapest, 1978. 338. o.

7 Forgách Simon emlékirata; In: Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi szabadságharcról. (Szerk.: *Köpeczi Béla — R. Várkonyi Ágnes*) Budapest, 1973. I. k. 497. o. (a továbbiakban — RTü.).

8 Des Alleurs márki jelentése a magyarországi elégedetlenek ügyeinek állapotáról, RTü. II. k. 133. o.

9 *Thaly Kálmán:* Tényleges létszámok és hadi felszerelés II. Rákóczi Ferenc ezredeiben. HK 1891. (a továbbiakban — *Thaly:* Tényleges létszámok...).

10 Különösen az utóbbi évtizedben kezdtek hozzá a Rákóczi szabadságharc történetének és hadtörténetének, kvantitatív módszerekkel is történő vizsgálatához. Így születtek meg a katonai összeírásokat elemző tanulmányok, mint például: *Dávid Géza:* Török és tatár katonák Rákóczi seregében. In: RTan. 159—167. o.; *Iványosi Szabó Tibor:* Három katonai összeírás a Rákóczi szabadságharcból. In: Bács-Kiskun megye múltjából. II. k. A késői feudalizmus kora. (Szerk.: *Iványosi Szabó Tibor*) 287—342. o.

a parancsnoksága alá tartozó csapatok harcértékének állandó figyelemmel kísérése. Hiszen a személyi állomány fizikai, morális állapota és anyagi ellátottsága a harcászat és a stratégia mellett kölcsönhatásban áll a gazdasági-társadalmi élettel. Engels már a múlt század utolsó harmadában kifejtette: „Semmi sem függ annyira a gazdasági előfeltételektől, mint éppen a hadsereg és a flotta. Fegyverzet, állomány, szervezet, taktika és stratégia mindenekelőtt a mindenkori termelési foktól és a közlekedési összeköttetésektől függ."[11] Az általunk vizsgált folyamatot egy másik megközelítésből, úgy is definiálhatjuk, hogy a középkor végétől, a kora újkoron, át a háború „üzemi eszközei" folyamatosan koncentrálódtak és tökéletesedtek a hadvezérek kezében, s ennek következtében mind racionálisabb eljárásokat kellett alkalmazni a hadseregek szükségleteinek fedezéséhez. Véleményünk szerint a háború „üzemi eszközei" a taktikai és stratégiai módszerek mellett az utánpótlási rendszerek voltak, valamint nem utolsósorban a katonaság belső adminisztrációja, melynek egyik szerves alkotóelemét a hadiszemlék jelentik. Bár hadiszemléket a történelem folyamán minden hadseregben tartottak, rendszeressé tételük és adminisztratív mechanizmusuk kiépülése szorosan összefügg az állandó zsoldoshadseregek kialakulásának több évszázados folyamatával. Gyakorlatilag tehát igaza volt annak a jeles szociológusnak és gazdaságtörténésznek, aki a háború „racionális üzemi eszközeivel" kapcsolatban megjegyezte, hogy: „...az egész fejlődés egyértelműen a fegyelem jelentőségének növekedését, s éppoly egyértelműen az említett gazdasági folyamat következetes keresztülvitelét is jelenti."[12]

A nyugat-római birodalom bukása után Európának és a Mediterráneumnak azokon a területein, ahol a gazdasági élet nem süllyedt a naturális gazdálkodás szintjére, a zsoldosság intézménye tovább élt. Így például zsoldos csapatokat találunk a bizánci császárok seregeiben éppúgy, mint az Ibériai-félsziget kalifáinak szolgálatában.[13] Az európai gazdasági élet, a kereskedelem és pénzforgalom XI. századtól tapasztalható erőteljes fellendülése, a nyomában fellépő társadalmi változásokkal együtt, kedvezett a zsoldosság újraéledésének. Európa nyugati részein és a Mediterráneum vidékein fekvő városokban sorra alakultak a pénz és az áru körforgását biztosítani hivatott kereskedő- és bankházak és velük együtt terebélyesedett a kézműves-iparos réteg, egyre növelve az árutermelés volumenét.[14] Különösen kedvezett e folyamatoknak a mindinkább fokozódó demográfiai nyomás. Ugyanis különböző, itt nem részletezhető okok következtében a középkori gazdaság alapját képező feudális birtokok képtelenek voltak eltartani az ütemesen növekvő népességet. Ezért jelentős tömegek áramlottak a városokba, új megélhetési forrásokat keresve. Számukat csak tovább szaporították a járványok, éhínségek, vagy háborúk következtében a mezőgazdasági termelésből kiszakadt rétegek. Sokuknak sikerült munkát találni, új egzisztenciát teremtve integrálódni a városlakók társadalmába. Tetemes hányaduk viszont anyagi ellenszolgáltatás fejében hosszabb-rövidebb időre elszegődött a kereskedők fegyveres kíséretébe, vagy beállt katonának a szinte állandóan egymással háborúskodó földesurak seregeibe.[15] Később a meggazdagodással és sok kalanddal kecsegtető keresztes háborúk jelentettek nagy vonzóerőt. Lényegében ekkor élte a zsoldosság első fénykorát. Ebben az időben vált először érzékelhetővé a pénzgazdálkodás és a hadügy szoros kapcsolata. Nem véletlen tehát, hogy a korszak végére épült ki II. Frigyes német-római császár szicíliai királyságának területén Európa első hivatalnokállama. A királyság erős központosítás mellett fejlett admi-

11 *[Friedrich] Engels:* Az erőszak szerepe a történelemben. A Marxizmus Leninizmus Klasszikusainak Kiskönyvtára. 15. Budapest, 1979. 19. o.
12 *Max Weber:* A karizmatikus uralom és átalakulása. In: Állam Politika Tudomány. Tanulmányok. Budapest, 1970. 21. o.
13 *Werner Sombart:* Háború és kapitalizmus. Budapest, é. n. 27—28. o.
14 *Henri Pirenne:* A középkori gazdaság és társadalom története. Budapest, 1983. 88—94. o. Az ipar fellendülésére és a technikai újításokra nézve l.: *Endrei Walter:* A középkor technikai forradalma. Budapest, 1978. 60—68. o.
15 *Henri Pirenne:* i. m. 96. o.

nisztrációval, adórendszerrel, állandó katonai erővel rendelkezett. Lényegében megelőzte korát, ezért is tartják a modern európai államalakulatok előfutárának.[16]

A több mint két évszázados fejlődés után Európa gazdasága a XIII. század végétől kezdődően a hanyatlás jeleit mutatta. A gazdasági pangás, majd a visszaesés kiváltó okai között egyaránt szerepet játszott a termőföldek pusztulása, kimerülése, pusztásodása, valamint csökkenő hozadéka. Ennek következményeként a mezőgazdasági termelékenység visszaesett, ellenben az állami és földesúri terhek rohamosan emelkedtek. Tovább súlyosbította a helyzetet az Európa éghajlatának hűvösebbre fordulása nyomán bekövetkezett katasztrofális termések sorozata. Mindezek következményeként csökkent a lakosság élelmiszerfogyasztása, s az így legyengült szervezetű emberek között különböző betegségek ütötték fel fejüket, hogy aztán a szörnyű pusztítást véghez vivő „fekete halálban", a pestisben kulmináljanak. A gazdasági hanyatlás kísérőjelenségeként elemi erővel tört a felszínre a parasztság és a városok iparos-kereskedő polgárságának elégedetlensége ugyanúgy, mint a feudális uralkodó osztály belső ellentétei.[17] Lángoló kastélyok sora, kiégett parasztviskók tömegei, romos városok jelzik a társadalmi küzdelmek színtereit. Paradox módon mégis, az emberiség történelmének e fájdalmas vajúdása nyomán, a feudalizmus gazdasági és társadalmi szerkezetében olyan változások mentek végbe, melyek megteremtették a korszerű államhatalom alapjait, és eszközeit, köztük az állandó katonaság kialakulásának feltételeit.

Mint már említettük a XVI. század gazdasági és társadalmi hanyatlása nagymérvű elnéptelenedéssel párosult. Egyes becslések szerint a XIV. század folyamán Európa lakossága 75 millió főről 45 millióra csökkent. A katasztrofális demográfiai depresszió eredményeként fellépő munkaerőhiány következtében lassan átformálódott a mezőgazdaság szerkezete. Különösen Európa nyugati felét sújtotta e háromosztatú — gazdasági, politikai, demográfiai — válság, ezért a legélesebben ott jelentkeztek hatásai. Az agrártermelésen belül fokozatosan az állattenyésztés került túlsúlyba, hiszen ennek munkaerőszükséglete csekélyebb a szántóföldi művelésénél. A termőterület csökkenése globálisan nagyobb arányú volt, mint az a terület mely a népesség eltartásához szükséges élelmiszer megtermeléséhez szükséges. Így a szántóföldi termelésben egyre inkább meghatározóvá vált az intenzitás és a termelékenység, különösen amikor a földesurak monopolizálták az állattenyésztést. Ennek következtében a földesúr—jobbágy viszony fokozatosan átformálódott pénzjáradékká vagy bérleti viszonnyá, előidézve a válság alatt gyakorlatilag darabokra hullott monarchiák központosítási tendenciáit.[18]

A válság meghaladásának első jelei akkor tapasztalhatók, amikor mind a gazdasági, mind a társadalmi élet viszonylataiban a pénzügyi vonatkozások váltak meghatározóvá. Hiszen a központosított államrendszer kiépítéséhez az uralkodótól függő és szakképzett zsoldos hadsereg, a hivatalnoki kar fenntartásához és működtetéséhez elsősorban pénz, mégpedig nagyon sok pénz kellett. Kedvező hatással voltak ezekre a folyamatokra a kibontakozó gazdasági növekedés tendenciái. Az állattenyésztés előretörésének kísérőjelenségeként Európa számos területén megkezdődtek a hírhedt „bekerítések" — parasztok tízezreit űzve el földjeikről. Bár az ipari ágazatok fejlődése óriási léptekkel haladt előre, a jelentős népességgyarapodás miatt nem tudták a termelésből kiszakadt parasztok tömegeit maradéktalanul felszívni. Sőt a városok-

16 Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648—1939. Herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt. Freiburg, Erster Band I. *Gerhard Papke:* Von der Miliz zum Stehenden Heer. Wehrwesen im Absulutismus 1648—1749. München, 1979. 119. o. (a továbbiakban — *Papke:* Militärgeschichte...).

17 *Immanuel Wallerstein:* A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században. Budapest, 1983. 43—54. o.; *Endrei Walter:* i. m. 78—82. o.; *Ágh Attila:* „Középkori elmaradottság, modern alulfejlettség". Sz 1983/1. sz. 4—15. o.; *Henri Pirenne:* i. m. 281—286. o.

18 *Wallerstein:* i. m. 167—185., 252—261. o.; *Szűcs Jenő:* Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest, 1983. 72—79. o.

ban szintén sokan szegényedtek el, vagy váltak munkanélkülivé. Többek közt ezeknek az okoknak hatására kialakult egy nagy tömegű, a termelésből zömmel már kiszakadt, úgynevezett „csavargó" réteg, mely a zsoldos seregek természetes tömegbázisává vált. Származásukra nézve legnagyobb részük a hegyvidéki tájakról jött erős fizikumú ember volt.[19] Kitűnő példát szolgáltatott erre Svájc területe, ahonnan a XV. század folyamán mintegy 50 000—100 000 ember vállalt idegenben szolgálatot. A következő évszázadban pedig számuk már elérte a 250 000—300 000 főt.[20]

A válságon való túljutás első komoly jelei az állam központosítási törekvéseiben tapinthatók ki, melyek viszonylag hamar jelentkeztek a hadügy terén. Franciaországban például az állandó katonai egységek (compagnies d' ordonnance) költségeinek fedezésére vezetik be 1439-ben a királyi adót (tâille royale). Hat évvel később VII. Károly francia királynak már tizenöt compagnies d'ordonnance állt rendelkezésére 9000 fős személyi állománnyal.[21] Az egyre nagyobb létszámú állandó katonaság felszerelése és eltartása megkövetelte a tisztikar és legénység rendszeres anyagi, valamint személyi nyilvántartását. A gyakorlatban ez úgy történt, hogy egy, a király által kinevezett mustramester rendszeres időközökben megszemlélte a királyi helytartók és az önálló hadnagyok egységeit. Számba vette a katonákat és a tulajdonukban, vagy használatukban lévő fegyvereket, feliratta nevüket, olykor származási helyüket. Egy 1455-ben kelt mustralista szerint például a könnyűlovasoknak mellvérttel, karvédővel, karddal, vaskesztyűvel, sisakkal, torokvédővel és alabárddal kellett a szemlén megjelenniük. Olyan esetekben, amikor a harcosok elégtelen fegyverzettel jelentek meg a szemlén, kevesebb zsoldot kaptak szolgálataikért. A szemle utolsó aktusaként a mustramester kiosztotta a szemrevételezett vitézek zsoldját és természetbeni ellátmányát.[22]

A nagy földrajzi felfedezések nyomán, a szinte hihetetlenül kitáguló térben, viharos gyorsasággal alapozódott meg a kora újkori világgazdasági rendszer. Európa napnyugati felén az új dimenziók más eszközöket követelnek a gazdaság, a társadalom és a hadseregek irányítása, s működtetése számára egyaránt. Az iparban a céheket kiszorítja a manufaktúra, a jobbágy helyett immár paraszti bérlő, bérmunkás, vagy önálló gazda dolgozik a földeken. A kereskedelem világméretűvé szélesedve fénykorát élte. Jövedelmei, tőkéje nélkülözhetetlenné vált az államok számára. Mégis, úgy tűnt, a fejlődés nem minden szála tartott a tőkés fejlődés irányába. Még a nemesség tagjai ültek a hivatalok zömének felelős posztjain. Foggalkörömmel őrizték feudális kiváltságaikat, s a hadsereg tisztikara is zömmel belőlük rekrutálódott. Európa több országában pillanatnyi társadalmi patthelyzet alakult ki. Ennek következtében az uralkodók az államgépezetet egyre inkább a feltörekvő polgárság anyagi erejével működtetik. Az állami adminisztrációt és a zsoldos hadsereget zömmel a nemesség vezeti ugyan, de a valóságban, egymás ellen kijátszva őket, mindkettőjük felett uralkodnak.[23] Közben területekért, piacokért, zsákmányért, aranyért folyik a küzdelem, hol dinasztikus érdekekre hivatkozva, hol vallási kön-

19 *Wallerstein:* i. m. 259—262. o. A bekerítések hatásairól folytatott vita az angol példán l.: *Vári András:* Viták az angol gazdasági történetírásban. A „mezőgazdasági forradalom és a bekerítések". *Agrártörténeti Szemle*, 1983/3—4. sz., 501—521. o.

20 *M. H. Koerner:* Der Einfluss der Europaeischen Kriege auf die Struktur, der Schweizerischen Finanzen im 16. Jahrhundert. In: Krieg, Militärausgaben und Wirtschaftlicher Wandel. Akten des 7th International Economic History Congress. Edinburgh, 1978. Grazer Forschungen zur Wirtschaft und Sozialgeschichte. 4. Band. (Hrsg.: *Othmar Pickl*) Graz, 1980. (a továbbiakban — Grazer Forschungen... 4. Bd.).

21 *Ingomar Bog:* Krieg und Wirtschaft im 16. Jahrhundert. Ein Essay über Kriegswirkungen und Kriegsfolgen. In: Grazer Forschungen... 4. Bd. 14. o.

22 *Philipe Contamine:* Guerre, état et société à la fin du Moyen Âge. Études sur les Armées des rois de France, 1337—1494. Paris et La Haye, 1972. 79—80. o.

23 A gazdasági viszonyokra, fellendülésre és a társadalomra nézve: *Immanuel Wallerstein:* i. m. 312—367. o.; *Szűcs Jenő:* i. m. 78—84. o.; *Geoffrey Parker:* Europe in Crisis 1598—1648. Glasgow, 1982. 49—66. o. A spanyol nemességnek a katonaságban és az államapparátusban betöltött sajátos szerepére nézve: *Raffaele Puddu:* Guerra e stato tra cinque e seicento. *Rivista Storica Italiana*, Fascicolo II. 1978.

tösbe bújtatva. Tulajdonképpen ez az államok közötti vetélkedés társadalmi feszültségeket levezető csatorna, ahol egyelőre mindkét társadalmi osztály megtalálta számítását. Fő eszköze a háború, hogy a temérdek emberi és anyagi tömeget magába olvasztva önmaga is változásba, a „hadügyi forradalomba" torkolljon, társadalmi, gazdasági és politikai változások láncolatát idézve elő.

Az utóbbi évtizedek polgári hadtörténészei meglehetősen heves vitát folytattak Michael Roberts azon megállapításával, mely szerint Európa nyugati felében az 1560 és 1660 között eltelt száz év alatt „katonai" vagy tágabb megfogalmazásban „hadügyi forradalom" zajlott le.[24] Kétségtelen tény, hogy Roberts állításait számos ponton lehet vitatni, vagy módosítani, de a változás tényét, hatásait, jellegét nem lehet tagadni.[25] A XVI—XVII. században lezajlott „hadügyi forradalom" alapvetően három fő területre: a taktikára, a stratégiára és a háború dimenzióinak megváltozására koncentrálódott.

A „hadügyi forradalom" gyújtópontja ugyan a spanyol—holland összecsapás színtere, a Németalföld volt, de e „forradalom" bölcsőjét Spanyolországban ringatták. Nassaui János és Orániai Vilmos, valamint követőik hadseregreformjai gyökeresen átformálták mind a lovasság, mind a gyalogság taktikáját.

A legszembetűnőbb változás talán a gyalogság harcmódjában következett be. A XVI. század első felében a még csaknem verhetetlen, általában szabályos négyszögekbe tömörült spanyol terciókat (létszámuk mintegy 3000 fő) felváltották azonos harcértékű, de kisebb egységekre. Általában hat-tíz soros mélységben, vonal alakzatban fejlődtek fel, szabályos sortüzeket adva le az ellenségre, amelyet a contre-marsche segítségével nagyjából folyamatossá tettek. Lecsökkentették a harcászati egységek állományát, de egyidejűleg felemelték a tisztek és altisztek létszámát. A tűzfegyverek technikai tökéletesedésével, s a muskétások arányának növelésével, nagy mértékben fokozták a csapatok tűzerejét.[26] A bekövetkezett változások jól nyomon kísérhetők a spanyol királyság Flandriában harcolt csapategységeiről két különböző időpontban felvett mustra adatain:[27]

A mustra időpontja	Tercio	Létszám fő	T	M	A	C	K
1571. május 12.	Nápolyi, Szicíliai, Lombard, Flandriai	7509	450 6%	596 7,9%	1505 14%	2516 33,5%	2442 32,5%
1601. március 24.	—	22 453	1919 8,5%	4361 19,4%	5115 22,8%	8442 37,6%	2606 11,6%

24 A hadügyi forradalomra nézve alapvető feldolgozás: *Michael Roberts:* The „Military Revolution" 1560—1660. Belfast, 1956.

25 A hadügyi forradalommal kapcsolatos vitát összefoglalja: *Geoffrey Parker:* The „Military Revolution" 1560—1660 — a Myth? *The Journal of Modern History*, 1976/2. 195—214. o. (a továbbiakban — *Geoffrey Parker:* The „Military Revolution"...).

26 Uo. 196. o.; 198—199. o.

27 *Geoffrey Parker:* The Army of Flanders and the Spanish Road 1567—1659. Cambridge, 1972. 276. o. (a továbbiakban — *Parker:* The Army...).

A táblázat rövidítései: T = Tiszt; M = Muskétás; A = Arquebusier (nehézpuskás, szakállaspuskás); K = könnyű (pikás) gyalogos; C = Corseletes (páncélos) nehéz (pikás, alabárdos) gyalogos.

Mint a fentiekben láttuk, alig harminc év alatt a tűzfegyverekkel ellátott katonák aránya 21,9%-ról 42,2%-ra emelkedett. Bár az altiszti kar létszámnövekedéséről nem rendelkezünk adatokkal, a tisztikar aránya szintén mintegy 2,5%-os növekedést mutat.

A németalföldi taktikát Gusztáv Adolf svéd király, a harmincéves háború egyik kiemelkedő hadvezére fejlesztette tovább. A gyalogság egységeinél három- vagy hatsoros mélységű felállást alkalmazott. Formációit — a hézagmentes tűzvezetés érdekében — a korszerű erődítmények mintájára alakította ki. Több fegyvertechnikai újítás — súlycsökkentés, könnyebb és gyorsabb kezelhetőség — eredményeként lehetővé vált a tüzelés előnyeinek fokozottabb kihasználása. Elhagyták például a muskéták feltámasztó villáinak használatát és a tűzváltás mozgásában a „contremarche" helyett a kettőzést alkalmazták.[28] A XVII. század utolsó harmadában tovább növelte a gyalogság ütőképességét a szurony bevezetése. Ezzel az újítással megoldották a gyalogság fő hidegfegyverének számító lándzsa és a lőfegyverek egyesítését. Így közel duplájára növekedett a tűzerő, s a flinták rendszeresítésével nagyobb lett a tűzgyorsaság.[29]

Lényegében ezek a technikai és taktikai újítások is hozzájárultak ahhoz, hogy a század végére sikerült megtörni az oszmánok európai hatalmát. A hadügyi fejlődés eredményeképpen a nyugati zsoldos hadseregek fő fegyvernemévé a gyalogság vált, míg a másik rivális fegyvernem a lovasság, részben alárendelt szerepet töltött be.

Ennek ellenére a különböző katonai teoretikusok között heves vita dúlt a lovasság helyének és szerepének megítélése körül. A lovasság primátusának egyik leghevesebb szószólója a korszak kiemelkedő katonai szakírója, Jacob Wallhausen volt. „Kriegkunst zu Pferdt" című, 1616-ban Frankfurt am Mainban megjelent művében kifejtette: „hogy a lóval kétszer több az ember, mint a gyalogló, mert akkor sokáig élsz; megmondhatják ezren, egy lovas négy, hat gyaloglóval is felér".[30] Ilyen, vagy ehhez hasonló vélekedések ellenére a lovasság szerepe háttérbe szorul, általában nem válik csatadöntő tényezővé. Ugyanis a németalföldi hadseregreform következtében a nehézlovasság tűzereje megnőtt bár, de mozgása lelassult, így elvesztette harcászati lökőerejét. Harceljárásuk lényege az ún. „karikírozás", amelynél a lovas csapat lassan megközelíti az ellenséget, majd az első sor tüzel. Ezután helyet cserél a hátsó sorral, amely megismételi a műveletet. Eközben lassan megközelítik az ellenséget, és szükség esetén szablyával közelharcba bocsátkoznak. Fő alkalmazási területük a felderítés, az ellenfél összeköttetéseinek és utánpótlásának zavarása, megbénítása, valamint a saját utánpótlás védelme, nem utolsósorban adott esetekben a gyalogságnak a szárnyakon történt támogatása.

A lovasság taktikai szerepe csak Gusztáv Adolf reformjai után nő meg számottevően, mert a svéd haderő újra alkalmazta a lovasrohamot, megosztva a harcászati lökőerőt a két fegyvernem között. A csapatok jobb irányíthatóságának érdekében a svéd király új taktikai egységként két ezred összevonásával létrehozta a féldandárt.

A „hadügyi forradalom" részeként bevezetett, majd elterjedt németalföldi és svéd hadseregreformok kitűnően képzett, begyakorlott, morális, valamint pszichikai állóképességgel rendelkező embereket kívántak. Az új taktika alkalmazásához el kellett sajátítani a manőverezés, a fegyverkezelés és a tüzelés bonyolult műveleteinek összehangolását. Gyakorlatilag a katonák úgy tevékenykedtek, akár egy fogaskerék a gépezetben. Ennek megvalósításához többéves, kemény képzésre volt szükség. Lényegében a spanyol kiképzési rendszert Európa több országában átvették. A fiatal,

28 *Perjés Géza:* A hadviselés problémái Zrínyi idején. In: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, 1976 14. o. Ő.: Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 1965. 199—202. o.

29 *Lugosi József:* Szuronyok Magyarországon a 18. századtól napjainkig. *Múzeumi Füzetek*, 3. Budapest, é. n., 7—8. o.

30 *Max Jähns:* Geschichte der Kriegwissenschaften vornämlich in Deutschland. München — Leipzig, 1890. Zweite Abteilung, 1057. o.

olykor 12—14 éves rekrutákat különböző kiképzőtáborokba irányították, ahol egy-két év alatt elsajátították a katonai mesterséget. Parancsnokaikkal szemben feltétlen engedelmességet, továbbá a félelemérzetet is kiölő vasfegyelmet sulykoltak beléjük.[31]

Az új típusú taktika megváltoztatta a stratégiai elképzeléseket is. Hiszen az új harceljárások lehetővé tették több sereg azonos időben történő mozgatását. A hosszú és kemény gyakorlatozás eredményeként az ütközeteket követően a csapatok nem bomlottak fel, hanem továbbra is harcba vethető állapotban maradtak. Ilyen körülmények között a hadvezérek már olyan terveket készíthettek, amelyek merészebb hadászati célok elérését tették lehetővé.

A taktika és stratégia megújulása megváltoztatta a háború dimenzióit. Megnövekedett a háború időtartama, a harci cselekmények területe, nem utolsósorban pedig rohamosan emelkedett a hadseregek létszáma. E három tényező viszont egyszerre nehezedett a hadviselő felek gazdasági és társadalmi életére. Egyre több embert szívtak el a hadseregek, s mind többen kerültek közvetlen, vagy közvetett kapcsolatba velük akár fogyasztóként, kereskedőként, kvártélyadóként, akár károsultként. Így a társadalom mind szélesebb rétegei váltak egyszerre a háború eszközeivé, haszonélvezőivé és áldozataivá. Ugyanakkor a taktika, valamint a fegyverek technikai tökéletesedésének következményeként a hosszabb időtartamú háborúk vérveszteségei ijesztő méreteket öltöttek. Becslések szerint az európai háborúkban az elesettek aránya a katonák létszámához viszonyítva a következőképpen alakult az utóbbi nyolcszáz év során.[32]

XIII. század: 2,9%	XVII. század: 15,7%
XIV. század: 4,6%	XVIII. század: 14,6%
XV. század: 5,7%	XIX. század: 16,3%
XVI. század: 5,9%	XX. század: 38,9%

Bár ezek a becslések elég pontatlanok, de arra alkalmasak, hogy a hosszútávú tendenciákat szemléltessék. Annyi mindenesetre ezekből az adatokból is kiderül, hogy a „hadügyi forradalom" időszakában a háborúk rendkívül pusztítóvá váltak. Különösen jelentős ugrás következett be a XVII. században, mikor Európában a harmincéves és a törökellenes háború pusztított, pedig ebből a becslésből hiányoznak a polgári áldozatok, melyek nagysága a harmincéves háború idején olyan méreteket öltött, hogy kortársi feljegyzések szerint Európa jelentős területein éhínség, dögvész és halál uralkodott. Mégis éppen a harmincéves háború következtében kialakult apokaliptikus állapotok között gyakorolta a „hadügyi forradalom" a legmaradandóbb hatást a gazdasági életre. Ugyanis a XVI. század második felétől a hadviselő országok kiadásai kezdtek ijesztő méreteket ölteni. Jellemző példa erre a spanyol királyság, ahol az uralkodónak 1547/48-ban még „csupán" kétmillió aranyforintjába került a hadakozás, de 1590—1595 között éves átlagban már elérte a kilenc milliót.[33] Hasonló növekedést tapasztalunk Európa más területein is. Elég talán utalnunk a balti kereskedelem egyik központjának számító Gdańsk városának hadiköltségeire, melyek hetven év alatt (1530—1598-ig) közel kilencszázszorosára emelkedtek.[34] A következő évszázadban, különösen a harmincéves háború idején, a hatalmas méretűre duzzadó hadseregek, s velük együtt az ellátásukhoz szükséges tömérdek élelmiszer, lőszer és fegyverzet költségei tovább növelték az amúgy is csillagászati összegekre rúgó hadikiadásokat. Így például a már idézett katonai szakíró Jacob Wallhausen számításai szerint „ideális" létszámviszonyok és felszereltség mellett egy körül-

31 *Geoffrey Parker:* The „Military Revolution..." 200. o.
32 *Herbert Langer:* Hortus Bellicus. Der Dreissigjährige Krieg. Eine Kulturgeschichte. Leipzig, 1980. 8. o.
33 *Geoffrey Parker:* The „Military Revolution"... 211—212. o.
34 *Werner Hahlweg:* Das Kriegswesen der Stadt Danzig. I. Die Grundzüge der Danziger Wehrverfassung 1454—1793. Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung. Osnabrück,1982. 177. o.

belül 3000 fős ezred felállítása 135 000, eltartása pedig éves átlagban 400—500 000 guldenba (forint) került. Ugyanezen számítások alapján a lovasság tartása még drágább volt, egy 1200 fős ezred eltartása éves szinten mintegy 260—300 000 guldenba került.[35] Tehát egyáltalán nem meglepő, hogy a híres és hírhedt császári hadvezér, Albrecht Wallenstein negyven lovas és gyalogos ezredből álló serege az 1630-as évek elején hozzávetőlegesen húszmillió guldent emésztett fel.[36]

Az óriási hadikiadások láttán az emberben önkéntelenül is felmerül a kérdés: vajon milyen módon funkcionálhatott a gazdaság és pénzügyi élet a katonai kiadások ilyen tehertételével? Kétségtelen tény, hogy a XVI. század második felében és a XVII. században a hadsereg fogyasztotta el az ipari és mezőgazdasági termékek tetemes hányadát, de az élelmiszerek és egyéb ellátmányok jelentős része nem áruként, pénzért került a csapatokhoz, közvetlenül nem terhelte az államkincstárt. Természetesen a még így is hatalmas összegeket hagyományos eszközökkel — királyi adókkal, a nemesség „önkéntes" megajánlásaival — már nem lehetett előteremteni. Ezért új utakat kerestek az adórendszerek és a hadseregellátás terén egyaránt. Forgalmi adók, állami monopóliumok és bankok jelzik a merkantilista megújulás tendenciáját. A különböző kereskedő- és bankházaktól már régóta vettek fel az uralkodók kölcsönöket birtokok, várak, állami monopóliumok bérbe adása, vagy elzálogosítása révén, sőt az állami adóbevételek akár több évre előre történt lekötése árán is. A spanyol királyok, akik egy óriási gyarmatbirodalom mesés jövedelmeivel és hatékony adórendszerrel rendelkeztek, még ilyen mammutkölcsönökkel sem tudták államháztartásukat stabilizálni.[37]

Európa szinte valamennyi uralkodója állandó pénzzavarral, és óriási adóssággal küszködött, s leküzdésükre törvényes, vagy törvénytelen eszközöket egyaránt igénybe vettek. II. Ferdinánd császár például 1622-ben, szorult pénzügyi helyzetében, hatmillió forintért bérbe adta Csehország, Morvaország és Alsó-Ausztria területén a pénzverés jogát a Hans de Witte — Albrecht Wallenstein pénzügyi tanácsadója — által vezetett konzorciumnak, elindítva ezzel a korszak legnagyobb méretű pénzügyi manipulációját.[38]

Kétségtelen tény, hogy a történelem talán leglátványosabb pénzügyi összeomlásait a Habsburg-család spanyol és osztrák ága produkálta, de a monetáris válságból a kivezető utat a hollandok találták meg, pénzpiaci alapokra épített hadigazdálkodás formájában. Központi (állami) bankot hoztak létre, s az államkölcsönökre parlamenti garanciát nyújtottak, meghatározott kamat mellett.[39] Ám ezt a típusú hadigazdálkodást csak fejlett gazdasági élettel, pénz- és hitelrendszerrel rendelkező államokban sikerült megvalósítani. A viszonylag fejletlenebb gazdasági alapokon más, a társadalmi-gazdasági alapokat jobban megterhelő hadigazdálkodási rendszerek jöttek létre. Albrecht Wallenstein és Gusztáv Adolf hadigazdálkodási (hadellátási) szisztémáit talán a legéletképesebbek közé sorolhatjuk.[40]

Mindkettő abból az óriási problémából indult ki, hogy a XVII. század elejére hihetetlen mértékben megnövekedett a csapatok utánpótlásának nagysága. Egyes számítások szerint például csak az egy emberre jutó bagázsia súlya elérte a fél ton-

35 *Eugen von Frauenholz:* Das Söldnertum in der Zeit des Dreissigjährigen Krieges. München, 1938. 45. o.
36 *Herbert Langer:* i. m. 159. o.
37 *R. Várkonyi Ágnes:* Államhatalom és jobbágyság. In: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századból, Budapest, 1978. 32—33. o.; *Werner Sombart:* i. m. 13—14. o.; *Geoffrey Parker:* The „Military Revolution"... 211. o.
38 Kardinal Dietrichsteins Dekret für den Rittmeister Maximilian Kemptner. 1622. märz 10. Nikolsburg. Der Kampf des Hauses Habsburg gegen die Niederlande und ihre verbündeten. Quellen zur Geschichte der Pfälzisch—Niederländisch—Ungarischen Krieges 1621—1625. Documenta Bohemica Bellum Tricennale Illustrantia. Tomus III. Praha, 1976. 122. o.; *Zimányi Vera:* Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Sz 1981/4. sz.
39 *Geoffrey Parker:* The „Military Revolution"... 213. o.
40 *Gerhard Papke:* i. m. 139—147. o.

nát.[41] Ezért Wallenstein és Gusztáv Adolf egyaránt a csapatokhoz közel eső területeket vette igénybe a hadseregellátás céljaira. Az elfoglalt, vagy hadműveleti területeken rendkívüli adókat, úgynevezett kontribuciókat vetettek ki, melyeket kíméletlenül behajtottak a lakosságon. Például 1625 és 1627 között Hall városa 490 274 guldent, a magdeburgi apátság 687 000 gulden kontribuciót fizetett.[42] A városokból és falvakból kipréselt pénzösszegekből, s nem utolsó sorban terményekből, jobbára fedezni tudták a seregek zsold-, anyagi és élelemellátásának tetemes hányadát. E pénzadón a hadicommissariusok a kereskedőktől és hadiszállítóktól megvették az élelmet, vagy egyéb árucikkeket, és közvetlenül a hadsereg raktáraiba vagy a csapatok állomáshelyére szállítottak.[43] Jellemző a hadiszállítások méreteire, hogy Anton-Frey Aldenhoven fegyverkereskedő — akit szoros szálak fűztek a már előbb említett Hans de Wittéhez — 1628-ban késznek mutatkozott alig öt hónap leforgása alatt 10 000 lovassági és gyalogsági vért, 6000 pika, 2000 muskéta, 1000 kismuskéta, 2000 pisztoly, továbbá számos egyéb felszerelési cikk szállítására, összesen 110 000 birodalmi tallér értékben.[44]

Természetesen a fejletlenebb gazdaságú, vagy már megadóztatott területeken a kontribuciók kevés eredménnyel jártak. Különösen sok gondot okozott a pénz, vagy egyéb fizetőeszközök, mint például a só, előteremtése. Így nemegyszer előfordult, hogy még a szinte óramű pontossággal fizető svéd hadsereg katonái is több hónapon keresztül nem kapták meg zsoldjukat. Például 1635-ben II. Ferdinánd németrómai császár és magyar király nem minden alap nélkül hozta meg azon rendeletét, miszerint a katonák ellátmányának felét pénzben, felét természetben kell kiadni. Ennek értékéről a csapatok parancsnokainak kellett tárgyalniuk a terület illetékes vezetőivel, hiszen az árakban vidékenként nagy eltérések voltak.[45]

Lényegében a harmincéves háború időszakában kezdődött meg a katonaság ellátásának központosítása. Lassan megszűnt, vagy elhalt a hadellátás régi, a parancsnokok és hadicommissariusok (intendások) együttműködésén alapuló laza rendszere, s kiépültek az ellátó apparátus különböző szervezeteinek bürokratikus intézményei. Hosszú ideig tovább élt viszont a „szabad zsoldostársaságoktól" öröklött ún. „századgazdaság". Ez az igazgatási egység lényegében magában foglalta mindazon hatásköröket, melyek később a csapatgazdálkodásban testesültek meg. A századparancsnokoknak állandóan meghatározott számú katonát kellett fegyverben tartaniuk. Ellátásukról, és felszerelésükről zömmel szintén a parancsnokoknak kellett gondoskodniuk. Az egész sereg, vagy az ezred számára központilag beszerzett fegyverzeten, egyenruhán és a szállítóeszközökön kívül a századparancsnokok gondoskodtak az élelmezésről, és az ún. „Kleinen Montur" (aprómundírung, mint például: alsóruhák, nyakravalók, ingek, csizmák, vagy bakancstalpak) beszerzéséről.[46] Gyakorlatilag az ezred- és századgazdálkodást, illetve a csapatok harcértékének ellenőrzését, egyben nyilvántartását a mustrabiztosok végezték.

Feladatuk kiterjedt, a katonaság létszámviszonyainak, általános egészségi állapotának, anyagi ellátottságának vizsgálata mellett a személyi nyilvántartásra. Hivatali működésük egyértelműleg bizalmi jellegű, így természetes, hogy minden szempontból megbízható embereket neveztek ki ezekre a posztokra. Nem véletlen az sem, hogy a szemle ideje alatt elkövetett csalásokat, szabálytalanságokat a korabeli katonai törvények szigorúan szankcionálták. Hiszen az ilyen alkalmakkor nyílott a legjobb alkalom a létszámadatok meghamisítására, a zsoldösszegekkel, élelemmel,

41 *Geoffrey Parker:* The „Military Revolution"... 209. o.
42 *Frauenholz:* i. m. 44. o.
43 *Sven Lundkvist:* Schwedische Kriegs Finanzierung 1630—1635. In: Der Dreissigjährige Krieg. Perspektiven und Strukturen. (Hrsg.: *Hans Ulrich Rudolf*) Darmstadt, 1977. 300—301. o.
44 *Herbert Langer:* i. m. 165. o.
45 *Max Jähns:* i. m. 1062. o.
46 *Gerhard Papke:* i. m. 270. o., 274. o.

vagy a felszerelési tárgyakkal történő visszaélésekre. A mustracommissariusok kirendelése és a védelmükre tett intézkedések azt célozták, hogy a csapatokról felvett szemlejegyzékek minél jobban tükrözzék a valós állapotokat.

A katonaság központi ellátó szerveinek kiépítésekor a szemlebiztosi rendszert továbbra is fenntartották, mert ha módosított formában is, de alkalmas volt a különböző kontrollfunkciók ellátására. A XVI. század végére, valamint a XVII. század elejére Európa számos országában a hadellátás különböző területein meglévő párhuzamosságok kiküszöbölésére, valamint központi irányítására létrehozták a főhadbiztosságokat, melyeknek továbbra is fontos alkotórésze maradt a mustramesteri hivatal.[47]

Európai kitekintésünk végére érve elmondhatjuk, hogy a hadügyi „forradalom" eredményeként a szemlék ellenőrző szerepe jelentőssé vált, s egyben a különböző irányító és ellátó szervezetek számára a legtöbb és viszonylag a leghitelesebb adatokat szolgáltatta a katonai egységekről. Így a szemlebiztosok munkája nélkülözhetetlenné vált, hiszen ennek hiányában megbénult volna nemcsak a stratégiai és logisztikai tervezés, hanem a katonaság ellátása is. A történész számára pedig azért különösen fontosak a szemlék eredményeit rögzítő iratanyagok, mert talán belőlük meríthetők a legértékesebb és legmegbízhatóbb információk egy-egy korszak hadseregére vonatkozóan.[48]

Ha nem is a teljesség igényével, de reméljük sikerült felvázolnunk azoknak a folyamatoknak európai kereteit, melyek nyomán kifejlődött a kora újkori hadseregek részletes személyi és anyagi nyilvántartása. A továbbiakban olyan tényeket kívánunk felvillantani, melyek közvetlen befolyást gyakoroltak a Rákóczi-szabadságharc hadseregének belső adminisztrációjára.

A XVI. század első harmadában véglegesen eldőlt, hogy a magyar királyság képtelen feltartóztatni az oszmán hódítást, sőt fokozatosan önmaga is darabjaira hullott. Az ország uralkodó osztályának egy része a Habsburgokkal szövetségben kívánt ellenállni az oszmán nyomásnak, míg a másik csoportosulás az ellenséggel való békés megegyezést részesítette előnyben. Ezért az ország nyugati és északi részei Habsburg fennhatóság alá kerültek, a középső, valamint déli területeken a török volt az úr, míg a keleti részeket a kialakuló erdélyi fejedelemség egyesítette magában. Bár a magyar királyság által kiállított haderő részét képezte a császári hadseregnek, viszonylagos függetlenségét, taktikai és szervezeti sajátosságait sokáig megőrizte, de adminisztrációs mechanizmusában, később pedig szervezeti struktúrájában lassan a császári seregekhez igazodott.[49]

Ezzel szemben az erdélyi fejedelemség önálló haderőre támaszkodhatott, ahol felerősödtek azok a sajátos vonások, amelyek évszázadokon keresztül oly sok dilemma elé állították a Habsburg uralkodókat. Így például, ha területenként eltérő módon is, jelentős szerepet játszottak a katonaság kiállításában és eltartásában a vármegyék

47 Uo. 271. o.

48 Például a pfalzi választófejedelemség területén 1587-ben 19 332 katonát szemléltek meg. A mustra eredménye a következő volt: puskás: 44,6%; alabárdos: 31,9%; lándzsás: 7,8%; „rövid fegyverű": 14,3%; csatakardos: 0,8% Ergebniss der Musterung von 1587 in der Kurpfalz. In: *Helmut Schnitter:* Volk und Landesdefension. Berlin, 1977. 193—194. o. Egy másik szemleeredményünk a harmincéves háború időszakából származik. Ezt annak megállapítására rendelték el, hogy a téli kvártályba menetel előtt megállapítsák a császári lovasság egy kontingensének létszámviszonyait, egészségi állapotát és harcértékét. A Brenburg melletti táborban 1644. október 19-én megtartott mustra alkalmával: 4980 lovas volt harcképes állapotban, 1875 főre rúgott a foglyok és eltűntek száma, 569 fő elesett, a sebesültek száma 202 fő. Csak 1875-en rendelkeztek egészséges lóval, a beteg vagy sebesült lovak száma 680.

Der Kampf um den besten Frieden. Quellen zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges zur Zeit der Friedensverhandlungen vom Westfalen und Ratifizierung des Friedens 1643—1649. (Redaktionsekretär: *Miroslav Toegel:*) Documenta Bohemica Bellum Tricennale Illustrantia Tomus VII. Praha, 1981. 146—147. o.

49 *Nagy László:* „Kuruc életünket megállván csináljuk..." Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Budapest, 1983. 24—29. o. *Uő:* Bocskai István a hadak élén. Budapest, 1981. 192—201. o.

és a nemesi rétegek. A haderőn belül pedig megfigyelhetők az olykor anarchiába hajló, még a „céhes zsoldosság" korából származó „demokratikus" vonások.[50] Ennek ellenére az erdélyi fejedelemség, ha provinciális jelleggel is, az „európai hadügyi forradalom" első vonalában lévő császári haderőt kívánta követni. Nem véletlenül jegyezte meg a kortárs történetíró Szamosközi István: „Ti erdélyiek kezdettől fogva csak egyetlen módon szállottatok szembe az ellenséggel, csak egyetlen módon szoktátok védeni magatokat: nyílt ütközetben, kint a szabad mezőn vertétek vissza az ellenséget, és csak ritkán a megerősített városok oltalma alatt... Városaitokat annál is inkább meg kell erősítenetek, mivel manapság már olyan rendkívüli ágyúfajtákat és lőfegyvereket találtak fel, melyeket a korábbi századokban hírből sem ismertek, és melyek által az emberek élete váratlan pusztításoknak van kitéve".[51]

Az oszmán hódítás másik következménye a magyarországi végvárrendszer kiépülése, mely életre hívott egy viszonylag állandónak tekinthető haderőt. A magyarországi, illetve horvátországi végvárvonal, s a benne lévő 15 000—20 000 fő körül mozgó várkatonaság fenntartása egyaránt hatalmas áldozatokat kívánt a magyar királyságtól és a Habsburg birodalomtól. A bécsi haditanács 1607-ben kelt előterjesztése szerint csupán a végvári katonaság zsoldja évente egymillió-százötvenezer forintra rúgott. Ezen kívül a fegyverzetre, lőszerre, s a várak karbantartására további egymillió forintot kértek a kincstártól.[52] Tehát csak a törökellenes végvárvonal fenntartására éves szinten, a horvátországi várőrségekkel együtt, 2 300 000 forintot kellett volna fordítani. Emellett tetemes összegekbe kerültek a birodalom más területein lévő várőrségek és a mind nagyobb létszámú mozgó haderők.[53] Ha meggondoljuk, hogy a Habsburg uralkodók jövedelmei ebben az időszakban, még a rendkívüli adókkal együtt is, csak 3—4 millió forint között mozogtak, akkor érthető az államapparátus igyekezete a hadikiadások csökkentésére.[54] Ennek ismert és kézenfekvő eszköze a zsold meghatározott összegének nem pénzben, hanem természetben történő kifizetése, nem utolsósorban pedig a központi hadellátás megszervezése és kiépítése. A központi ellátószervek működésének alapja a csapatok szükségleteinek nyilvántartása, anyagi ellátottságának folyamatos ellenőrzése. Mindkét igénynek legjobban a szemlerendszer felelt meg. Természetes folyamat tehát, hogy a haderő belső adminisztrációjában meginduló fejlődés a magyar királyság területén is egybeesett az állandó hadsereg létrejöttével.

Ismereteink szerint hadiszemléket a királyi hadaknál és a várkatonaságnál már a XIV—XV. század folyamán is tartottak.[55]

Nemrégiben egy olyan részletes mustrajegyzéket publikáltak Sopron városának fegyveres erejéről, mely betekintést enged a hadiszemlék vizsgálati körébe. A mustrajegyzéken feltüntették a megszemlélt vitéz nevét, több esetben lakóhelyét, továbbá a birtokában, vagy használatában lévő fegyvereket. Az idézett kimutatás alapján 1532-ben Sopron szabad királyi város 866 fős védőőrséggel rendelkezett, amelynek fegyverzeti ellátottsága a következő képet mutatta:[56]

50 *Nagy László:* A végvári dicsőség nyomában. Budapest, 1978. 81—83. o. *Ő.:* „Kuruc életünket megállván csináljuk"... 215—217. o.

51 *Szamosközi István:* Erdély története (1598—1599, 1603). (Válogatta a bevezetőt és a jegyzeteket írta: *Sinkovics István.*) Budapest, 1981. 438—439. o.

52 *Benda Kálmán:* A magyarországi végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején. In: Magyarországi végvárak a XVI—XVII. században (Tanulmányok) Studia Agriensia 3. Eger, 1983. 54. o.

53 Gutachten der ksl. Hofkammer zu Prag für den ksl. Geheimrat über die Reichstagproposition. Prag, 1607. oktober 8. *Felix Stieve:* Briefe und Acten zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges. 6. Bd. München, 1895. 111—119. o.

54 *R. Várkonyi Ágnes:* A Habsburg abszolutizmus és Magyarország. In: Magyarország keresztútjain... 19. o.

55 *Iványi Béla:* Bártfa szabad királyi város levéltára I. k. 1319—1526. Budapest, 1910. 526. o., 528. o.

56 *Mollay Károly:* Kőszeg 1532. évi ostroma és Sopron. *Soproni Szemle,* 1983/3. sz., 234—235. o.

Vértezet:	7,7%	Disznónyárs:	14,9%	Kézi lőfegyver:	10,0%
Tárcsapajzs:	1,8%	Angolna nyárs:	2,1%	Kard:	1,6%
Alabárd:	18,9%	Számszerij:	7,6%	Kés, balta:	1,6%
Hosszúnyárs:	4,0%	Szakállas puska:	20,2%	Egyéb fegyver:	11,1%
Nyárs:	6,8%				

A szemlék lefolytatását és rendjét az országgyűlési végzésekben, valamint a hadiszabályzatokban rögzítették. Például 1575 nyarán az erdélyi országgyűlés törvénybe iktatta, hogy: „Látván pedig az szükséget és nagyságod kívánságát, esmét azon tizenhat kapuról az lovag mellé egy gyalogot adunk... Ezek tizedesse hadnagya és zászlója, és mindeniknek pássit zöld köntösse legyen, kiket mint lovagot mind gyalogot kétszer az esztendőben az ispánok előtt megmustráljon. És az Ő nagyságok is együtt legyen az nemesség gyalogjával, és az várak darabonti ott mustráljanak meg az mely vármegyében az várak lesznek".[57]

Néhány évvel később, Bethlen Gábor uralkodásának idején, amikor az erdélyi fejedelemség hadseregében tekintélyes létszámú zsoldos, illetve félzsoldos katona szolgált, a fegyverforgatók számának és szükségleteinek rendszeres nyilvántartása az amúgy is szűkös erőforrásokkal rendelkező Erdély számára elengedhetetlen követelmény volt. Már a hadfogadási pátensekben megszabták a vitézek felszerelésének mennyiségi és minőségi követelményeit, s ezek egyben magukban foglalták a mustrák vizsgálódási körét. Ilyen részletes utasítást készítettek 1620 körül Deésy István kapitány számára. Többek között előírták, hogy: „Mind gyalogott lovast is puskával zabjával zekercivel, szerszámal, nevit fel írja, megh tudakozza, megh esketesse, fizetése azeö felsége limitatiója szerint legyen: Lovast penigh is lovva, sisakja, panczéllya, fegyverdereka, huszár nyerge, lanczos fékje, kopiája hegyes töry vagy pallosa megh lévén hasonló képen róla regestromot irra..."[58]

Bár az utóbbi néhány évben számos tanulmány és könyv jelent meg Bethlen Gábor államáról és haderejéről, mégis, a katonaság ellátásáról és annak mechanizmusáról még mindig keveset tudunk. Pedig az állam számára az egyik legnagyobb gondot a hadsereg fenntartása jelentette. Maga Bethlen Gábor, aki „igen martialis fejedelem vala", környezetének úgy nyilatkozott: „hogy csak volna más ki procurálná az hadak fizetését s az derék hadaknak egybenszerzését s újítását, profontolását, egyébiránt az hadviselést minden molestiákkal örömest felvenné és soha honnyában is lakni békességben nem kívánna, hanem hadakozásba töltené egész életét."[59]

Az eddig feltárt adatokból megállapítható, hogy az erdélyi fejedelemség haderőinél rendszeres időközökben megtartották a mustrát, melynek egyaránt nagy jelentőséget tulajdonítottak mind az ellátás, mind a kiképzés szempontjából.[60] Tudomásunk szerint részletes szemlejegyzékek eddig sem Bethlen Gábor, sem I. Rákóczi György korából nem kerültek elő. Csupán olyan mustralisták maradtak fenn, amelyek a katonák nevét, illetve a birtokukban, vagy használatukban lévő lovak számát tartalmazzák. Ilyen listát vettek fel például 1640. augusztus 31-én a Váradon állomásozó lovasok néhány egységéről. A három hadnagyságra osztott csapat 133 főből állt, s állományához 305 ló tartozott.[61]

Az előzőekben már szóltunk arról, hogy a Habsburg-birodalom állandóan fegyverben tartott csapatainál korán kialakult az állandó hadseregekre jellemző belső

57 A kolozsvári országgyűlés határozatai 1575. július 25—augusztus 6. Erdélyi Országgyűlés Emlékek, II. k. 1556—1576. jan. (Szerk.: *Szilágyi Sándor*) Budapest, 1876. 559—560. o.

58 Fejérvárott lakó Deéssy Istvánnak Eö Felsége Capitanninak Instructiója 1620 körül. OL Gyulavári káptalan lt. F 12. Lymbus 4. cs. 23—24. fol.

59 Kemény János önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. (Kiadta: *V. Windisch Éva*) Budapest, 1980. 100. o.

60 *Nagy László:* Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 130—131. o.

61 Regestrum Equitum Varadiensis Anno 1640. 31. aug. OL F. 12. Gyulafehérvári káptalan lt. Lymbus 26. cs 81. fol.

katonai adminisztráció. Ez a gyakorlat néhány évtized alatt kiterjedt a magyar egységekre is. Erről tanúskodik a császári haderőben szolgáló magyar lovasság számára 1616-ban kiadott huszonkilenc pontból álló hadiszabályzat. Ebből tizenegy pont foglalkozott a szemlék lebonyolításával és a harcosok fegyverzetével. Többek között elrendelték: „Az Mustrakor tartozzék mindenik: fegiuerben föl öltözuen, az Mustrán által menny... Ha valaki az mustránac ideien beteg oulna, annak louat fegiuereul eggietemben az mustrán altal uigiek, es mint egessegeben fizetese megh legien rea... Senki sem Nemessek se egiebek közzól mustrakor költsón idegen louat szolgat se fegiuert az Mustrara ne vigien..."[62]

A csapatok belső adminisztrációjáról tanúskodó létszám- és zsoldkimutatások viszonylag nagy számban fellelhetők hazai levéltárainkban. Ám a fegyveres erőt talán legjobban jellemző részletes szemlejegyzékeket elvétve találhatunk. Néhány adatból azonban arra következtethetünk, hogy a katonaság mennyiségi és minőségi tényezőit mégis rendszeresen számon tartották. Erre mutatnak a zsoldjegyzékeken található azon bejegyzések, melyek előírják, hogy a hiánytalan felszerelésű katonák magasabb zsoldot kaptak, mint a „nem annyira szerszámosak".[63] Ennek ellenére általában csupán a katonai egységek létszámát és a lovak számát tartalmazó mustrajegyzékekkel találkoztunk kutatásaink során.[64]

Szintén gyér adatokkal rendelkezünk a Magyarországon harcolt császári csapategységekről is. Például a Caraffa lovas ezred katonáiról felvett mustrajegyzéken külön tartották nyilván a tiszteket, a „Jó köz lovas", a „Rossz készülettel való" katonákat, illetve a legénység azon részét: „Gyalogh az kik estek".[65] Sokkal érdekesebb viszont az a mustrajegyzék, melyet 1685. február 12-én vettek fel a Lőcse városának környékén kvártélyozó, s az előző évben Buda ostromában részt vett hat bajor gyalogezredről. A szemle adatait összefoglaló táblázat arról tájékoztat minket, hogy a hat ezred 6600 fős létszáma az előző évi budai ostrom következtében 93 tisztre és 1322 harcképes katonára apadt. További 407 embert fegyvertelennek találtak. Az összecsapásokban több mint háromezren estek el és 1119 beteget, és 1021 hátramaradottat regisztráltak.[66] Ez a mustrajegyzék alkalmas volt arra, hogy az illetékes szervek időben gondoskodjanak a csapatok veszteségeinek és szükségleteinek pótlásáról, illetve kielégítéséről.

Több más tényező is arra utal, hogy a „hadügyi forradalom" fő áramában haladó Habsburg-birodalomban a XVII. század második felében kialakultak azok a hivatali és gazdasági szervek, melyeket az „új típusú háború" szükségleteinek biztosítása végett hoztak létre. Ezek közé tartozott az Obrist-Proviantamt, az Obrist-Land und Hauszeugamt és Obrist-Mustermeisteramt. A fent említett hivatalok részére rendszeres kimutatások készültek a harcászati egységekről, általában ezredenként. E kimutatások zömét a hadiszemlék és az ún. revíziók alkalmával készítették. Általános, vagy főmustrát két ízben tartottak a főmustramesterek vezetésével. Az elsőt a tavasz beköszöntével, április vagy május havában, a hadjáratok megindulása előtt, a másodikat októberben, illetve novemberben, a csapatok téli kvártélyba vonulásakor. Az állandó létszámingadozások miatt, továbbá az ellátás folyamatosságának érdekében a katonai egységeknél havi revíziókat tartottak a főmustramesteri hivatal commissariusainak közreműködésével.[67] Ilyen módon több fajta összeírás keletkezett,

62 *Gömöry Gusztáv:* Magyar hadi szabályok gyűjteménye. Hadi szabályok a magyar lovasság és a hajdúk számára a harmincz éves háború előtti időszakból. HK 1891. 148—149. o.

63 A katonaság fizetési kvótái 1610 körül. OL E. 196. Archivum Familiae Thurzó 9. cs. Fasc. 37. 31. fol.

64 Ilyen például Bars vármegye lovasainak 1613. október 12-én megtartott szemléje, ahol 50 lovast vettek számba 90 lóval. OL E. 196. Archivum Familiae Thurzó 9. cs. 38. Fasc. 35. fol.

65 Caraffa Vasas Regimentjének Consignatioja Anno 1675. szeptember. OL P. 659. Teleki cs. lt. Missiles 12. cs. Nr. 312. 34. fol.

66 *Winfried Gold:* Das Zeitalter Max Emanuels und die Türkenkriege in Europa 1683—1687. München, 1976. 56. o.

67 Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. I. Serie I. Bd. Wien, 1876. 194—195. o.; 283—285. o.

többek között a Diensttabelle (szolgálati kimutatás), a Monat und Standes Extractusok (havi és állománykimutatások), a Haupttabelle (főtáblázat), valamint a Montirungtabelle (felszerelési kimutatás). A különböző összeírások és kimutatások tartalmazták az alakulatok legfontosabb adatait, a létszámot, a szolgálati beosztást, az újoncok, szolgálatmentesek, betegek, sebesültek, elesettek, illetve az elvezényeltek számát. Mindezen információk figyelembevételével számították ki az alakulatok tényleges, tehát harcba vethető létszámát. A katonák fegyverzetének és felszerelésének hiányosságait általában a „generális mustrák" alkalmával vették számba, s ennek eredményét az ún. „Montirungtabellában" rögzítették. A mustrák, valamint a havi revíziók adatait tartalmazó összesítéseket a megszemlélt egység parancsnoka, illetve a kiküldött mustrabiztos aláírásával hitelesítette, majd azokat a főmustramesteri hivatal intézkedés végett megküldte az udvari Haditanácsnak és az Udvari Kamarának. A harmincéves háborút követően a főmustramesteri hivatalt, vagyis az Obrist-Mustermeisteramtot átszervezték, hatáskörét szinte a hadseregellátás egészére kiterjesztve Generalkommissariat néven funkcionált tovább.[68]

II. Rákóczi Ferenc hadseregében, bár némileg módosított formában, a Habsburg-csapatoknál alkalmazott ellátási kontrollrendszert honosították meg. Köztudott ugyan, hogy a kuruc tisztikar fegyelmi állapota és képzettsége sok kívánnivalót hagyott maga után, de egy jelentős részük, ha nem is volt tanult katona, empirikus ismeretekkel mindenképpen rendelkezett, hiszen zömük a Habsburg-haderőben küzdve harcolta végig a törökellenes visszafoglaló háborút. Emellett a főtiszti kar számos tagja nem csak Zrínyi Miklós hadtudományi munkáit forgatta, hanem ismerte a külhoni hadtudósok munkáit. Bizonyított tény például, hogy a Fejedelem és szűkebb tanácsadó testülete által irányított hadseregszervezés alkalmával felhasználták Georg Andreas Böckler Schola Militaris Moderna című munkáját.[69] A Rákóczi Ferenc által vezetett hadsereg szervezésére és adminisztrációjára a legjelentősebb hatást Zrínyi Miklós munkái gyakorolták. A hadtudomány elméleti alapjainak szélesebb körben való elterjesztése végett 1705-ben Forgách Simon kiadta Zrínyi Miklós „Ne bántsd a magyart" és „Az török áfium ellen való orvosság" című írásait.[70]

Zrínyi saját harci tapasztalatain és külföldi hadtudományi műveken alapuló írásaiban számos alkalommal foglalkozott az ellátással, valamint a kontrollfunkciót betöltő hadiszemlék lebonyolításának problémájával. Szerinte: „Az mustrához nagy vigyázás kívántatik. Mert az pénz az hadak előmenetele ereje és élete. Azért jó készülettel és egy kicsinyé fösvényebben bánni köll a pénzzel... Ez annak okáért kérdés, hogy kellessék az Mustrát legjobban tartani? Úgy, hogy legelseőben is válogatott, emberséges és hüv személyek Commissariusok legyenek, és az mint az hadiállapot kévánnya, egy vagy kettő, azokhoz való vicéjek és író Deákok, elrendelvén eőket bizonyos Compániákra, és bizonyos fizetést is adván nekik... Az Mustra bizonyos napon oly helyen agaltatik [tartatik], az holott nem öszve állanak, és így egyik a másiktul szolgát vagy lovat kölcsön nem kérhetik. E mellett tartoznak számot tartani arra is: úgymint az fegyverre ha mindeniknek vagyoné, akárki legyen is, jó fegyver, és ha felseő ruhája avagy palástya vagyoné, hogy az fegyvert esős üdőben be fedgye: azután másféle hadi eszközökre is, az mellyekkel áshatni vághatni stb. kiki az fizetését maga Capitányától veszi fel."[71]

Kutatásaink eddigi eredményeként elmondhatjuk, hogy a Rákóczi-szabadságharc haderejének belső adminisztrációja döntően a császári katonaságnál használt rend-

68 *Jürg Zimmermann:* Militärverwaltung und Heeresaufbringung in Österreich bis 1806. Frankfurt, 1965. 70. o.
69 Magyarország hadtörténelme. I. k. (Szerk.: *Borus József*) Budapest, 1984. 373. o.
70 Uo. 373. o.
71 Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, 1976. 411—412. o.

szer alapjaira épült fel, hozzáidomulva a magyar királyság gazdasági és társadalmi sajátosságaihoz.

A Rákóczi-szabadságharc forrásait lapozgatva számos adat utal arra, hogy a felkelők zöme még a kezdeti, igen anarchikus állapotok közepette is viszonylag gyorsan katonai egységekbe tömörült. Köztudott, hogy Rákóczi Ferenc hadainak létszáma szinte hetek alatt hatalmas méretűre duzzadt. Midőn a fejedelem 1703. június 14-én magyar földre lépett, a felkelők száma „Ötszáz ember helyett... alig volt kétszáz gyalogos, rossz parasztpuskákkal felfegyverezve velük ötven lovas."[72] Nemsokára megérkezett Bercsényi Miklós gróf mintegy 800 főt számláló lengyel—román—tatár zsoldoscsapattal. Ugyancsak Rákóczihoz csatlakozott a spanyol örökösödési háború rajnai hadszíntereire induló magyar kontingensekből a szökevény Ocskay László és Borbély Balázs vezetésével egy 80—200 főből álló lovascsapat, nem is számítva a megyényi kiterjedésű Rákóczi-uradalmak fegyverviselő parasztságát.[73]

Csáky István gróf például a tiszabecsi átkelést követő napokban már a kurucok alföldi térnyeréséről írt, mivel: „...Somlyai, kálloi, Károly és más helyeken letelepedett katonaság, hajdúság seregestül mennek hozzájuk, lehet már könnyen négy ezerig, hidgye kegyelmed, sokat nem írok."[74] Alig tíz nap elteltével Johann Franz von Penz egri harmincados a budai kamarai adminisztrációnak küldött jelentésében már 13 000 főre becsülte a felkelő csapatok létszámát.[75] Az év végén pedig a császári hadvezetés több mint 34 000 ellenséges katonával számolt.[76]

Egy hadsereg létszámának ilyen gyors, ugrásszerű növekedése szinte automatikusan igényli a hadellátás szerveinek bizonyos szintű kiépítését. A már idézett Csáky István gróf, aki később a kuruc hadellátás egyik irányítója lesz, 1703. július 29-én Szatmár várából keltezett levelében arról tájékoztatta id. Barkóczi István grófot: „...nem tudom az pénzt hol veszi (ti. Rákóczi), de taliter qualiter (úgy-ahogy) már kétszer fizetett hadainak..."[77] Valószínűleg szintén a zsoldfizetéssel kapcsolatos azon értesülés is, mely szerint: „Die 27 Julij Ecsedben mustrája volt Rákóczi hadainak; hány ezerre telnek? — megválik."[78]

Korabeli források tucatjait idézhetnénk annak bizonyítására is, hogy mennyire szedett-vedett, vagy éppen csavargó, bűnöző emberekből állottak a felkelők csapatai. Elég talán idéznünk a fejedelem emlékiratainak azon sorait, ahol úgy vélekedett: „Vezérük Esze Tamás volt, egy paraszt, tarpai jobbágyom, és Kiss Albert, bűneiért körözött tolvaj és gonosztevő. A népesség parancsnokai között csak Móriczot és Horváthot lehet katonának nevezni... A többi a nép alja volt, és rablás közben tanulta meg a hadimesterség elemeit."[79]

Ennek fényében talán még nagyobb figyelmet érdemelnek azok a megállapítások, amelyek másképpen értékelték a fejedelem katonaságát. Az augusztus elején még jobbára várakozó álláspontón lévő kis és középnemesség levelezésében már találkozunk olyan véleménnyel is, hogy Rákóczi „Rendesen vezérli az Hadat, ordinantiát tartat."[80]

Amint az előzőekben láttuk, a felkelő csapatok létszáma napról napra emelkedett, hamarosan hozzá kellett látni a katonaság ellátásának megszervezéséhez és a működtetéséhez szükséges adminisztráció kiépítéséhez. Különösen gyorsan megindult ez a

72 AR. III. o. I. k. 303. o.
73 *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család 1470—1835. III. k. Budapest, 1892. 6. o.
74 Gróf Csáky István Barkóczi Ferencnek, Szatmár, 1703. július 29. Rákóczi Hadserege 1703—1711. (Válogatta: *Bánkúti Imre*) Budapest, 1976. 19. o. (a továbbiakban — *Bánkúti*, R. H.).
75 Johann Franz von Penz jelentése a budai adminisztrációnak, 1703. augusztus 16. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Thaly Gyűjtemény Fol. Hung. 1389/17. 233. fol. (a továbbiakban — OSzK. TGy.).
76 Valószínűleg császári kémjelentés a kuruc ezredek létszámairól 1703 végén. OSzK. TGy. Fol. Hung. 1389/2. köt. 335. fol.
77 Gróf Csáky István levele id. Barkóczi Ferencnek. Szatmár vára, 1703. július 29. *Bánkúti*,R. H. 20. o.
78 Szent-Iványi László levele Jeszenszky Istvánnak és Medveczky Mátyásnak AR. I. o. I. k. 337. o.
79 AR. III. o. REml. 303. o.
80 Dévay Pál levele Dul Mihálynak 1703. augusztus 5. OSzK. TGy. Fol. Hung. 1389/2. 165. fol.

folyamat azokon a területeken, ahol egy-egy erősség körülzárása hosszú időn át jelentős erőket kötött le, s ezek ellátását meghatározott területről kellett biztosítani. Így korántsem véletlen, hogy már 1703. november 9-én kiadják a „Fő Commissarius Uram Projectuma" című iratot, melyben lefektették a katonaság ellátásának, fizetésének és felszerelésének alapelveit. A kapott instrukciók gyakorlatba való átültetésének kezdeteit regisztrálhatjuk a december eleji commissariusi (főcommissariusi) kinevezésekben, illetve az ellátást biztosító szervezetek működését mutató iratokban. Ránk maradt például Gyulai Ferencnek, a Szatmár várát ostromló kuruc hadak főcommissáriusának 1703. december 5-én készített kimutatása. Ennek tanúsága szerint 6250 ember és 3934 ló ellátását kellett biztosítani a korabeli katonai fejadagok alapján. A szükséges élelmiszermennyiséget döntően hat vármegye biztosította.[81]

A meglehetősen szétszórt és hézagos adatokból annyi mindenesetre leszűrhető, hogy Rákóczi hadaiban már a kezdeti időszakban is tartottak mustrákat és létszámellenőrzéseket. A hadiszemlék rendszere, mint a csapatok szükségleteinek és harcértékének ellenőrzésére szolgáló adminisztratív eszköz, a kuruc állami és katonai igazgatással együtt épült ki, s vált rendszeressé. Bár a fejedelmi kancelláriá iratanyaga csak töredékesen maradt az utókorra, de az eredeti jegyzék fennmaradt részéből megállapítható, hogy 1704 elejétől kezdve meglepő rendszerességgel futottak be a különböző ezredek szemle- és létszámjelentései."[82]

A szabadságharc folyamán a mustrák lebonyolítását számos rendelet és utasítás szabályozta, de legátfogóbban az 1707-ben elfogadott és hatályba lépett Regulamentum Universale és a hozzá kapcsolódó Edictum Universale foglalkozott a hadiszemlék kérdéseivel is. Mint a Regulamentum Universale elnevezés is utal rá, e katonai rendelet- és szabályzatgyűjtemény hatálya a kuruc hadsereg egészére kiterjedt, s egyben tartalmazta regularizálásának általános alapelveit. Kidolgozása hosszas fejlődés és szervezőmunka eredménye. Gyakorlatilag a hadsereg minden problémáját felölelő, a katonaság felállításával, beosztásával, felszerelésével, ellátásával és fizetésével foglalkozó szervezési szabályzat.[83] Hét részben ismerteti a fegyveres erő szervezésével és tartásával kapcsolatos teendőket és szabályokat. A mustrák módját, rendjét, a vitézek fegyverrel, lóval és mundérral történő ellátását, valamint a téli kvártélyozás menetét a Regulamentum Universale harmadik és negyedik részében szabályozták. Ennek értelmében az általános katonai szabályzat elrendelte, hogy: „Minden regimentnek esztendő alatt kétszer, úgymint a nyári havak kezdetin májusban, téli havakban pedig novemberben generális mustrája tartassék... Az illyetén mustrákon kívül is minden két holnapban revisiója tartassék minden regimentnek, s azon kívül minden holnapban tartozzék minden régiment a' maga tabelláját commendérozó districtualis generálisának cum specifica declaratione accrescentiae vel decrescentiae status (a létszám növekedésének, vagy apadásának feltüntetésével) megküldeni... minden régiment legalább minden héten a' feljebb írt mustra és revisiókon kívül az effectivus statusról való listát, az az: profunt tabellát, a régiment commendánsának subscriptiója alatt együtt a tisztek portióival a' Commissariátusságnak kiadni;..."[84]

Többfajta forrásanyag, katonai rendeletek, törvények, szabályzatok, hivatali és magánlevelek, s nem utolsósorban a mustrakönyvek, tabellák és létszámkimutatások segítségével rekonstruálni tudjuk a hadiszemlék lebonyolítását, valamint ügymenetét.

A legfontosabb szemle, mely a hadsereg belső életének talán legfőbb eseménye, a tavasszal és ősszel megtartott ún. általános, más szóval a generális mustra volt. Ilyen alkalmakkor került sor az új zászlók átadására, az újoncok eskütételére, s az újonnan

81 Intructionalis Tabella Anno 1703 die 5 Decembris... OSzK. TGy. Fol. Hung. 1389/2. 215. fol.
82 Regestum Quarumdam litterarum... 1706—1710 AR. I. o. I. k. 3—48. o.
83 Regulamentum Universale, Ónod 1707. július 5. RH. 181. o. 221. o. (a továbbiakban — R. U.).
84 Uo. 201—202. o.

kinevezett tisztek declaratiójára, vagyis kihirdetésére. Ekkor hajtották végre az időközben bekövetkezett szervezeti, vagy szervezési változásokat, mint például az ezredek létszámainak arányosítását, a „reductiókat". A generális mustrán általában a legénység, valamint a tiszti állomány személyi adatainak kontrollálása és a felszerelés számbavétele után rendezték a katonák javadalmazását, melyet az esetleges zsoldhátralékokkal együtt rávezettek az ezred mustratabellájára.

A létszámmegállapításokat és a szemléket a mustramesteri hivatal apparátusa bonyolította le. Bár a történelmi és hadtörténelmi kutatás számos területen tisztázta Rákóczi hadseregének szervezetét, létszámviszonyait, taktikáját és stratégiáját, ennek ellenére a haderő belső adminisztrációjáról vajmi keveset tudunk. Alapkutatások hiányában mi is csupán arra vállalkozhatunk, hogy e hadsereg bonyolult adminisztratív struktúrájának fontos elemét alkotó mustramesteri hivatal szervezetének és működésének néhány mozaikját felvillantsuk.

Az előzőekben már utaltunk rá, hogy a hadiszemlék mechanizmusának alapjait a Habsburg-haderő gyakorlatából merítették, de szerepet játszott kialakításában Zrínyi Miklós írásai mellett Georg Andreas Böckler hadtudományi munkája, mely egy teljes fejezeten keresztül foglalkozik a mustrával és a létszám nyilvántartásával.[85] Különösen érdekes azonban egy tévesen II. Rákóczi Ferencnek tulajdonított hadtudományi-politikaelméleti munka, amely nagy teret szentel a hadiszemlékkel kapcsolatos kérdéseknek. Az „Elmélkedés" címet viselő írás minden valószínűség szerint gróf Forgách Simon kuruc tábornok alkotása. A munkában előforduló utalások és adatok arra vallanak, hogy Forgách a szóban forgó művet 1709 végén vagy 1710 első felében írta Munkács várában, ahol ez idő tájt raboskodott.[86] Így az „Elmélkedés" a hadseregszervezés és -tartás elvi alapjainak vizsgálata mellett, hasznosította a folyamatban levő háború tapasztalatait is. A hadiszemlék lefolytatását, illetve az irányító szerepet betöltő „Fő Mustra Mester" feladatait a mű huszonnegyedik pontjában ekképpen summázza: „Ezen fő Mustra mester minden corpusnál egyet úgy minden regimentnél egyet egy egy mustra deákkal; az mennyi compánia vagyon, az kik az regimenteket és compániákat minden héten revideálják, minden hónapban egyszer megmustrálják, az defectusokat felírják, és azokat legelőször az regiment Commendansának megjelentsék. Ezen mustra deákok az regiment mustra mester mellett lesznek, és nem az regimentnél, azért az regimentnél az quartély mesterek és íródeákok tolláltatnak. Ezek ha mi ember, ló, fegyver elveszett, idejét módját sedulissime (serényen) felírják. Minden hónapban egy tabellát csináljon az regiment Mustra mester, aztat az corpus mellett lévő Mustra Mester kezéhez adja be in triplo, hogy egyet a' Commandírozó tisztnek, egyet a' fő Mustra Mesternek küldhessen, és egyet magának tarthasson; — minden fertály esztendőben pedig egy listát kell csinálni az mustrák szerint, azt is in triplo az felyül írt helyekre beadják."[87]

Számos szervezési és hadiszabályzat, különböző rendeletek, s nem utolsósorban maguk a létszám- és szemlekimutatások arról tanúskodnak, hogy a mustrákat lebonyolító hivatali apparátus felépítésében, hatáskörében rendkívül bonyolult szervezetet alkotott. Nemcsak a csapatok harcértékét, a fegyverzetében és felszerelésében mutatkozó hiányosságokat mérték fel, hanem összehangolták az ezredek, a hadicommissariátus és a vármegyék közötti együttműködést a katonaság ellátása terén.

A mustramesteri hivatal kiépülése szerves részét képezte a központi hadseregellátás megteremtését célzó folyamatnak. Ez a tendencia különösen felgyorsult a francia—bajor seregek 1704. augusztus 13-án elszenvedett höchstädti veresége után, szerte-

85 *Georg Andreas Böckler:* Schola Militaris Moderna; oder neuvehrmerte Kriegsschule. Frankfurt am Main, Anno MDCLXXXV. (1685) Classis XIV. Von Musterung und Auszalung der Soldaten.

86 *Thaly Kálmán:* Ghymesi Forgách Simon mint író. Sz 1882. 448. o.

87 Rákóczi Discursusai avagy II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek a' magyar nemzet örökösítését tárgyazó gondolatai. In: Adatok a magyarok történetéhez. (Közölve: *Császár Ferencztől*) Budapesten, MDCCCXLVIII (1848) 28—29. o.

foszlatva a francia—bajor és a kuruc csapatok egyesülésének tervét. Így, közvetlen külföldi katonai segítség híján, II. Rákóczi Ferenc politikai és katonai vezetése számára egyértelművé vált, hogy hosszan tartó háborúra kell berendezkedniük. Azonban a háború eredményes folytatásának alapfeltétele volt egy viszonylag korszerű reguláris haderő megteremtése. Csupán ebben az esetben vehette fel Rákóczi államának hadereje a küzdelmet Európa egyik legjobb hadserege ellen, még akkor is, ha a császári hadvezetés csupán mellékhadszíntérnek tekintette a magyar királyság területét.

A szabadságharc gyors térnyerése hamarosan a katonai irányítás decentralizációját eredményezte. Legelsőnek a Tiszántúlon harcoló csapatok élére neveztek ki önálló katonai vezetőt. Elsőnek Ibrányi László, Thököly Imre volt ezereskapitánya került erre a posztra.[88] Néhány nappal később viszont Sennyei Istvánt bízták meg a tiszántúli hadak vezetésével.[89] Szatmár várának eredménytelen ostroma miatt Sennyeinek is távoznia kellett, s helyébe Budai István tábornokot nevezték ki. A háború elhúzódásának következtében éleződő politikai válság és Budai István erélytelen vezetése arra késztette a fejedelmet, hogy a Tiszántúl egyik legbefolyásosabb főurát, Károlyi Sándor bárót, Szatmár vármegye főispánját „...azon Tiszántúl való föld és praesidium generalatusságára..." emelje.[90]

Erdély köztudottan állam volt a kuruc államon belül. Természetesen az itt harcoló katonai alakulatok önálló parancsnokság alá kerültek. Politikai és katonai értelemben Erdély mindvégig neuralgikus pontja volt a felkelésnek. Ezért nem véletlen, hogy a főparancsnoki poszton sűrűn váltották egymást a fejedelem tábornokai.[91]

A katonai irányítás és adminisztráció területi, s bizonyos értelemben jogi elkülönülése nem volt újkeletű, hiszen a török uralom idején a királyi Magyarország meg nem szállt részeit főkapitányságokra osztották. A fiatal kuruc államban viszont a katonai irányítás és adminisztráció decentralizációja, megfelelő rendeleti és jogi szabályozás híján, rendkívül sok félreértésre, súrlódásra adott alkalmat a vármegyei, a katonai és a kormányzati szervek között. Nem véletlen tehát, hogy 1706 elején a Miskolcra összehívott fejedelmi tanácsülésen részletesen megtárgyalták a főkapitányságok felállításának módozatait. Károlyi Sándor feljegyzései szerint: „...hogy az ország conserváltassék, erigáltassanak per districtus regni generálisok, az kiknek statiójok az Vágon túl és innet való földön Újvár, az kassai helyében Eger, Tiszán túl Várad, Dunán túl..."[92] A végleges rendeletet Bercsényi Miklós dolgozta ki, amely „Sistema totius Militiae" címmel, a fejedelem néhány módosító javaslatával kiegészítve, 1706. július 16-án lépett érvénybe.[93]

Bár az ónodi országgyűlésen elfogadott általános katonai szabályzat csak három generálisságot említ — Kassai, Újvári (Érsekújvári), Dunántúli — de a valóságban öt főkapitányságot állítottak fel, nem számítva a különálló Erdélyt. Így önálló districtus működött a Tiszántúlon és a Duna—Tisza közén.[94]

Mindegyik katonai kerület élére vezénylő tábornokot állítottak. Személyükben nem csak a generálisságok parancsnokai voltak, hanem döntési és végrehajtói hatalmuk volt gazdasági és jogi ügyekben is. Többségükben olyan tábornokok kerültek ezen posztokra, akik, mint nagybirtokosok, megfelelő politikai és gazdasági súllyal bírtak az igazgatásuk alá rendelt területen. Jellemző képviselője ennek Károlyi Sán-

88 Rákóczi Szabolcs vármegyéhez. Vetési tábor, 1703. augusztus 25. Történelmi Tár, 1909. 147. o.
89 Rákóczi pátense. Vetés, 1703. augusztus 29. AR .I. o. I. k. 128. o.
90 Rákóczi Budai Istvánnak. Miskolc, 1704. február 14. AR. I. o. I. k. 73. o. és Rákóczi Károlyihoz, Léva melletti tábor, 1705. január 2. K. L. V. k. 165. o.
91 Erdély legelőször Sennyei István tiszántúli főgenerális alá tartozott. Rákóczi térnyerésével önálló főparancsnok került az erdélyben harcoló csapatok élére. 1703. november 30-án Orosz Pál, 1704. január 28-án Torockai István, 1704. áprilisában Pekri Lőrinc, 1704 decemberétől pedig Forgách Simon került erre a posztra.
92 Károlyi Sándor feljegyzései a miskolczi tárgyalásokról és némely aztán lett dolgokról. 1706. január 30—február 18-ig. K. L. V. k. 388. o.
93 *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család 1470—1835. III. k. 1703—1706. Budapest, 1892. 709—710. o.
94 R. U. *Bánkúti*, RH. 194. o.

dor, hiszen mint Szatmár vármegye főispánja, s egyben a Tiszántúl egyik legnagyobb birtokosa került a tiszántúli generálisság élére. A dunántúli főkapitány Esterházy Antal lett, Komárom vármegye főispánja, akinek hatalmas birtokai behálózták szinte az egész Dunántúlt.[95]

Mindegyik generálisságban a főkapitány mellett egy tábornoki törzs, az ún. „General Staab" működött, intézve a districtushoz tartozó csapatok kiegészítésével, felszerelésével és ellátásával kapcsolatos ügyeket. Bár e tábornoki törzsek felépítésének és működésének elemzése külön tanulmányt igényel, de vázlatos ismertetése fontos, mivel innen irányították a katonaság szemléit is.

Ismeretes Forgách Simon haderejének egy datálatlan, de 1706 októbere előtt keletkezett ellátási tervezete. Ebben részletesen kidolgozták a tábornoki és ezredtörzsek felépítését. A sereg General Staabjában megtaláljuk a hadvezetés és -ellátás különböző posztjait. Így a zsoldosztást egy fizetőmester, a mustramesteri funkciót a „Supremus Commissarius Bellicus" végezte. Az élelmezésért és szállításért a fő- és alélésmesterek („Supremus Profont Magister, Inferior Profont Magister"), s a főszekérmester („Supremus Currum Magister") felelt. Emellett megtaláljuk a törzs állományában a Hadicommissariatusság és a vármegyék összekötő tisztjeit („Officialis pertinens ad Commissariat, Bellicum", „Portarum Magister").[96]

A Regulamentum Universale rendelkezéseinek értelmében a generálisságok corpusainak törzséhez két mezei generális, vagy táboros kapitány, a generál auditor helytartója, vagy hadibíró, s egy tábori cirkáló mester tartozott. A hadtápmunkát egy districtualis fizetőmester és ennek subalternusa, a ruházó commissarius beosztottja, két districtualis mustramester, valamint a Hadi Commissariatus által kinevezett ún. mezei commissariusok végezték. Ezeken kívül a vezénylő tábornokok mellé két adjutánst rendeltek, s az adminisztráció zökkenőmentes lebonyolítását a kancellisták, valamint a tábori postamester végezte.[97]

Ám, mint ez lenni szokott, e tervezetek a gyakorlatban másképpen valósultak meg. Jól példázza ezt a Károlyi Sándor „General Staab"-járól, 1708 májusában felvett szemlejegyzék. Ebben a hatáskörükbe tartozó csapatok ügyeit a főhadbíró, két hadsegéd, a tábori strázsa- s postamester végezte. A hadtápellátásért pedig a kerületi ruházó és fegyveresítő commissarius egy beosztottja, egy-egy kerületi fizető, szekér- és mustramester, valamint a qvártélymester volt a felelős.[98]

Világosan látható, hogy a tábornoki törzsek felépítése kisebb-nagyobb mértékben eltért egymástól. Rákóczi hadserege nem bővelkedett a hadtápmunkához értő tisztekben. Ezért bizonyos beosztásokat összevontak, másokat a Hadi Commissariatusság embereivel töltöttek fel. Természetesen e sajátosság éreztette hatását a szemlebiztosi hivatal struktúrájában és feladatkörében is.

Vizsgálódásainkat tovább nehezíti az a körülmény, hogy a mustramesteri hivatalon belül, de általában a hadellátás egyéb területein is, a különböző tisztségek használatában teljes zűrzavar uralkodott. Sokszor maguk e tisztségek viselői sem tudtak saját hivatali titulusukban kiigazodni. Eklatáns példa erre Erős Gábor esete. Nevével az 1708 májusi generális mustra alkalmával „Districtualis Lustrae Magister"-ként találkozhatunk. Viszont Erős Gábor már 1706 elejétől az esetek döntő többségében mint főmustramester írta alá a szemlékkel kapcsolatos iratokat.[99] A helyzet fonák-

95 Hasonló helyzetben volt Forgách Simon is, aki elfogatásáig a kassai generálisság élén állt. Egyben Borsod vármegye főispánja is volt, s birtokainak egy jelentős része a főkapitányság területén feküdt. Erre nézve l. *Bártfai Szabó László:* A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom, 1910. 510—530. o.

96 Tabella sub Commando Excellmi Dni Dni Comitis Simonis Forgacs... *Thaly Kálmán:* Történelmi kalászok 1603—1711. Pest, 1862. 228—229. o.

97 R. U. *Bánkúti*, R. H. 194—195. o.

98 Erős Gábor főmustramester tabellája Károlyi Sándor general staabjáról OL Filmtár. P. 396. Károlyi lt. Mustrakönyvek, 14. 289. doboz.

99 OL RSzlt. Katonai iratok. G. 28. V. 20. 91—92. fol.

sága abban rejlett, hogy a főmustramester rangban és javadalmazásban a kerületi mustramester felett állt.[100]

A szemlemesteri hivatal alá és fölérendeltségi viszonyaiba némi bepillantást enged, a már idézett „Elmélkedés" című hadtudományi munka. A mű vonatkozó fejezete a szemlélő apparátus fejeként a „fő Mustra mester"-t említi. Alája rendelték „az corpus mellett lévő Mustra mester"-t, akinek „az regiment Mustra mester" tartozott engedelmességgel.[101]

Ha figyelembe vesszük a különböző hadiszabályzatokat, rendeleteket és a szemlebiztosok iratanyagait, talán nem járunk messze az igazságtól, mikor megállapítjuk, hogy a mustramesteri hivatal nem alkotott merev szervezeti rendszert, szinte területenként változott felépítése, feladat- és hatásköre.

Az adminisztratív apparátus élén általában egy fő-, vagy districtualis mustramester állt. Közvetlenül a generálisság főkapitányától függtek, s tőle, vagy helyettesétől, az alkapitánytól kapták utasításaikat. Feladatkörük igen sokrétű volt, az ezredek szemleeredményeinek összesítésétől, vagyis az universalis tabella elkészítésétől a hadellátás apró-cseprő ügyeinek intézésig terjedt. A katonaságról készített kimutatásokat megküldték a Hadi Commissariátusnak, a fejedelmi kancelláriának, továbbá a „commandérozó districtualis generálisának".[102] Tárgyaltak a General Staab mellé rendelt vármegyei tisztekkel a hadfogadással, a ruházat, fegyverzet pótlásával továbbá a csapatok élelmezésével kapcsolatos kérdésekről.

A szemlebiztosok hivatalnoki karának legnépesebb csoportját a mustracommissariusok és írnokok alkották. Zömmel reájuk hárult a katonaság megszemlélése, a velük kapcsolatos adminisztratív munkák elvégzése. Az előzőekben már említett létszámhiány következtében az egyes reszortfeladatok nem különültek el egymástól. Egyik levelében Bercsényi arról panaszkodik a fejedelemnek, hogy nem tudja a csapatok egy részét kifizetni, mivel„... mustráló commissarius több kettőnél körülöttem nem lévén...", mással pedig nem szemléztet:„... mert úgyis a substitutus commissarius csak confusiót csinálna."[103] Ezért sok esetben maguk a fő- vagy kerületi szemlemesterek ugyanúgy megmustrálták a vitézeket, mint bármelyik beosztottjuk.[104]

Bizalmi állásról lévén szó, a mustramesteri hivatal megszervezésekor megfelelő tisztviselői kar kiválasztásáról kellett gondoskodni. A mustramesterségre jelölt személynek rendelkeznie kellett bizonyos fokú műveltséggel, hiszen az ügymenet megkívánta az írás, olvasás, számolás ismeretét, de jártasnak kellett lennie jogi ügyekben is. Szolgálatának kezdetekor megeskettették, hogy „...az Nemes Ország Regulamentumában letett mód szerént, az mustramesterségbéli hivatalban híven és szorgalmatosan eljárok és minden névvel nevezendő respectust, adományt, ajándékot, atyafiságot, félelmet, gyűlölséget kedvezést és szégyent félretéve — se tisztnek se közszemélynek nem kedvezek."[105]

Megfelelő alapkutatások híján rendkívül keveset tudunk a mustramesteri posztokon tevékenykedő személyekről. Néhányuknak vázlatosan ismerjük pályáját de többségüknek inkább a nevét ismerjük csupán.

Erős Gábor, a tiszántúli hadak főmustramestere, Szatmár megyei birtokos család sarja. Valószínűleg Károlyi Sándor familiárisa lehetett. Eddigi adataink szerint 1694-ben tűnik fel. A Rákóczi-szabadságharc első éveiben a hadellátás területén tevékenykedett. Egy 1705-ben készült Szatmár vármegyei nemesi összeírás kerületi alcommis-

100 R. U. *Bánkúti*, R. H. 185. o.
101 Rákóczy Discursusai... 28—29. o.
102 R. U. *Bánkúti*, R. H. 202. o.
103 Bercsényi Miklós Rákóczinak, Nagyszombat, 1706. július 4. AR. I. o. V. k. 144. o.
104 Példa erre Erős Gábor főmustramester 1708. április 3-án Szatmárról Károlyi Sándorhoz intézett levele. Ebben részletesen leírja az általa vezetett mustrát. *Gottreich László:* Adatok a kuruc hadsereg belső életéből. HK 1955/3—4. 224—226. o.
105 Hadi szemlemester esküje. Gróf Eszterházy Antal kuruc generális tábori könyve. (1706—1709). Kiadta: *Thaly Kálmán*. Budapest, 1901. 273. o.

sariusként említi.[106] Tiszántúli főmustramesterként 1706 februárjában-márciusában találkozunk vele először. Posztját egészen a szatmári békekötésig megőrizte. Később, 1732—34 között, szatmári alszolgabíró és a megye ügyvéde.[107]

Fodor László szintén birtokos nemesi családból származott. A dunántúli protestáns rendek Bercsényihez küldött egyik követe 1704 márciusában. Egy évvel később már főmustramesterként tevékenykedik, később a fejedelem ezereskapitánnyá nevezte ki, 1709-ben brigadéros. Ugyanez év augusztusában császári fogságba esett. Győrött 1710. január 18-án kivégezték, megtorlásul Ocskai László lefejezéséért.[108]

Palásthy Ádám ugyancsak dunántúli birtokos nemes. Bercsényi Miklóstól 1704 elején, mint főstrázsamester, hadgyűjtő pátenst nyert. Négy évvel később, 1708 májusában Korviny (Corviny) Jánostól vette át a dunántúli generálisság főmustramesteri hivatalát.[109]

Korviny János főszemlemester 1706 közepén került ebbe a beosztásba. Származásáról és életéről egyelőre nincsenek közelebbi adataink. Az eddig felszínre került adatmorzsák valószínűsítik, hogy alakját Bercsényi Miklós környezetében kell keresnünk.[110]

Számos mustrabiztosnak csak a nevét ismerjük. Az újvári, a kassai és a Duna—Tisza közi districtusok területén több mustrabiztos is működött, mint Horváth Sámuel, Lehrer Ferenc és Wipacher Sámuel. Forgách Simon csapatainak „Supremus Bellicus et Mustrae Commissar"-jaként Leopold Wilhelm Hochlan nevével találkozunk. A különböző reszortfeladatokkal megbízott hadbiztosok között ott találjuk Csala Sándort, aki provincialis vicecommissariusként folytatott le szemléket.[111]

Bár fenti adataink a kutatás jelenlegi fázisában még nagyon töredékesek, de annyi már ezekből is világos, hogy a mustrabiztosok, a hadellátás egyéb területein működő személyekhez hasonlóan, zömmel a nemesség soraiból származtak. Egyesek hivatásos katonaként, mások a vármegyék hivatali apparátusából kerültek ezekbe a beosztásokba. Néhányuk minden jel szerint a városi polgárságból származott, vagy — idegen etnikumú lévén — zsoldosként állt a honi katonai adminisztráció szolgálatába.

Az előzőekben már utaltunk arra, hogy a mustramesterek feladatköre valójában szerves része volt a hadtápmunkának. Így a szemlebiztosi apparátus a katonai egységek egészségi és anyagi állapotának felmérésén túl részt vett az ellátás lebonyolításában is. Korviny Jánost, aki az ónodi országgyűlés ideje alatt Esterházy Antal környezetében tartózkodott, felettese hamarosan visszaküldte a Dunántúlra, „...Hogy penig mostis szinte üresen ne járon... viszen által tiszt uraimék számára bizonyos vég posztókat, karmazsínokat és kordományokat..."[112] Hasonló feladatokat végzett Erős Gábor tiszántúli főmustramester is. Például 1705 novemberének első napjaiban 700 „kenyeret" süttetett Károlyi Sándor ezredeinek, s egyben intézkedett a só elszállításáról és a szekerek összegyűjtésének ügyében. Egy másik alkalommal „...1100 kenyeret és hat vágókat..." (ti. vágómarhákat) küldetett a táborba, s a következő napra „...Az profont háznál sült kenyeret penig két ezerig valót..." ígért.[113]

Ilyen vagy ehhez hasonló adatokat tucatszámra idézhetnénk, mivel a szemlebiztosok tevékenysége átfogta a hadellátás szinte valamennyi területét. Létrehozták ugyan

106 Series Dominorum Nobilium Inclyti Commitatus Szattmariensis Juranuntam Klt. Acta Publica HL. Filmtár. 75. doboz.

107 *Szirmay Antal:* Szathmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmértetése. I. rész. Buda, 1809. 134. o.

108 Életrajzára nézve l. Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1710. (Kiadta: *Esze Tamás*) Budapest, 1955. 506. o.

109 Az 1704-ben Bercsényitől pátensleveleket nyert tisztek névsora OL RSzlt. G. 16. I. 2. D. 300. fol. Esterházy Antal parancsa 1708. május 5. *Thaly:* Gróf Eszterházy Antal tábori könyve... 695. o.

110 Uo. 5. o., 17. o., Bercsényi Miklós rendelete Esterházy Antalnak. 1706 közepe, AR. I. o. X. k. 18. o.

111 *Thaly:* Tényleges létszámok... HK 1891; Ordódi karabélyos ezredének mustrája, 1709. július 4. T. Gy., 1709. 121. fol. HL Filmtár 65. doboz, Deák Ferenc regimentjének mustrája 1707. május 22. OL RS7. lt. V. 2. A—C 57. cs. 145—146 fol.; *Thaly:* Történelmi Kalászok... 228. o.; Sőtér Tamás ezredének mustrája 1708. július OL RSzlt. G. 28 V. 2. A—C 75. cs. 169. fol.

112 Esterházy Antal utasítása a dunántúli ezredeseknek 1707. május. *Thaly:* Gróf Eszterházy Antal tábori könyve... 17. o.

113 Erős Gábor Nagybánya városának. Szatmár, 1705. november 8. OL Filmtár Nagybánya város lt. 8023. doboz; Erős Gábor Károlyi Sándornak, Szatmár, 1706. augusztus 23. OL Klt. P. 396. Acta Publica 1706 Aug. Fasc. 3. C. 17

1705 elején a Hadi Commissariatust, de a Csáky István vezette központi ellátó szervezet sohasem vált a hadtápmunka egészét irányító és szervező hivatallá.[114]

Kutatásaink jelenlegi állásánál úgy tűnik, hogy a gyakorlatban a Hadi Commissariatus a partikuláris katonai adminisztrációt kiegészítve működött, a vármegyék, az ezredek és brigádák hasonló munkát végző apparátusaival együtt. Azt természetesen csak a további kutatások dönthetik el, hogy eme szerteágazó struktúrán belül adott időszakban mely elemek a dominánsak? Sőt azon érdekes kérdést is, hogy milyen módon érvényesült a fejedelmi abszolutisztikus akarat a rendi és a kialakuló partikuláris katonai hatalom érdekviszonyai között, főleg az után, amikor minden téren a diktatórikus jelleg kerül előtérbe?

A mustramesteri hivatal feladatkörének és működésének áttekintése után tanulságos felidéznünk a hadiszemlék lefolyását. Ezekről a legplasztikusabb képet a generális mustrák aktusának felelevenítésével kaphatjuk.

Az évtizedek során kialakult szokásoknak megfelelően a szemléket lakott helyektől távol, általában a „mezőkben" tartották. Itt sorakozott fel zárt rendben, századonként, a szemlére kijelölt ezred. A szemlék adminisztratív ügyeinek intézését a mustramesteri hivatal tagjai, a mustracommissariusok és írnokok végezték. Sokszor még a mustrák megkezdése előtt a mustra-, vagy hadbiztosok az ezred kijelölt megbízottainak jelenlétében kivizsgálták az előfordult kihágásokat és egyéb panaszokat. Ezeket a legközelebbi elszámolás alkalmával egyenlítették ki. Erről az illető egység generálisának tettek jelentést, és az okozott kárt a felelős személyek zsoldjából levonták.[115]

Az ezredek törzseiből általában a szállásmester, a profontmester, és az ezred furírja (írnoka) segédkezett a mustramesterek mellett. Miután a csapatok közvetlen ellátásának terhét a vármegyék viselték, állandó viták és súrlódások adódtak a katonai adminisztráció tagjai között. Éppen ezért az általános katonai szabályzatban is rögzítették, hogy „...generális mustrának alkalmatosságával mindenek jól megvizsgáltassanak, jelenlétében az nemes vármegye két deputatusának a' mustrán, a' melly nemes vármegyékből exurgált regimentek mustrája lészen; azért incumbálni fog a' commandérozó generálisának idején értésére adni a nemes vármegyéknek, melly időtájban vétődnek elő a generális mustrák;"[116]

A szemlére felsorakozott katonaság előtt általában egy sátrat állítottak fel. Itt foglaltak helyet a mustrát végző, irányító és ellenőrző személyek. Régi hagyomány volt, hogy olykor a sátor elé lándzsákból egy kaput készítettek. Ennek szimbolikus jelentősége abban állt, hogy aki megfelelt a mustrán, átmehetett alatta, ellenkező esetben viszont nem. Így mintegy bezáródott előtte a katonáskodás ajtaja, legalábbis egy időre.[117]

A vitézeket századonként vették számba. Egy-egy generális mustra a mindenre kiterjedő vizsgálat miatt sokszor több napig is eltartott. Például Pekry Lőrinc lovas ezredének szemléje „...Somkúton 16 praeteritis usque ad 17 inclusive késő estig tartott..."[118]

Minden ezredről mustrakönyvet fektettek fel, melynek első lapján feltüntették az ezredtörzs névsorát a rendfokozatok és beosztások megnevezésével. Ezt illusztrálja az alábbi néhány ezredtörzs-névsorai is.

114 *Bánkúti Imre:* Hadtápellátás és hadtápszervezet Rákóczi hadseregében. In: R. Tan. 177. o.
115 *Markó Árpád — Tóth Gyula:* A Rákóczi szabadságharc legfontosabb hadiszabályzatai. HK 1954/3—4. 170. o.
116 R. U. Bánkúti, R. H. 202. o.
117 *Újhelyi Péter:* Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657—1780). Budapest, 1917. 21. o.
118 Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1708. április 3. *Gottreich:* i. m. HK 1955/3—4. 225. o.

„Tekintetes Brigadéros és Colonellus Palocsai György Nemes Lovas Regimentje. (1708 május)[119]

Fő Colonellus:	Palocsai György	Annonae et Currum Magister:	Dessöfi János
Vice Colonellus:	Halász Péter	Borbély:	Vacat
Fő Strása Mester:	Pápai Ferenc	Réz Dobos:	Dobos Mihály
Qvartély Mester:	Vacat	Profus:	Kis Mihály"
Auditor et Secretarius:	Nemesi János		
Kaplan:	Vacat		
Adjutant:	Albesi Balás		

„Nemzetes Vitézlő Bik László mezei lovas regimentje (1708 május)[120]

Fő Colonellus:	Bik László	Adjutant:	Nagy János
Vice Colonellus:	Szöke Mihály	Profont és Szekér Mester:	Megyesi Ferenc
Fő Strása Mester:	Debreceni István		
Qvártély Mester:	Erdődi Péter	Réz Dobos:	Dobos János
Auditor et Secretarius:	Görgei Márton	Borbély:	Vacat
Kaplan:	Nádudvari Mihály	Profusz:	Vacat"

„Nemzetes Vitézlő Almási Márton gyalog regimentje (1708 május)[121]

Fő Colonellus:	Almási Márton	Káplán:	Vacat
Vice Colonellus:	Haris Sámuel	Auditor:	Aczél Tamás
Fő Strása Mester:	Szekeres István	Adjutant:	Musai Mihály
Qvártély Mester:	Sebes János	Borbély:	Borbély János"

Miután az ezredtörzs listáját így elkészítették, az egyes századokat vették számba. A századtörzs gyalogosok esetében egy-egy főhadnagyból, vicehadnagyból, zászlótartóból, strázsamesterből, furirból és a dobosból állt. Lovas századoknál ez kiegészült egy kováccsal, a dobos helyett pedig sípos adta a harci jeleket. Gyakorta a gyalogos és lovas századokhoz beosztottak egy-egy borbélyt a sebesültek ellátásának érdekében.

A szemléket már a Regulamentum Universale törvénybe iktatása előtt is külön utasítások szabályozták. Az egyik legátfogóbb ilyen rendeletet 1705. december 19-én adta ki Bercsényi Miklós kancelláriája, „Nemzetes Vitézlő Horváth Sámuel Hadi Mustramester Uram" számára.[122] Károlyi Sándor fogalmazványai között ugyancsak fennmaradt egy tudomásunk szerint még publikálatlan szemleutasítás.[123] E rendeletekből és utasításokból, s nem utolsó sorban a ránk maradt mustrakönyvekből, rekonstruálni tudjuk azt is, hogy a mustrabiztosok milyen kérdéseket tettek fel a megszemlélendő katonáknak.

Először a vitézek vezeték- és keresztneve után érdeklődtek, majd a következő kérdéseket tették fel: „Hány esztendős? Micsoda nemzetből való? Melyik vármegyéből való? Melyik városból vagy faluból való? Micsoda helyen született? Házas-é? Kedvébül jött-e a regimentbe? Nem az ellenség közül szökött-e? Nem rabságbul állott-e? Az előtt melyik regimentben lakott, vagy micsoda szolgálatban volt? Miolta van ezen nemes regimentbe? Ha soldos, kié? Melyik N. Vármegye belié? Melyik város vagy falu Belié? Alkalmatos-e a szolgálatra?". Zsoldos katonák eseté-

119 Palocsai György lovas regimentjének mustrája, 1708 május. OL Filmtár Klt. P. 396. AR. Series III. 13.284. doboz.
120 Bik László mezei lovas regimentjének mustrája, 1708 május. OL Filmtár Klt. P. 396. AR. Series III. 13.284. doboz.
121 Almási Márton gyalog regimentjének mustrája. 1708 május. OL Filmtár Klt. P. 396. AR. Series III. 13.284. doboz.
122 Bercsényi Miklós utasítása Horváth Sámuel Hadi Mustramesternek. Nagyszombat, 1705. december 19. AR. I. o. IV. k. 29—32. o.
123 Károlyi Sándor dátum nélküli fogalmazványa Acta Replica OL Filmtár 23. 776. doboz.

ben még azt is tudni kívánták, hogy: „Micsoda és mennyi füzetést vött beállásért? Hány hóra való füzetést? Hány forintjával?"[124]

Károlyi Sándor említett utasítástervezetében megfogalmazta, hogy „Minden Hadnagj hiti szerént mutassa ki ujjal katonájat, Melyik seregtartó és nem kóborló, melyik az ki ritkán van ben... Melyik Ezerbül vagy Companiabul ki és hol esett Rabbá, mennyi ideje, hol Rab miként esett azzá, mennyi és ki holt meg fegyver által az haza szolgálattyaban... Az absenseket, akar mi uton módon legjen, neve mellé notaltassék..."[125] Ezért a mustrakönyvekben gyakorta találkozunk az ilyen vagy ehhez hasonló állapotokat jelölő bejegyzésekkel a katonák neve mellett. A bejegyzések között a leggyakoribban például a beteg, beteg itt, vagy a táborban, beteg otthon, otthon hever, sebes, sebes itt, sebes otthon, elholt, elesett, levágták, absens, rab, rabbá lett, labanc földön maradt, elszökött, elbudosott, kóborol, labanccá lett. Ezeket a változásokat nemcsak a generális mustra alkalmával, hanem a kéthavonta tartott ún. „revisio" alkalmával készített profonttabelláknál szintén számba vették.

Külön utasítás intézkedett a portális katonák összeírásának módjáról, hiszen a portális zsoldosok szerepe egyre jelentősebbé vált. Erről tanúskodik „Az tekintetes Nemes Szabolcs vármegyének Qantuma után Obvenialt Hajdukk Collectiojak Registruma" című, valószínűleg a szemlékhez készített utasítás. Ez részletesen tartartalmazza azon kérdéseket, melyet a vizsgálandó személynek feltettek. Számon tartották még a katona családtagjait, a fiúgyermekek életkorát, de tájékozódtak az illető társadalmi állapotáról is.[126]

A katonák személyi adatainak felvétele után számbavették és megvizsgálták felszerelésüket és fegyverzetüket. Lényegében a generális mustrakor készített számvetés képezte az alapját az ezredek anyagi utánpótlásának. A Rákóczi korabeli haderő katonaságának felszerelése alapvetően három módon történt. Kezdetben a katonák maguk gondoskodtak a szükséges felszerelésről, mely tág teret nyújtott a rekvirálások mellett a különböző visszaélésekre. Később egyre jobban támaszkodtak a vármegyei szervezetre. A hiányzó fegyverzetet és ruházatot a mustrabiztosok jelentései alapján összesítették, s kivetették a megyékre. A visszaélések megakadályozására pedig az általános hadiszabályzatban elrendelték: „Hogy penig az ollyatén nemes vármegyék által a hadak számára előállított lovak és megszerzett fegyverek el ne cserélődjenek vagy el ne adattassanak, azok iránt való computus is jobb móddal meglehessen; azon generális mustra alkalmatosságával... a' nemes vármegyék deputatusi jelenlétében, mind a' lovakat, úgy a' fegyvert is a' kiadandó jeggyel megbélyegeztetni szükséges, melly szerént a második generális mustrán tartoznak mindezekről számot adni."[127]

Tudjuk, a szabadságharc alatt mindinkább túlsúlyba kerülő portális zsoldosok felszerelését vagy a vármegye, vagy az őket kiállító magánszemélyek, nemesek, parasztok és városi polgárok finanszírozták. Természetesen nagy számban akadtak olyanok is, főleg a hivatásos katonáskodással foglalkozók soraiból, akik saját felszerelésükkel állottak Rákóczi zászlaja alá.

Miután a felszerelés nagyobb hányadát központilag biztosították, a kuruc államgépezet alapvető érdeke volt a ruházat és fegyverzet számontartása. Nem véletlenül javasolják a fejedelem gazdasági tanácsadói azt is, hogy ne „...az tisztek kezében adják az ezer vagy sereg pénzét, hanem maga a comimssarius az mustra liszta szerint tisztek jelenlétében fizetne az seregekben lévő tiszteknek és gregariusoknak, quiten-

124 Bercsényi Miklós utasítása Horváth Sámuelnek, Nagyszombat, 1705. december 19. AR. I. o. IV. k. 29. o.
125 Károlyi Sándor dátum nélküli fogalmazványa Acta Replica OL Filmtár 23. 776. doboz.
126 Táblázat a portális zsoldosok összeírásához P. 396 Klt. OL ft. 23. 776. doboz.
127 R. U. *Bánkúti*, R. H. 203. o.

tiáját vévén fizetések modalitásárul nem csak az seregek hadnagyától, hanem az ezeres kapitánytul."[128]

A generális mustrák alkalmával a katonák fegyvereit és ruházati darabjait nyilvántartásba vették, mégpedig oly formán, hogy feljegyezték a felszerelési tárgyakról illetőségüket. „Magáé vagj a Comiss (ariatusé)... Joé, Rosszé". Megkülönböztették például az ország lovait vagy fegyvereit, és a saját költségen szerzett felszerelést. Amennyiben az ország fegyvereiben és felszerelésében kár keletkezett, azt levonták a katona zsoldösszegéből.

A kész mustrakönyveket és tabellákat a mustrabiztosok, az érintett vármegyék küldöttei és a katonai parancsnokok kézjegyükkel és pecséteikkel hitelesítették, majd a főmustramester elé terjesztették, aki ún. „universalis tabellát" készített a hatáskörébe tartozó katonákról, ahol egyaránt feltüntették a recruta és remonda szükségleteket. Végül ennek az összesítésnek egy-egy példányát megküldték a fejedelmi kancelláriának, a Hadi Comissariatusnak és a katonai districtusok parancsnokainak.

Mint azt már az előzőekben kifejtettük, a mustrakönyvek adataiból viszonylag hű képet nyerhetünk a Rákóczi-szabadságharc hadseregére vonatkozóan. Természetesen a szemlék adatait kellő forráskritikával kell kezelnünk, hiszen a mustrákat rengeteg visszaélés kísérte. Elég talán utalnunk arra a bevett gyakorlatra, hogy a katonai egységek parancsnokai a valóságosnál több embert jelentettek, s az így jelentkező zsold és élelmiszertöbbletet eltulajdonították.

Tanulmányunk szűkre szabott keretei között a szemlék gazdag adathalmazából a katonaság területi és etnikai összetételét reprezentáló adatsorokat értékeljük először, majd részletesen elemezzük a csapatok felszereltségi mutatóit.

Vizsgálódásaink alapját a Károlyi Sándor parancsnoksága alá tartozó katonaság egy 1707-ből származó, de közelebbről nem datált összeírása képezi.[129]

A 138-139. oldalon lévő táblázatból megállapíthatjuk, hogy a tizenkét tiszántúli lovasezred legénységének döntő többségét, mintegy 61,6%-át öt vármegye, Szabolcs, Szatmár, Bihar, Kraszna és Közép-Szolnok állította ki. A gyalogezredek esetében Szabolcs, Szatmár és Bihar megyék szerepe, 58,2%-os részesedésükkel, szintén meghatározó, de számottevő Ugocsa, Bereg és Mármaros megyék súlya is, mely elérte a 23,5%-ot. Így elmondható, hogy a gyalogság kiegészítése területileg koncentrálódott, hiszen a 3645 ember több mint háromnegyed része hat megyéből származott. Adataink arra engednek következtetni, hogy a gyalogosok döntő zöme ezen megyék hegyes-dombos vidékeiről került ki. Ennek fő okát abban látjuk, hogy e területen jelentős számú, főleg állattenyésztéssel foglalkozó paraszti réteg alakult ki, mely a vadállatok és a rablók elleni védelem miatt szúró és lőfegyverrel rendelkezett.[130] Ezeken az állattenyésztő vidékeken több embert tudtak nélkülözni a termelésből, mint a földművelésnél, ami megnövelte az előbbi területek katonaállító képességét.

Az 1706 tavaszán végrehajtott mustra az előbbihez hasonlóan ugyancsak az egyes ezredek meglehetősen erős partikularitását mutatja. Például Bóné András ezrede legénységének 77%-a Biharból, 10%-a Szabolcsból, 4,5%-a pedig Szatmárból származott. Ezen belül sokszor egész falvak férfilakossága katonának állt. Elég csak utalnunk Bóné ezredére, melyben Diószegről 111-en szolgáltak, vagy Eöllyüs János ezredére, ahol 210 szentimrei lakos katonáskodott.[131] Ezek az adatok azokat a számításokat látszanak igazolni, melyek szerint a parasztcsaládok 10—40%-ából esett ki kezdettől fogva hosszabb-rövidebb időre a családfő, illetve valamelyik vele egy háztartásban élő felnőtt korú fiú, vő, testvér vagy sógor.[132]

128 Bulyovszky Dániel és Spáczay Gábor előterjesztése. RTü. II. k. 290. o.
129 Károlyi Sándor hadainak új mustrája, 1707. Közelebbről nem datált. HL Filmtár. 96. doboz.
130 Erre nézve l. *Hodinka Antal:* II. Rákóczi Ferenc Fejedelem és a „gens fidelissima". Pécs, 1937.
131 Károlyi Sándor csapatainak diószegi mustrája, 1706. február 28. AR. Series III. Klt. P. 396. OL Filmtár. 5523. doboz.
132 *Maksay Ferenc:* A parasztok a termelésben és a hadseregben. In: Európa és a Rákóczi szabadságharc. 168. o.

Az ezredek nevei Tiszántúli-partium	*Létszám* lovasság	Szatmár	Szabolcs	Bihar	Kraszna	Közép-Szolnok	Máramaros	Bereg
		%	%	%	%	%	%	%
Bóné András	1226	5,1	11,5	77,0	1,3	2,2	0,1	0,3
Budai István	862	—	100,0	—	—	—	—	—
Gencsy Zsigmond (Bik L.)	860	1,5	3,5	8,3	23,7	32,4	0,3	—
Ilosvai Bálint	813	31,2	2,6	1,0	0,1	—	26,4	12,2
Kárándi Mihály	784	3,6	18,6	45,7	6,6	10,2	0,1	—
Kenyheczy János	615	2,8	6,2	0,5	0,2	—	0,2	0,2
Nádaskai György	878	1,3	12,1	1,6	0,1	0,2	—	—
Nyúzó Mihály	602	5,3	21,4	33,1	0,7	0,5	—	2,8
Orosz Pál	777	0,4	1,4	0,1	0,1	0,3	—	0,1
Palocsai György	620	9,0	23,8	14,5	7,7	8,4	8,5	5,3
Sennyei Ferenc	678	65,4	0,6	4,4	—	22,3	0,6	—
Szűcs János	1144	47,6	12,8	16,3	—	—	0,1	2,1
Összesen:	9854	14,9	18,1	19,3	3,3	6,0	2,8	1,8

Tiszántúli-partiumi

Ecsedy János	347	2,9	7,5	21,9	1,7	6,9	19,3	1,7
Esze Tamás	783	27,7	27,2	6,6	—	0,3	0,5	21,6
Kajdy István	1479	44,5	0,1	0,7	2,8	0,6	5,8	1,4
Eöllyüs János	1036	2,4	1,5	78,5	3,6	1,8	0,4	0,4
Összesen:	3645	25,0	7,1	26,1	2,3	1,5	4,4	5,5
Perényi Miklós	243	2,1	6,6	2,5	—	0,5	0,8	18,5
Az erdélyi ezredek	4122	1,5	0,8	1,5	0,4	2,9	0,6	0,1

(valószínűleg május)

Ugocsa	Ung	Békés	Zoránd	Kővárvidéke	Erdély	Zemplén	Abaúj	Borsod	Sáros	Egyéb vármegye
%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
0,2	0,3	—	0,5	—	0,4	0,2	—	—	0,2	0,9
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0,1	—	—	0,1	0,3	28,4	0,3	0,1	—	—	1,0
5,2	16,4	—	—	0,1	0,6	3,4	—	0,1	—	0,7
0,7	—	0,6	—	1,5	8,5	—	0,1	1,8	—	2,4
0,2	7,8	—	—	—	3,6	51,5	4,2	0,2	16,3	6,1
0,5	1,2	0,2	0,6	—	13,5	9,4	39,6	0,4	15,8	3,9
0,8	0,2	—	—	—	17,1	4,7	5,0	0,7	1,8	5,9
—	10,0	—	—	—	3,0	20,1	50,1	4,3	0,4	9,7
2,9	1,0	—	0,2	5,2	5,5	0,3	0,3	0,3	2,3	4,8
2,7	—	—	0,3	1,9	1,8	0,1	—	—	—	—
—	—	—	0,2	—	4,9	1,0	0,1	1,7	—	13,2
1,0	2,8	0,1	0,2	0,6	7,0	6,4	8,0	0,8	2,7	4,2

gyalogság

23,9	—	0,3	1,4	4,6	1,4	0,9	0,9	—	—	4,7
7,4	0,5	—	—	0,3	2,0	—	0,4	0,3	0,4	6,6
21,6	—	—	—	7,3	14,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,8
3,8	0,1	0,1	0,4	—	5,2	0,2	0,2	0,3	—	1,1
13,5	0,1	0,1	0,2	3,4	7,7	0,5	0,3	0,2	0,1	2,0
0,4	1,2	—	—	0,4	1,2	6,2	3,3	25,5	0,8	30,0
0,1	0,04	0,1	0,1	5,6	82,2	0,2	0,1	0,3	0,1	3,4

Az ezredeskapitány neve	Melyik vármegyéből származik, vagy hol vannak a birtokai	A mustra ideje	A legénység aránya a vármegyékből %
Bóné András	Bihar	1706 febr.	Bihar: 77,0%
Károlyi Sándor	Szatmár, Szabolcs	1706 febr.	Szatmár: 28,1% Szabolcs: 22,9%
Bóné András	Bihar	dat. nélk.	Bihar: 77,0%
Esze Tamás	Szatmár	dat. nélk.	Szatmár: 27,7%
Ilosvai Bálint	Bereg, Szatmár	dat. nélk.	Bereg: 12,7% Szatmár: 31,2%
Ocskai László	Nyitra	1707 nov.	Nyitra: 47,1%
Bessenyei Zsigmond	Szabolcs	1708 máj.	Szabolcs: 95,8%

A katonaság területi hovatartozását vizsgálva szembetűnő az is, hogy általában az ezredek legénységének jelentős hányada arról a területről származik, ahonnan az ezereskapitánya, vagy onnan, ahol annak birtokai fekszenek. [133]

Lényegében, mint a fenti adatok is bizonyítják, a kuruc hadkiegészítés rendszerében erős feudális jellegű partikularitás érvényesült, melyben részben tovább éltek olyan elemek, mint a familiaritás, de már jelen voltak a korszerű alkotórészek, mint a zsoldosság és a modern katonai adminisztráció.[134]

A lakóhelyük mellett több esetben összeírták a vitézek etnikai hovatartozását. Mivel adatbázisunk meglehetősen szerény, ezért az itt közölt adatokból nem kívánunk messzemenő következtetéseket levonni.[135] Felhívjuk a figyelmet azonban arra, hogy a királyi Magyarország területén a Rákóczi-szabadságharchoz való csatlakozást, vagy a vele történő szembefordulást nem az etnikai hovatartozás döntötte el, hanem az illető etnikum, vagy társadalmi réteg privilégiumai és gazdasági érdekei. Így például a rác határőröknek messzemenő gazdasági és társadalmi preferenciákat adott a Habsburg uralkodó, de a nyugat-magyarországi nemesség is, gazdasági és politikai érdekei miatt, inkább a dinasztiához kötődött, mint a keleti részeken lévő osztályos társai.

Köztudott, hogy a Rákóczi-szabadságharc iratanyagában lépten-nyomon találkozunk a tisztek és katonák felszerelési hiányosságait panaszoló levelekkel. Forgách Simon például, aki a reguláris csapatokat szervezte, 1706 februárjában jelentette a fejedelemnek: „...nagyságod méltóztassék az Commissariusoknak keményen parancsoltatni, hogy az mundirung és fegyver készíttessék. Mellynek fogyatkozása

133 Károlyi Sándor 1706-os és 1708-as mustrái, Klt. P. 396. OL Filmtár 5523. és 13. 284. doboz; Ocskai László ezredének mustrája, Bán, 1707. november 25. OL RSzlt. G. 28. V. 2e. 75. cs.; Károlyi S. új mustrája, 1707. HL 96. doboz.

134 A zsoldosság mind nagyobb szerepére l. *N. Kiss István:* A kuruc hadsereg társadalmi-gazdasági bázisa. HK 1984/4 705—714. o.

135 Károlyi Sándor csapatainak 1705-ös és 1708-as mustrája. Klt. P. 396. OL Filmtár. 13 289. doboz; RSzlt. G. 28. V. 2. A/C. 75. cs.

Az ezredek nevei	A mustra ideje	Megjelölt etn./fő	magyar	román	német	szász	horvát	rác	tót	orosz	lengyel	cseh	egyéb
Bóné Adrás lov. ezd.	1705	918	81,6	14,4	0,3	2,9	0,2	0,3	0,1	0,1	0,1	—	—
Jósika Dániel lov. ezd.	1705	899	22,7	75,6	—	0,1	0,9	0,2	0,2	0,1	0,1	—	0,1
Kárándi Mihály lov. ezd.	1705	814	67,5	30,2	—	—	1,5	0,9	0,4	—	—	—	—
Pekry Lőrinc lov. ezd.	1705	449	63,5	32,0	1,6	1,6	0,2	0,2	0,5	0,2	—	0,2	—
Vay László lov. ezd.	1705	813	65,8	29,7	0,5	0,7	0,9	0,7	0,1	1,1	0,1	0,1	0,3
Teleki Mihály lov ezd.	1705	552	22,3	75,5	0,4	0,7	—	0,2	0,7	—	—	—	0,2
Radics András gy. ezd.	1706	845	58,3	0,7	8,5	0,1	0,3	0,2	16,3	3,0	4,6	5,0	2,8
Winkler Wilmos gy. ezd.	1708	597	0,7	—	2,3	—	—	—	95,3	—	—	1,7	—
Bessenyei Zsigmond lov. ezd.	1708	487	89,5	1,2	0,2	—	0,4	1,0	0,6	6,5	—	—	0,2
Almássy Márton gy. ezd.	1708	642	80,4	6,7	—	—	—	0,2	0,3	12,5	—	—	—
Bikk László gy. ezd.	1708	1104	88,6	5,2	0,5	0,1	1,2	0,6	1,2	2,2	0,4	—	0,1
Krucsai János lov. ezd.	1708	477	86,0	0,4	0,8	—	1,3	0,2	1,3	10,0	—	—	—
Nyúzó Mihály lov. ezd.	1708	908	85,6	3,3	0,2	0,4	0,7	0,9	1,5	6,5	0,4	—	0,4
Palocsai György lov. ezd.	1708	574	71,4	6,8	0,2	0,5	1,4	0,3	15,7	2,8	0,3	—	0,6
Szemere László lov. ezd.	1708	570	89,1	4,9	0,4	—	0,2	3,2	0,4	1,8	—	—	0,2

miatt Andrássy István urammal most sem lehet többet 860 lovasnál és 1500 gyalognál commandirozni, mert az regimentek mind ruhátalanok s mind penig fegyvertelenek... Mert (az mint feljebb is irám) hadunk lesz, csak fegyver dolgábul ne legyen

fogyatkozásunk."[136] Bercsényinek pedig 1706 őszén a Rabutin ellen küldött háromezer katonájából csak mintegy 700-nak volt puskája.[137]

A mustrakönyvek adatai közül a fegyverzetnek és a felszerelésnek azért tulajdonítunk kiemelkedő jelentőséget, mert a XVIII. század elején a szurony elterjedése a gyalogság tűz- és ütőerejét jelentősen megnövelte, mely a hadműveletek során döntő tényezővé vált.

A felszerelési adatsorok kiértékelését nagyon megnehezítette, hogy annak összeírása nem alapult egységes elveken. Hol csak a meglévő fegyverzetet és felszerelést tüntették fel, hol csak a hiányokat. Több ízben a létszámon felül megkülönböztették azokat, akik a megszámláltak között voltak, és azokat, akik a számláltakon kívül voltak. A félreértések elkerülése végett mindenhol az ún. „felszereltek létszámát" adtuk meg, amelynek százalékában a meglévő fegyverek és felszerelés van kimutatva. Miután szuronyt csak néhány esetben találtunk, ezért nem nyitottunk új rovatot, hanem csillaggal (*) jelöltük meg a „Kardja" c. rovatban. Az alkalmas ló (Alk. ló) a jó fizikai állapotúakat jelzi a lóállományon belül. Az egyéb felszerelési tárgyakat korántsem a teljesség igényével tüntettük fel. Csupán jelezni kívántuk ezek arányát is, jelezve további kutatásaink egyik irányát. Ezeken a táblázatokon az L=lóding, Ny=nyereg, Dm=dolmány, Nd=nadrág, Kp=köpönyeg, Sv=Salavári (bőr lovaglónadrág), Ig=ing, Cs=csizma.[138]

Az általunk a 143—150. oldalakon kiértékelt mustratáblázatok és könyvek adataiból világosan láthatjuk, hogy ezek igazolják a kuruc katonaság fegyverzeti hiányosságairól szóló egyéb forrásokat. Mind a lovasság, mind a gyalogság lőfegyverekkel való ellátottsága kifejezetten rossznak mondható. S bár a gyalog ezredeknél a tűzfegyverek aránya lényegesen magasabb, a korszak gyalogsági taktikáját és ütőerejét forradalmasító szurony alkalmazását csak elvétve regisztrálhatjuk. A lőfegyverek hiányát megpróbálták a pikák használatával pótolni, de a mustraösszeírásokban ennek nyomát eddigi kutatásaink során nem találtuk! Ugyancsak gondot okozott a fegyverek mennyisége mellett azok minősége. Nagy számban találhatunk az összeírásokban rossznak minősített fegyvereket is.

Vizsgálataink során az is kiderült, hogy a lovasoknál egy pár pisztoly volt rendszeresítve, de még ezt sem tudták biztosítani. Így például a tiszántúli lovas ezredek esetében az 1706-os tavaszi mustra alkalmával ez az arány a 150. oldalon található táblázat szerint alakult.[139]

Végezetül arra is kíváncsiak voltunk, vajon hány katonának lehetett teljes fegyverzete, tehát kardja, karabélya, vagy puskája, s a lovasoknál pisztolya? Erre vonatkozólag a leghasználhatóbbnak a Károlyi Sándor hadtestéről 1706 tavaszán készült mustrakönyv bizonyult, melybe több mint 16 000 ember név szerinti adatait jegyezték be. Ezek alapján a tizenkét tiszántúli lovasezred 8691 fős állományának csupán 13,4%-a rendelkezett teljes fegyverzettel, míg a hat erdélyi lovasezred 4028 katonájának 22,1%-a. A négy gyalogezrednél ez az arány 66,8% volt.

Kutatásaink eredményeit természetesen akkor értékelhetjük igazán, ha azt összehasonlítjuk a szemben álló fél, ez esetben a császári haderő hasonló paramétereivel. Bár kiterjedt vizsgálódásokat végeztünk a hazai és a bécsi levéltárakban, mégis viszonylag kevés értékelhető adatot sikerült összegyűjtenünk. Ebből a szempontból leglényegesebbek a Hofkriegsrat iratanyagai között fennmaradt, 1706 októberéből és novemberéből származó szemleösszesítések. Ezeket Rabutin tábornagy csapatairól készítették. Vizsgálatuknál figyelembe kellett vennünk, hogy a csapatok

136 Forgách Simon Rákóczinak, Lőcse, 1706. február 26. *Bánkúti*, R. H. 179—180. o.
137 Bercsényi Miklós Rákóczinak, Torna, 1706. október 10. AR. I. o. V. k. 290. o.
138 A táblázatnál felhasznált levéltári és könyvészeti anyagok a következők: Károlyi Sándor 1705-ös, 1706-os, 1708-as mustrakönyvei, Klt. P. 396. OL Filmtár 5523., 13 289. doboz; Acta Publica I. Acta Rakócziana. Series. I. 8. cs., 13. cs. RSzlt. G. 16. I. 2. D., G. 28. V. 2. A/C.; Kézdivásárhely lt. városi iratok OL Filmtár 8026. doboz; Sárosi vm. lt. Acta Politica 1707. C. 1533 doboz; Thaly-gyűjtemény, 1708—1710 HL ft. 60, 65, 68. doboz; MTA kézirattár Rákóczi kori okmánymásolatok MS. 4972. doboz; *Thaly*, Tényleges létszámok. HK. 1891.
139 Károlyi Sándor 1706-os februári mustrája, Klt. P. 396. OL Filmtár. 13. 289. doboz.

A mustra ideje	Az ezredek neve	Felsz. létszám fő	Kardja	Puskája v. karabélya	Flintája	Pisztolya	Lova	Alkalmas lova
			%	%	%	%	%	%
1705	Bóné András lov. ezd.	824	94,4	31,5	1,1	64,1	94,5	91,9
1705	Jósika Dániel lov. ezd.	861	86,5	38,7	9,0	40,3	88,2	78,4
1705	Kárándi Mihály lov. ezd.	654	86,7	26,0	0,3	53,4	88,4	85,6
1705	Pekry Lőrinc lov. ezd.	368	83,4	41,0	14,2	36,2	90,5	57,1
1705	Székely Zsigmond lov. ezd.	500	76,4	13,8	1,2	22,2	89,8	89,2
1705	Vay László lov. ezd.	773	80,0	22,0	16,0	37,0	81,9	73,8
1705	Teleki Mihály lov. ezd.	484	84,9	32,0	11,2	46,1	87,2	80,8
1705 V. 4.	Rákóczi palotás ezrede	919	76,7	81,0	—	—	—	—
1706 II.	Bóné András lov. ezd.	1205	95,4	31,3	0,2	69,8	98,0	97,4
1706 II.	Budai István lov. ezd.	778	95,8	22,6	0,6	72,2	99,6	97,2
1706 II.	Csáki László lov. ezd.	775	96,5	50,7	5,4	63,2	96,8	96,8
1706 II.	Gencsi Zsigmond lov. ezd.	831	93,0	29,4	3,2	61,5	98,9	96,0
1706 II.	Ilosvai Bálint lov. ezd.	795	76,9	23,5	—	37,1	97,1	92,2
1706 II.	Jósika Dániel lov. ezd.	351	93,7	44,7	22,2	37,9	98,3	98,0
1706 II.	Kárándi Mihály lov. ezd.	701	92,3	39,4	1,3	51,9	97,6	95,3
1706 II.	Kenyheczy János lov. ezd.	575	91,0	37,6	5,6	45,2	85,2	81,4
1706 II.	Károlyi Sándor lov. ezd.	777	88,0	29,3	—	50,3	86,9	80,4

A mustra ideje	Az ezredek neve	Felsz. létszám fő	Kardja	Puskája v. karabélya	Flintája	Pisztolya	Lova	Alkalmas lova
			%	%	%	%	%	%
1706 II.	Nádaskai György lov. ezd.	808	95,9	33,3	8,5	55,2	98,6	96,3
1706 II.	Nyúzó Mihály lov. ezd.	412	95,6	33,5	2,2	67,2	99,5	96,4
1706 II.	Orosz Pál lov. ezd.	500	91,8	39,8	0,4	65,6	93,8	92,6
1706 II.	Palocsai György lov. ezd.	634	92,9	57,4	—	46,5	95,6	93,4
1706 II.	Pongrácz György lov. ezd.	800	95,4	46,3	18,6	41,9	86,5	86,3
1706 II.	Sennyei Ferenc lov. ezd.	675	96,1	30,1	1,6	60,6	98,1	95,9
1706 II.	Szappanos Mihály lov. ezd.	926	92,0	35,3	23,3	44,5	94,0	88,4
1706 II.	Teleki Mihály lov. ezd.	856	86,9	41,6	7,2	49,7	89,5	87,9
1706 II.	Török és Tatár compániák	136	78,7	5,1	3,7	18,4	96,3	95,6
1706 II.	Vay László lov. ezd.	324	90,1	32,7	13,9	47,8	92,0	89,8
1706 II.	Ecsedy János gy. ezd.	652	78,8	70,2	14,1	—	—	—
1706 II.	Esze Tamás gy. ezd.	669	80,0	59,0	10,8	—	—	—
1706 II.	Kajdy István gy. ezd.	1302	73,7	73,0	15,5	—	—	—
1706 II.	Eöllyüs János gy. ezd.	953	79,3	74,0	13,3	—	—	—
1706 II.	Perényi Miklós gy. ezd.	261	49,1	47,5	3,8	—	—	—
1706. IV. 2.	Bercsényi Miklós drag. ezd.	654	34,0	—	8,4	13,0	66,2	53,5
1706. IV. 2.	Forgách Simon drag. ezd.	620	100,0	100,0	—	68,5	—	90,0

A mustra ideje	Az ezredek neve	Felsz. Létszám fő	Karkja	Puskája v. karabélya	Flintája	Pisztolya	Lova	Alkalmas lova
			%	%	%	%	%	%
1706. IV. 2.	Esterházy Dániel drag. ezd.	868	55,5	58,5	—	34,9	—	88,6
1706. IV.	Chassan drag. ezd.	384	63,5	62,5	—	52,6	—	85,6
1706. IV. 2.	Czelder Orbán gy. ezd.	830	35,7	17,5	—	—	—	—
1706. IV. 2.	Bonafous gy. ezd.	1205	86,5*	57,3	—	—	—	—
1706. IV. 27.	Székely Zsigmond lov. ezd.	190	100,0	20,5	—	—	92,7	78,4
1707. V. 22.	Deák Ferenc lov. ezd.	694	90,5	35,7	—	44,8	—	87,5
1707 VI.	Norwalt drag. ezd.	764	69,5	63,5	—	36,5	—	84,8
1707. VIII. 12.	D'Absac (Norwalt) drag. ezd.	751	—	47,9	—	80,7	—	80,3
1707. X. 28.	Barkóczi Ferenc lov. ezd.	329	89,7	27,1	—	42,5	—	—
1707. X. 29.	Bessenyei Zsigmond lov. ezd.	246	96,7	17,4	—	41,9	—	—
1707. X. 30.	Szemere László lov. ezd.	231	93,9	23,8	—	77,0	—	—
1707 XI. 23—24.	Esterházy Dániel lov. ezd.	628	96,3	54,8	—	61,0	89,8	—
1707. XI. 22.	Csáky Mihály lov. ezd.	422	87,8	41,3	—	52,2	88,9	74,2
1707. XI. 25.	Ocskai László lov. ezd.	931	91,1	53,6	—	75,9	94,6	—
1707. XI. 29.	Ebeczky István lov. ezd.	894	96,8	53,8	—	62,6	89,6	—
1708. II. 18.	Székely Zsigmond lov. ezd.	489	85,3	25,2	—	31,9	91,8	75,3
1708. II.	Teleki Mihály lov. ezd.	463	96,1	59,6	—	55,9	92,7	89,4

A mustra ideje	Az ezredek neve	Felsz. létszám fő	Kardja	Puskája v. karabélya	Flintája	Pisztolya	Lova	Alkalmas lova
			%	%	%	%	%	%
1708. III. 12.	Jósika Dániel lov. ezd.	860	94,4	57,3	—	48,4	90,6	84,1
1708. III. 24.	Vay László lov. ezd.	698	94,8	49,3	—	48,6	93,8	86,2
1708 III.	Pekry Lőrinc lov. ezd.	374	96,8	71,4	—	43,6	96,3	90,4
1708 V.	Winkler Vilmos gy. ezd.	578	91,0	32,4	52,8	—	—	—
1708 V.	Bessenyei Zsigmond lov. ezd.	497	96,4	30,0	—	57,7	94,4	92,6
1708 V.	Bikk László lov. ezd.	1267	90,8	27,8	—	57,0	88,6	83,3
1708 V.	Bóné András (Tardy Ferenc) lov. ezd.	814	87,1	44,7	—	74,1	95,1	92,1
1708 V.	Krucsai János lov. ezd.	388	96,1	41,0	—	58,2	92,3	88,9
1708 V.	Nyúzó Mihály lov. ezd.	697	94,1	26,8	—	67,4	90,4	80,6
1708 V.	Palocsai György lov. ezd.	378	93,7	61,6	—	59,3	85,7	83,1
1708 V.	Sennyei Ferenc lov. ezd.	690	95,7	29,6	—	59,3	89,1	86,6
1708 V.	Szemere László (volt Budai) lov. ezd.	472	98,9	37,9	—	71,2	98,5	96,2
1708 V.	Almási Márton gy. ezd.	782	81,7	91,3	—	—	—	—
1708 V.	Bagossi Pál gy. ezd.	329	73,6	—	82,9	—	—	—
1708 VI.	Gyürky Pál lov. ezd.	753	67,5	—	63,3	38,1	—	—
1708 VII.	Sőtér Tamás lov. ezd.	546	89,9	55,9	—	44,8	—	—
1709 I.	Hangossy Imre (volt Forgách) drag. ezd.	555	69,4	—	65,6	—	77,3	65,0
1709 I.	Bokros Pál lov. ezd.	361	77,8	65,1	—	66,0	81,7	64,5
1709 I.	Babocsay Ferenc lov. ezd.	557	—	—	74,3	—	87,4	—

A mustra ideje	Az ezredek neve	Felsz. létszám fő	Kardja	Puskája v. karabélya	Flintája	Pisztolya	Lova	Alkalmas lova
			%	%	%	%	%	%
1709 III.	Pekry Lőrinc lov. ezd.	255	91,8	—	68,6	35,7	92,2	79,6
1709 III.	Náray László gy. ezd.	569	57,0 80,8*	—	58,0	—	—	—
1709 IV.	Gyulai István lov. ezd.	785	96,5	37,5	—	69,5	90,9	87,4
1709 IV.	Jósika Dániel lov. ezd.	730	95,1	53,7	—	47,3	95,1	92,9
1709 IV.	Telekí Mihály lov. ezd.	393	96,4	47,5	—	55,5	93,3	89,8
1709 IV.	Vay László lov. ezd.	587	96,3	53,7	—	45,7	95,4	92,8
1709 IV.	Szent-Páli István gy. ezd.	331	61,0	95,0	—	—	—	—
1709 IV.	Érsekújvár őrsége	2177	48,3	2,4	86,9	—	—	—
1709 VII.	Dietrich (Károlyi) gy. ezd.	333	77,5*	—	90,1	—	—	—
1709 VII.	Ordódi György lov. ezd.	949	88,3	78,7	—	82,5	90,5	—
1709 VII.	Zay András lov. gr. ezd.	548	87,1	65,7	—	85,6	—	—
1709 VII.	Szentiványi gy. ezd.	1516	51,3	23,0	—	—	—	—
1709 VII.	Kővár őrsége	200	62,0	100,0	—	—	—	—
1709 VIII.	Deák Ferenc lov. ezd.	567	86,6	32,6	—	57,8	—	—
1709 X.	Ordódi György lov. ezd.	989	88,7	62,2	—	67,3	—	—
1709 X.	Radics András gy. ezd.	791	—	32,7	52,8	—	—	—
1710 VI.	Perényi Miklós gy. ezd.	943	57,5	—	73,2	—	—	—
1710 VI.	Tompa Miklós százada	78	98,7	—	66,7	66,7	92,3	—
1710 X.	Andrássi Pál gy. ezd.	304	17,8	—	79,0	—	—	—
1707 XI.	Bagossi Pál gy. ezd.	1032	77,2	80,3	—	—	—	—
1708 II.	Csajági János gy. ezd.	1956	71,8	71,8	—	—	—	—

A mustra	Az ezredek neve	Felsz. létszám fő	L.	Ny.	Dm.	Nd.	Kp.	Sv.	Ig.	Cs.
			%	%	%	%	%	%	%	%
1705	Bóné András lov. ezd.	824	91,9	92,8	100,0	100,1	100,0	47,7	94,6	92,2
1705	Jósika Dániel lov. ezd.	861	71,8	79,2	76,1	72,5	61,3	30,7	82,9	61,1
1705	Kárándi Mihály lov. ezd.	654	85,2	87,2	81,1	80,9	82,1	24,7	69,0	66,4
1705	Pekry Lőrinc lov. ezd.	368	69,0	85,1	80,7	88,6	75,3	31,2	87,5	81,5
1705	Teleki Mihály lov. ezd.	484	79,1	77,0	76,8	76,4	70,5	44,8	75,8	68,6
1705	Vay László lov. ezd.	773	70,2	74,9	69,9	64,2	55,7	32,4	79,3	66,1
1707 X.	Barkóczi Ferenc lov. ezd.	329	—	—	56,8	60,5	79,3	—	—	—
1707 X.	Bessenyei Zsigmond lov. ezd.	246	—	—	43,1	56,1	94,3	—	—	—
1707 X.	Szemere László lov. ezd.	231	—	—	51,9	66,7	92,2	—	—	—
1707 XI.	Ebeczky István lov. ezd.	875	—	—	52,3	—	48,7	—	—	63,3
1707 XI.	Bagossi Pál gy. ezd.	1032	—	—	18,2	—	51,2	—	—	59,0
1707 XI.	Esterházy Dániel lov. ezd.	628	—	—	100,0	—	84,1	—	—	84,1
1707 XI.	Csáky Mihály lov. ezd.	523	—	—	7,5	—	96,0	66,7	—	90,5
1708 II.	Székely Zsigmond lov. ezd.	489	—	—	47,4	9,2	11,5	—	—	—
1708 II.	Teleki Mihály lov. ezd.	463	90,3	100,0	89,4	84,2	80,1	55,9	92,0	81,2
1708 III.	Jósika Dániel lov. ezd.	860	80,6	100,0	81,7	68,4	45,6	32,0	94,1	61,4
1708 III.	Pekry Lőrinc lov. ezd.	374	—	—	92,0	93,6	86,7	45,2	98,7	89,3
1708 III.	Vay László lov. ezd.	698	86,7	100,0	60,6	56,3	60,5	38,0	61,3	57,6

A mustra ideje	Az ezredek neve	Felsz. létszám fő	L.	Ny.	Dm.	Nd.	Kp.	Sv.	Ig.	Cs.
			%	%	%	%	%	%	%	%
1708 V.	Bessenyei Zsigmond lov. ezd.	497	93,6	100,0	100,0	100,0	100,0	39,6	99,4	92,8
1708 V.	Bik László lov. ezd.	1267	85,0	79,6	59,8	41,8	51,2	22,7	97,3	67,2
1708 V.	Bóné András lov. ezd.	814	96,7	95,5	98,9	98,8	98,8	45,1	98,3	89,2
1708 V.	Krucsai János lov. ezd.	388	92,3	91,0	96,9	97,4	96,6	31,9	94,3	94,8
1708 V.	Nyúzó Mihály lov. ezd.	697	84,4	83,4	50,1	43,8	49,1	33,6	99,0	58,1
1708 V.	Palocsai György lov. ezd.	378	85,7	100,0	99,7	99,5	99,5	18,3	99,2	99,5
1708 V.	Sennyei Ferenc lov. ezd.	690	94,1	100,0	94,2	92,3	90,3	21,6	97,1	95,4
1708 V.	Szemere László lov. ezd.	477	96,6	100,0	98,5	98,5	98,5	50,0	97,9	99,2
1708 V.	Almási Márton gy. ezd.	782	—	—	79,7	82,0	90,3	10,7	94,2	94,9
1708 V.	Bagossi Pál gy. ezd.	329	—	—	98,2	1,8	48,9	62,9	63,8	62,9
1708 VII.	Gyürki Pál lov. ezd.	753	—	60,8	91,2	76,4	81,1	6,1	—	—
1708 III.	Radics András gy. ezd.	372	—	—	69,6	—	16,4	—	—	53,8
1709 III.	Pekry Lőrinc lov. ezd.	255	80,8	—	98,1	99,3	89,0	30,6	—	94,5
1709 III.	Náray László gy. ezd.	569	—	—	56,9	—	38,7	—	—	29,5
1709 IV.	Gyulai István lov. ezd.	485	95,7	—	95,5	98,4	99,0	13,6	—	94,2
1709 IV.	Jósika Dániel lov. ezd.	730	92,2	—	92,9	93,1	95,5	11,6	—	88,2
1709 IV.	Teleki Mihály lov. ezd.	331	96,5	—	91,1	98,0	96,6	12,0	—	92,3
1709 IV.	Vay László lov. ezd.	587	93,5	—	95,9	99,1	90,6	26,2	—	99,7
1709 IV.	Szent-Pálí István gy. ezd.	331	95,2	—	91,8	99,3	67,7	—	—	—

Az ezred neve	Felsz. létsz./fő	Pisztolya	
		1 darab %	2 darab %
Bóné András	1205	16,9	52,9
Budai István	778	13,2	59,0
Gencsy Zsigmond	831	13,4	48,1
Ilosvai Bálint	795	13,1	24,0
Kárándi Mihály	701	15,7	36,2
Károlyi Sándor	777	12,6	37,7
Kenyheczy János	575	12,0	33,2
Nádaskai György	808	10,3	44,9
Nyúzó Mihály	412	7,5	59,7
Orosz Pál	500	11,8	53,8
Palocsai György	634	10,4	36,1
Sennyei Ferenc	675	20,3	40,3

augusztus óta harcban álltak a kuruc csapatokkal. Erdélyből kiindulva végig a Tiszántúlon, majd Kassa sikertelen ostroma után Debrecenbe vonultak. Végül itt vették számba a császári ezredeket, lényegében tehát a harcok által nagyon igénybe vett katonaságot.[140]

Az ismert okok ellenére a császári csapatok szemléinek adatai a kurucokénál lényegesen jobb felszereltséget tükröznek a tűzfegyverek terén. L. a 151. oldalon.

Különösen szembeötlő ez a különbség a gyalogság esetében, ahol a katonák karddal, szuronnyal és flintával egyaránt fel voltak szerelve. Elmondhatjuk azt is, hogy a császári lovasság karabéllyal és pisztollyal való felfegyverzettsége összességében szintén kedvezőbb képet mutatott, mint a fejedelem csapatainak hasonló adatai. Az ezredek lovasítottságának értékelésénél figyelembe kell vennünk azt a

140 Haus Hof und Staatsarshiv, Kriegsarchiv. Hofkriegsrat Exp. 1706. november—december HL Filmtár. 1814. doboz. *Hans Lassmann:* Aus der Zeit Franz Rákóczi II. Beiträge zur Steirischen Geschichte. Graz, 1932. 91—92. o.

A mustra ideje	Az ezredek neve	Felsz. létsz.	Kardja %	Karabélya %	Pisztolya %	Lova %
1706 X.	Gronsfeld vért. ezd.	902	100,0	94,4	62,2	79,4
1706 X.	Hannover vért. ezd.	826	79,3	86,4	85,4	51,5
1706 X.	Uhlfeld vért. ezd.	770	67,8	58,1	50,9	77,2
1706 X.	Latour vért. ezd.	762	60,6	60,6	60,6	60,0
1706 X.	Cusani vért. ezd.	837	81,5	84,5	77,5	70,7
1706 X.	Steinville vért. ezd.	713	65,2	54,7	47,0	66,8
1706 X.	Baireit drag. ezd.	785	57,5	80,3	71,1	73,1
1706 X.	Rabutin drag. ezd.	815	83,7	87,7	77,4	82,2
1706 X.	Brenner drag. ezd.	690	88,3	84,5	69,7	74,8
1706 X.	Althann drag. ezd.	871	83,0	93,9	84,6	68,8

A mustra ideje	Az ezredek neve	Felsz. létsz.	Kardja %	Szuronya %	Flintája %
1704 V.	Rabatta gy. ezd.	1702	—	48,4	89,7
1706 X.	Salm gy. ezd.	1462	100,0	72,6	100,0
1706 X.	Pálffy gy. ezd.	213	100,0	100,0	100,0
1706 X.	Neiperg gy. ezd.	281	78,6	55,5	100,0
1706 X.	Thürheim gy. ezd.	903	100,0	89,8	100,0
1706 X.	Virmond gy. ezd.	870	100,0	100,0	100,0
1706 X.	Teutsmeister (Neuburg) gy. ezd.	1319	86,1	100,0	98,3
1706 X.	Tollet gy. ezd.	1345	100,0	100,0	100,0

tényt, hogy itt a szervezési szabályzat csak az állomány 88%-ának írt elő lovat. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a ruházat terén a kuruc csapatok ellátottsága magasabb szinten állt.

Kutatásaink eredményeit összegezve úgy véljük, hogy Rákóczi államának hadereje, fegyverzetét tekintve, mennyiségileg és minőségileg is alatta maradt a Habsburg haderőnek. Szélesebb aspektusból tekintve a két hadsereg nem volt egy súlycsoportban, hiszen a fejedelem csapatai sem szervezetükben, sem képzettségükben nem feleltek meg a kor követelményeinek.

A nagyobb összecsapásokban a kuruc katonai vezetés létszámfölényét próbálta kamatoztatni. Egyetlen rohammal igyekeztek az ellenséget megfutamítani, mégpedig döntően a lovassági erőkkel. Azonban, ha e roham nem sikerült, vagy a csapatokat ellentámadás érte, az egymásra torlódó egységek között pánik tört ki. Ugyanis a kuruc haderő nem rendelkezett olyan korszerű gyalogsággal, mely az ellenség támadását felfogta volna. A könnyű fegyverzetű, hiányosan felszerelt lovas tömegek képtelenek voltak a gyalogság támogatására, annál is inkább, mert az első roham sikertelensége után szótszóródtak.

Ez a helyzet a tanulmányunkban ismertetett „sajátos" hadügyi fejlődés eredménye. Bár a „hadügyi forradalom" hatásai Magyarországon is érezhetők voltak, a honi katonaság mégis a „perifériára" szorult. Hiába szolgált a kuruc tisztikar jelentős része az élvonalat képviselő császári hadseregben, zömüket fejlett nyugati típusú gyalogság kiegészítő elemeként használták. A döntően lovasságból álló magyarországi kiegészítésű katonaság kitűnően értett a rajtaütésekhez, az utánpótlás zavarásához, a felderítéshez, félelmetes hírnevet szerezve magának.[141] Viszont a törökök elleni hadviselés céljaihoz jól megfelelő magyar huszárság önmagában, nagy létszámú korszerű gyalogság nélkül, mely csatadöntő tényező, nem tudott tartós sikereket elérni. Igaz viszont, hogy e mozgékony egységeket legyőzni is nehéz volt.

A kuruc állam politikai, katonai adminisztrációja az óriási erőfeszítések ellenére sem volt képes létrehozni a reguláris haderőt; bár kezdeti eredményeket elkönyvelhettek ugyan (a katonaság belső adminisztrációjának kialakítása, egy-két ütőképes ezred megszervezése), de törekvéseiknek eleve gátat szabtak az ország társadalmi és gazdasági feltételei.

Feudális szövetű társadalomban alapvetően kapitalisztikus jellegű hadseregszervezési forma bevezetése rendkívül nehéz feladat. Kiváltképpen akkor, ha a pénzügyi források roppant korlátozottak, valamint a politikai és katonai vezetés partikularizmusa eleve meggyengíti a központosítási törekvéseket.

Ennek ellenére Rákóczi állama gazdasági és katonai teljesítőképességének maximumát nyújtotta. Az ország függetlenségének védelmében nem riadtak vissza a diktatórikus módszerektől sem. Ezzel, ha rövid időre is, minden társadalmi réteg anyagi erejét a hadügy szolgálatába állították. Csak ilyen áron lehetett fenntartani azt a fegyveres erőt, mely ha mellékfronton is, közel nyolc éven keresztül viaskodott a császári seregekkel. Meggyőződésünk, hogy az a taktika, amit a kuruc hadvezetés követett, általában megfelelt az adott lehetőségeknek, de a korlátait, zömmel objektív okok miatt, nem léphette át. Hiszen tudjuk, a tények makacs dolgok, állandóan figyelmeztetnek azokra a különbségekre, amelyek a valóság és aközött mutatkoznak, ahogyan a dolgokat látni szeretnénk!

141 A magyar huszárság egyetemes hadtörténelmi jelentőségére nézve l. *Zachar József:* Idegen hadakban. Budapest, 1984.

Иштван Цигань

АРМИЯ ПЕРИОДА ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ ПОД РУКОВОДСТВОМ РАКОЦИ В СВЕТЕ ИНСПЕКТОРСКИХ ПРОВЕРОК

Резюме

Становление в Западной Европе капиталистического экономического уклада вызвало в XVI—XVII веках большие изменения и в области военного дела. Так называемая революция военного дела преобразовала не только рода войск и тактику, но подняла на более высокую ступень и внутреннюю военную администрацию. Одним из важнейших элементов её была система смотров, так как аппарат службы снабжения мог узнать боевую ценность войск на основании результатов смотров. С другой стороны, необходим был систематический контроль за расходами, так как содержание и оснащение, экипировка всё более многочисленных вооруженных сил поглощали подавляющую часть государственных поступлений.

Армия государства Ференца Ракоци II, зиждящаяся на феодальных экономических и социальных устоях, далеко отставала от передовых западно-европейских армий, в том числе от противостоявших ей габсбургских вооруженных сил. Данные смотровых книг свидетельствуют о том, что части куруцев как по своему вооружению, так и в области выучки отставали от императорских войск. Два эти противника действительно принадлежали к разной весовой категории. Практически революция в военном деле лишь периферически коснулась военной организации Венгрии, ибо в армии Ракоци офицерский корпус и рядовой состав, служивший в вооруженных силах Габсбургов, составлял всего лишь дополнительный элемент. Входившие в состав венгерской армии части преимущественно легкой кавалерии, в меньшей мере легкой пехоты одни сами по себе не могли устоять перед западно-европейскими войсками. Сформированию же хорошо обученной и организованной боеспособной пехоты априори препятствовали скудные экономические и финансовые ресурсы, которыми располагала Венгрия.

István Cigány

DAS HEER DES RÁKÓCZI- FREIHEITSKAMPFES IM SPIEGEL DER MUSTERUNGEN

Resumee

Das sich während der 16-ten und 17-ten Jahrhunderten in Westeuropa voll entfaltende kapitalistische Wirtschaftssystem verursachte schnelle Veränderungen auch auf dem Gebiet des Kriegswesens. Die sog. Revolution des Kriegswesens hat nicht nur die Waffengattungen und die Taktik umgeformt, sondern sie entwickelte die innere Administration der Armee auf einen höcheren Grad. Ein der wichtigsten Elementen dieser Administration war das Musterungssystem, da die Heeresführung und die Organe des Versorgungsapparats aus den Ergebnissen der Musterungen den Kampfwert und Bedürfnisse der Truppen kennenlernen konnten. Anderseits die regelmäßige Kontrolle der Ausgaben war notwendig da der Unterhalt und Ausrüstung des Heeres von immer größeren Bestandzahl den größten Teil der Staatseinnahme verzehrte.

Das Heer des Staates von Ferenc Rákóczi dem II. ist auf der feudalen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Basis hinter der fortschrittlichen Heere von Westeuropa — so auch dem ihm gegenüberstehenden Kaiserlichen Heer — weit zurückgestanden. Die Angaben der Musterungsbücher beweisen daß die Kurutzenarmee sowohl hinsichtlich ihrer Bewaffnung als auch der Ausbildung hinter den kaiserlichen Truppen zurückstand. Eigentlich waren die zwei Gegner nicht in der selben Gewichtsklasse. Der ungarische Heeresapparat wurde praktisch nur peripherisch von der Revolution des Kriegswesen betroffen. Nähmlich bildeten das früher im kaiserlichen Heer gediente Offizierskorps und die Mannschaft nur ein zusätzliches Element dieser Armee. Die zum größten Teil aus leichter Reiterei und in geringerem Maße aus leichter Infanterie bestehenden Einheiten konnten sich allein gegen die westeuropäischen Heere nicht behaupten. Die Ausgestaltung einer gut organisierten, ausgebideten und geleiteten, schlagkräftigen wurde vorweg von der spärlichen wirtschaftlichen und finanziellen Kraftquellen verhindert.

KÖZLEMÉNYEK

MOLNÁR JÓZSEF

A MAGYAR KÖZTÁRSASÁGI ÉRDEMREND ÉS ÉRDEMÉREM 1946—1949

A Magyar Köztársaság kikiáltásával — 1946. február 1. — új államforma született, amely törvényszerűen megkezdte intézményei, rendszerei, szervezetei stb. kiépítését. Napirendre került kitüntetésrendszere kialakításának, illetőleg továbbfejlesztésének szükségessége is.

Az 1946 májusában alapított, majd adományozott „Magyar Szabadság Érdemrend",[1] a demokratikus Magyarország első kitüntetése, egy lezárt korszak, a partizán- és ellenállási mozgalomban, valamint a felszabadító harcokban részt vettek érdemeinek elismerését dokumentálta.

Olyan új kitüntetés alapítását tervezték, amely a köztársaság építése és megerősítése érdekében kimagasló tevékenységet folytató személyek elismerését fejezi ki, látható jel formájában. Az érdemrendnek, mint kitüntető jelvénynek, azt az elképzelést kellett megvalósítania, hogy szimbólumával kifejezője a köztársaságnak, formájában és kivitelezésében reprezentatív, fokozataival pedig széles skálán nyújt lehetőséget az érdemek elismerésére.

A Nemzetgyűlés, a „Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem"[2] (a továbbiakban — KÉR)[3] alapításával megteremtette a köztársaság kitüntetésrendszere alapját. A Nemzetgyűlés még számos kitüntetést alapított kimagasló munka-, sport-, fegyveres szolgálati, tudományos és művészeti teljesítmények és alkotások jutalmazására. Ezek az érdemrendek, díjak és érdemérmek együttesen alkották a köztársaság kitüntetésrendszerét, de alapját és gerincét, az alapító törvényben[4] és az alapszabályokban[5] megfogalmazottak szerint, vitathatatlanul a KÉR jelentette.

A KÉR történetének kutatására azért került sor, mert számos választ váró kérdés, nem egyértelmű megállapítás és gyakran abszurd vélemény hallható a kitüntetés formájának eredetére, a létező és ismert formaváltozatok keletkezésére, a le- és kicserélés mikéntjére, az érdemrendek viselésének megtiltására, összegyűjtésére, majd további sorsára stb. vonatkozóan.

E munkának nem lehet célja, hogy választ adjon arra a kérdésre, miért vált a KÉR kitüntetéstörténetünk mostohagyermekévé, de annyi bizonyos, hogy a szak-

1 *Dr. Besnyő Károly* (szerk.): A Magyar Népköztársaság kitüntetései. Budapest, 1979.
2 Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. Alapította: Dr. Márkus Dezső. Millenniumi emlékkiadás. 1946. évi törvénycikkek. Franklin-társulat kiadása. XXI. törvénycikk a Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem alapításáról.
3 A KÉR — jelölés a kitüntetés nevének jellegét, a Köztársasági Érdemrend rövidítését fejezi ki.
4 L. a 2. számú lábjegyzetet, 95. o.
5 *Magyar Közlöny*, 1946. december 28., 296. szám.

irodalomban — az alapító törvénytől és az alapszabálytól eltekintve — mindezideig egyetlen helyen, négy sorban és néhány vázlatos képen találunk csupán utalást arra, hogy a kitüntetés egyáltalán létezett.[6]

Alapítása

Születésének előzményei visszanyúlnak a „Magyar Szabadság Érdemrend" alapítási törvényjavaslata előterjesztésének időszakára. A Nemzetgyűlés honvédelmi, valamint alkotmányjogi és közjogi bizottsága 1946 május hónapban tartott ülésének egyike foglalkozott annak lehetőségével, hogy a Magyar Szabadság Érdemrenddel kitüntetettek körét kiszélesítik.

A fentiek bizonyítására idézzük a Törvénytár 1946. évi törvénycikkek gyűjteményéből a VIII. törvénycikk 2.* pontjának második bekezdését:

„A bizottság tárgyalása során felmerült annak lehetősége, hogy az érdemrenddel kitüntetendők köre terjesztessék ki azokra is, akik a demokratikus Magyarország megerősítéséért a fasizmusnak és a magyarság örök ellenségének leverése után szereztek, illetve a jövőben fognak szerezni érdemeket. Minthogy azonban az utóbb megjelölt érdemek nem teljesen azonos jellegűek azokkal, amelyeket a tárgyalás alatt álló törvényjavaslat kíván jutalmazni, ezért az együttes bizottság a tárgyaláson jelenlévő honvédelmi miniszter útján felhívta a kormányt arra, hogy a demokratikus Magyarország megerősítéséért a háború befejezése után szerzett, vagy jövőben szerzendő érdemek jutalmazása tárgyában terjesszen egy másik törvényjavaslatot a Nemzetgyűlés elé."[7]

A kitüntetés alapítása szükségességét és az illetékesek ezzel való egyetértését bizonyítja, hogy az 1946. július 2-án előterjesztett törvényjavaslatot a minisztertanács már 3-án elfogadta, a Köztársaság elnöke pedig hozzájárult a törvényjavaslat Nemzetgyűlés elé terjesztéséhez.

Érdemes a törvényjavaslat miniszteri indoklásából néhány mondatot idézni annak érdekében, hogy megismerkedjünk az érdemrend alapításának indoklásával és igazolva lássuk azt a korábbi érvelésünket, hogy az érdemrend valóban kora kitüntetésrendszerének alapját jelentette.

„A viszonosság elvén alapuló nemzetközi protokolláris érintkezés, valamint az a tény, hogy a múltban egy állam sem nélkülözhette a katonai és polgári érdemek látható jelvénnyel való jutalmazásának rendszerét, szükségessé teszi egy olyan rendjel alapítását, mely külföldiek és magyar honosok számára egyaránt adományozható, külön polgári és katonai tagozattal, 5 fokozattal.

Olyan rendjelre van szükség, mely mind politikai, mind adminisztrációs követelményeknek megfelel és ezáltal elesnék egyéb kitüntetések és jelvények használatának szükségessége, amivel elérnők azt, hogy ne essünk azoknak az országoknak hibájába, amelyek a sokféle ilyen jelvény használatával azok erkölcsi és politikai jelentőségét devalválják."[8]

A Magyarország Nemzetgyűlése által alapított Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem[9] 1946. szeptember hó 14-i hatállyal megszületett.

6 L. az 1. számú lábjegyzetet, 37. o.
7 L. a 2. számú lábjegyzetet, 28. o.
8 L. a 2. számú lábjegyzetet.
9 A feldolgozás az Érdemérem (arany—ezüst—bronz fokozat) történetével csak annyiban foglalkozik, amennyiben az megegyezik a kitüntetés Érdemrend tagozatának általános, (alapítás, alapszabályok, adományozási időszak, megszüntetés, lecserélés stb.) történetével.

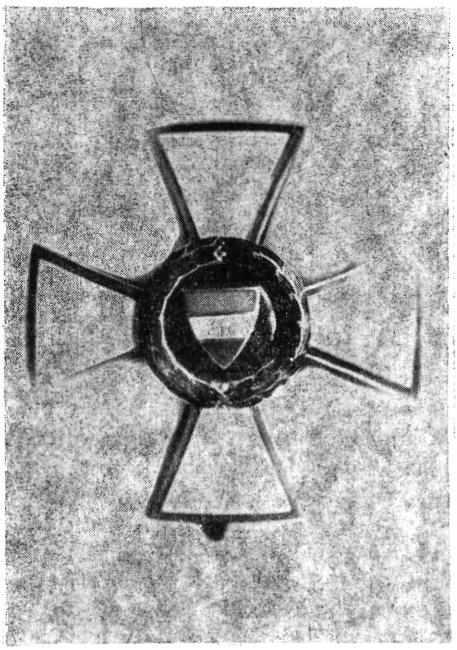

[1/A kép]

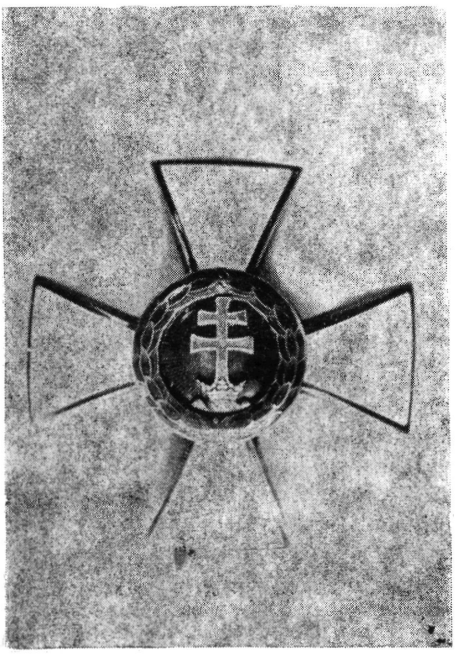

[1/B kép]

Külalakja

A KÉR nagy hasonlóságot (részben azonosságot) mutat az 1922-ben alapított „Magyar Érdemkereszt" (1935-től „Magyar Érdemrend", a továbbiakban MÉR)[10] kitüntetéssel, amely közel 10 000 adományozott darabjával[11] a Horthy-rezsim kitüntetésrendszerének egyik reprezentánsa volt.

A hasonlóság bizonyítására — az 1. sz. táblázatban (157. o.) összefoglaltak mellett —, az érdemrendek fokozatai közül kiragadott példaként, bemutatjuk a tiszti kereszteket (1/A, B sz. kép).

Az összehasonlításokból azt a következtetést lehet levonni, hogy a két érdemrend fokozatainak jelvényei (a keresztek és csillagok) azonos verőszerszámokkal készültek, a középrészek szimbólumainak és feliratainak az 1. sz. táblázat szerinti változtatásával.

A múzeumok szakemberei és a numizmatikusok többsége állította ugyan a két érdemrend verőszerszámainak azonos voltát, de a bizonyítás érdekében előrelépés nem történt. Ahhoz pedig, hogy tudományosan bizonyított legyen a fenti következtetés és a szakemberek állítása, hivatalos dokumentumok felkutatása és nyilvánosságra hozatalára volt szükség.

Az Állami Pénzverő vezetése 1982. június 18-án engedélyezte a korabeli verőszerszámok megtekintését és tanulmányozását.

A Horthy-korszak több ezer érem-, jelvény- és kitüntetésverőszerszáma között

10 A MÉR jelölést és megnevezést, a „Magyar Érdemrend" rövidítéseként használják szak-, és gyűjtői körökben, valamint publikációkban. Az ÉREM, 1978/1. száma 33. o.

11 *Felszeghy Ferenc:* A rendjelek és kitüntetések történelmünkben. Budapest, é.n. 451—459. o.

Összehasonlító táblázat

Szempontok	MÉR	KÉR	Megjegyzés
Fokozatok	Sz. Koronával ékesített nagykereszt Nagykereszt Középkereszt a csillaggal Középkereszt Tiszti kereszt Lovagkereszt	— Nagykereszt Középkereszt a csillaggal Középkereszt Tiszti kereszt Kiskereszt	Mindkét érdemrendnél az adományozások ideje alatt a megnevezések és ékítmények (kardos, babérágas, láncos) vonatkozásában történtek módosítások.
Formák és méretek	Azonos fokozatok, (a keresztek és csillagok) formái és méretei azonosak.		
Zománcozás és színezés	A keresztek szárnyai fehér zománcúak, a középrész zöld zománc babérkoszorú övezte piros zománcmező. A csillagok szárnydíszítése azonos. A keresztek szárnyainak 1 mm-es szegélye:		
	zöld zománc	piros zománc	
Szimbólumok és feliratok	Előlap: középrészben: kettős kereszt	Előlap: középrészben: nemzetiszín címerpajzs	
	Hátlap: SI.DEUS.PRO.NOBIS. QUIS.CONTRA.NOS.	Hátlap: „1946" felirat olvasható	

megtaláltuk a MÉR valamennyi fokozatának (keresztek és csillagok) — leltárilag is nyilvántartott — szerszámait.

Írásos dokumentum hiányában olyan személyt, hitelt érdemlő tanút kellett felkutatni, aki bizonyítani tudta, hogy a KÉR jelvényeinek készítéséhez valóban a fellelt, illetve meglévő Horthy-kitüntetés verőszerszámait használták fel.

Sikerült végül is megtalálni az Állami Pénzverő egy nyugdíjas technikusát, aki a KÉR tervezési és készítési (verési) munkáiról értékes információt adott.

Idézzük visszaemlékezéséből azokat a részleteket, amelyek bizonyítják a két érdemrend keresztjeinek és csillagjainak azonos verőszerszámmal történt készítését:

„Határozottan emlékszem a Magyar Köztársasági Érdemrend kitüntetés készítésének körülményeire. Ez volt a Magyar Szabadság Érdemrendet követően a második kitüntetés amit az Állami Pénzverő készített. Komoly feladatot jelentett az érdemrend megkonstruálása, mert nem kaptunk jóváhagyott tervet a kitüntetés formáját illetően. Olyan nagybani eligazítást kaptunk az Elnöki Hivataltól, hogy esztétikus, kifejező és alapvetően gyorsan elkészíthető legyen az érdemrend, a meghatározott fokozatokban.

Kézenfekvőnek látszott egy már meglévő szerszámkészlet felhasználása a gyártáshoz. A Magyar Érdemrend kitüntetés, vagyis a szerszámainak az alkalmazását találtuk a legmegfelelőbbnek, mert formája és fokozatai a kitüntetésnek — eltekintve a kettőskereszt szimbólumtól és a hátoldalon lévő latin szövegtől — megfeleltek annak az elvárásnak, amelyet követelményként kaptunk az Elnöki Hivataltól.

Az érdemrend formájának véglegesítése, az Elnöki Hivatalnál folytatott többszöri megbeszélés eredményeként úgy rögződött, hogy a középrészbe, Iván István elgondolása és terve alapján, egy Árpádház-címer került. A megbeszéléseken, melyek az Elnöki Hivatalnál folytak, többnyire másodmagammal, Iván Istvánnal vettünk részt, ő a tervezési, én a kivitelezési szakterületet képviseltem."[12]

A Takó István visszaemlékezéséből idézett sorok bizonyítják a KÉR verőszerszámainak eredetét és megnevezik Iván István ötvösművészt,[13] a jelvények tervezőjét. A tervező munka a kitüntetés külalakjának megválasztását, az elő- és hátlap középrész szimbólumainak megalkotását, a keresztszárak szélei zománcszínének megválasztását, a jelvény babérkoszorú ékítményének elhelyezését és a nagykereszt láncának megkonstruálását jelentette.

Az érdemrend külalakjának megválasztásához és a középrész előlapja szimbólumának megtervezéséhez néhány gondolat kívánkozik. Tudatosan említettük — a fenti sorokban — a tervező munka *első feladataként* a kitüntetés külalakjának megválasztását, amely nem egyszerűen a MÉR kizárólagos lehetőségét jelentette.

A visszaemlékezés ugyan „kézenfekvőnek" nevezi az új érdemrend készítéséhez az akkor már meglévő MÉR verőszerszámainak felhasználását, létezett azonban másik alternatíva is.

1946-ban, a tervezés és gyártás időszakában és jelenleg is (1986), az Állami Pénzverő szerszámtárolójában a MÉR verőszerszámai mellett, az 1943-ban alapított és készített Magyar Szent Korona Rend kitüntetés összes verőszerszáma is megtalálható. Mindkét kitüntetés fokozatai — nagykereszttől a lovagkeresztig — azonosak egymással. Azt akarjuk ezzel bizonyítani, hogy a tervezőnek volt lehetősége az új kitüntetés, a Magyar Köztársasági Érdemrend gyártásához a MÉR és a Magyar

12 Takó István (1904—) 1926-tól 1964-ig (katonai szolgálatának idejétől eltekintve) technikusi munkakörben dolgozott az Állami Pénzverő kitüntetéskészítő részlegénél. Visszaemlékezése (1983. május 14.) a szerző magángyűjteményében.

13 Iván István (Szombathely, 1905. június 23 — Budapest, 1967. december 25.) Az Iparművészeti Főiskolán Reményi Józsefnél és Csajka Istvánnál tanult. Mint a Budapesti Pénzverde vésnöke, majd 1949—1967-ig az Állami Pénzverő műteremvezetője, számos kiváló emlékérmet készített. Magyarország fém- és papírpénzei 1926—1976. c. kiadvány. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 1977

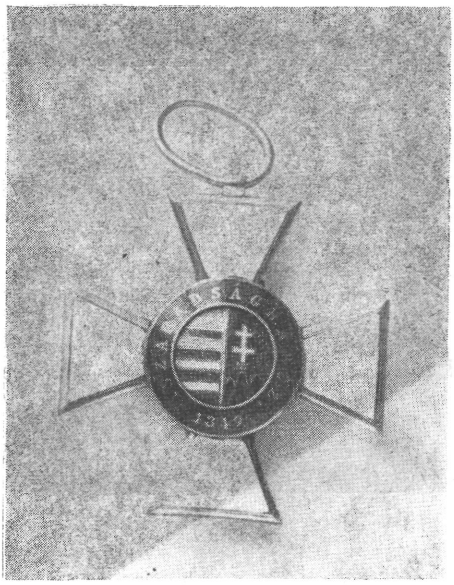

[2. kép]

[3. kép]

Szent Korona Rend verőszerszámai között választani. És hogy mégis az előbbire esett a választás, az nem tulajdonítható a véletlennek.

Bizonyosak lehetünk abban, hogy Iván István tervező ötvösművész ismerte az 1848—49-es szabadságharc hősei számára tervezett és néhány példányban elkészített „Magyar Szabadságharc Érdemkereszt"[14]-et (2. sz. kép), amelynek formája azonosnak mondható a MÉR-rel. Tudatosan választotta tehát a Köztársaság új kitüntetése készítéséhez a MÉR verőszerszámait, azzal a meggyőződéssel, hogy a formahasonlóságban örökölteti a szabadságharc hagyományának egyik emlékét.

Ugyancsak kifejezésre jutott a tervező nemzeti érzése, hagyománytisztelete az érdemrend előlapja középrészének megtervezésénél. Az itt alkalmazott címer nem más, mint a XIII. század első felétől az Árpád-házi királyok pecsétjein és pénzein feltüntetett háromszög alakú, többször vágott (vízszintesen osztott) címerpajzs (3. sz. kép) nemzeti színű hasonmása.

A fentiek ismeretében határozottan állíthatjuk, hogy a „Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem" külalakja és szimbóluma — a tervező tudatos munkájának eredményeként — nemzeti és haladó hagyományaink hű kifejezője.

Fokozatai

A KÉR-t alapító 1946. évi XXI. Törvénycikk 1. § (2) pontjában, valamint az alapszabályokban[15] meghatározott, majd az alapszabályok kiegészítésében[16] továbbfejlesztett fokozatrendszer felépítése a következő:

14 *Dr. Makai Ágnes:* A Kossuth-emigráció arany érdemkeresztjei. Hadtörténelmi Közlemények, XXI. évf. Budapest, 1974. 3. sz.
15 *Magyar Közlöny*, 1946. december 28., 296. sz.
16 *Magyar Közlöny*, 1947. október 10., 30. sz.

— nagykereszt lánccal (államfők részére adományozható)
— babérággal ékesített nagykereszt (kormányelnökök és hasonló tisztséget viselők részére adományozható) (hátoldal, 4. sz. kép)
— nagykereszt;
— középkereszt a csillaggal;
— középkereszt;
— tiszti kereszt;
— kiskereszt.

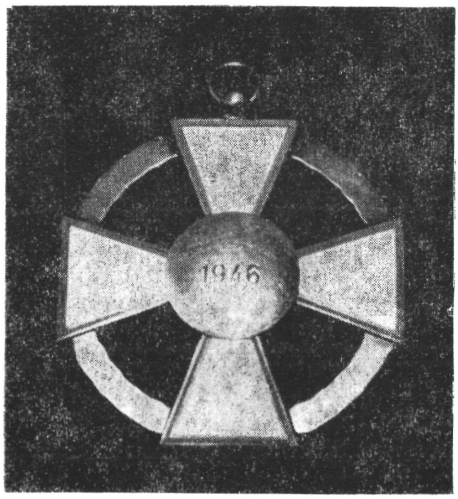

[4. kép]

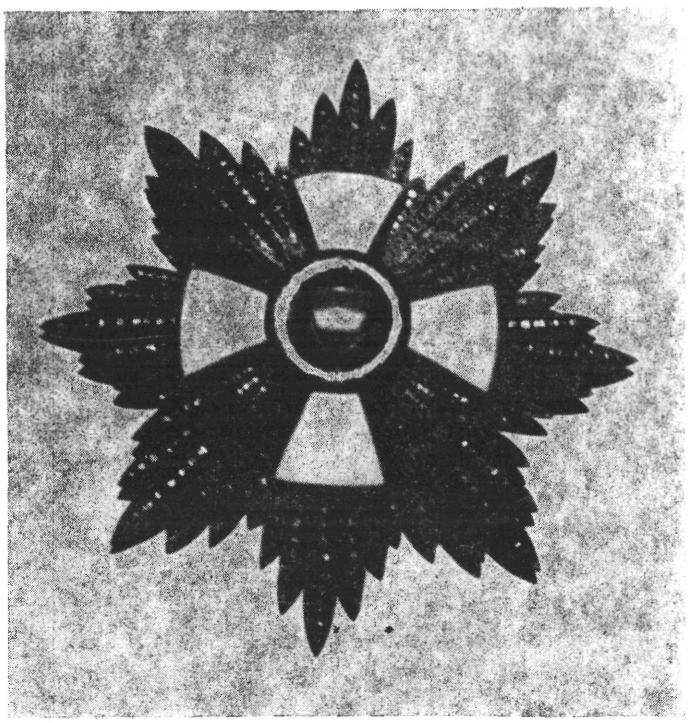

[5. kép]

A nagykereszthez nyolcsugarú, bal mellre tűzendő csillag járt. (5. sz. kép) A babérággal ékesített nagykereszthez (a továbbiakban — babérágas nagykereszt) járó csillagról leírást nem találtunk. Létezését, illetőleg adományozását a múzeumokban hagyatékként őrzött, vagy az Elnöki Tanács által múzeum gyűjteménye részére kül-

dött, valamint a HM kiutalásaként nyilvántartott példányok bizonyítják. Nemegy magángyűjtő is dicsekedhet birtoklásukkal.[17]

A Magyar Népköztársaság kitüntetései c. kiadványban a KÉR fokozatainak sorolásánál a következőket olvashatjuk:

„Az Érdemrendnek 5 fokozata volt: nagykereszt (államfők részére lánccal és aranycsillaggal)..."

A kutatás során az írásos dokumentumok között „aranycsillag" megnevezéssel — a fenti említésen kívül — nem találkoztunk. A KÉR adományozásának időszakában „nagykereszt lánccal" adományozás két alkalommal történt (2. és 3. sz. táblázat, 162., 163. o.). Sajnos arról, hogy a láncos nagykereszttel együtt járt-e az aranycsillag adományozása, vagy arról, hogy a két kitüntetés további sorsa (kicserélése, visszaküldése, megőrzése stb.) hogyan alakult, nem tudtunk hitelt érdemlő információt szerezni. Az Országos Hadtörténeti Múzeum Éremtárában lévő — HM kiutalásból származó — egyetlen ismert példány mellett sem található az aranycsillag.[18]

A fokozatok megjelölésénél gyakran találkozunk azzal a helytelen gyakorlattal, hogy a babérággal ékesített nagykeresztet, babérkoszorús nagykeresztnek nevezik. Ez abból a szerencsésnek nem mondható körülményből adódik, hogy az érdemrend külalakja és az elnevezése értelmileg nem „fedik" egymást. A „babérággal ékesített" elnevezésű nagykereszt ugyanis egy „babérkoszorú ékítményű" nagykereszt. A KÉR alapszabályok kiegészítése világosan meghatározza:

„A babérággal ékesített nagykereszt 3 mm széles, egymásba fonódó babérkorszorúban elhelyezett nagykereszt."[19]

A 4. sz. táblázat (164. o.) bemutatja a KÉR állampolgárság, fokozat és szám szerinti adományozását. A gyors áttekinthetőség igényének kielégítésére adjuk az alábbi összesítést.

A KÉR adományozott fokozatai és darabszáma
1947—1949

— nagykereszt lánccal	2
— babérággal ékesített nagykereszt	10
— nagykereszt	121
— középkereszt a csillaggal	165
— középkereszt	202
— tiszti kereszt	403
— kiskereszt	561
Összesen:	1464

17 A nagyobb múzeumok és magángyűjtők birtokában lévő KÉR példányokról összeállított kimutatások a szerző magángyűjteményében.

18 Országos Hadtörténeti Múzeum, Éremtár. Ny. sz. 0374/É. A láncos, a váll- és a nyakszalagos érdemkeresztek és a hozzájuk tartozó csillagok adományozásánál az általános gyakorlat az volt, hogy a keresztet és a csillagot egy dobozba helyezték el, értelemszerűen, hiszen egy kitüntetés volt. Az Országos Hadtörténeti Múzeumban lévő láncos nagykeresztet önálló dobozba van elhelyezve, ami arra enged következtetni, hogy azt aranycsillag nélkül tervezték, illetve adományozták.

19 L. a 16. számú lábjegyzetet.

2. sz. táblázat

Magyar állampolgárok részére 1947-ben adományozott nagykeresztek személy és fokozat szerinti megoszlása

Sor-szám	Név	Hivatali tisztség, beosztás	NK* lánc-cal	NK ba-bér-ággal	NK	MK** szám
1.	Nagy Ferenc	miniszterelnök	—	—	+	26
2.	Vargha Béla	Nemzetgyűlés eln.	—	—	+	26
3.	Rákosi Mátyás	államminiszter	—	—	+	26
4.	Szakasits Árpád	államminiszter	—	—	+	26
5.	Dinnyés Lajos	honvédelmi miniszter	—	—	+	136
6.	Károlyi Mihály	MNK v. elnöke	—	+	—	149
7.	Rákosi Mátyás	miniszterelnök h.	—	+	—	249
8.	Szakasits Árpád	miniszterelnök h.	—	+	—	249
9.	Nagy Imre	Országgyűlés eln.	—	—	+	249
10.	Dr. Molnár Erik	miniszter	—	—	+	249
11.	Rajk László	miniszter	—	—	+	249
12.	Bán Antal	miniszter	—	—	+	249
13.	Rónai Sándor	miniszter	—	—	+	249
14.	Gerő Ernő	miniszter	—	—	+	249
15.	Dr. Ortutay Gyula	miniszter	—	—	+	249
16.	Dr. Riesz István	miniszter	—	—	+	249
17.	Veres Péter	miniszter	—	—	+	249
18.	Dr. Mihályffi Ernő	Elnöki Hiv. Főnök	—	—	+	249
19.	Dobi István	államminiszter	—	—	+	249
20.	Dr. Nyárádi Miklós	miniszter	—	—	+	249
21.	Szabó Árpád	miniszter	—	—	+	249
22.	Dr. Gyöngyösi János	v. külügyminiszter	—	—	+	265
23.	Dr. Erdei Ferenc	v. belügyminiszter	—	—	+	265
24.	Vas Zoltán	államtitkár	—	—	+	265
25.	Dr. Antall József	v. újjáépítési miniszter	—	—	+	265
26.	Dr. Oltványi Imre	miniszter	—	—	+	265
27.	Tildy Zoltán	Közt. Elnök	+	—	—	270
28.	Dinnyés Lajos	miniszterelnök	—	+	—	274
29.	Kodály Zoltán	zeneszerző	—	—	+	294
Összesen:			1	4	24	

* Nagykereszt
** *Magyar Közlöny*

Külalakváltozatai

A KÉR ismertetett és képeken bemutatott fokozatai mellett léteznek még: babérágas (6. sz. kép, 165. o.), amelynek valóban babérág az ékítménye, kardos-babérágas ékítményű (7. sz. kép, 165. o.) és zománcozatlan címerpajzsú változatok.

A babérágas és kardos-babérágas változatokat szintén a MÉR azonos ékítményű (babérág, kard) jelvényeinek verőszerszámaival készítették.

Idézzük Takó István erre vonatkozó visszaemlékezését:

„Több változatot készítettünk a meglévő szerszámokkal, így került — bemutatási mintaként — legyártásra egy babérágas, kardos változat is... A kardos változat gyártását azzal az indokkal vetették el, hogy a hadiékítmény — mármint a kard —

3. sz. táblázat

Magyar állampolgárok részére 1948-ban adományozott nagykeresztek személy és fokozat szerinti megoszlása

Sor-szám	Név	Hivatali tisztség, beosztás	NK* lánccal	NK babérággal	NK	MK** szám
1.	Szekfü Gyula	rk. követ és megh. miniszter	—	—	+	1
2.	Révész Géza	rk. követ és megh. miniszter	—	—	+	26
3.	Szántó Zoltán	rk. követ és megh. miniszter	—	—	+	53
4.	Farkas Mihály	országgyűl. képviselő	—	—	+	62
5.	Révai József	országgyűl. képviselő	—	—	+	62
6.	dr. Csornoky Viktor	rk. követ és megh. miniszter	—	—	+	100
7.	Safrankó Emánuel	rk. követ és megh. miniszter	—	—	+	100
8.	Széll Jenő	rk. követ és megh. miniszter	—	—	+	100
9.	Bognár József	Budapest polgármestere	—	—	+	150—151
10.	Gerő Ernő	külügyminiszter	—	+	—	157
11.	Szakasits Árpád	Közt. elnök	+		—	
Összesen:			1	1	9	

* *Nagykereszt*
** *Magyar Közlöny*
Megjegyzés: 1949-ben magyar állampolgárok nem részesültek Nagykeresztes kitüntetésben.

nem szükséges, mert az érdemrend békejellegű kitüntetés. A kardos változatból csak egy darab (tervezési példány) készült."

Szerencsés véletlenek sorozata folytán e különleges ékítményű érdemrendek — egy babérágas és egy kardos-babérágas nagykereszt — kifogástalan állapotban Véghelyi József harkányi lakos magángyűjteményében találhatók (1983). Az érdemrend jelvények szalag nélküliek.

A babérágas és kardos-babérágas példányok bemutatási mintadarab voltát az is bizonyítja, hogy mindkettő hátlapja sima, évszámozatlan. Mint mintadarabnak, természetesen elegendőnek bizonyult az előlap figurális részének a kimunkálása.

A KÉR fokozataiból készültek és léteznek — a már említettek szerint — olyan változatok, amelyek címerpajzsairól hiányzik a nemzeti színű zománcozás.[20] Gyűjtők kollekcióiban, ha nem is gyakran, de fellelhető egy-egy zománcozatlan címerpajzsú (a továbbiakban — z. címer) érdemrend. Az ilyen érdemrendek azonos fokozataiból több is létezik, tehát nem egy-egy egyedi példányról van szó, mint az ékítményes változatoknál, hanem arról, hogy a KÉR jelvényeiből sorozatok készültek, z. címerrel. Létezésük tehát szélesebb körben ismert, mint az ékítményes változatoké. A szakembereket, de főképpen e példányok birtoklóit, az érdekli első-

20 A keresztek szárnyai zománcozottak, a középrész címere zománcozatlan, vízszintes osztásainak rovátkázása megfelel a heraldika színjelző gyakorlatának, mely szerint a vörös (piros) függőlegesen, az ezüst (fehér) sima, rovátkázatlan, a zöld jobbharánt irányban rovátkázott.

4. sz. táblázat

Az adományozott érdemrendek állampolgárság, fokozat és szám szerinti összesített kimutatása.
1947. január 15—1949. október 12.

Sorszám	Állampolgárság	NK* lánccal	NK babérággal	NK	KK** csillaggal	KK	Tiszti kereszt	Kiskereszt	Összesen
1.	Magyar	2	5	33	57	112	282	451	942
2.	Szovjet	—	—	4	18	4	31	13	70
3.	Bolgár	—	—	15	6	4	3	1	30
4.	Lengyel	—	3	7	11	16	9	11	56
5.	Román	—	1	16	20	13	16	20	86
6.	Csehszlovák	—	—	14	16	16	24	20	90
7.	Jugoszláv	—	1	17	17	7	5	8	55
8.	Svéd	—	—	14	17	14	19	24	88
9.	Dán	—	—	1	1	5	8	10	25
10.	Angol	—	—	—	1	2	4	1	8
11.	Amerikai	—	—	—	—	1	—	—	1
12.	Görög	—	—	—	—	2	—	1	3
13.	Francia	—	—	—	—	5	—	—	5
14.	Spanyol	—	—	—	—	1	2	1	4
15.	Olasz	—	—	—	1	—	—	—	1
Összesen:		2	10	121	165	202	403	561	1464

* *Nagykereszt*
** *Középkereszt*

sorban, hogy az általuk különlegesnek vélt érdemrendek eredeti, adományozott példányok-e, hogyan és miért készültek. Már elöljáróban szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a megtekintett z. címerű érdemrendek egyikének sem volt bizonyítható az adományozása.

Oklevéllel bizonyított z. címeres érdemrendek adományozásának felfedezése komoly előrelépést jelentene a kutatásban. Az adományozás időpontjából, vagy a kitüntetett személy társadalmi szerepéből (diplomata, katona, külföldi állampolgár stb.), a kitüntetés indoklásából esetleg következtetni lehetne a jelvény készítésének körülményeire.

Irattári és más írásos dokumentációk hiányában, utolsó lehetőségként — a fentiekre alapozva — abban reménykedtünk, hogy múzeumok anyagában, érdemrendtulajdonosoknál, vagy örökösöknél megőrzött kitüntetések között találunk oklevéllel igazolt z. címerű érdemrendet. Mindössze 8 érdemrendet tudtunk felderíteni (5. sz. táblázat, 165. o.), amelyek adományozása oklevéllel bizonyítható, ezenkívül múzeumok tulajdonában 22 érdemrendet, amelyek eredetiségéhez kétség nem férhet. Valamennyi zománcozott címerpajzsú. Ezek alapján határozottan állíthatjuk, hogy *csakis azok az érdemrendek adományozottak (eredetiek), amelyek címerpajzsa* — A Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem alapszabályai 2. pontjában meghatározott — *nemzeti színű zománcozású.*[21]

A z. címerű érdemrend jelvények készítésének története, feltételezésünk szerint,

21 L. a 15. számú lábjegyzetet.

[6. kép]

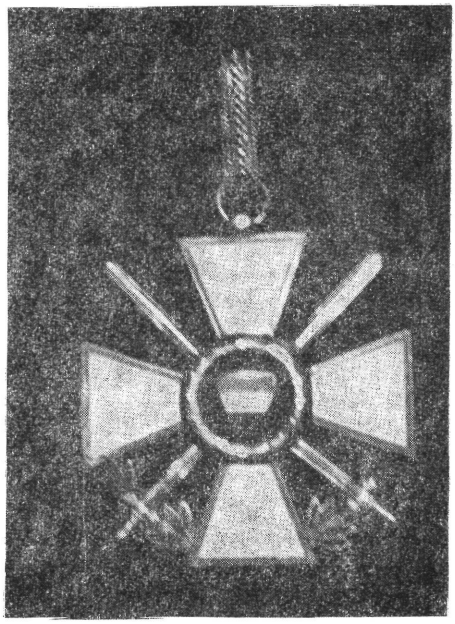

[7. kép]

5. sz. táblázat

K i m u t a t á s
az azonosított (adományozási oklevéllel bizonyított)
és megtekintett Érdemrendekről

Sor-szám	Név	Foglalkozás, hivatás, tisztség	Adományozás ideje	Fokozat
1.	Szalvay Mihály	vezérőrnagy	1948. március 10.	Tiszti kereszt
2.	Dr. Ajtay Miklós	miniszteri osztálytanácsos	1947. március 1.	Kiskereszt
3.	Dr. Mihályfi Ernő	miniszter	1947. november 1.	Nagykereszt
4.	Zentai Vilmos	honv. államtitkár	1947. november 1.	Középkereszt
5.	Dinnyés Lajos	miniszterelnök	1947. december 3.	Babérággal ékesített nagykereszt
6.	Papp-Kökényesdy Sándor	testőr-vezérőrnagy	1947. február 27.	Tiszti kereszt
7.	Rudas László	filozófus	1948. május 1.	Középkereszt

K i m u t a t á s
a Magyar Köztársasági Érdemrend megtekintett példányairól, lelőhely- és fokozati megjelöléssel
(1983. január 1.)

Találhatóság helye	Nagykereszt lánccal	Babérággal ékesített nagykereszt	Csillag a babérágas nagyk.	Nagykereszt	Csillag a nagyker.	Középkereszt	Csillag a középk.	Tiszti kereszt	Kiskereszt	Összesen
Magyar Nemzeti Múzeum	—	1	1	2	2	1	1	1	2	11
Országos Hadtörténeti Múzeum	1	1	1	1	1	2	1	4	1	13
Magyar Munkásmozgalmi Múzeum	—	1	1	—	—	3	—	1	1	7
Kitüntetetteknél és családtagoknál	—	—	—	—	—	1	—	—	1	2
Magángyűjteményekben	—	4	2	9	6	9	8	8	16	62
Összesen:	1	7	5	12	9	16	10	14	21	95

a következő volt. Az Állami Pénzverőben a Köztársaság megszűnése és a Népköztársaság megalakulása időszakában még számos gyártás alatt lévő KÉR jelvény lehetett. Az államforma megváltozásával egyik napról a másikra nem szűnt meg a KÉR jelvényeinek sem adományozása, sem gyártása. Bizonyítéka ennek az, hogy 1949. október 12-én — majdnem két hónappal a Köztársaság megszűnése után — még történt adományozás.[22]

Az érdemrend jelvényeinek készítésénél a különböző fokozatú keresztek mint alaptestek, a címerpajzsok mint kiegészítmények külön-külön kerültek zománcégetésre, majd összeszerelésre. Nem nehéz elképzelni, hogy a készítés folyamatában lévő, de már „törvénytelenített" érdemrendek jelvényeinek néhány sorozatát gyorsított eljárással igyekeztek befejezni oly módon, hogy a „legpepecselőbb" munkát, a parány méretű, három színű címerpajzs zománcozását elhagyták és a zománcozott keresztekre rögzítették a zománcozatlan címerpajzsokat. Elképzelésünk valószínűségét az is alátámasztja, hogy Takó István visszaemlékezésében nem tesz említést z. címerű jelvények tervezéséről, vagy készítéséről.

22 *Magyar Közlöny*, 1949. október 15., 216. sz.

A KÉR nagykeresztje vállszalaggal, a középkereszt nyakszalaggal, a kiskereszt mellre tűzve viselhető háromszög alakú szalaggal került rendszeresítésre, illetőleg adományozásra. Utalást a szalagok színezetére és méreteire az érdemrend alapszabályaiban találunk:

„...polgári tagozatának szalagjai élénkpiros színű, a szalag felső harmadában egy-egy 5 mm széles fehér alapon futó 3 mm széles piros-fehér-zöld sávval, katonai tagozatának szalagja sötétvörös színű, közepén 5 mm széles..."

A múzeumok anyagában és a magángyűjteményekben megtekintett, közel 100 db érdemrend (6. sz. táblázat, 166. o.) szalagjának mindegyike polgári tagozatú. Nagy a valószínűsége annak, hogy katonai tagozatú (a továbbiakban — kt.) szalaggal ellátott érdemrend nem került adományozásra és nem is készítettek ilyen szalagváltozatot. Feltételezhető, hogy már az első kitüntetések adományozása előtt problémát okozott a polgári, vagy kt. szalaggal történő adományozás. Nem lehetett egyértelmű annak az elbírálása, hogy egy katonaszemély polgári tevékenységének érdemeiért, vagy egy diplomata katonai jellegű munkájának elismeréséért milyen tagozatú szalaggal ellátott érdemrendet kapjon. Külföldi missziók, konzulátusok és követségek katona tagjai nem kis számban részesültek kitüntetésben segélyezési, kulturális és hasonló polgári jellegű területen végzett kiemelkedő tevékenységért, ugyanakkor „civil" diplomaták kaptak kitüntetés formájában magas elismerést katonainak minősíthető tevékenységért. A kt. szalag alkalmazása elkerülésének oka az is lehetett, hogy az ország akkori helyzetében, a gazdasági talpraállás és megerősödés szorgalmazásának időszakában, a kitüntetések militáris jellegű megkülönböztetésének nem volt tartalmi értelme és értéke. Az, hogy feltételezéseink valóban okai voltak-e a kt. szalag mellőzésének, hitelt érdemlően azonban nem bizonyított.

A vállszalag 100 mm széles, 1600 mm hosszú, széleitől 1/3—1/3-nyi távolságra 5 mm széles fehér alapon 3 mm széles nemzeti színnel sávozott, fele részénél összehajtott, a jobb vállon átvetve a bal csípőnél rózsával összevarrva viselhető. A rózsa 65 mm átmérőjű, 13 mm magasságú korong, melynek palástborítása és belső dísze a szalag anyagából van kialakítva. A rózsa szalagcsokron fekszik (az érdemrend nagykeresztje piros zsinóron a rózsára van függesztve).

A vállszalagnak két változata ismert. Az 1947-ben adományozottak 3 részből vannak szőve és hosszirányban összevarrva, az 1948-ban és 1949-ben adományozottak egy darabból készültek. Mindkét változat anyagminősége, színezete és mérete azonos.

A nyakszalag 40 mm széles, 500 mm hosszú, széleitől (hasonlóan a vállszalaghoz) 1/3—1/3-nyi távolságra nemzeti színnel sávozott; a középrészére fűzött érdemrenddel (középkereszt) nyakba akasztva viselhető.

A kiskereszt-szalag háromszög alakú formája a nyakszalag szalaganyagából, a lovagkeresztek általánosan ismert szalagformájával azonos módon hajtogatva és varrva készült.

Gyűjtők körében ma is vitatott kérdés a KÉR kiskeresztje kt. szalagjának létezése. Arról van szó, hogy néhány magángyűjtő birtokában léteznek olyan kiskeresztek, amelyek szalagjait eredeti kt-nak mondják.

Kétségtelen, hogy a nevezetes szalagok az alapszabályban meghatározottakkal alapszínükben (sötétvörös), illetve a fehér- és nemzetiszín sávozás elhelyezésében (középen) megegyeznek.

Anyagminőségük is azonos a KÉR váll- és nyakszalagjáéval. Eltérés egyedül a fehér- és nemzetiszínű sávok méreteiben tapasztalható.

Az alapszabály 5 mm széles fehér alapon futó 3 mm széles piros-fehér-zöld sávot határoz meg, a vitatott szalagon 6,5 mm széles fehér alapon 5 mm széles a nemzeti-

szín. Elképzelhető, hogy a szalag szövésénél nem követték az alapszabály előírásait. Ha ez így történt akkor a KÉR kiskeresztje kt. szalaggal is adományozásra került. Ez azonban csak föltételezés.

Adományozása, hatálytalanítása, ki- és felcserélése

Az alapszabály 1. pontja az adományozhatóság érdem, állampolgárság és tagozat (polgári, katonai) szerinti előírásait, valamint az adományozás előterjesztése és jóváhagyása rendjét szabályozza.

Az adományozást, teljes szövegében gépelt formában, névre szóló okirat dokumentálja, az érdemrend fokozatának megjelölésével.[23]

1947. január 15-től, az első kitüntetés adományozásától — Nagy Ferenc miniszterelnöknek — 1949. október 12-ig, az utolsóig — Péter Gábor r. altábornagynak — nem kevesebb, mint 1464 alkalommal (4. sz. táblázat, 164. o.) történt adományozás:

1947-ben 555 alkalommal
1948-ban 676 alkalommal
1949-ben 233 alkalommal.

31 személy részesült kétszeri adományozásban.

59 esetben tüntettek ki magyar állampolgárt, az érdemrend nagykeresztjének valamely fokozatával (2. és 3 sz. táblázat, 162., 163. o.).

Hatálytalanításáról, a „Magyar Népköztársasági Érdemrend és Érdemérem" 1949. október hó 24-én kelt alapítási rendelete 6. §-ának 1. és 2. bekezdése intézkedik:

„6. § (1) „A Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem" alapításáról szóló 1946. XXI. törvény hatályát veszti és a kitüntetéssel járó jogok a jelen törvényerejű rendelet hatálybalépésének napjával megszűnnek.

(2) Az előző bekezdésben megszüntetett »Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem« helyett a volt tulajdonosok részére 1950. évi április hó 4. napjáig a jelen törvényerejű rendelet 1. §-ának (1) bekezdésében alapított Magyar Népköztársasági Érdemrend és Éredmérem megfelelő fokozatát lehet adományozni."[24]

A körrendelet kiegészítéseként a következők olvashatók:

„Hozzáfűzésem: A »Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem« jelvényei, a szalagsávokat is ideértve, jelen körrendeletem megjelenése után nem viselhetők.

Budapest, 1949. október 29."

Az idézett rendelet 2. bekezdése a KÉR helyett a Magyar Népköztársasági Érdemrend és Érdemérem adományozásának *lehetőségét* és nem a kötelezőségét határozza meg.

A rendelet megjelenését követően a Minisztertanács Elnöki Hivatala az alábbi szövegű felhívással fordult a KÉR tulajdonosaihoz:

„1. Felhívjuk figyelmét, hogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1949. évi 12. sz. törvényerejű rendeletének 6. § (1) bekezdése értelmében a Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem kitüntetéssel járó jogok — köztük a viselésre vonatkozó jog is — a hivatkozott törvényerejű rendelet hatálybalépésének napjával, vagyis 1949 évi október hó 24-ével megszűntek.

Éppen ezért felkérjük, hogy a Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem birtokában lévő jelvényeit (tok, szalag stb.) Hivatalunkhoz mielőbb visszajuttatni szíveskedjék.

23 Eredeti adományozási oklevél fotókópiája (7646/1947. M. E.) a szerző magángyűjteményében.
24 Magyar Népköztársasági Érdemrend és Érdemérem alapítása. *Honvédségi Közlöny*, 1949. november, 31. sz.

2. Egyben felkérjük, hogy a mellékelten megküldött »Személyi lap«-ot megfelelően kitöltve postafordultával Hivatalunkhoz ugyancsak visszajuttatni szíveskedjék.

Minisztertanács Elnökének Hivatala
Elnöki Főosztály"[25]

A „Személyi lap" tartalmára és rendeltetésére vonatkozóan mind ez ideig nem sikerült fényt deríteni. Feltételezhető, hogy szerepet játszott az érdemrend lecserélésének elbírálásánál.

A felhívást — amint látható — sem aláírással, sem keltezéssel nem látták el. Mindez arra enged következtetni, hogy a benne foglaltak végrehajtása nem követelt szigorú teljesítést. Ezt a feltételezést az bizonyítja, hogy napjainkban (1983 január) még számosan vannak olyan kitüntetettek, akiknek birtokában van a KÉR valamely fokozata. Elhalálozott kitüntetettek hozzátartozóinál is fellelhetők az érdemrendek példányai.

Arra vonatkozóan nincsenek megbízható adataink, hogy minden KÉR-rel kitüntetett személy megkapta-e az említett felhívást. Pontosabban fogalmazva, küldött-e az Elnöki Főosztály minden kitüntetettnek felhívást és „Személyi lapot."

Egy, a kicserélést dokumentáló okirat szövegét az alábbiakban idézzük:

„Mellékelten küldöm a régi Köztársasági Érdemrend kitüntetés helyett a Népköztársasági Érdemrend I. fokozatát és kérem, hogy a borítékban lévő levél alapján járjon el.

Budapest, 1950. március 29.

Szabó Piroska"[26]
(aláírásnyomat)

A „borítékban lévő levél" tartalmának felderítése, csakúgy mint a „Személyi lap"-é, a jövőbeni kutatás tárgyát képezi.

Felcserélése

A KÉR közel hároméves adományozási időszakában — a már említett — 31 személy részesült a kitüntetés másodízbeni elnyerésében, megkapva az érdemrend korábbinál magasabb fokozatát. Egy érdemrend kitüntetés-jelvényének felcserélésére vonatkozó okirat szövege:

„A köztársasági elnök úr folyó évi október hó 30-án kelt elnöki elhatározásával hozzájárult ahhoz, hogy a 2794/1947. M.K.E. számú elnöki elhatározással Miniszter úr részére adományozott Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje a csillaggal az Érdemrend nagykeresztjének jelvényeivel felcseréltessék.

Amidőn erről Miniszter Urat örömmel értesítem, felkérem, hogy meglevő kitüntetési jelvényét kicserélés végett hozzám megküldeni szíveskedjék.

Budapest, 1947. október hó 30.

Dinnyés Lajos"[27]
(aláírásnyomat)

25 Egy eredeti példány a szerző magángyűjteményében.
26 Eredeti okirat, fotókópiája a szerző magángyűjteményében.
27 Eredeti okirat, fotókópiája a szerző magángyűjteményében.

Viselése

KÉR különböző fokozatait még együtt viselhették a Horthy-kitüntetések: (Magyar Érdemrend és Koronásérem) fokozatainak jelvényeivel.[28] A kitüntetések viselése sorrendjében a KÉR fokozatai közvetlenül megelőzték a MÉR hasonló fokozatait.

Olyan esetekben, amikor a katonai szolgálati szabályzat nem írta elő, vagy a polgári ruházat nem tette lehetővé, illetőleg az alkalom nem kötelezte a KÉR eredeti alakjában való viselését, akkor a jelvényeket helyettesítő ún. „kis díszítményt" lehetett viselni a kiskereszt szalagján a következő előírás szerint:

— babérággal ékesített nagykereszt helyett a babérággal ékesített csillag 25 mm-es átmérőjű kicsinyített mását,

— nagykereszt helyett a nagycsillag 25 mm-es átmérőjű kicsinyített mását,

— középkereszt a csillaggal helyett a középcsillag 20 mm-es átmérőjű kicsinyített mását,

— középkereszt helyett a középkereszt 18 mm-es kicsinyított mását.

A tiszti kereszt és a kiskereszt viselése minden alkalomkor az eredeti formában történt, ezért nem rendszeresítettek helyettesítésükre „kis díszítményt".

A kitüntetések magánalkalmakkor kisebbített alakban („en miniature") is viselhetők voltak.[29]

Létező és megsemmisített példányok

A kitüntetés történetének végéhez közeledve — az érdekeltek és az érdeklődők részéről — természetes a kérdés, mi lett a további sorsa a KÉR-nek és hány darab létezik még belőle az országban.

A magyar állampolgárok számára adományozott 942 érdemrend (4. sz. táblázat, 164. o.) sorsának nyomon követésére vállalkozni legalább olyan nehéz, mint a még létező érdemrendek mennyiségének felbecsülésére. A megtekintett, tudott és ismert 95 db (6. sz. táblázat, 166. o.) nem több, mint 10%-a a fent említett 942-nek. Ez azt jelenti, hogy (942—95) 847 jelvény holléte ismeretlen. Korábban már említettük, hogy a Pénzverőben — minden bizonnyal — nem kis számú elkészült és félkész jelvény lehetett az érdemrend megszüntetése időszakában (1949 október). Szerény becslések szerint ez a szám 50—60-ra tehető. Összesen 847 + 50, 60 db. vagyis kb 900 honos KÉR-jelvény kereshető. Annak pontos fölmérése, hogy a főváros meg nem tekintett múzeumaiban, művelődési házaiban, a vidéki muzeális anyagokat őrző helyeken, kitüntetetteknél és rokonaiknál, magángyűjteményekben stb. hány darab és milyen fokozatú kitüntetés létezik még, szinte lehetetlen.

Az ismert számadatok mellett még olyan hiteles adataink is vannak, amelyek figyelembe vétele teljesen elbizonytalanít a KÉR meglevő példányainak még a hozzávetőleges megbecsülésében is. Pl. babérággal ékesített nagykereszt adományozása magyar állampolgárok részére 5 alkalommal történt (2. és 3. sz. táblázat, 162., 163. o.). Jelenleg a múzeumok és a magángyűjtők birtokában bizonyítottan 7 darab található (6. sz. táblázat, 166. o.). Másik példaként említhetjük: e tanulmány befejezésekor kaptunk tájékoztatást arról, hogy az egyik vidéki vármúzeum tulajdonában a KÉR úgynevezett „alapsorozat"-ának fokozatai — nagykereszttől a kiskeresztig — megvannak és megtekinthetők. Hány ilyen, és hasonló múzeum létezik? A két példát azért említettük, hogy illusztráljuk a felbecsülés nehézségét é bonyolultságát.

28 *Magyar Közlöny*, 1946. december 28., 296. szám.
29 L. a 28. számú lábjegyzetet.

Mindezek ellenére mégis csak vállalkozni kell arra, hogy leírjuk elképzeléseinket az érdemrend fennmaradt példányainak számát illetően. A kutatás során gyűjtött tapasztalatokra támaszkodva feltételezzük, hogy a keresett kb. 900 db érdemrend 4—5%-a múzeumokban és hasonló jellegű objektumokban (35—45 db), 2—3%-a kitüntetetteknél vagy családtagjaiknál (20—25 db), 4—5%-a pedig magángyűjteményekben létezhet (35—45 db). Ez összesen 90—115 db.

Megközelítően hasonló eredményhez jutunk, ha egyszerűen azt állítjuk, hogy különböző helyeken ugyanannyi érdemrend létezik még, mint amennyiről bizonyítottan (95 db) tudomásunk van (6. sz. táblázat, 166. o.).

Ismételni kívánom, hogy ez nem egyéb, mint számokkal és százalékrészekkel való manipulálás. Amit biztosan állíthatunk a KÉR (érdemrend fokozatai) létező mennyiségéről, az 95 db.

Megsemmisítése

Az írásos dokumentumok azt bizonyítják, hogy 1949 novemberétől 1950 áprilisáig tartott az érdemrendek visszaküldésének, illetőleg összegyűjtésének folyamata, amelyet a — kitüntetést kicserélő okirat — igazol.

Bizonyosan nagy számú érdemrend került vissza az Elnöki Hivatal, illetőleg az Elnöki Tanács illetékes osztályára. Ebből a mennyiségből kaptak a múzeumok ellátmányként és néhány gyűjtő, akik kéréssel fordultak az Elnöki Tanácshoz gyűjteményük anyagának fejlesztése érdekében.

Átvételi nyilvántartással, vagy raktározási kimutatással, illetőleg az összegyűjtött jelvények valamely szervnek, vállalatnak történő átadását bizonyító írásos anyaggal ez ideig nem találkoztunk.

Az összegyűjtött és megmaradt érdemrendmennyiséget feltételezhetően visszaszállították az Állami Pénzverőbe, ahol zománctalanítás után az ezüstanyagot újra felhasználták.

A KÉR — születésétől megszüntetéséig — mindössze 36—38 éves múltra visszatekintő „kortárs történetű" kitüntetés. Ezért is volt viszonylag könnyű a kutatása, hiszen az írásos dokumentumok mellett ma még élő személyek (az érdemrend története valamely részének ismerőjeként, kitüntetettként, stb.) olyan jelentős információkkal szolgáltak, amelyek, ha másodlagos kutatási forrásként is, de nélkülözhetetlenek voltak az ismeretlenek felderítéséhez, és a részben ismertek kiegészítéséhez.

Úgy érezzük, hogy az írásos dokumentációk alapján és sokak segítségének hasznosításával sikerült végül is a KÉR életútjának összeállítása. Azok a területek, amelyek felderítése nem járt eredménnyel, a jövő kutatás feladatát képezik.

A még létező fehér foltok egyik oka talán az, hogy a háború befejezését követő években még nem volt arra lehetőség, hogy a KÉR történetének eseményeit az illetékes szervek és intézmények pontosan regisztrálják. Az elmúlt társadalmi és politikai harcokban, sőt megrázkódtatásokban sem szegény közel négy évtized alatt többször semmisült meg akarva, vagy akaratlanul írásos és tárgyi bizonyítékok sokasága, köztük kitüntetések, és az azok szerepét igazoló dokumentumok.

Nem tudtuk felderíteni a KÉR megszüntetése utáni elhelyezését és megsemmisítésének körülményeit; a zománcozatlan érdemrendek eredetét; a láncos nagykereszt aranycsillagát és a közép-, vagy nagykereszt szalagjának katonai tagozatú változatát.

Az utóbbi kettő létezésére írásos utalás található,[30] az előbbiek mint objektumok léteznek. Néhány hitelt érdemlő írásos dokumentum és tárgy (aranycsillag, katonai tagozatú szalag) szükségeltetne ahhoz, hogy a KÉR történetét még teljesebbnek mondhassuk.

Epilógus

A Köztársaság alapította valamennyi kitüntetés[31] — érdemrend, díj, érdemérem, emlékérem, díszérem — viselése, egy kivételével, napjainkban is engedélyezett.

A 44.678/Elnökség — 1949. számú körrendelet többek között a következőkre intézkedik:

„A „Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem" jelvényei, a szalagsávokat is ideértve, jelen körrendeletem megjelenése után nem viselhetők.

Budapest, 1949. október 29."[32]

Nagy kérdőjel az érdemrend történetében az a szigorúság, amely az adományozás megszüntetését, a viselés megtiltását, majd a jelvények megsemmisítését kiváltotta.

Igaz, a tanulmány elején elzárkóztunk attól, hogy az érdemrend története mostohagyerekként való kezelésének okaival foglalkozzunk, most mégis — számadatokra, időpontokra és történésekre hivatkozva — kísérletet teszünk annak felvázolására, hogy milyen szerepet játszott a KÉR létezésének időszakában. A kutatás során gyűjtött tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a kitüntetés „életútja" egy nagyszerű korszak eseményeit is regisztrálja.

A KÉR-t nem lehet pusztán a törvények, a rendeletek és a szabályok paragrafusai és szankciói alapján megítélhető kitüntetésnek tekinteni. Olyan társadalmat formáló harcok időszakában született, amikor a politikai küzdőtér középpontjában a hatalom eldőlésének, a jobb-, vagy baloldali erők győzelmének kérdése állt. Ennek a bonyolult küzdelemnek részeseként és függvényeként szolgálta a forradalmi átalakulás egyik lépcsőfoka, a köztársaság építése és megerősítése érdekében kimagasló érdemeket szerzett személyek elismerését.

Minden kitüntetésre érvényes az az elv és gyakorlat, hogy mennyiségileg az alapítási célokban meghatározott (munka, tudomány, sport, kultúra stb.) területen szerzett érdemek nagysága és gyakorisága arányában kerülnek adományozásra.

A KÉR évenkénti és állampolgárságonkénti adományozási számának alakulása figyelmet érdemlő megállapításokra enged következtetni.

1947-ben a magyar állampolgárok részére adományozott 340, a szocialista országok állampolgárainak adományozott 97 és a nyugatiaknak adományozott 118 darab kitüntetés az érdemrend egyeduralmát jelentette az érdemek elismerésében, a rajta kívül akkor létező egyetlen kortárs kitüntetés, a „Magyar Szabadság Érdemrend" mellett, amely azonban adományozási célját tekintve nem kötődött közvetlenül a köztársasághoz, hiszen a partizán- és ellenállási tevékenység elismerésére alapították. Az érdemrend — fent említett — egyeduralma és a nyugatiaknak adományozott viszonylag nagy száma egy politikai állapotot és törekvést tükröz.

1948-ban, a társadalomban folyó küzdelem kiéleződésének egyik jeleként, azt tapasztaljuk, hogy a köztársaság megerősödéséért munkálkodók az előző évhez viszonyítva nagyobb számban kapják (456 személy) kitüntető elismerésként a KÉR valamely fokozatát, ugyanakkor azonban a centennáriumi év hagyománytiszteletének kifejezésére alapított „Kossuth Érdemrend" mellett a „Kossuth-díj", de különösen

30 L. az 1. és 5. számú lábjegyzetet.

31 „Magyar Szabadság Érdemrend", „Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem", „Kossuth-híd emlékérem", „Magyar Köztársasági Sport Érdemérem", „Közbiztonsági Szolgálati Jel", „Magyar Munka Érdemrend és Érdemérem", „Köztársasági Elnök Elismerésének Koszorúja", „Kossuth Érdemrend", „Kossuth-díj", „48-as Díszérem".

32 *Honvédségi Közlöny*, 1949. november 1., 31. szám.

a „Magyar Munka Érdemrend és Érdemérem" alapítása már a szocialista erők előretörését jelezte, és ez vitathatatlanul kifejezésre jutott az utóbbi kitüntetés ötágú csillag-szimbólumában, valamint a szocialista országok állampolgárainak adományozott nagyszámú, 203 darab kitüntetésben. A nyugati országok állampolgárai ugyanebben az évben mindössze 17 kitüntetést kaptak.

1948 végéhez közeledve — az erőegyensúly megbomlása következtében — egyre inkább csökken a KÉR adományozásának száma.

A Magyar Közlöny 1948. augusztus 1-i 173. száma arról tanúskodik, hogy a Margithíd teljes szélességében való újjáépítése terén kifejtett eredményes munkáért adományozott kitüntetések között egyaránt képviselve van a „Kossuth Érdemrend", a „Köztársasági Elnök Elismerésének Koszorúja", a „Köztársasági Érdemérem" és a „Magyar Munka Érdemérem". Ez a jelenség nem más, mint a társadalomban folyó politikai küzdelemnek a kitüntetések adományozásában történő kifejeződése.

1949 már a fordulat utáni esztendő, a Magyar Népköztársaság megszületésének időszaka. 1948-hoz viszonyítva a harmadánál is kevesebbre csökken a KÉR-adományozások száma, majd az év októberétől kezdődően meg is szűnik. Az új államforma kiépíti kitüntetésrendszerét és megszünteti a régit.

Igaz, hogy a KÉR nevében viselte a megszűnt államformát, igaz hogy származása és külalakja visszavezethető a letűnt Horthy-rendszer legismertebb érdemrendjéhez, az is igaz, hogy jó néhány, a KÉR valamely fokozatával kitüntetett személy ellensége volt a demokráciának és a szocializmus építésének, de végül is a KÉR, mint objektum, ha szabad egy tárgyra ezt a kifejezést használni, „végigszerepelte" a köztársaságot, a magyar történelem e progresszív időszakát.

Lecserélték, bevonták, megsemmisítették az összegyűjtött példányait, mert viselnie kellett a túlhaladottság következményeit.

Mindenek ellenére megmaradt példányai ma is legszebb és legértékesebb darabjai a múzeumok és magángyűjtemények kitüntetésanyagának.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

FARKAS GYÖNGYI

A BUDAI POLGÁROK ÖNKÉNTES FELAJÁNLÁSA A FRANCIÁK ELLENI HÁBORÚHOZ

Az 1790-es évektől a Habsburg-ellenes függetlenségi mozgalmat vezető nemesség magatartásában változás figyelhető meg. Kisebb részük, a radikális értelmiség és az ellenzéki köznemesség, folytatta a harcot az uralkodó ház magyar politikája ellen. Küzdelmük a jakobinus mozgalomba torkollott.

A nemesség nagy többségénél viszont a francia forradalmi eseményektől, és azok terjedésétől való félelem az ellenzéki magatartásról való lemondáshoz, a következő évek fejleményei (a király szökése, majd elfogatása és kivégzése) pedig ahhoz a felismeréshez vezettek, hogy az uralkodó és a magyar rendek érdeke azonos: a forradalom elkerülése, ehhez pedig az egymás elleni harcot az összefogásnak és az egymás segítésének kell felváltania. Az 1792. március 27-i francia jegyzék, amelyben felszólítják az uralkodót, hogy bontsa fel a február 7-i porosz—osztrák szövetséget és szüntesse meg a hadikészülődést, valamint az április 20-i francia hadüzenet oda vezetett, hogy a megrettent nemesség a Habsburgok odaadó szövetségese lett. Ezt mutatja az 1792. május 20-i országgyűlés 6. törvénycikke, amelyben a Franciaország elleni háborúhoz segítséget ajánlanak, majd június 16-án 5000 újoncot, 100 lovast és 4 millió Ft hadisegélyt szavaznak meg a rendes adón felül.

Ennek a segítségnyújtásnak egyik példája a budai polgárok önkéntes felajánlása egy 1000 főből álló sereg eltartására a franciák elleni háborúhoz. Az irat a Hadtörténelmi Levéltár nemesi inszurrekciós gyűjteményének egyik érdekes darabja. (Jelzete: 1793/1.) A forrást betűhív átírásban adjuk közre:

HIVATAL
EGGY
EZER EMBERBÜL ALLÓ
SZABAD HADI KARNAK,
MAGYAR ORSZÁG
BUZGÓ POLGÁRAITÚL
ÖNNKINT AJÁNLANDÓ SEGEDELMEK
ÁLTAL VALÓ TARTÁSÁRA,
MÍG A FRANTZIÁK ELLEN ÁLLÓ
HADAKOZÁS TART.
BUDÁN,

Özvegy Landerer Katalin és Örökösseinek betűivel,
1793.

Egynéhány nevezetlen Austriai Hazafiak, és a Tsászári Királyi Residentiális Fő-városnak, Bétsnek Lakossai valamint magokban, úgy ezer egyéb jámbor Polgár-társaikban nyílván érezték, hogy a Frantziáknak dühössége, mellyel ádázattyokra egész Európát kénszerítení akarják,

HIVATAL

EGGY

EZER EMBERBŰL ALLÓ

SZABAD HADI KARNAK,

MAGYAR ORSZÁG'

BUZGÓ POLGÁRAITUL

ÖNNKINT AJÁNLANDÓ SEGEDELMEK

ÁLTAL VALÓ

TARTÁSÁRA,

MÍG A' FRANTZIÁK ELLEN ALLÓ

HADAKOZÁS TART.

HONVÉD

BUDÁN,

Özvegy Landerer Katalin' és Örökösseinek betüivel,

1793.

minden jó gondolkozású Ferjfiúnak szívét szükségképpen fel-bosszontya. A mint, fájdalom! igaz-is, hogy ama Tsoport[1], melly a leg-gyalázatosabb fortélyok által Frantzia Országnak Törvény-szerzőivé tétetett, valamennyi köteleket, mellyekkel a polgári Társaság, a Természet, és JÉSUSNAK SZENT RELIGYIÓJA[2] az embereket egymással öszve kaptsolák, dühös esztelenséggel széjjel szaggatta; és hogy semmiféle állapot előtte nem olly szent, hogy semmivé ne tegye, mihelyt haszon-kereséttyének és bosszú-állásának, úgymint gonosz ügyekezeteiben fel-tett eggyetlen tzéllyának, bár ha tsak messzünnen is, úttyában állana.

E nevezetlen Austriai Hazafiak jól észre vették tovább, hogy a Frantziák, rész szerint azért, hogy e dühösség a Történetírásokban valaha ne tsak reájok magokra háríttasson, rész szerint pedig azt reménylvén, hogy mindenütt találnak olly könnyen-gondolkodó polgárokot, kik az ő ádázattyokot, úgymint a személyeknek és birtokoknak minden bátorsága nélkül szűkölködő és tsak szemfényvesztés vagy gyermek-játék gyanánt fel-állított szabadságot és eggyenlőséget, szinte olly kész-lelkűséggel, mint valaha Módi-leleménnyeiket, fel-vállalandgyák, valamennyi Nemzetekhez Emissáriusokot[3] küldöttek; de hogy egyszersmind ezen Emissáriusok minden ki-telhető fáradságaik utánn semmi egyébb Követökre nem akadtak, hanem tsak egynéhány ollyanokra, kik semmire-valóságjok által a romlásnak veszedelmére jutottak, és némelly zab elmességű Fejekre, kik a szabadságot egyébbe helyheztetni nem tudgyák, hanem hogy fúrtt agyaikba ötlődő gondolattyaikot, bár melly oktalanok legyenek, tettzéseik szerint közre botsáthassák, és a minden jó lelkű ember előtt szent Religyióval[4] szájok íze szerint játzhassanak.

Észre vették azutánn azt is, hogy a Frantziák, minekutánna reménnyekben meg-tsalatkoztanak, esztelen dühösségjekben annyira mentek, hogy a thrónusoknak és az oltároknak ostromlására fegyverhöz fogtak; hogy örökös Királlyoknak valamennyi Eleiktül és legrégiebb Őseiktül szentséges gyanánt tiszteltt thrónussát hitetlenül le-rontották, sőt legjobb és legkegyesebb Királlyoknak nemes vérében kegyetlenül meg is fürödtek; hogy valamennyi szomszéd és még távulabb lévő Nemzeteknek is, mellyek az ő Királlyaiknak, vagy Helytartóiknak országlása alatt elejétül fogva szerentsésen éltek, és magokat a frantzia tündérkedésektül meg vakíttatni, és vizre vitetni nem hagyták, hadat üzentek; és hogy még ama Tartományokot is, mellyeknek rész szerint hitetlen, rész szerint pedig el-vakított Lakossai a frantzia fegyvereknek kedveztek, s mellyekbe ugyanerre nézve, úgymint a szabadságnak véltt védelmezői annyival könnyebben be-hatottak, fegyveres kézzel arra kénszerítették, hogy előbbeni Constitútiójokrúl[5], melly alatt elejétül fogva boldogságban éltek, le-mondgyanak, és a mindent fel-dúló frantzia Anarchiát fel-vállallyák.

De az illyen Tartományok az ő el-követett esztelenségjekért súlyosan fizettek, s mellyek mindeddig győzedelmeink által vissza nem kerültenek, hasonló büntetéseket még súlyosabban viselik.

A hadakozásnak pusztító veszedelmei mindazáltal az ollyan Tartományokot is érték, mellyeknek Lakosi magokot el-tsábítani nem hagyták, és az országló Fejedelmeikhez való kötelességbéli hűségben állhatatosan meg-maradtak. És a pusztításnak szörnyűsége az efféle Tartománnyokot egészen meg-vesztegette volna, sőt innen még egyéb országokra is környöskörül el-terjedend vala, ha Ő TSÁSZÁRI, KIRÁLYI FELSÉGE, LEGKEGYELMESEBB URUNK egész hadi erejét képtelen-nagy és majd nem elő-szerezhetetlen költségekkel egyéb örökös Tartománnyinak, és a Német Birodalomnak oltalmazására, s az ártatlanúl vagy készakartva az Ellenségnek kezébe jutott népeknek meg-szabadítására nem fordította volna.

Béts várassának fellyebb említett nevezetlen és buzgó hazafiúsággal tellyes Lakosi a legérzékenyebb illetődéssel áldgyák az örök Gondviselést, hogy Felséges Monarchájoknak legböltsebb rendelései által, személlyeikre és javaikra nézve a legkívánatosabb bátorságban élnek. Iszonyodással emlékeznek ama gonosz lelkü Lázítókra, a kik okot adtanak arra, hogy sok ezeren, kik az ő haszonkeresettyeknek, és nyughatatlan átalkodottságjoknak szomorú áldozattyaivá lettek, a legvégső nyomorúságban senyvedgyenek.

Meg-ösmérték, de egyszersmind tselekedettel is meg-mutatták, melly szent légyen előttök ama kötelesség, hogy embertársaiknak javára, valamennyi eggyesültt Austriai Tartományoknak boldogságára, és a közönséges nyugodalomnak helyreállítására tellyes erejekbül öszve segíttsenek; hogy ama Tsoportot, melly a társaságnak minden köteleit el-szaggatta, és a thrónusokot az oltárokkal eggyütt ostromollya, semmivé tegyék, és hogy eképpen rajtok a meg-bántatott Királyi Felségért, mellynek igaz divattyát érezni nem méltók, bosszút állyanak.

El-tökéllették magokban, hogy önnkint ajánlandó segedelmekbül eggy 1500 emberbül álló szabad hadi Kart ki-tartsanak, és erre való nézve önnkint való subscriptiót[6] kezdettek. Kevés

1 Ebben az időben a girondisták voltak uralmon Franciaországban.
2 Vallás.
3 Követ.
4 L. a 2. sz. jegyzetet.
5 Alkotmány.
6 Aláírás.

üdő alatt Lichtenstein Károly Hertzeg Úrnak, Füllenbaum Ferdinánd Apellatíonális Tanátsnoknak[7], Gerl Jósef polgári Serfőzőnek, Biedermann Xaverius Ferentz polgári Posztóművesnek, és Wirth Ignátz udvari Ezüstművesnek önnkint való hazafiúi tehetős egybe-munkalkodássok által sokan magokot legottan alá írták, de még többen tsak Ő Felségének helybehagyására várakoztak, hogy 1. Májusig 1793. e hazafiúi ügyekezethez eggyesültt erővel öszve állyanak, s ez által Felséges Monarchájoknak súlyos terhét meg-könnyebbíttsék. Alkalmatosságot adott ez arra, hogy a hazafiúi ügyekezetnek kezdete Ő Felségének alázatosan be-mutattatott, és vele született Tsászári Királyi érzékenységgel kegyelmesen helybe-is hagyatott. Így azutánn, hogy valamint a Bétsi úgy a többi Austriai hű Polgároknak kívánsággal buzgódozó várakozása megelégíttessen, a tizenötszáz emberbül álló szabad hadi Karnak önnkint ajánlandó segedelmekbül való tartására ki-tsináltt Plánum[8], az Újságokba való iktatás által-is közönségesen ösméretessé tétetett. Alá írták magokot nem tsak Béts várassának Polgárai és polgári Tzéhei, s Austriának egyébbrészeiben fekvő Városok és Helységek, hanem az udvari és országlásbéli Tisztségek, és sokan az úri és vitéz Rendekbül is, kik már ezelőtt is, mint valamellyik örökös Tartománynak Státussai[9], önnkint való segedelmeket adtak; az ajánlott 1500 embernek száma kevés üdő alatt be-töltt, sőt még felül is haladtatott; és így e nevezetlen Austriai Hazafiak, és valakik hasonló buzgósággal viseltetvén, e szabad hadi Karnak tartására öszve segítettek, érzik már amaz édes gyönyörűséget, hogy gyermekeiknek, onokáiknak, és még legkésőbb maradvánnyaiknak is, az igaz hazafiúságnak illy jeles és örök emlékezetre méltó példáját hagyták légyen.

Így gondolkodtak, ezt érezték, és ezeket tselekedték a Tsászári Királyi Residentiális fő Városnak, Bétsnek buzgó Lakosi. Ám de jóllehet ők a tizenötszáz emberbül álló szabad hadi Karnak fizetése által meg-bizonyított hazafiúsággal a Budai Magyar Fő Városnak Polgárait az üdőre nézve meg-előzték légyen; ezek mindazáltal a hazafiúi buzgóságban, és FELSÉGES KIRÁLYLYOKHOZ való háladatosságjokban, hűségjekben, és szeretettyekben hozzájok minden bizonnyal hasonlók. Az eggyesültt Austriai Birodalomban lévő és hazafiúsággal tellyes Polgár-társaiknak azonban szíves és nyílvánvaló köszönetet mondanak ezen alkalmatossággal azért, hogy egy szabad hadi Karnak tartása által olly derék és követésre méltó példát mutattanak.

De a Budai Magyar Fő Városnak szintazon Polgárai is meg-botsáthatatlan igazságtalanságot követnének el egyéb Magyar Polgár-társaik és a többi szabad Királyi és Mező Városoknak Lakosi ellen, ha magoknak ezek előtt FELSÉGES KIRÁLLYOKHOZ való hűségjekben és szeretettyekben legkissebb elsőséget tulajdonítani akarnának; valamint még ennél is nagyobb igazságtalanságba keverednének, ha szándékjok oda menne, hogy az Ország Nagygyainak, és az érdemekkel tündöklő Nemességnek, kik magokot az által, hogy Királlyaikért véreket és javaikot fel-áldozták, mindenkor meg-külömböztették, felségesb és el-érhetetlen ügyekezeteikhez tsak messzérül is közelítení akarjanak.

És valamint a fellyebb meg-nevezett Bétsi Lakosok, kik a subscriptiót[10] nem külömben, mint a be-jövendő segedelmeknek fertály-esztendőnkint[11] való be-szedését és további kézbe-adását hazafiúi készséggel magokra vállalták, Bétsnek egyéb Lakosi előtt a hazafiúi buzgóságra nézve magoknak semmi legkissebb elsőséget nem tulajdonítanak; úgy ama Budai Polgárok-is, kik Országunk több jeles Nagygyainak önnkint való hazafiúi tehetős öszve-munkálkodása mellett, a Budai Magyar Fő Városban eggy ezer emberbül álló szabad hadi Karnak tartására tellyeshasonló subscriptiót[12] kezdettenek, úgymint: Magatti János, polgári Kalmár és Kereskedő a vízi városban Nr. 205. Nidermayer Xaverius Ferentz, polgári Átsmester, az Ország úttyán lévő külső városban, (Landstrasse) Nr. 11. Gebhard Ferentz, polgári Kalmár a vízi városban Nr. 45. Antonovics Pál, Tabán nevezetű külső városnak mostani Görög Bírója, Tabánban Nr. 565. és Krauthann András, polgári Sütőmester, Tabánban Nr. 544. mindnyájan, mint a subscriptióknak[13] Beszedői, végre pedig Pavianovich Ferentz, e Királyi Városban az Árváknak Gondviselője, a vízi városban Nr. 127., mint a fő Tabelláknak[14] Elkészítője, és az alá-írtt segedelmeknek az idevaló Tsászári Királyi Kamarához Be-fizetője, tsak úgy nézik magokot, mint a többi Budai Lakosok, sőt, a mint bizonyosan reménylik, akármelly egyéb Magyar Városban, Mező-városban, és Helységben lakó valamennyi Polgár-társaik közönséges hazafiúi buzgóságjoknak szerszámjait; mivel Koronás Királlyokhoz való hűségjekben és szeretettyekben, minden ki-vétel nélkül, mindnyájan eggyenlők lévén, tökélletesen hasonló készséggel buzgódoznak arra, hogy szintazon hűségjeknek és szeretettyeknek tehetős meg-bizonyítására semmi alkalmatosságot el ne mulassanak.

Ezen jó előmenetellel kezdett ügyekezettyeket be-mutatták ők mély alázatossággal Ő KI-

7 Feljebbviteli törvényszéki tanácsos.
8 Terv.
9 Rendjei.
10 L. a 6. sz. jegyzetet.
11 Negyedév.
12 L. a 6. sz. jegyzetet.
13 L. a. 12. sz. jegyzetet.
14 Táblázat.

RÁLYI HERTZEGSÉGÉNEK, MAGYAR ORSZÁG PALATINUSSÁNAK.[15] ÉS Ő TSÁSZÁRI KIRÁLYI FELSÉGE, legkegyelmessebb Urunk ezen ő Királyi Hertzegségétül Elejébe terjesztett subscriptiót[16] nem tsak kegyelmesen helybe hagyta, hanem hogy buzgósággal folytattasson, különösen is ajánlotta; a mibül egyszersmind értelmesen ki-tetszik, hogy Ő FELSÉGE e fellyebb említett mód szerint tartandó szabad hadi Karnak fel-állítását, a Magyar Aláíróknak dütsősségére, külömböztető kegyességgel és minden bizonnyal meg-engedi.

Ő Felségének ezen kegyelmes helybe-hagyása, mellyre szabad Királyi Buda Várassának valamennyi hű és buzgó Lakosi sovárgó kívánsággal várakoztak, annyival inkább le-kötelezi a fellyebb említett Polgárokot, hogy e köz jóra tzélozó Plánumot[17] közönségesen ösméretessé tegyék, és e hazafiúi ügyekezetben való részesüléssel nem tsak eggyenkint Budának, hanem a többi szabad Királyi, vagy Privilegyiáltt[18] és Mező-városoknak Lakosit is, de kiváltképp (ha e Budai buzgó Hazafiak ezt egyébaránt tselekedni merészelhetik, az ÚRI és VITÉZ RENDEKET és eggyáltallyában ama nemes szívű Magyarokot meg-kínállyák, kik a köz boldogságnak elő-mozdítására tsupán tsak alkalmatosságot óhajtanak.

Nyilvánvaló lévén, hogy Magyar Országnak nemes lelkű Lakosi, a Rendnek, Nemzetnek és Religyiónak[19] minden külömbsége nélkül, még most is szintazon nagy-szívűséggel buzgódoznak, mellynek Őseleik annyi századoktúl fogva mindenkor világos bizonyságait adták; kételkedni semmiképp nem lehet, hogy ők is, valamint Austriának buzgó Hazafiai, az önnkint való subscriptio[20] által több mint 1000 emberbül álló szabad hadi Karnak tartására öszve segítendenek, és hogy amaz örökké fenn-maradandó jeleket, mellyekkel Őseleik az ő Királlyaikhoz való megrémíthetetlen hűségjeket meg-bizonyították, a Magyar nemes-lelkűségnek és FELSÉGES KIRÁLLYOKHOZ való határatlan hűségjeknek és szeretettyeknek ezen új és dütsősséges jelével meg-szaporítani, és hazafiúi buzgóságjoknak tehetősen vonszó példáját maradékaikra botsátani fogják.

Ezen ügyekezetnek Plánuma[21] ígen eggyügyű[22], és akár magányosan, akár társaságban kirekire fordítható; mivel a környülállások szerint akár nagyobb akár kissebb részeket könnyen felvállalhat. Úgy látszik tehát, hogy Magyar Ország nemes szívű és buzgó Lakosinak, kik abban részesülni kívánnak, minden bizonnyal kedvét és akarattyát töltyük, ha e Plánumot[23] egész foglalattyára nézve íde terjesztyük.

A PLÁNUM

Eggy embernek esztendőnkint való tartása általlyában véve 100 forintokra bötsültetik; mire nézve az eggy ezer embernek tartására szükséges summa egy esztendőben 100 000 forintra megy.

Hogy ezen esztendőnkint való tartás annál bizonyosabb legyen, az alá-íráson kívül szükséges, hogy a segedelmek állandóképpen meg-határoztassanak, és hogy a meg-határozott rész fertály-esztendőnkint[24] előre be-fizettessen.

Mivel kinekkinek akarattyától függ, hogy magát egy vagy több embernek, vagy pedig egy fél, negyed, nyoltzad, vagy még kissebb résznek ki-tartására kötelezze, s mivel az így megnevezett részt vagy kiki maga, vagy társaságba állván többekkel viselheti; az efféle önnkint való segedelmet akármiképpen fel lehet osztani, tsak azutánn kiki meg-határozza: mennyit akar esztendőnkint vagy magáért, vagy Társasága, Tzéhe, és Communitássa[25] nevében fizetni, hogy az előre meg-teendő nyilvánvaló emlékeztetés utánn az ígért résznek be-szedése megtörténhessen.

Ezen ügyekezetnek könnyebbségére a fellyebb említett hiteles[26] Budai Polgárok valamint a subscriptiót[27] ,úgy a fertály-esztendőnkint[28] való beszedést és további által-adást is hazafiúi buzgósággal magokra vállalták; s mivel a letett pénzek a Budai Újságokban fertály-esztendőnkint és nevezet szerint a Publicum[29] elejébe terjesztetnek, mindennemű Quietálás[30] szükségtelen

15 A nádor Sándor Lipót főhg. (1790—1795), a király I. Ferenc (1792—1835).
16 L. a 6. sz. jegyzetet.
17 L. a 8. sz. jegyzetet.
18 Kiváltságos.
19 L. a 2. sz. jegyzetet.
20 L. a 6. sz. jegyzetet.
21 L. a 8. sz. jegyzetet.
22 Egyszerű.
23 L. a 8. sz. jegyzetet.
24 L. a 11. sz. jegyzetet.
25 Közösség, község.
26 Megbízható.
27 L. a 6. sz. jegyzetet.
28 L. a 11. sz. jegyzetet.
29 Nyilvánosság.
30 Nyugtatványozás.

lészen; úgy mindazáltal, hogy az említett Budai Polgárok mindenik részért, melly a Budai Újságban meg nem nevezve, vagy hibásan volna ki-téve, kezesek leendenek. Kinekkinek tehát szabad akarattyánn áll, hogy akármellyiknél ezen öt Polgárok közül az aláírást, és az ígértt résznek be-fizetését meg-tehesse. Tsak minden akadályok el-mellőzésének okáért kérjük, hogy ha egy Társaságtúl, Gremiumtúl[31], Tzéhtül, Communitástúl[32], vagy talán egy Dicasteriumtúl[33] egynéhány embernek tartása fel-vállaltatna, az eggyes személyekre esendő részeknek beszedését maga a Társaság, Gremium[34] s a t. vigye végbe, és hogy a subscriptió[35] tsak a Társaság, Tzéh s a t. nevében ennyi vagy annyi emberért tétessen, az egész in corpore[36] alá-írtt summa pedig fertályesztendőnkint[37] előre le-fizettessen; holott azonban mindenik efféle Társaságnak szabad tetszésében áll, az Individuumokot[38] részeikkel eggyütt meg-nevezni, hogy azutánn az Újságokban fertály-esztendőnkint, a mint kívántatik, vagy nevezet szerint vagy pedig az általlyában tett alá-írás szerint, az egész summa, a Magyar Alá-íróknak közönséges dütsösségére, ösméretessé tétessen.

Azoknak könnyebbségére tovább, kik Szabad Királyi Buda várassátúl távulabb laknak, és buzgó Hazafiak gyanánt e szabad hadi Karnak tartására magokat aló írni, és önnkint való segedelmeiket fertályesztendőnkint be-küldeni akarnák, a Budai Magistrátustúl[39] valamennyi Szabad Királyi vagy Privilegyiáltt[40], és nagyobb Mező Városoknak Magistrátussaihoz barátságos kérelem menend, hogy e köz jónak elő-mozdítására és a Hazának dütsősségére tzélozó, és Ő FELSÉGÉTÜL, LEGKEGYELMESEBB URUNKTÚL, helybe-hagyatott ügyekezetet, részeikrül is segítő kezekkel támogatni, mind azoktúl, kik nállok magokot önnkint való segedelmekre alá-írni akarják, vagy magok, vagy erre ki-rendeltt egy vagy több buzgó és tehetős Polgárok által, az aláírást, és az ígértt summát fel-venni; azutánn fertályesztendőnkint[41], míg a Frantziák ellen való hadakozás tart, az ennyi üdőre jövő részt be-szedni, és a legközelebb Tsászári Királyi Aerarialis Cassánál[42] erga quietantiam[43] le-tenni, az Alá-írttaknak nevezet szerint való Tüntetőjét[44] pedig a most említett quietantiával[45] eggyütt a Budai Magistrátusnak[46], a most folyó esztendőbéli Juliusnak azutánn pedig minden fertályesztendőnek vége előtt, terhelés nélkül be-küldeni ne terheltessenek. Holott azutánn a Budai Magistrátus a valóban megtörténtt kézbe szolgáltatásrúl viszontagbéli tudósítását az első Postával meg-teendi, az alá-írtt summáknak Tüntetőjét[47] pedig, a meg-tett fizetésrül való quietantiával[48] eggyütt a fellyebb meg-nevezett hiteles Polgároknak kezébe adandgya a végre, hogy a Tüntetők a be-küldő Magistrátusoknak és a nemes szívű Alá-írttaknak dütsőségére, a Budai Újságok által közönségesen ösméretesekké tétessenek, és a többi subscriptionalis Listákkal[49] eggyütt Ő FELSÉGÉNEK saját kezeibe mély alázatossággal által-szolgáltassanak.

Az alá-írtt számnak tartása a most folyó 1793. esztendőnek 1. Augustusával kezdődik. Minden nemes gondolkozású és igaz hazafiúsággal buzgó Magyar Polgár tehát, a ki abban részesülni akar, arra kéretik, hogy az alá-írást a fertály-esztendőbéli Résznek le-fizetésével eggyütt legfellyebb a mostani esztendőbéli Júliusnak 25dik napjáig meg-tegye; valaminthogy jövendőben is a következendő fertály-esztendőbéli fizetés iránt az előbbeni fertály-esztendőnek harmadik hónapja elején nyilvánvaló emlékeztetés fog tétetni.

Végtére, mivel nints okunk, a Magyar nemes szokás szerint tett Alá-írásokhoz bizodalmatlansággal viseltetni, és mivel ezen Alá-írások, valamint akármelly önnkint való hazafiúi segedelmek, minden tekintetre nézve bármiféle erőltetéstül menttek és szabadok; ellenben pedig minden buzgó Magyar Hazafiaknak dütsösége azt hozza magával, hogy az egyszer fel-vállaltt szabad hadi Karnak önnkint ajánlott segedelmek által való tartását mindaddig folytassák, míg a frantzia hadakozás tart; a Magyar nemes-lelkűség minden bizonnyal kezes a felül, hogy az egyszer megtett Alá-írás minden buzgó Hazafi előtt szent maradand; sőt nem ok nélkül lehet reménylení, hogy, ha eggyik vagy másik, a halál vagy egyébféle esetek által, az alá-írtt résznek be-fizetésétül meg-akadályoztatna, legottan lesznek hasonló gondolkozásúak, a kik az efféle fogyatkozást ki-pótollyák.

31 Testület.
32 L. a 25. sz. jegyzetet.
33 Kormányszék.
34 L. a 31. sz. jegyzetet.
35 L. a 6. sz. jegyzetet.
36 Testületileg.
37 L. a 11. sz. jegyzetet.
38 Egyének.
39 Hatóság.
40 L. a 18. sz. jegyzetet.
41 L. a 11. sz. jegyzetet.
42 Kincstári pénztár.
43 Nyugta ellenében.
44 Kimutatás.
45 Nyugta.
46 L. a 39. sz. jegyzetet.
47 L. a 44. sz. jegyzetet.
48 L. a 45. sz. jegyzetet.
49 Aláírt lista.

Egy subscriptionalis Listának Példázattya.
N. János, polgári Kereskedőnek N. Várassában,
vagy
Szabad Királyi N. Város Magistrátussának
Alá-írása.

Az Alá-író Uraknak nevei	A tartandó emberek		Fertály-esztendőbéli rész	
	egész	rész	fl.	xr.[50]
N. Ferentz, polgári Patikás	1	—	25	—
N. János polgári Szűts	—	1/2	12	30
N. Ignátz, polgári Szabó	—	1/4	6	15
N. Jósef, polgári Sarkantyús	—	1/8	3	7
A Mészáros-tzéh	2	—	50	—
Az N. béli Közönség	3	—	75	—
Fel-vállaltatnak azonkívül három, öt, vagy hat nyoltzad részek is, mellyeket a számvetés által meg kell egyszersmind határozni.				

1. Eggy Alá-írásnak Példázattya,
egy szabad hadi Karnak
önnkint ajánlandó segedelmek által
való tartására.

Én N. N. sub Nr. N. lakos, magamra vállalom 1. embernek ki-tartását, míg a hadakozás tart, fertály-esztendőnkint előre fizetvén ..... 25. fl.

N. N.

2. Ugyan-annak Példázattya egy Tzéhre.

Az N. Mesterségnek polgári Tzéhe szabad akarattyából magára vállal, míg a hadakozás tart, négy embert, fertály-esztendőnkint előre fizetvén. ... 100 fl.

N. N.
Az N. Mesterségnek Tzéhe

Itt, ha tetszik, fertály-esztendőnkint fel lehet jegyezni:
Ehhez adott N. N. fél embert, fertály-esztendőbéli sommában, melly tesz ..... 12 fl. 30. xr.
N. N. 1/4 embert; fertály-esztendőnkint: ..... 6 fl. 15. xr.
N. N. 1/8 embert; fertály-esztendőnkint: ..... 3. fl. 7 1/2 xr.

3. Ugyan-annak Példázattya egy Várasbéli Közönségre nézve. Az N. N. Közönség magára vállal esztendőnkint, míg a hadakozás tart, eggy embert; tartását 100. forinttal vévén, és fertály-esztendőnkint előre fizetvén ..... 25. fl.
Vagy fél embert, 50. forintyával; fertály-esztendőnkint előre be-fizetvén ..... 12. fl. 30. xr.

N. N.
A Várasnak Közönsége.

50 Krajcár.

Mivel pedig egy nagyobb Társaságnál az eggy embernek tartása három-század és még több részekre is fel-oszthatik, és így a három-száz Részesülőknek eggyikére fertály-esztendőnkint 5. Krajtzárok juthatnak; az illyen esetben tsak a Társaságnak vagy Helységnek neve a kirendeltt üdőre jövő summával eggyütt jegyeztetik fel. Szabad akarattyára hagyatik mindazáltal az efféle Társaságnak, hogy a fertály-esztendőnkint való be-fizetésnél mind azoknak Consignatióját[51], a kik öszve segítenek, a summákkal eggyütt, melly reájok esik, nevezet szerint beküldgye, hogy a Fő subsriptionális Tüntetőkkel[52] eggyütt Advolutum[53] gyanánt Ő FELSÉGÉNEK, legkegyelmesebb Urunknak saját kezébe szolgáltasson.

Budán. Májusnak 30dik napján 1793.

Egynéhány nevezetlen Buzgó Lakosi Szabad Királyi Buda Fő Várassának.

51 Jegyzék.
52 Aláírt kimutatás.
53 Melléklet.

SZAKÁLY SÁNDOR

SZOMBATHELYI FERENC VEZÉREZREDES ÉS TÁRSAI A HONVÉD VEZÉRKAR FŐNÖKÉNEK BÍRÓSÁGA ELŐTT

Budapest, 1944. október 11—12.

Nem mindennapi, katonai és politikai körökben egyaránt érdeklődésre számot tartó hadbírósági tárgyalást rendeztek Budapesten 1944. október 11—12-én. Öt tábornok és törzstiszt — Szombathelyi Ferenc[1] vezérezredes, Bajnóczy József[2] vezérezredes, Ujszászy István[3] vezérőrnagy, Kádár Gyula[4] vezérkari ezredes és Kern Károly[5] vezérkari őrnagy — állt vádlottként a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága előtt. A vádindítvány szerint szolgálati bűntettet követtek el azáltal, hogy a Magyarországgal hadban álló angolszász hatalmak küldötteivel — különbéke előkészítése céljából — felvették a kapcsolatot. A háború idején elkövetett kötelességszegésükből „...a szolgálatra az a hátrány származott, hogy a német véderő Magyarországra bevonulni s itt (a) honvédséggel szemben kényszerintézkedéseket foganatosítani kényszerült.[6]

Nem kívánjuk a vád ezen utóbbi megállapításának tarthatatlanságát bizonyítani, hiszen ma már jól ismertek azok a körülmények, amelyek Magyarország német megszállásának bekövetkeztéhez vezettek. A Magyarország német megszállásával kapcsolatos források zömének a feltárása, az események elemzése megtörtént.[7]

Érdemes lehet viszont röviden áttekinteni az angolszász hatalmak küldötteivel történt kapcsolatfelvétel történetét, a katonai vezetésnek a különbéke-tapogatózásokba való bekapcsolódását, illetve közreműködő tevékenységét.[8]

1 *Szombathelyi Ferenc*, vitéz (Győr, 1887. 05. 17 — Újvidék, 1946. 11. 04.) vezérezredes. A Honvéd Vezérkar főnöke (1941. 09. 06 — 1944. 04. 19.). A jugoszláv Népbíróság mint háborús bűnöst halálra ítélte, az ítéletet végrehajtották. (Részletesebb életrajzi és katonai adatait l.: *Szakály Sándor:* Az ellenforradalmi Magyarország [1919—1944] hadseregének felső vezetése. Adattár II. rész L—Z. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1984/3. o. [a továbbiakban *Szakály* 590, o.]).

Sándor: Az ellenforradalmi Magyarország [1919–1944] hadseregeinek felső vezetése. Adattár I. rész A–K. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1984/2. [a továbbiakban *Szakály* I.] (359. o.).

2 *Bajnóczy József*, vitéz dési (Szinérváralja, 1888. 02. 27 — Pilismarót, 1977. 06. 12.) vezérezredes. A Honvéd Vezérkar főnökének helyettese (1941. 11. 01 — 1944. 04.). (Részletesebb életrajzi és katonai adatait l.: *Szakály*

3 *Újszászy István* (Nagykőrös, 1894. 08. 30 — ?) vezérőrnagy. Az Államvédelmi Központ vezetője (1942. 08. 01 — 1944. 03. 28.). (Részletesebb életrajzi és katonai adatait lásd: *Szakály* II. 594. o.)

4 *Kádár Gyula*, nyárádgálfalvi (Debrecen, 1898. 12. 16 — Bp., 1982. 03. 14.) vezérkari ezredes. A 2. vkf. osztály vezetője (1943. 08. 01. — 1944. 04. 15.)

5 *Kern Károly*, lovag (Hánta, 1907. 09. 17—München, 1975) vezérkari őrnagy. A 2. vkf. osztály defenzív alosztályának vezetője (1943. 04. 13—1944. 04. 17.).

6 Az idézett rész a bevezetőben teljes terjedelmében közölt büntetőindítványból származik. Nb. 653/1946. Szombathelyi Ferenc népbírósági anyaga.

7 A megszállás történetével foglalkozó, illetve azt érintő munkák közül mindössze kettőt említünk meg: *Kun József*: Magyarország német katonai megszállásának előkészítése és lefolyása. 1943 szeptember — 1944 március. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1963/1. 37—85. o.; *Ránki György:* 1944. március 19. Bp., 1978.

8 Az amerikai ejtőernyős küldöttség vállalkozásának feldolgozása még várat magára. A Sparrow Mission (Veréb misszió) fedőnevű vállalkozásról ez idáig néhány rövidebb, visszaemlékezésre épülő írás — *Sziklay Andor:* Donovan tábornok irattárából: Az „O. S. S." és egy magyar kiugrási kísérlet a második világháborúban. Magyar vezérkari tisztek és amerikai megbízottak titkos tárgyalásai az 1944. március 19-i német megszállás hátterében. *Irodalmi Újság*, 1985/2., 5—6. o.; *Kovács Imre:* Duke ezredes jelentkezik. Amerikai tisztek ejtőernyős bevetése Magyarországon 1944-ben. *Új Látóhatár* 1968/6. 481—490. o. — valamint a Kovács Imre írásához kapcsolódó kiegészítések, hozzászólások — *I. Sz.:* Hol ért földet Duke ezredes? *Új Látóhatár* 1969/1. 96. o., *Jobbágy Domokos:* Duke ezredes vállalkozása. *Új Látóhatár* 1969/4. 378—379. o., *Kovács Imre:* Még egyszer: A Veréb-misszió. *Új Látóhatár* 1969/5. 475—476. o., *Pogány András:* Király Kornélról. *Új Látóhatár* 1970/4. 377—380. o. — jelentek meg. Több oldalt szentel az események leírásának A Ludovikától Sopronkőhidáig című visszaemlékezésében Kádár Gyula is. *Pintér István* újságíró az említett munkák alapján írt kalandos publicisztikai történetet az eseményről „A Veréb is akció" címmel. (Somogyi Néplap, 1982/280—298. sz.)

A Kállay Miklós[9] vezette magyar kormány angolszász orientációjú tagjainak 1943 nyarán sikerült kapcsolatot teremteniük a berni magyar követség útján az Egyesült Államokkal, pontosabban Allen Dullesszel[10], az OSS (Office of Strategic Services) Bernben székelő európai igazgatójával és Royall Tylerrel[11], az Egyesült Államok berni követségének tanácsosával. Így a már létező „angol vonal" mellett az „amerikai vonalon" is megindulhattak a magyar kormány különbéke-próbálkozásai.[12]

A párhuzamosan folytatott tárgyalások eredményeként 1943. szeptember 9-ről 10-re virradó éjszaka a magyar kormány képviselője, Veress László, Isztambulban, a Boszporusz vizén, egy angol hajó fedélzetén átvehette John Cecil Sterndale Bennett követtől, az ankarai brit nagykövetség tanácsosától az ún. „előzetes fegyverszüneti megállapodás"-nak nevezett feltételeket.[13]

E feltételek 7. pontja szerint a szövetségesek, egy arra alkalmas pillanatban „...légi úton küldöttséget dobnak le Magyarországra, amelyik Magyarország kapitulációjára vonatkozóan megteszi majd a szükséges előkészületeket".[14] Az ígért és a magyar kormány által várt delegáció a magyar fél többszöri kérésére sem érkezett meg 1944 márciusáig.

1944 március elején a Kállay-kormány a berni magyar követség útján üzenetet kapott, mely szerint a szövetségesek (az amerikaiak) ejtőernyővel egy magas rangú tisztet küldenek Magyarországra, az ország háborúból történő kiválása részleteinek megbeszélésére.[15] Miután egy ilyen személy, illetve delegáció fogadásának a körülményei bonyolultnak mutatkoztak, a külügyminisztérium a vezérkar főnöke hírszerző és kémelhárító osztályához (2. vkf. osztály) fordult.

Szentmiklóssy Andor, a külügyminiszter állandó helyettese 1944. március 10-én tájékoztatta Kádár Gyula vezérkari ezredest, a 2. vkf. osztály vezetőjét a Bernből érkezett hírről és egyúttal közölte vele a kormány kívánságait is. E szerint az érkező tisztet fogadni kell és letartóztatni — nehogy baja essék — és haladéktalanul Budapestre szállítani, hogy vele a tárgyalásokat a külügyminisztérium illetékesei megkezdhessék. A Szentmiklóssy—Kádár megbeszélésen a külügyminiszter állandó helyettese megadta Kádárnak a leszállás koordinátáit. Ugyanakkor Szentmiklóssy azt is közölte Kádárral, hogy az amerikai tiszt érkezéséről az illetékes német szerveket is értesíteni kell. Azoknak majd azt vallja az amerikai küldött, hogy Titóhoz indult, de rossz helyen ugrott ki a gépből, ezért került magyar területre.[16]

Kádár Gyula a megbeszélés másnapján — amint visszaemlékezésében írja — óvatosságból beszélt még Ghyczy Jenő[17] külügyminiszterrel. A külügyminiszter megerősítette a Szentmiklóssy által elmondottakat. Kádár ezek után tájékoztatta Szombathelyi Ferenc vezérezredest, a honvéd vezérkar főnökét, aki közölte vele, hogy mindenben teljesítse a külügyminisztérium kívánságait.[18]

A megbeszélések után Kádár Gyula parancsot adott Kern Károly vezérkari őrnagynak, a 2. vkf. osztály defenzív alosztálya vezetőjének, hogy egy megbízható, angolul beszélő tisztet jelöljön ki a Csáktornyától északkeletre, 1944. március 12-től három

9 *Kállay Miklós* (Nyíregyháza [Nagyhalász?], 1887. 01. 23 — New York, 1967. 01. 14.) politikus. Miniszterelnök (1942. 03. 09 — 1944. 03. 22.).

10 *Dulles, Allen Weish* (1893. 04. 07 — 1959. 01. 30.). A második világháború évei alatt az OSS (Office of Strategic Services) igazgatója Bernben. Később az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztere.

11 *Tyler, Royall*, diplomata, pénzügyi szakember. 1944-ben a svájci amerikai követség tanácsosa. A harmincas évek elején a Nemzetek Szövetsége Pénzügyi Bizottságának magyarországi kiküldöttje.

12 A Kállay kormány külpolitikájáról lásd: *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919—1945. Bp., 1975. 274—348. o. (A továbbiakban — *Juhász.*)

13 *Juhász Gyula* (Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta:) Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. Bp., 1978. 64—65. o.

14 *Juhász* 332. o.

15 Magyar Országos Levéltár, Belügyminisztérium, Szálasi per népbírósági iratai, VIII. rész 9. cím. Dr. Kovách Antal igazgató főmérnök levele... (A továbbiakban — OL BM Szálasi VIII/9. Kovách).

16 *Kádár Gyula:* A Ludovikától Sopronkőhidáig. Bp., 1978. (A továbbiakban — *Kádár*) 647—648. o.; OL BM Szálasi VIII/9. Kovách.

17 *Ghyczy Jenő* (Újpuszta, Kisigmánd, 1893. 05. 04 — Bp., 1982. 01. 18.). A Kállay kormány külügyminisztere (1943. 07. 24 — 1944. 03. 22.).

18 *Kádár* 648—649. o.

napon belül leszálló amerikai tiszt fogadására. Kern Károly a defenzív alosztályon szolgálatot teljesítő Király Kornél[19] nyugállományú (a szolgálat idejére feltehetőleg ideiglenesen ténylegesített) repülőőrnagyot jelölte ki a feladatra, aki — miután hosszú évekig élt Kanadában — kiválóan beszélt angolul. Király őrnagyot Kádár Gyula részletesen tájékoztatta feladatáról, majd útnak indította a kijelölt helyszínre.[20]

Az amerikai fél is megtette a szükséges előkészületeket. A magyar kormányhoz eljuttatott értesítéssel ellentétben azonban nem egy tiszt, hanem egy három főből álló delegáció kelt útra. A küldöttség — Florimond Duke ezredes, az OSS Balkán osztályának főnöke, a delegáció vezetője, Alfred M. Suarez őrnagy, az OSS munkatársa, a küldöttség rádiósa és Guy T. Nunn kapitány, tolmács — 1944. március 15-én a késő esti órákban indult el az olaszországi Brindisiből Magyarországra. Duke ezredes és társai másnap a kora hajnali órákban értek földet ejtőernyővel Csáktornyától északkeletre, Bottornya (ma Podturen — Jugoszlávia) község közelében.[21]

Röviddel megérkezésük után felvették a kapcsolatot az őket váró Király Kornéllal, aki a küldöttséget gépkocsin azonnal Budapestre szállította. Az amerikai tiszteket a Hadik laktanyában helyezték el. Rövidesen sor került az első „megbeszélésre" is. Bajnóczy József vezérezredes utasítására Ujszászy István vezérőrnagy, az Államvédelmi Központ vezetője tárgyalt a küldöttséggel.[22] A Király Kornél jelenlétében lezajlott rövid megbeszélés inkább ismerkedés jellegű volt, mivel az amerikaiakat az érvényben lévő megállapodások — és a külügyminisztérium „forgatókönyve" szerint is — át kellett adni a németeknek. Ujszászy, illetve a 2. vkf. osztály értesítette is az ügyben illetékes német szerveket, akik azonban csak Magyarország német megszállása után, 1944. március 24-én vették át az amerikai tiszteket.[23]

Ujszászy Istvánt, Kádár Gyulát és Kern Károlyt a Gestapo 1944. április 17-én letartóztatta. Ötven napi fogvatartás után 1944. június 7-én a németek átadták őket a magyar hatóságoknak. A honvéd vezérkar főnöke mind a három katonát 1944. július 3-án — a németekkel történt egyeztetés után — szabadlábra helyeztette, de német követelésre 1944. július 6-án kötelezte őket, hogy Budapestet nem hagyhatják el. A németek Kern Károlyt 1944. július 13-án ismét letartóztatták.[24] Nem sokkal később a vezérkar főnöke letartóztatta Ujszászy Istvánt és Kádár Gyulát, megelőzendő németek általi letartóztatásukat.

A letartóztatott tábornokot és két törzstisztet, valamint Szombathelyi Ferenc és Bajnóczy József vezérezredeseket német követelésre haditörvényszék elé kellett állítania a vezérkar főnökének, mint illetékes parancsnoknak, aki az itt következő büntetőindítvány kiadására adott parancsot:

19 *Király Kornél* (Katymár, 1888. 11. 20 — Vancouver, 1956. 01. 08.) nyugállományú repülő őrnagy. A második világháború évei alatt a 2. vkf. osztály defenzív alosztályának beosztottja. Feladata elsősorban Magyarország területén elfogott angol, amerikai kanadai repülők kihallgatása volt.

20 *Kádár* 649. o.; OL BM Szálasi VIII/9. Kovách; *Pogány András:* Király Kornélról. *Új Látóhatár* 1970/4. 378—379. o.

21 *Kovács Imre:* Duke ezredes jelentkezik. *Új Látóhatár* 1968/6. 482—484. o. A település meghatározásáról lásd: *I. Sz.:* Hol ért földet Duke ezredes? *Új Látóhatár* 1969/1. 96. o.

22 Kovács Imre cikke, valamint Kádár Gyula visszaemlékezése; Pogány András írásában számos ellentmondás található a küldöttség megérkezése utáni eseményekről. Valószínűleg Kádár Gyula visszaemlékezése közelítheti meg leginkább a valóságot. Az ő leírását látszik igazolni Pogány András idézett írása, valamint a többször idézett Kovách levél is.

23 Kovács Imre cikkének március 20-ájával ellentétben ez a helyes időpont. Vö.: *Kádár* 654. o.; OL BM Szálasi VIII/9. Kovách.

24 OL BM Szálasi VIII/9. Kovách.

M. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága I.

H. 1. 42/44.
36. szám

Másolat.
Bizalmas!

vitéz Szombathelyi Ferenc vezérezredes és társai bűnügye.

Büntetőindítvány.

A m. kir. honvéd vezérkar főnöke, mint illetékes parancsnoknak 1944. évi október 2-án H. I. 42/44—36. szám alatt kelt vádparancsa alapján

büntetőindítványt teszek a szabadlábon lévő

I. vitéz Szombathelyi Ferenc, aki Győrött 1887. évi május hó 17-én született, mosoni illetőségű és budapesti lakos, róm. kat. vallású, nős, 1 gyermek atyja, anyja: Knausz Ferencné szül Szombathelyi Anna, a m. kir. honvéd vezérkar főnökség állományába tartozó vezérezredes,

II. vitéz nemes dési Bajnóczy József, aki Szinérváralján 1888. évi február hó 27-én született, budapesti illetőségű és lakos, református vallású, nős, 3 gyermek atyja, anyja: Brémer Mária, a m. kir. honvéd vezérkar főnökség állományába tartozó vezérezredes,

III. Újszászy István, aki Nagykőrösön 1894. évi augusztus hó 3-án született, ugyan a ottani illetőségű és budapesti lakos, református vallású, nőtlen, anyja: Nemes Molnár Terézia, a m. kir. államvédelmi központ állományába tartozó vezérőrnagy,

IV. Kádár Gyula, aki Debrecenben 1898. évi december hó 16-án született, ugyanottani illetőségű és budapesti lakos, református vallású, nős, 1 gyermek atyja, anyja: Filep Róza, a m. kir. honvéd vezérkar főnöke II. osztályának állományába tartozó vk. ezredes és

V. Lovag Kerh (sic!) Károly, aki Hantán 1907. évi szeptember hó 17-én született, ugyanaottani (sic!) illetőségű és budapesti lakos, rom. kat. vallású, nős, 2 gyermek atyja, anyja: Schkublics Karolina, a m. kir. honvéd vezérkar főnöke II. osztályának állományába tartozó vk. őrnagy ellen

a Ktbtk. 134. §-ának 1. bekezdésébe ütköző szolgálati bűntett miatt

mert

Budapesten, 1944. év elején szolgálati kötelességüket szándékosan megszegték azáltal, hogy a Magyarországgal hadiállapotban lévő angolszász hatalmak és Magyarország között kötendő különbéke előkészítése érdekében e hatalmakkal állítólag a magyar kormány egyes tagjai, illetve közegei által kezdeményezett érintkezésbe-lépésben jogtalanul közreműködtek, illetve parancsot adtak a fenti célból e hatalmak Délolaszország-i katonai főparancsnoksága által kiküldött s a Mura vidéken, 1944. évi március hó 16-án repülőgépről ejtőernyővel magyar földre érkezett három amerikai tiszt fogadására, valamint a velük való tárgyalásra s a német katonai hatóságok előtt idejövetelük céljául annak a valótlan körülménynek a felhozatalára, hogy az amerikai tisztek Tító szerb partizán vezérhez akartak repülni és csak tévedésből ugrottak magyar földre, mely kötelességszegésből háború idején a szolgálatra az a hátrány származott, hogy a német véderő Magyarországra bevonulni s itt a honvédséggel szemben kényszerintézkedéseket foganatosítani kényszerült.

A büntetés kiszabását a Ktbtk, 134. §-ának 1. bekezdésében foglalt második büntetési tétel, a Ktbtk. 136. §-a és a Ktbtk. 22. §-ának 1. pontja alapján indítványozom.

Indítványozom továbbá

1. a főtárgyalás elrendelését és a vádlottak előállítását,
2. az alább megnevezendő tanúk:

Ghiczy Jenő m. kir. titkos tanácsos, ny. külügyminisztert,
Dr. Laky Dezső[25] m. kir. titkos tanácsos, volt közellátási minisztert,
Baranyai Lipót[26] m. kir. titkos tanácsos, a m. kir. Nemzeti bank (sic!) ny. elnökét,
Szentmiklóssy Andor[27] m. kir. követet,

25 *Laky Dezső, dr.* (Csurgó, 1887. 02. 01 — Budapest, 1962. 06. 30.) közgazdász, politikus. Az ország közellátásának vezetésére tárca nélküli miniszter 1940. 12. 17—1941. 09. 15.

26 *Baranyai Lipót* (Béllye, 1894. 08. 07 — Frankfurt am Main, 1970. 01. 30.), pénzügyi szakember, az MTA és a Felsőház tagja. A Magyar Nemzeti Bank elnöke (1938—1943).

27 *Szentmiklóssy Andor, dr.* (?, 1893. 10. 06—Dachau, 1945.) diplomata, politikus. 1939—1941: II. o. követségi tanácsos a tokiói magyar követségen; 1941—1942: I. o. követségi tanácsosi címmel és jelleggel felruházott II. o. követségi tanácsos, a külügyminiszter közvetlen rendelkezésére; 1942—1943: a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője; 1943. 07. 24—1944. 03. 22.: rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri címmel felruházott I. o. követségi tanácsos, a külügyminiszter állandó helyettese. (Dr. Bölöny József [Budapest] szíves közlése alapján).

Szegedi Maszák (sic!) Aladár[28] követségi tanácsost,
Dr. Hankovszky Gyula[29] vezérőrnagyot,
Lovass László[30] vk. alezredest,
vitéz Kudar Lajos[31] cső. ezredest és
Király Kornél ny. áll. őrnagyot,
3. az 1/g—h—i, 29,29/a—b—c, 32. és 33. nsz. iratok felolvasását.

Budapest, 1944. évi október hó 2-án.

Dr. Csűrös hb. ezredes sk.

A másolat hiteléül:
Budapest, 1944. évi október hó 2-án.
Olvashatatlan aláírás sk.
irodavezető
P. H.

A per, a tüntető német jelenlét és követelés ellenére is, formaságnak tűnt. A kormányzó ugyanis határozott utasítást adott a vádlottak felmentésére.[32]

Az általunk közölt jegyzőkönyv a per 1944. október 11—12-én megtartott főtárgyaláson készült. A jegyzőkönyv anyaga, sajnos, töredékes. Az első tárgyalási napon készült jegyzőkönyvnek csak az első hat oldala áll a rendelkezésünkre, míg a második napon készült jegyzőkönyvből az első öt oldal hiányzik.[33] E hiányosságok ellenére is úgy véljük, hogy a jegyzőkönyv — amelynek ismereteink szerint ez idáig sem részleges, sem teljes felhasználására nem került sor — számos érdekes és hasznosítható adalékot nyújthat Magyarország német megszállásának és a különbéke-tapogatózások történetéhez. A jegyzőkönyv forrásként történő felhasználásánál természetesen figyelembe kell vennünk, hogy a tárgyaláson jelentős számú német „megfigyelő" vett részt!

A jegyzőkönyvet az általunk ismert eredeti formában — a legfontosabbnak vélt jegyzetekkel ellátva — tesszük közzé. Az eredeti szövegen nem változtattunk, mindössze néhány gépelési hibát — szóismétlés, betűhiba — javítottunk. A jegyzőkönyv szövegében kurzívval szedett szavak, mondatok az eredeti dokumentumban aláhúzással jelölt kiemelések. A jegyzőkönyv őrzési helye: Belügyminisztérium Szálasi per népbírósági iratai. VIII. rész 9. cím. Magyar Országos Levéltár (Budapest), Filmtár 7886. számú doboz.[34]

28 *Szegedy—Maszák Aladár* (Bp., 1903. 11. 19 — ?), diplomata. A külügyminisztérium politikai osztályának vezetője (1943—1944. 04.).

29 *Hankovszky Gyula. dr.* vőrgy. (Budapest, 1898. 06. 12 — Kecskemét, 1982. 06. 10.) az amerikai ejtőernyősök érkezésekor a vezérkar főnöke, hdm. csoportfőnöke (1943. 09. 15—1944. 08.). A tárgyalás időpontjában a 13. gy. ho. parancsnoka (1944. 08—1944. 10. 16.). Részletesebb életrajzi és katonai adatait l.:*Szakály* I. 376. o.

30 *Lovass László*, vk. alezredes (?, 1904. 10. 27—). Az adott időben 2. vkf. osztály vezetőjének hejettese.

31 *Kudar Lajos* (Vinga, 1895. 11. 19—Budapest, 1945. 02. 11.) hivatásos csendőrtiszt, ezredes. 1942—1944-ben az Államvédelmi Központ vezetőjének helyettese. Újszászy István letartóztatása után gyakorlatilag az ÁVK vezetője. A nyilas hatalomátvétel után kapcsolatot talált az ellenállási mozgalommal és aktívan segítette azt. A nyilasok 1944. 12. 05-én letartóztatták. 1945. 02. 11-én Budán, a Belügyminisztérium udvarán a németek kivégezték.

32 *Kádár* 733. o.

33 Miután az általunk használt jegyzőkönyv mikrofilmen található, nem tartjuk kizártnak, hogy az eredeti filmezésekor történt hiba és maradt le a hiányzó rész.

34 Nem tudjuk, miként kerülhetett ez az irat a Szálasi-per népbírósági adatai közé!

A szövegben előforduló rövidítések jegyzéke: def. — defenzív; ezds. — ezredes; fhdgy. — főhadnagy; hb. — hadbíró; hdm. — hadműveleti; hdt. — hadtest; karp. — karpaszományos; Kbtk. — Katonai büntetőtörvénykönyv; kir. — királyi; m. — magyar; ny., ny. áll. — nyugállományú; őrgy. — őrnagy; pld. — például; pság. — parancsnokság; r., re. — rendű; sz. — számú; szkvő. — szakaszvezető; t. i. — tudni illik; v. — vitéz; vez. — vezérkari; vezds. — vezérezredes; vk. — vezérkari; vkf. — vezérkar főnöke, vezérkari főnökség; vőrgy. — vezérőrnagy.

„M. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága I." —, mint ítélőbíróság
H. I. 42/44.

Jegyzőkönyv

Készült a m. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága I., mint ítélőbíróságnál Budapesten az 1944. évi október hó 11—12. napján tartott főtárgyalásról. Jelen vannak: v. Nemes Bulcsi *Janky Kocsárd*[1] ny. vezds. elnök, dr. *Kovács Béla*[2] hb. ezds. tárgyalásvez. tárgyalásvezető v. Kárpáthy Kamilló[3] ny. vezds. v. *Jány Gusztáv*[4] ny. áll. vezds., a haditörvényszék tagjai, dr. *Osűrös Elemér*[5] hb. ezds. vádló, Várkonyi György[6] karp. szkvő. jegyzőkönyvvezető.

v. *Szombathelyi Ferenc* vezds. v. *Nemes dési Bajnóczy József* vezds., *Újszászy István* vőrgy., Nemes Nyárádgálfalvy *Kádár Gyula* vkezds., lovag *Kern Károly* vkőrgy. vádlottak szabadlábon.

...

I. r. vádlott:[7] A vád egy súlyos történelmi kihatású vád, amely mint ilyen és ilyen vonatkozásában a történelmi hűség szempontjából nem felel meg és itt mindjárt kitérek a vád legklaszszikusabb és legmarkánsabb pontjára, arra, hogy az én működésem, illetve alantasaim működése provokálta volna azt, hogy a németek itt kényszerintézkedéseket tegyenek a honvédséggel szemben és hogy a németek Magyarországot megszállják. Ez történelmileg időrendben és ténybelileg egyáltalán nem állja meg a helyét, mert nekünk arról, hogy Németország Magyarországot meg akarja szállni, már 1943. novemberében híreink voltak és hírek érkeztek be hozzánk[8] T. i. nemcsak a magyar tisztek, hanem *a német tisztek is fecsegnek*, illetve a német tiszteknek is van egy része, aki fecsegésre hajlamos utazás közben és nem tudom hol beszélgetnek. Először csak ilyen fecsegés révén jutott ez az ember és az illetékesek tudomására. Később azonban ezek a hírek mindinkább sűrűsödtek, mindinkább konkrét jelleget vettek fel. Én a magam részéről tisztán katonai szempontból Magyarország katonai bekapcsolását, amikor a német véderő nem tudta az orosz rohamokat feltartóztatni, sem a Volgán, sem a Donon, sem a Dnyeperen, sem a Bugon, hanem visszajöttünk a Kárpátok előterébe, akkor szükségesnek tartottam. Minden politikai vonatkozástól eltekintve katonai szükségességnek tartottam azt, hogy Németország Magyarországot katonailag kézbe veszi, mint hdm. területét, ami másképp nem képzelhető el, akkor, amikor hadseregei elől állnak a magyar határ mentén és mögöttük van Magyarország mint hátország. Ha tehát én gyanút fogtam volna, ebből a szempontból lehetett volna. ...amire azonban nem is gondoltam, mert nem hittem volna sohasem, hogy Németország Magyarországot megszállja. Ezt kizártnak tartottam, mert hiszen *Magyarország az egyedüli* az európai nemzetek sorában, amely Németországot nemcsak becsülte, nemcsak tisztelte nagyszerű katonai hősiessége folytán, hanem direkt *szerette, csodálta és bámulta, amit én folyton hangoztattam*, és mondtam is, hogy amit a német katona csinál, az csodálatra méltó. Tehát én nem hittem volna politikai vonatkozásban, hogy Németország egy kis nemzettel, baráti nemzettel szemben, amelyet én rendesen kleiner Brudernek[9] neveztem, valami ilyen erőszakos lépésre ragadtassa magát, mert ezt abszolut unpolitisch-nak[10] tartottam, lehetetlennek tartottam, hogy a világ konszernben azt mondják: Nini *Németország az utolsó* barátját, aki volt neki a testvérét a jóbarátját is *ilyen módon kezeli* és ilyen módon bánik vele, hogy katonailag megszállja. De azt, hogy a hadihelyzet folytán katonailag bennünket jobban be kell állítani, jobban be kell szervezni, mint azt a Kállay

1 *Janky Kocsárd*, vitéz bulcsi (Déva, 1868. 02. 11 — Debrecen, 1953.) nyugállományú vezérezredes. A honvédelmi minisztérium VI. csoportjának főnöke (1922. 10 — 1922. 12. 07.), a honvédelmi minisztérium katonai főcsoportjának főnöke (1922. 12. 07 — 1925. 11. 18.), a honvédség főparancsnoka és a honvédelmi minisztérium katonai főcsoportjának főnöke (1925. 11. 18—1930. 05. 26.). (Részletesebb életrajzi és katonai adatait lásd: *Szakály I.* 383. o.)

2 *Kovács Béla, dr.* hadbíró ezredes (Adorja, 1888. 09. 08. — ?). A Legfelsőbb Honvédtörvényszék tanácsosa, tárgyalásvezető.

3 *Kárpáthy Kamilló*, vitéz (Bp., 1876. 03. 25 — Szolnok, 1952. 09. 08.) nyugállományú vezérezredes. A honvédség főparancsnoka (1930. 05. 26 — 1935. 01. 16.). (Részletesebb életrajzi és katonai adatait l.: *Szakály* I. 385. o.)

4 *Jány Gusztáv*, vitéz (Rajka, 1883. 10. 21 — Bp., 1947. 11. 26.) nyugállományú vezérezredes. Az I. hadtest parancsnoka (1939. 02. 01—1940. 03. 01.), a 2. magyar hadsereg parancsnoka (1940. 03. 01—1943. 08. 01.). A Népbíróság 1947-ben mint háborús bűnöst halálra ítélte, az ítéletet végrehajtották. (Részletesebb életrajzi és katonai adatait l.: *Szakály* I. 383. o.)

5 *Osűrös Elemér, dr.* (Ungvár, 1888. 05. 05 — ?) hadbíró ezredes. 1944. szeptember 1-től a Vkf. I. bírósághoz vezényelve, mint beosztott.

6 Nincs közelebbi adatunk róla.

7 A per elsőrendű vádlottja Szombathelyi Ferenc volt.

8 A magyar katonai vezetés több forrásból is értesüléseket szerzett a német katonai előkészületekről. Az előkészületekről l.: *Kun József:* Magyarország német katonai megszállásának előkészítése és lefolyása. 1943. szeptember — 1944. március. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1963/1. 37—85. o. Részletesen tárgyalja a megszállás előkészületeit és a megszállás történetét: *Ránki György:* 1944. március 19. (Bp., 1978.) című munkájában.

9 „kis testvér".

10 „politikátlan".

kormány akarta és vállalta, vagy vállalni képes volt, ezzel kétségtelenül számoltam, hiszen ez egy belső törvényszerűség volt. Ezért is mentem ki a főhadiszállásra a tavalyi év végén és az idén az év elején[11] *nagyon sokszor kint voltam* szeptemberben, novemberben, januárban,[12] mert mindig a német hadvezetőségtől akartam megtudni azt, hogy tulajdonképpen mi is lesz Magyarországgal, hol lépjen be Magyarország a háborúba, a magyar hadsereg milyen feladatot kapjon.

...

Amikor hazajöttem mindinkább sűrűsödtek a hírek arra vonatkozólag, hogy a németek meg akarják szállni Magyarországot. Ezek egészen konkrét formákat kezdtek felvenni olyan formában is, hogy a határainkon német csapatok jelentek meg, sűrű alakulatok. Tisztek utazgattak Magyarországba, itt vásároltak, vettek. Ezek a tisztek mindnyájan azt mondták: Vigyázzatok, meg lesztek szállva, mert árulók voltak, a Kállay kormány el akart árulni benneteket. Egyszer csak, amikor már meglehetősen előrehaladott volt az a dolog, egy német főhadnagy jött át Sopronba, Ágfalván túlról és telefon összeköttetést akart kiépíteni Sopronba. A soproni állomásparancsnokságon természetesen csodálkoztak, hogy mit akar ez a német fhdgy. Az azt mondta, hogy telefonvezetéket kell kiépítenie. Kérdezték miért, mire azt felelte, hogy meg fognak szállni benneteket. A magyar parság nem engedte meg a telefon összeköttetés kiépítését, és erre a főhadnagy azt mondta: Ugyan ne vicceljenek, ne okoskodjanak, legjobb ha megengedik, ugyanis ki kell építeni a vezetéket. A III. hdt. pság. a szombathelyi tájékozva volt. Egymás után jelentette, hogy a bécsújhelyi medencében szállítmányokat raknak ki, mindenki azt mondja: Es geht nach Ungarn,[13] stb. Egymás után jönnek a hírek, úgy hogy a végén dacára annak, hogy én nem akartam elhinni, hogy Magyarország ellen valami készül, vagy valami lehetséges, mégis csak komolyan kellett vennem a dolgot. Amikor ezek a jelek mindig sűrűsödtek, a Fertő-tó körüli vídéket ellepték a német csapatok, *még mindig nem tulajdonítottam olyan nagy jelentőséget* a dolognak, mint amilyen tényleg volt. *Resteltem, hogy én legyek az, aki megkérdezi a német katonai attasét*, hogy: Sagen Sie General, ist das möglich?[14] Resteltem magam, s azt mondtam helyettesemnek, hogy beszélj vele, Bajnóczy; ez lehetetlen, ez nem lehetséges, én nem hiszem el ezeket a badarságokat, ezeket a buta beszédeket.

Tárgyalásvezető: Kérem szépen méltoztassék...

I. r. vádlott: De ez oda szól! (A német kiküldöttek felé.) Bajnóczy beszélt vele és az erre azt mondta: Ich kann keine Antwort geben.[15] Nem tudja, de ő majd érdeklődni fog és választ ad másnapra. Másnap jön a válasz, hogy a német vezérkar rettenetesen csodálkozik azon, hogy a magyar vezérkar ízgul, ha a szövetséges csapatok megjelennek határain és ott *gyakorolnak*. Nekem ez tökéletesen elég volt és mindnyájan, akik itt a vádlottak padján ülünk és ebben a dologban dolgoztunk, lehetetlennek és kizártnak tartottuk azt, hogy Németország Magyarországot megszállja. Én különösen, mert meg voltam győződve arról, hogy Németország politikailag a céljait sokkal ügyesebben és jobban más úton is el tudná érni, nem kell ahhoz Magyarországot megszállni.

...

Meg voltam döbbenve, mert ahogy nem tartottam lehetségesnek, hogy a németek megszálljanak bennünket, olyan módon kizártnak tartottam azt, hogy a magyar kormány árulásra képes legyen, először azért, mert magyar kormány, másodsorban, mert magyarok vagyunk, nem árulunk és nem árulkodunk, harmadszor pedig a kormányfőtől magától tudtam és mindig biztosított arról, hogy semmiféle olyan lépést, amely erkölcstelen, becstelen és tisztességtelen, a magyar kormány soha nem fog tenni.

...

Ein jeder hat Deutschland verlassen, Ungarn war dort bis zum letzten Atemzug.[16]

11 Szombathelyi 1943. november 21-i és 1944. január 24-i németországi útjaira utalt.

12 A vezérkar főnöke 1943-ban háromszor (1943. február 1., 1943. szeptember 18. és 1943. november 21.) járt Hitler főhadiszállásán. 1944-ben január 24-én volt Németországban.

13 „Magyarországra megy".

14 „Mondja tábornok úr, lehetséges ez? (Az adott időpontban a budapesti német katonai attasé Greiffenberg, Hans von [Tschebiatkow, 1893. 10. 12 — Königstein, 1951.] altábornagy volt. 1944. április 1-től a német Wehrmacht meghatalmazott tábornoka Magyarországon. Ugyanezzel a nappal gyalogsági tábornok.)

15 Bajnóczy vezérezredes 1944. március 13-án kérette magához a távollévő német katonai attasét helyettesítő Cuno Herbert von Fütterer tábornok légügyi attasét. Ő mondta: „Nem tudok választ adni." Az eseményről Jagow budapesti német követ 1944. március 14-én küldött jelentést a német külügyminisztériumba. Jagow jelentését közli: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. (Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: *Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula.*) Bp., 1968. 582. számú irat, 780. o.

16 „Mindenki elhagyta Németországot, Magyarország ott volt (vele) az utolsó lélegzetvételig."

Ha én akkor tudtam volna, hogy engem valaha a Gestapo fog felelősségre vonni, egy idegen hatalom rendőrsége, akivel baráti viszonyban voltunk, ha tudtam volna, hogy alantasaim valamikor egy idegen bíróság, vagy rendőri büntetőszervezet által lesznek kihallgatva és tetteikért felelősségre vonva, akkor lettem volna olyan okos és ügyes vezérkari főnök, hogy nemcsak a német vezérkarhoz mentem volna el dolgaimmal tisztán és őszintén, amit mindig megtettem, hanem elmentem volna a Gestapohoz Németországba és azt mondtam volna, hogy kérem Gestapo, én ezt és ezt akarom, félek, hogy valamikor majd felelősségre fognak vonni, tehát *felvilágosítom nemcsak a német vezérkart, hanem magukat is.* Alantasaimat lefogták,[17] kihallgatták, tiltakoztam a német vezérkarnál, amellyel őszintén és lojálisan együtt dolgoztam. Mindig azt kérdeztem alantasaimtól, hogy Te, a németek tudják ezt, a németek tájékozódva vannak? Tudtam, hogy őszintén együtt dolgoznak a németekkel. Ha tudtam volna, hogy *idejutunk a Gestapó elé,* akkor azt mondtam volna, hogy beszéljünk a Gestapoval, tájékoztassuk a Gestapot, ahogy tájékoztattuk Keitelt,[18] vagy Zeitzlert,[19] mint a német vezérkar főnökét. Nekem semmibe se került volna elutazni Himmler[20] Ő Nagyméltóságához és őt is tájékoztatni, hogy mi mit akarunk, de fogalmunk sem volt, hogy valaha is ilyen helyzetbe kerülünk, hogy politikailag leszünk felelősségre vonva. Amikor a német verérkarhoz fordultam védelemért, az azt mondta: „Der deutsche Generalstab befasst sich mit politischen Sachen nicht."[21]

Itt megszakad az az anyag és ismételten 6. oldalszámmal új témakör kezdődik!

„Természetesen közreműködés a tekintetben, hogy egy amerikai ezredes jöjjön, sem részemről, sem alantasaim részéről nem történt, annál kevésbé lehetett ilyen közreműködés, mert hiszen *én biztattam az ingadozókat.*

...

Nem lehetett csodálkozni azon, hogy amikor a német hadsereg Abwehrerfolgot[22] ért el a Volgán, egy Abwehrerfolg volt a Donnál, Abwehrerfolg volt a Dnyepernél, egy Abwehrerfolg a Bugnál, egy Abwehrerfolg volt a Stivánál, ha a magyar közvéleménynek nem tudtam megmagyarázni, hogy ez nem katasztrófa, ha ingatag, izgatott, vagy ijedező politikusoknak nem tudtam megmondani, hogy ez a visszavonulás koncentrálódás, erőkifejtés, erőgyűjtés, mert hiszen ez a szétszóródás volt a német hadsereg legnagyobb gyengesége. Én tehát láttam, hogy ennek nincs semmi jelentősége, azonban egy civil embernek nem tudtam megmagyarázni, hogy az győzelem volt, hogy a Volgát a németek elhagyták. Ezt én nem tudtam megmondani.

...

Nem győztem hangoztatni nehogy azt gondolják, hogy ez azt jelenti, hogy Németország le van verve, sőt ellenkezőleg, Németország most halad a koncentráció felé, a végzetes szétszóródás most összpontosításba megy át és végre jön az Operatio der inneren Linie, so wie im Buch steht.[23]

...

Kádárnál van beosztva Hoffmann[24] *német ezredes,* tehát nem lehet ezt titokban tartani Hoffmann ezredes előtt, harmadszor rábíztam a németeket a maguk éleselméjűségére, hogy majd a kihallgatásnál megtudják, ha a magyarok útján meg nem tudták volna pletyka révén. Rábíztam a német *kihallgató közegek szellemességére, hogy majd úgyis kiveszik ezekből,* hogy Titohoz akartak-e menni, vagy nem, vagy a kormány rendelte-e őket ide. Ez is nagyon érdekes dolog, ez a román átállás. Amikor a németek március 19-én bejöttek, tögtön parancsot kaptam, hogy Bartha[25] bukaresti magyar katonai attasét fel kell váltani. Azt mondták azért mert Bartha munkája a szövetségi együttműködést veszélyeztette. Tudniillik ez a Bartha olyan ügyesen

17 A Gestapo 1944. április 17-én tartóztatta le Újszászy vezérőrnagyot, Kádár Gyula vezérkari ezredest és Kern Károly vezérkari őrnagyot.
18 *Keitel, Wilhelm* (Helmscherode, 1882. 09. 22 — Nürnberg, 1946. 10. 16.) vezértábornagy. Az OKW törzsének főnöke (1939. 09. 01 — 1945. 05. 08.). A Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék mint háborús bűnöst halálra ítélte, kivégezték.
19 *Zeitzler, Kurt* (Cossma/Luckau, 1895. 06. 09 — ?, 1963. 09. 25.) vezérezredes. Az OKH vezérkari főnöke (1942. 09. 24 — 1944. 07. 01.).
20 *Himmler, Heinrich* (1900—1945. 05. 23.). Az SS birodami vezetője. A felelősségrevonás elől öngyilkosságba menekült.
21 „A német vezérkar nem foglalkozik politikai dolgokkal."
22 „védelmi siker".
23 „A belső hadműveleti vonal, amint az a könyvben áll".
24 Nincs közelebbi adatunk róla.
25 *Bartha Endre* (Kaba, 1901. 06. 10 [1901. 10. 31?] — Szovjetunió?), vezérkari ezredes. Bukaresti magyar katonai attasé (1942. 04. 15—1944. 08. 23. [?]).

derítette fel a románok különbékére való törekvését, hogy február végével már Tilea[26] genfi tárgyalásairól jegyzőkönyvek voltak nálunk, mint minden hírt, Bartha ezt is átadta a bukaresti német katonai attasénak. A németek látták, hogy Bartha milyen nagyszerűen dolgozik, mennyire kivesézi a románokat.

...

Valahányszor kimentem a főhadiszállásra, a Führer mindig fogadott engemet, bár a legritkább esetben jelentkeztem hozzá kihallgatásra. Körülbelül azt láttam, hogy részéről a legnagyobb bizalmat élvezem. Éppen ezért akkor is bátorkodtam bemenni hozzá és kértem, hogy tulajdonképpen miről van szó. Erre nyiltan megmondta, hogy elhatározta magát, hogy csapatai Magyarországot megszállják.[27]

...

A Führer eleinte azt mondta, hogy nem változtathat semmit, azonban megint beszéltem vele, mire azt mondta: „Warten Sie, ich werde den Keitel rufen."[28] Behívta Keitel vezértábornagy urat és megkérdezte tőle, vajon lehetséges-e, hogy a német csapatokat visszavonják. Keitel vezértábornagy úr azt felelte, hogy nem.

...

Hitler akkor azt mondotta: „Sehen Sie, es geht nicht mehr,[29] de azt mondhatom magának, hogy itt csak egy *átmeneti megszállásról* van szó, három-négy hétről van szó, amíg garanciákat nem veszek a kezembe és akkor Magyarország felszabadul.

...

Amikor elbúcsúztunk, hosszan kezet fogott velem és a szemembe nézett: „Sorgen Sie dafür, dass kein Unglück passiert."[30] Erre láttam, hogy parancsot kell adni a magyar csapatoknak, hogy ne álljanak ellen.[31]

...

Igenis én azt csináltam meg, hogy Magyarország, ha meg is lesz szállva, de nem lett megszállva olyan körülmények között, olyan módon és olyan viszonyok között, mint ahogy megtörtént volna, ha ezt az utolsó lépést nem tettem volna meg a Führernél magánál, aki láthatólag ettől a közbelépéstől egészen meg volt hatva. Amikor hazajöttem, Veesenmayer[32] követ másnap magához kért és megkérdezett engem, hogy *akarok-e a magyar vezérkar főnöke lenni.* Akarok — feleltem.

...

Különben, hogy Magyarországot miért fogják megszállni, azt nekem Keitel vezértábornagy úr megmondta. Azt mondta, egy évvel ezelőtt itt volt a Kormányzó Úr,[33] akkor szó volt bizonyos politikai dologról, s miután ebbe a politikai helyzetbe változás nem történt, ebből kifolyólag, ők szükségesnek tartják, hogy Magyarországon garanciákat teremtsenek maguknak. Keitel sem mondta, hogy megszállják az országot, hanem azt, hogy bizonyos garanciákat teremtenek maguknak katonai vonatkozásban.

26 *Tilea, Viorel Virgil* (Nagyszeben, 1896. 04. 06 — ?, 1972. 09. 02.). Román diplomata, politikus. Az emigrációban a Szabad Románia Mozgalom egyik vezetője.

27 Az 1944. március 18-i klessheimi találkozóról készített feljegyzés részletesen tárgyalja az eseményeket. A feljegyzést közli: Magyarország és a második világháború. (Szerk.: *Zsigmond László*) Bp., 1966. 417—425. o., illetve Horthy Miklós titkos iratai (az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: *Szinai Miklós* és *Szűcs László*). Ugyancsak beszámol a Klessheimben történtekről Horthy Miklós is. (*Horthy Miklós:* Emlékirataim. Toronto, 1974. 252—258. o.)

28 „Várjon, hívom Keitelt".

29 „Látja, már nem megy".

30 „Legyen gondja rá, hogy ne történjék szerencsétlenség."

31 Szombathelyi parancsa, amelyet a kormányzó különvonatáról Horthy tudtával és beleegyezésével adott ki, 1944. március 18-án érkezett meg a vezérkari főnökségre.

32 *Veesenmayer, Edmund dr.* (1904 —). A Német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottja (1944. 03. 19 — 1945.).

33 Keitel Horthy Miklós 1943. április 16—17-i klessheimi látogatására célzott. A látogatásról lásd: *Juhász* 307—310. o., *Horthy* 243—244. o.

Így aztán engem négy hét múlva eltávolítottak[34] és szegény alantasaimat elfogták, Újszászyt meg Kádárt letartóztatták.[35] Egy-két napig még a vezérkar főnöke voltam, akkor engem is felváltottak. Én ís vártam, hogy letartóztatnak, hogy a többiek sorsára jutok, mert hiszen tudtommal ők nem követtek el semmit, de ha őket letartóztatták, valószínűleg rám is sor fog kerülni. Azután hallottam, hogy a Führer maga mondta, hogy engem és a külügyminisztert[36] nem szabad letartóztatni.

...

Tárgyalásvezető: Március 12-én Kádár vez. ezds. jelentette, hogy a külügyminisztérium felkérte őt, hogy azt az amerikai ezds.-t, aki a közeli napokban a Mura-közben ejtőernyővel magyar földre érkezik fogadja és adja át a külügyminisztériumnak. Ez volt Nagyméltóságodnak első hallomása. Most arról, hogy milyen célból érkezik ez az amerikai ezds. Volt erről Nagyméltóságodnak tudomása?

I. r. vádlott: Nem!

Tárgyalásvezető: Kádár jelentett-e valamit erre vonatkozólag, vagy nem?

I. r. vádlott: Nem!

Tárgyalásvezető: Ő maga sem tudta?

I. r. vádlott: Mivel nem mondta, hogy a külügyminiszter rendelte ide, nem tudta.

...

I. r. vádlott: Én azt a parancsot adtam, hogy őket el kell fogni, aztán be kell kísérni a Def. osztályba,[37] ki kell hallgatni őket és kihallgatás után pedig át kell adni a német hatóságoknak.

Tárgyalásvezető: A fennálló megállapodások értelmében.[38]

I. r. vádlott: Még azt mondtam, hogy semmiféle kivételt nem vagyok hajlandó tenni ezzel az amerikai ezds.-sel. Én nem tudok semmiről, semmit, elég badarság ami történik, semmiféle kivételt nem vagyok hajlandó tenni.

...

Nem tudtam ezzel a dologgal foglalkozni mert teljesen eltörpült, butaságnak, szamárságnak és jelentéktelennek tartottam az egészet, ahhoz képest, hogy az egész magyar haderő kivonul és tökéletesen megfelel a szövetségi hűségnek, száz- és százezer magyar ember el fog esni hősi halottak lesznek.

...

Mindig mondtam, hogy a magyar és a német katona lesz az utolsó, aki harcolni fog, mindenki el fogja hagyni a németeket, csak mi nem. A tragikus helyzet az, amikor ezt előre láttam, éveken át mondtam és ebben a szellemben dolgoztam, akkor kiütötték a kezemből a munkát és itt állok óriási dolgokkal terhelve, még sokkal nagyobb gondokkal, mintha működnék, tehetetlenül vergődve és nézem azt, amire készültem és amiről tudtam, hogy jönni fog és a legnagyobb tragédia, hogy emiatt azután itt állok mint vádlott először életemben 37 évi becsületes munka után és harminc évi bajtársias összeműködés után a német hadsereggel, amiről tanúskodnak kitüntetéseim, amelyeket az első világháborúban és most kaptam.[39]

A vkf. bíróság különleges bíróság volt abból a célból, hogy minden olyan bűnt, amely a háború továbbvitele szempontjából sarkalatos és lényeges, azt keményen megtorolja, mint amilyen pl. az élelmiszer uzsora, a cipőhamisítás és más, pl. vászon hamisítások. Kellett, hogy ezek az

34 Szombathelyi Ferencet Horthy 1944. április 19-én mentette fel a Honvéd Vezérkar főnöke szolgálati állása alól. Utóda Vörös János altábornagy (később vezérezredes) lett. (Vörös János részletesebb életrajzi és katonai adatait lásd: *Szakály* II. 956. o.)

35 V.ö. a 22. számú jegyzettel.

36 Ghyczy Jenőt.

37 Helyesen 2. vkf. osztály, defenzív alosztály.

38 A magyar és német vezérkar között fennálló megállapodás értelmében a repülőgépről Magyarországra került személyeket, magyar felügyelet mellett, át kellett adni a németeknek, akik kihallgatás után azokat a magyar katonai hatóságoknak átadták. V. ö.: *Kádár* 647. o.

39 Szombathelyi Ferenc német kitüntetései a következők voltak: I. világháború: II. o. német Vaskereszt; II. világháború: II. o. német Vaskereszthez a pánt, I. o. német Vaskereszt.

ál zető szervek ebből a szempontból egyetértsenek és egymással kapcsolatban legyenek Ez volt Újszászy szerepe, amelyet Újszászy, majdnem azt mondhatnám, hogy mesteri ügyesség-gel végzett el.[40]

...

II. r. vádlott:[41] Mint a külügyminiszter állandó helyettese, Szentmiklóssy szerepelt az alatt az idő alatt, amíg ők kint voltak a Führer főhadiszállásán.

Tárgyalásvezető: 19-e után Kállay Miklós lemondott, tehát akkor Ghyczy külügyminiszter-sége is megszűnt.[42] Most utána ki vitte az ügyeket, mint külügyminiszter a kormányban és meddig van erről Nagyméltóságodnak tudomása.

II. r. vádlott: Ezt nem tudom.

Tárgyalásvezető: *Szentmiklóssy* volt-e?

I. r. vádlott: Szentmiklóssy vitte tovább az ügyeket mindaddig, *míg a németek le nem tartóztatták,*[43] addig ő is tárgyalt a németekkel.

I. r. vádlott: Bajnóczy funkcióját illetően meg kell állapítanom, hogy országos jelentőségű volt. Bajnóczy kegyelmes úr volt a *döntő tényező abból a szempontból, hogy lövessen-e a német csapatokra, vagy ne lövessen,* legyen-e harc, vagy ne legyen. Óriási felelősség pihent rajta, mert hiszen itt is ott is átjöttek a németek, két-három helyen *megkezdték a tüzelést,*[44] *azt be kellett szüntetni,* a másik helyről *kérdezték, hogy mit csináljanak, lőjenek-e.* Országos jelentőségű dolog volt. Míg az én táviratom be nem érkezett, azt hiszem 19-én (helyesen 18-án – Sz. S.) 23 vagy 24 órakor, *ő viselte egyedül a felelősséget a német és a magyar bajtársi viszonyt illetőleg, hogy az lehetőleg el ne romoljon.* Megint hangoztatom azonban, hogy katonai vonalon, mert a politikai vonalhoz semmi közünk nem volt. *Ő vigyázott arra, hogy az ősi bajtársiasságon csorba ne essék és azután megkapta az én jelentésemet, hogy nem szabad a csapatokra lőni,* ellenben a német csapatokat bajtársiasan kell fogadni, mert Magyarországra nem mint ellenség jöttek és ugyancsak a német katonai attasétól, Greiffenbergtől[45] aki ott volt a Führerhaupquartierban,[46] kaptak parancsot a németek részéről, hogy a németeknek nem szabad ellenségként Magyarországba bejönni. Ezek lázas és izgalmas események voltak, amikor — ismétlem — az amerikai ezds. szerepe eltörpül.

...

Tárgyalásvezető: Hát milyen célja volt akkor annak, hogy teljes nyíltsággal nem tárták fel az egész ügyet a németek előtt, ha semmiféle kapcsolat, semmiféle előkészítés nem volt és maguknak az uraknak sem volt tudomásuk arról, hogy mit akarnak. Akkor valahogy nem magyarázható, hogy miért kellett fedő dologgal élni.

IV. r. vádlott:[47] Nekünk nem volt tudomásunk róla, hogy a külügyminisztériumi uraknak, milyen tudomásuk volt, arról nem tudok. Ők valószínűleg tudták, csak nem akarták velünk közölni a dolgot. Egészen szűk térre korlátozódott az ő kívánságuk az első alkalommal, hogy le ne lőjék és meg ne verjék ezeket az embereket és hozzuk fel Pestre, csukjuk be, majd a többit elintézik.

Tárgyalásvezető: A második kívánság volt, hogy Újszászy vezérőrnagy úr...

IV. r. vádlott: hallgassa ki őket.

Tárgyalásvezető: Ez a kívánság kitől eredt? Nem az ezredes úrtól mint aki nem tud nyelveket?[48]

IV. r. vádlott: Nem, ez Szentmiklóssytól.

...

40 Ez a rész érthetetlennek tűnik. Lehetséges, hogy a tárgyalásvezetőnek volt egy fel nem jegyzett kérdése és Szombathelyi arra válaszolt?
41 A másodrendű vádlott Bajnóczy József vezérezredes, Szombathelyi egykori helyettese volt.
42 Ghyczyt 1944. március 22-én mentették fel.
43 Szentmiklóssyt 1944. április 16-án tartóztatták le a németek.
44 Tudomásunk szerint az ország német megszállásakor fegyveres összetűzésre az újvidéki híd őrsége és a németek között került sor.
45 L. a 19. számú jegyzetet. Greiffenberg 1943. október 10-től volt budapesti német katonai attasé.
46 „Vezéri Főhadiszállás".
47 A per negyedrendű vádlottja Kádár Gyula vezérkari ezredes volt.
48 Kádár Gyula — katonai anyakönyvi lapjának tanúsága szerint — gyengén beszélt németül.

Tárgyalásvezető: Ezeknek a hadifoglyoknak őrzése megfelelt az egyéb hadifoglyokénak, vagy pedig velük megkülönböztetett bánásmód volt mint kvázi kormánykiküldötteket és az itteni kormány vendégeit kezelték, keresték, üdvözölték és azután szóval nem mint hadifoglyokat, szóval mint egyéb ejtőernyősöket kezelték, hanem különleges elbánással?

IV. r. vádlott: Parancsom az volt, hogy ezeket a fogolyhelyiségben elkülönítve be kell zárni.

...

I.r. vádlott: Az ezds. úr emlékezetét szeretném felfrissíteni. 11-én mi nem tudtuk kétséget kizáróan, hogy a német megszáll bennünket, mert nem hittük.

IV. r. vádlott: Nem, hinni nem hittük.

I. r. vádlott: Szó volt róla és mondtuk, lehetetlen, hogy bennünket megszálljanak a németek.

IV. r. vádlott: *Csatay*[49] őnagyméltóságának, amikor jelentést tettem erről a csapatgyülekezésről, akkor emlékszem rá, hogy a szemem közé nevetett és azt mondta: Ne légy olyan naiv, mit látsz ilyen dolgokat, ez ki van zárva.

I. r. vádlott: Mi, magyar katonák lehetetlennek tartottuk, hogy a német katona ilyesmit csináljon.

...

Tárgyalásvezető: Azokkal a vádlottakkal, akik nem voltak bent az előző vádlottak kihallgatásán, közlöm, hogy I. r. vádlott összefüggően előadta a haditörvényszéknek a történtek politikai, illetve katonai előzményeit, hogy milyen tárgyalások folytak részben a németekkel, részben mi volt itt a hadihelyzet, mire készültek és hogy mik voltak azok az elfoglaltságok, amelyek őt akadályozták abban, hogy behatóbban foglalkozzon ezeknek az ejtőernyősöknek az ügyével. Kimerítően és részletesen előadta a vezérezredes úr azt, hogy egy pillanatig sem forgott fenn semmi gyanú és nem is foroghatott fenn részéről, hogy itt magyar részről valami kilépés, a németekkel szemben valami átállási szándék, az ellenséggel való tárgyalási kezdeményezés vagy lehetőség forogna fenn, mert minden alkalommal biztosította arról a szövetséges német vezetést, magát a német birodalom Führerét is, hogy míg ő itt a helyén van, addig a legteljesebb szövetségi hűségben álljuk a harcot a németek oldalán, sőt a Kormányzó Úr Ő Főméltósága is a leghatározottabban kifejezett nyilatkozata és akarata, hogy becsülettel és hűséggel minden körülmények között kitart a magyar nemzet és állam az adott szó mellett.

...

Tárgyalásvezető: Van-e az urak közül valakinek a másik vádlott társa vallomására vonatkozólag valami megjegyzése? (Nincs) Ha nincs, akkor következni fog a bizonyító eljárás. A tanúkat fogjuk kihallgatni még pedig először azt a két tanút, akiket a németek előállítottak, hogy ne várakozzanak. Először *Szentmiklóssy* doktor urat fogom kérni. Szentmiklóssy úr személyadatait fogom felvenni. Ezek a 20. naplószám alatt fekszenek le a tanúkihallgatási jegyzőkönyvben. Ahol esetleg eltérne ott méltóságod szóljon közbe, hogy kijavíthassuk. (Életkora 31 éves. Közben megnősült.) Ebből az ügyből kifolyólag előzetes letartóztatásban van a német politikai rendőrségnél a Gestaponál. Figyelmeztetem a követ urat vallomásának kötelezettségére és arra, hogy igaz vallomást köteles tenni, amennyiben a Kbtk. 190. § módot ad arra, hogy önmagát terhelő vallomást nem köteles tenni, de akkor azt meg kell indokolni, hogy miért. Vagy szégyennek tenné ki magát, vagy bűnvádi eljárásnak. Meg kell mondania, hogy miért tagadja meg a vallomástételt. Amennyiben vallomást tesz, akkor tanúként lesz kihallgatva, ezért csak az igazat és a teljes igazat vallhatja, mert különben vallomásáért büntetőjogi felelősség terheli és a hamis vallomást a törvény szigorúan bünteti. Méltóztassék előadni, hogyan kezdődött ez az ügy, mi volt ebben méltóságod szerepe, az itten szereplő vádlottak közül kivel állt érintkezésben, milyen tájékoztatást adott, kinek mi volt ebben az egész ügyben a hatásköre vagy intézkedése?

1.sz. tanú: Az amerikai repülőkkel.

Tárgyalásvezető: Az amerikai ejtőernyősök leszállásával és fogadásával kapcsolatban.

Tanú: Az én szerepem ebben úgy kezdődött, hogy a miniszter úr távollétében érkezett egy távirat a berni követségünktől, amely előzményekre hivatkozik és közli, hogy az amerikaiak — ekkor és ekkor, én azt hiszem március 2-a és 5-e között, erről...

49 *Csatay Lajos, csataji* (Arad, 1886. 08. 01—Bp., 1944. 11. 18. [21.?]) vezérezredes. Honvédelmi miniszter (1943. 06. 12—1944. 10. 16.). A nyilas hatalomátvétel után nyilas-német fogságba került. Feleségével együtt öngyilkos lett.

(Részletesebb életrajzi adatait lásd *Szakály* I. 367. o.)

Tárgyalásvezető: Ki folytatta azokat az előzetes tárgyalásokat, azt nem méltóztatik tudni?

Tanú: Ezek szondázások voltak, amelyet több helyen voltak, majdnem az összes követségeink bizonyos szondázásokkal éltek a másik oldalon is, ami egy külügyminisztériumnál többé-kevésbé érthető és természetesnek kell venni, hogy az ember igyekszik a kontaktust megtartani az ellenséges oldallal is, információkból indul ki. Most azután volt ez a pozitivig, ez Bernben lett tárgyalva és az a bizonyos távirat megnevezi a dátumot, közölvén, hogy azt hiszem 2-a és 5-e közt egy bizonyos geográfiailag megjelölt ponton fog leszállni, amelynek hosszúsága és szélessége meg volt adva. A miniszter távol volt, azonban elvben azoknak leszállása már el volt döntve egy előző esetből és az előző esetből kifolyólag az amerikaiak fogadásával Újszászy tábornok volt megbízva. Én őhozzá fordultam.

...

Tárgyalásvezető: Itt azt méltóztatott mondani, hogy sem Újszászy vezérőrnagy úr, sem Kádár vezérkari ezredes úr nem tudott arról, hogy az amerikai tisztek milyen célból jöttek Magyarországra. Újszászy vezérőrnagy megbízatása nem terjedt ki arra, hogy az amerikai tisztekkel tárgyalásokba bocsátkozzék. Ez itt arra vonatkozott, előzőleg pedig a német kihallgatási jegyzőkönyvben, I/D-ben az van, hogy az amerikaiakkal való összeköttetés felvétele egészen az 1943. esztendőig megy vissza. Párhuzamosan haladó jelentések következtek a berni és a liszaboni magyar követségekről, amelyek ezzel a kérdéssel foglalkoztak. A berni jelentések csak általánosságokat tartalmaztak és beszélgetések visszaadására korlátozódtak, amelyeket a követ[50] Tyler volt pénzügyi szakértővel folytatott. Lisszabonból a követség közvetítésével bizalmas jelentések érkeztek, amelyek konkrét javaslatokat tartalmaztak az összeköttetés felvételére. Az első javaslatok Lisszabonból a politikai összeköttetés felvételére vonatkoztak egy politikai megbízott kiküldésével kapcsolatban. Ez politikai megbízott. Az Újszászy vezérőrnagy úr?

Tanú: ez az első fázis. A drávaparti találkozó már a negyedik vagy az ötödik fázis.

Tárgyalásvezető: Ez így van?

Tanú: Ez így van.

Tárgyalásvezető: Ezen megbeszélések tartalma *Magyarország feltétel nélküli megadása* körül forgott. Ezeket a javaslatokat a *külügyminiszter visszautasította.* Feltételezem (folytatja a tárgyalásvezető az előző tanúvallomás ismertetését), hogy ez a miniszterenökkel való előzetes megbeszélés után történt. További eset volt egy javaslat egy katonai megbízott kiküldésére anélkül, hogy a megbeszélés tárgyáról pontos adatokat közöltek volna. Feltételezem, hogy az amerikaiak érdeke az amerikai megbízott kiküldése... Ez a javaslat is, a katonai megbízott kiküldetése a külügyminiszter részéről vissza lett utasítva. Ez az írásváltás a lisszaboni követség és a magyar külügyminisztérium közt 1943. szeptemberétől 1944. január 31-ig tartott anélkül azonban, hogy valami konkrét eredménye lett volna. 1944. január végén már a berni jelentések is konkrét formát öltöttek. Javaslatba hozták, hogy amerikai megbízottat kell Magyarországra küldeni azzal a feladattal, hogy lépjen összeköttetésbe a magyar kormánnyal, mégpedig, hogy a magyar kormány minden kérdést beszéljen meg, amely az amerikai magyar viszonyra vonatkozik.

...

Hosszabb levélváltás után a külügyminiszter beleegyezett abba, hogy az amerikai megbízottat a magyar-horvát határon fogadni lehet. Az összejövetel helyéül egy olyan helységet neveztek meg, amely a Dráva magyarországi partján fekszik, ahol a Dráva egy, a partizánok által megszállt terület mellett van. Egyidejűleg közölték, hogy az amerikai kiküldöttet a kérdéses helyen magasrangú magyar tiszt fogadja... (tovább olvassa a tanúvallomást). Ez volt az, amibe *Újszászy* vezérőrnagy úr be lett volna kapcsolva?

Tanú: Én erről csak a miniszter úr útján tudok.

Tárgyalásvezető: De Újszászy vezérőrnagy úr tudott arról, hogy figyelembe volt véve.

...

Tárgyalásvezető: Ez az első eset, hogy Újszászy vezérőrnagy úr neve szóba került, mikor lehetett?

50 *Bakách—Bessenyey György, báró* (Bp., 1892. 04. 14 — New York, 1959. 02.) diplomata. Belgrádi (1938—1941), majd vichy-i (1941—1943) végül berni (1943—1944. 03.) magyar követ. A német megszállás miatt lemond tisztéről. Aktív kapcsolatot alakít ki a nyugati hatalmak képviselőivel, közvetítő tevékenységet folytat Horthy és a szövetségesek között.

Tanú: Január-februárban.

Tárgyalásvezető: Míg a valóságos megérkezés?

Tanú: Márciusban. Ez az első találkozás egyáltalán nem jött létre.

...

Tárgyalásvezető: Kapott-e megbízatást Újszászy arra, hogy őket a magyar kormány nevében üdvözölje?

Tanú: Részemről nem, részemről azt mondtam, hogy legyen bizalommal velük. Üdvözölje és hajtsa azt az utasítást végre, amelyet Ghyczyvel megbeszéltünk annak idején a drávai találkozóhoz.

...

Tárgyalásvezető bekéri a következő tanút: Szegedy-Maszák Aladár követségi tanácsost.

...

Tanú: Előadtam már mindkét vallomásomban azt, hogy a berni m. kir. követ, *Bessenyey-Bakach György* báró, akit az elmúlt év őszén neveztek ki új állomáshelyére, kezdettől fogva állandó kapcsolatot tartott fenn *Tyler* úrral, aki a népszövetség magyarországi pénzügyi megbízottja és egy *Dulles* nevezetű úrral, aki ott az amerikai követséghez volt beosztva és úgy szerepelt mint Roosevelt[51] külön személyes megbízottja. Ezek a beszélgetések elsősorban Magyarország politikai helyzetére vonatkoztak és Magyarország sorsára a háború után. Az amerikaiak állandóan biztosítottak minket a Magyarország iránt érzett őszinte jóakaratukról és ebből kiindulva azután figyelmeztettek minket azokra a rendkívül súlyos következményekre, amelyek abból származnának, hogyha Magyarország akkori politikai vonalát továbbra is fenntartaná. Vonatkozik ez úgy a belpolitikára mint a külpolitikára.

Elnök: Mikor volt ez?

Tanú: 1943 őszétől kezdve. E beszélgetések folyamán aztán magyar részről állandóan rámutattak azokra az okokra, amelyek miatt mi a jelenlegi bel- és külpolitikánkon változtatást nem eszközölhetünk. Különösen hangsúlyozutk vezető motívumként az egész beszélgetések folyamán az orosz veszedelmet és azt, hogy éppen az orosz előrenyomulás és az orosz veszedelem árnyékában Magyarország nem veheti magára a német birodalommal való konfliktus lehetőségét sem és Magyarország egyébként sem vállalhatja azt, hogy a német birodalommal fegyveresen, vagy másképp szembe kerüljön. Beszélgetéseinket az amerikaiak meglehetős elégedetlenül és türelmetlenül fogadták és a beszélgetések megszakításával fenyegettek, súlyos légi bombázásokat helyeztek kilátásba.

Tárgyalásvezető: Magántermészetű vélemények voltak a két úr részéről, vagy kormányaik megbízatásából tették-e ezeket, vagy pedig csak felelőtlen tapogatódzások voltak-e?

Tanú: Ők mindketten, Dulles kezdettől fogva, Tyler pedig egy későbbi időponttól fogva a berni amerikai követséghez be voltak osztva hivatalos minőségben.

Tárgyalásvezető: Szóval hivatalos személyek?

Tanú: Ők mindig a saját rokonszenvükről és kormányuk álláspontjáról beszéltek. Amikor már a beszélgetések és így a kapcsolat megszakadásával fenyegettek, akkor — ha jól emlékszem 1943 végén, telén — felvetették azt, hogy Magyarország legalább azzal fejezze ki jóindulatát, készségét a szövetségesek ügye iránt, hogy ejtőernyős küldöttséget fogadjunk.

...

Tárgyalásvezető: Keresztes-Fischer belügyminiszter[52] tudott-e ezekről a tárgyalásokról?

Tanú: Felteszem, hogy igen. Ha jól emlékszem *Keresztes-Fischerrel* ezekről a dolgokról személyesen nem beszéltem.

51 *Roosevelt, Franklin Delano* (1882. 01. 30 — 1945. 04. 12.), politikus. 1933-tól haláláig az Amerikai Egyesült Államok elnöke.

52 *Keresztes—Fischer Ferenc, dr. vitéz* (Pécs, 1881. 02. 18 — Attersee, 1947. 03. 03.), politikus. Belügyminiszter (1931. 08. 24 — 1935. 03. 04.) és (1938. 05. 14 — 1944. 03. 22.). A Gestapo mint tényleges belügyminisztert 1944 március 19-én letartóztatta.

Tárgyalásvezető: És kivel lépett érintkezésbe a Külügyminisztérium a Vkf-től?

Tanú: A külügyminisztérium, tudomásom szerint Szentmiklóssy követ beszélt Kádár ezds. úrral.

Tárgyalásvezető: Ön nem beszélt Kádár ezds. úrral?

Tanú: Emlékezetem szerint nem. Én hivatali elöljáróimon kívül...

Tárgyalásvezető: Szóval más nem folyt bele. Miért lett Kádár bele vonva?

Tanú: Az akciót a katonaság kizárásával nem lehetett lebonyolítani, de mondom, azt hangsúlyozni kívánom...

Tárgyalásvezető: Ezt nem akarták kikerülni?

Tanú: Kikerülésről nem volt szó. Katonai híradásról eleve ismételten leszegeztem, hogy nem.

Tárgyalásvezető: Közbevetőleg jegyzem meg, hogy a gazdasági kémkedés is kémkedés.

Tanú: Legyen szabad erre utalnom arra...

Tárgyalásvezető: Szóval nem az volt a célja, hogy az szerezzen híreket, hogy normális számítás és gondolkodás szerint azt kellene vélni, hogy csak abból az intencióból indultak ki az urak, hogy a külügy onnan tudjon meg terveket és elgondolásokat. Vagy pedig az volt a cél, hogy innen vigyen értesüléseket.

Tanú: A cél elsősorban, ha szabad ezt a kifejezést használnom, amint a külügyminiszter úr egyszer a felsőház külügyi bizottságában használta, a cél a politikai légvédelem volt.

Tárgyalásvezető: Szóval az magyarán annyit jelent, hogy ezzel akarták a bombázás határidejét kitolni.

Tanú: A hivatalos beszélgetéseink folyamán ez volt elsősorban és központilag a cél. Az egész beszélgetés azután indult meg, Bessenyey küldetése, hogy 1943 augusztusában egyszerre elkezdődött az a fenyegetési kampány Magyarország ellen az angol rádión és egyebeken keresztül a közeli bombázásról. Nem akartuk ezt a vékony szálat elszakadni hagyni. Amit méltóztatott mondani, méltóztatott a gazdasági kémkedés kifejezést használni, ezzel kapcsolatban legyen szabad rámutatnom arra, hogy az elgondolás az volt, hogy rá kell mutatni arra, hogy a magyar ipar a legnagyobb százalékban a magyar szükségletekre dolgozik.

Tárgyalásvezető: Ez megint nem tartozik...

Tanú: Ez megint a politikai légvédelem fogalom köréhez tartozik.

...

A következő tanú *Ghyczy* volt külügyminiszter.

...

Kérném, méltóztassék előadni, hogy mi volt az ejtőernyősök idejövetelének előzménye, az itt lévő vádlott urak közül ki volt a tárgyalásokba beavatva, ki milyen megbízatást kapott, milyen feladatott teljesített, egyáltalán mi volt a szerepköre ebben az ügyben, ahogy Nagyméltóságod ezt már előadta és amint erre a részre azután...

Tanú: A közvetlen előzmény az volt, hogy február elején, a napra már nem emlékszem, lehet, hogy január legvégén vagy február elején...

Tárgyalásvezető: De már az előző évben is.

Tanú: Az előző évben is. Úgy kezdődött tulajdonképpen a dolog, hogy a bizalmas úton a berni követségünk úgy értesült, hogy angolszász részről azt kívánnák, hogy velünk érintkezésbe lépjenek. Erre ők kifejezték azt az óhajukat, hogy egy magasabb rangú magyar katonatiszt, lehetőleg tábornok menjen ki valamely semleges országba velük az érintkezést felvenni. Ezt a kívánságukat természetesen kategorice elutasítottuk. Azután különböző módon próbálkoztak. Felmerült az a gondolat, hogy valaki a részünkről semleges útlevéllel utazna be, ami szintén teljesen kilátástalan volt részünkről. Húztuk a dolgot, nem akarván minden vonalat elvágni, részünkről húztuk a dolgot, ez négy-öt hónapig is tartott.

Tárgyalásvezető: Ezekről a tárgyalásokról, ezekről a tapogatózásokról és a Bernbe adott válaszokról és az onnan jött jelentésekről az itt szereplő vádlott urak közül ki bírt tudomással.

Tanú: Tudomásom szerint senki.

Tárgyalásvezető: Teljesen a külügy intézte?

Tanú: Teljesen a külügy intézte, a vezérkar főnöke nem volt tájékozva.

...

Tanú: Február elején merült fel az az eset, illetőleg kaptuk az értesítést, hogy ejtőernyősöket akarnak küldeni.

Tárgyalásvezető: Nem március elején?

Tanú: Ez már februárban volt. Tekintettel arra, hogy ejtőernyősöket az oroszok is bocsátottak ide le, sokkal célszerűbbnek tartottuk azt, hogy rendezett keretek közt maradjon az ejtőernyős lebocsátás, hogy az illetők ne — hogyan mondjam — bolyongjanak itt az országban és felügyelet alatt maradjanak, akkor — azt hiszem éppen a helyettesem Szentmiklóssy — kérte fel Kádár ezds. urat, hogy gondolkodjék ezeknek a fogadásáról, illetve befogásáról. Azután értesítést kaptunk, hogy körülbelül mikor szándékoznak őket lebocsátani és akkor a helyettesem, Szentmiklóssy, mert akkor nem voltam Budapesten, értesítette Kádár vezérkari ezredes urat, hogy gondoskodjék ezeknek lefogásáról és Kádár vezérkari ezredes úr másnap ezt velem közölte és akkor helybenhagytam Szentmiklóssynak ezt a kérését és kértem...

Tárgyalásvezető: Most közbeszólok, kapott erre valamilyen utasítást Kádár ezds. úr, hogy ő tárgyaljon is ezekkel?

Tanú: Hogy hallgassa ki őket, hogy miért jöttek és mit akarnak.

Tárgyalásvezető: De hogy a magyar kormány nevében fogadja őket, kapott akár Újszászy, akár Kádár ilyen...

Tanú: Én Újszászy tábornok úrral egyáltalán nem beszéltem erről a dologról, minthogy ez a Def. osztály feladatába tartozik, csak a Kádár vk. ezds. urat kértük fel, hogy ezeket lefogja és hallgassa ki, arról, hogy a kormány nevében fogadja, nem volt szó, erről szó sem lehetett.

...

A következő tanú *Baranyai Lipót* a Magyar Nemzeti Bank ny. elnöke.

...

Tanú: Amikor mentelmi jogomra hivatkoztam,[53] ezt nem a magam érdekében tettem, ez egy jog, amelyről én lemondani nem tudok.

Tárgyalásvezető: Az természetes.

Tanú: Én nem azért tettem, hogy a magam helyzetén bármi módon is könnyítsek. A Gestapo itt működő szervezete engem március 19-én elfogott. Április 24-én hallgatott ki első ízben és akkor tényként tárták elém, hogy a német Gestaponak tudomása van arról, hogy 1943 július havában a miniszterelnök megbízásából Svájcban tartózkodtam és ott egy amerikai úrral, akit Tylernek hívnak megbeszéléseket folytattam. Ezt tényként elémtárván, felszólítottak arra, hogy mondjam el, hogy megbeszéléseimnek mi volt a tartalma. Ennek előrebocsátása és ennek a tudomásulvétele után elmondottam elsősorban azt, hogy ki ez a Tyler. Ez a népszövetség pénzügyi bizottságát képviselte nálunk két részletben; összesen kilenc esztendőt töltött el Magyarországon, megtanulta a nyelvünket, megtanulta a történelmünket, megismerte társadalmunk struktúráját és bár elfogultan érkezett ide, mint minden idegen ember, különösen minden angolszász ember, de itt tartózkodása alatt rádöbbent arra, hogy velünk Trianonban egy égbekiáltó igazságtalanság történt. Ezt felismerve ő kvázi missziójának tűzte ki magának azt, hogy Magyarországot abban a nehéz szituációban, amelybe újból belekerültünk, túlsegítse és bennünket az ő nexusainak kihasználásával megkíméljen, amennyire lehet, egy másik Trianontól. Ezt bocsátottam előre ott is Tylernek személyére nézve és *Tylernek* az országhoz, hozzám és hozzánk való kapcsolatairól. Beszélgetéseink tartalmára nézve pedig azt adtam elő, hogy a miniszterelnöktől nekem kettős megbízatásom volt. Elsősorban, hogy tudakoljam meg azt, hogy amerikai hivatalos körök miképp gondolkodnak elsősorban az orosz kérdésről, másodsorban pedig a szomszédos kisállamok, a velünk szomszédos kis államok hozzánk való viszonyáról. Ezt adtam ott elő.

53 Baranyai Lipótot, mint a felsőház tagját mentelmi jog illette meg. Ennek felfüggesztése nélkül nem lehetett volna letartóztatni, bíróság elé állítani.

Tárgyalásvezető: És a Stillhalte-egyezménnyel[54] is.

Tanú: Ilyen megbízást is kaptam. A Stillhalte egyezmény egy mellékes körülmény volt az azzal függött össze, hogy meg kellett indokolnom, hogy Tyler azt hiszem 1940-ben, milyen okból és milyen célból járt itt Magyarországon, mégpedig Teleki Pál miniszterelnöksége idejében. Tehát határoltam én el ott vallomásomban megbízatásom magvát. Természetesen megkérdezett engem a Gestapo funkcionáriusa, hogy szóba került-e az a kérdés, hogy Magyarország kiválnék a szövetségesek Táborából. Erre nézve is megadtam a választ olyan értelemben, hogy igen is szóba került a diskurzusok során. Kifejtettem azt, hogy — abban láttam feladatomat — a mi geográfiai szituációnkban ez abban az időpontban lehetetlenség, mert ebből az öngyilkossággal határos elhatározás bontakoznék ki. Ez volt a lényeges tartalma annak a diskurzusnak, amelyet Tylerrel folytattam, ez az aminek elmondására én a Gestapo tisztviselőivel szemben szorítkoztam.

...

Dr. Csűrös Elemér hadbíró-ezredes vádló: Nagyméltóságú Elnök Úr! Mélyen tisztelt Haditörvényszék! A lefolytatott főtárgyaláson az egész tényállás úgy a bizonyítékokkal, mint pedig a vádlott urak vallomásaival annyira tisztázódott, hogy ebben a kérdésben én tulajdonképpen az egyes részletcselekményekre külön-külön vádindítványomban nem fogok kitérni. Ha ennek a bűnpernek keresztmetszetét nézzük, azt látjuk, hogy tulajdonképpen két vonal van itt, egy polgári vonal és egy katonai vonal. Az események, amelyek az 1944. évi március 19-i fordulatot megelőzték, tulajdonképpen erre a két vonalra vezethetők vissza. Míg a Németországgal szembeni katonai hűség és szövetségi hűség katonai vonalon nem volt beárnyékolva, mert itt éppen *Szombathelyi* vezérezredes úr vallomásából hallottuk, hogy az egész honvédség irányítója és a honvédség szellemének ellenőrzőjének odahatott, hogy ez a katonai szövetségi hűség Németországgal szemben necsak fenntartassék, hanem erősíttessék és hogy ez a katonai szövetség a két bajtárs közt testvéri viszonyig fokozódjék. Hogy mennyire így volt, legjobb bizonyítéka ennek az, hogy akkor, amikor 1944. évi március 19-i fordulatnál egyes külképviseleteinknél a polgári személyek átálltak az ellenoldalra,[55] a *katonai attaséink* éppen ezért, mert ez a szellem vezette őket *maradtak azon a vonalon*, ahol eddig is álltak. Tehát *katonai vonalon a katonai szövetség és a bajtársi hűség tekintetében semmi törést ez a viszony nem szenvedett.* Annál inkább más volt a helyzet polgári vonalon. Anélkül, hogy a katonai vezetés, a legfelsőbb vezetés tudott volna róla, polgári vonalon kormányzatunk, azoknak szervei a honvédség legfelsőbb vezetésének bevonása nélkül felvették az érintkezést a velünk hadiállapotban lévő szövetséges hatalmakkal, ezeknek kiküldötteivel. Ennek a tárgyalásnak fonala visszahúzódik az 1943. évre. Ezeknek célja volt a külképviseleti feladaton túlmenően minden Magyarországot érdeklő események megfigyelése és azokról a kormánykörök értesítése. Mondom ezen a feladaton túlmenően belekeveredtek egy olyan végzetes játékba, amelynek tulajdonképpeni fejleménye és befejezése ez a bűnper. Polgári vonalon, amikor elkezdték elsősorban a *Baranyai Lipót* közvetítésével a *Tyler* pénzügyi megbízottal való tárgyalást, addig jutott el a tárgyalás, hogy tulajdonképpen fel kellett volna venni a szorosabb érintkezést a polgári kormányzat és az amerikai szövetséges hatalmak kiküldötteivel. Amikor már idejutott és ide ért meg a helyzet, a polgári hatóság ahelyett, hogy ezt, amit tulajdonképpen a polgári kormányzat — hogy úgy mondjam — megfőzött és kifőzött, nem ő maga fogyasztotta el, hanem igenis amikor már kész helyzetben volt, kész helyzettel állottunk szemben, fordult a legfelsőbb katonai vezetésünkhöz, a vezérkari főnökséghez, hogy az érintkezést a kiküldött amerikai tisztekkel vegye fel. Itt van a tragédiájuk a vádlott uraknak, hogy ilyen mentalitás mellett, a katonai szövetség és a bajtársi hűség fokozott fenntartása mellett bekerültek egy olyan bűncselekménybe, amelynek következtében a polgári vonalon folytatott előzetes tárgyalás után az ebből a helyzetből adódó tárgyalásnak már részeseivé váltak.

A büntetőjogi felelősség elsősorban terheli Szombathelyi vezérezredes urat és helyettesét, mert hiszen tulajdonképpen azzal, hogy a kapcsolatot ilyen formában felvették — ez a honvédségnek nem lett volna feladata, amennyiben ezek hadifoglyok voltak, csak arra szorítkozott volna, hogy biztos őrizésükről gondoskodjanak és rábízta volna a honvédség, illetve a felsőbb vezetés a polgári hatóságokra az ezekkel az emberekkel való tárgyalást, minthogy a belügyminisztériumnak és a külügyminisztériumnak megfelelő közegei vannak hozzá — túlmentek ezen és a vád álláspontja szerint a felsőbb gondtalanul járt el, amikor az érintkezés feltételébe belekapcsolódott. A vád álláspontja az, hogy ezáltal szolgálati kötelmüket megszegték. Míg a felsőbb vezetés részéről, I. és II. rendű vádlottak részéről a vád álláspontja szerint gondatlanságot látok itt fennforogni, a többi urak részéről, a III. ,IV. és V. rendű vádlottak részéről szándékosságot látok, a szolgálat kötelmeinek szándékos megszegését látom. Amikor ők — bár felsőbb

5 s közelebbi adatunk róla. Feltehetőleg Teleki 1940-es kísérleteiről lehet szó. (Emigráns kormány stb.).
5 . . ·ország német megszállása után a semleges országokban működő magyar követek — Vörnle János ankarai köve (kivételével — nem vállalták a Sztójay-kormány szolgálatát. Vö.: *Juhász* 360. o.

utasításra és felsőbb irányításra — az ellenség kiküldött tisztjeivel az érintkezést felvették, szolgálati kötelmeiket megszegték, mert a szolgálati szabályzat ezeknek az uraknak módot nyújtott volna arra, hogy a felsőbb vezetés intencióit, illetve parancsait ne teljesítsék.[56]

...

A jogkérdésben, hogy mennyire terheli az I. és II. rendű vádlott urakat gondatlanság és mennyiben terheli a szolgálati bűntettben a III., IV. és V. rendű vádlottakat szándékosság, ennek megítélését a Haditörvényszék bölcs ítélkezése alá bocsátom és illetékes parancsnokom vádparancsához híven úgy az I., mint a II., III., IV. és V. rendű vádlott urakkal szemben az eredeti vádamat, vagyis a katonai büntetőtörvénykönyv 134. §-ának (1) bekezdése szerint szolgálati bűntett címén fenntartom.[57]

...

v. Szombathelyi Ferenc vezérezredes: A magam részéről az egész tárgyalás menetéből, ahogy hallottam, először is meg kell állapítani azt, hogy alantasaim milyen körültekintéssel jártak el és mennyire vigyáztak arra, hogy a magyar katona becsületén csorba ne essék és mindent megtettek arra, hogy ebben az ügyben csak annyit tegyek, amennyi feltétlenül szükséges, sem többet, sem kevesebbet. Megállapíthatom azt mind a magam részéről, mind a többiek részéről is, hogy mi nem léptünk érintkezésbe az ellenséggel, nem bocsájtkoztunk tárgyalásba az ellenséggel és nem követtünk el semmit sem a szövetségi hűséggel szemben, mert hiszen a szövetségi hűségnek tökéletesen megfelelően ezeket az amerikaiakat letartóztattuk, azután kihallgattuk. Ezt minden hadifogollyal megcsináljuk, minden hadifoglyot kihallgat az ember. Katonai hatóság nem mondhatja egy hadifogollyal szemben, hogy ezt nem hallgatom ki. Pláne egy ilyen különleges esetben feltétlenül ki kellett hallgatnunk, különösen az én szempontomból ki kellett hallgatni, mert végeredményben kíváncsi voltam arra, hogy mit csinál a külügyi hivatal. Nem tudtam semmit sem. Mint derült égből a villám, úgy jött ez az ügy. Nem helyezkedhettem arra az álláspontra, hogy nem veszek róla tudomást. Az ember kötelessége minden hadifoglyot kihallgatni. Különben is a szövetségi hűség szempontjából úgy is volt megállapítva, hogy mi megfogjuk. Letartóztatásuk megtörtént, nem vendégként láttuk őket, hanem letartóztattuk. Ezek foglyok voltak. Bebizonyosodott, hogy fogolyszerűen cellákban voltak elhelyezve. A hadifoglyot az ember kihallgatja, azt ki kell hallgatni. Azután jött a második rész, hogy átadtuk a németeknek. Ezt meg is tettük, tehát nem akartunk semmiféle suskust csinálni. Ha azt akartuk volna, akkor eltüntettük volna azt az amerikai alezredest, a Dunába dobtuk volna, vagy akármit. Hogy milyen jelszóval, mesével lettek átadva? Hiszen mindenki mesének tartja ezt. Itt egy bizonyos kényszerhelyzet volt, mert végeredményben a felelős magyar kormánnyal álltunk szemben. Király őrnagy sem mondhatta azt, hogy ezek a magyar kormány kívánságára jöttek ide, nem pedig Titohoz akartak repülni. Ezt nem lehetett. Annál kevésbé, miután a magyar kormány, a felelős kormány, a külügyminiszter vállalta a felelősséget azért, hogy ezek a Tito jeligével jöttek ide. De hogy Király ezt mondta, nekem arról fogalmam sem volt, hogy mit mondott, mit nem, magam parancsot erre vonatkozólag nem adtam neki. Mindenesetre, ha tudtam volna, megmondtam volna, hogy ne álltassátok a németeket dajka mesével, amikor 4—5 napja itt vannak, hanem mondjátok meg, hogy ezek ejtőernyővel ideérkeztek és adjátok át mint a többit szó nélkül. A német hatóságok majd ki fogják vallatni őket, hogyan jöttek, vagy miért jöttek, vagy minek jöttek. Felesleges volt ilyen dajkamesével a dolgot itt húzni. A lényeg azonban az, hogy a vád abból a szempontból, hogy érintkezésbe léptünk volna, hogy tárgyaltunk volna és kvázi, hogy a mi cselekményeink következménye lett volna, hogy az országot a németek megszállták, nem áll fenn és mint ilyen, alaptalan, nincs alapja. A szövetségi hűség nem lett csorbítva, semmi tekintetben nem akartunk elrejteni semmit, nem akartunk eltitkolni semmit, nyíltan, őszintén, világosan kezeltük a dolgot. Részemről vagy alantasaim részéről nem akartunk semmiféle megtévesztést csinálni a szövetségi hűség szempontjából, tökéletesen nyíltan kezeltük ezt a kérdést, átadtuk a foglyokat. A katonai jog, a szolgálati szabályzat értelmében helyesen jártunk el akkor, amikor a hadifoglyokat kihallgattuk, ez nekünk kötelességünk és nevezetesen az én szempontomból pedig rendkívül fontos volt, hogy végre lássam azt, hogy mi történt itt külügyi vonalon, mert valamit sejtettem. Ez azonban

56 A Szolgálati Szabályzat I. rész 80. pontja szerint az engedelmességet csak akkor szabad megtagadni „...ha a parancs világosan és nyilvánvalóan az esküvel fogadott kötelesség, az állam vagy a szolgálat érdeke ellen irányul, vagy a büntető törvényben tiltott cselekményt követel". (Szolgálati Szabályzat a m. kir. Honvédség számára. I. rész. Bp., 1931. 53. o.) Véleményünk szerint ez esetben egyik feltétel sem forgott fenn.

57 „A szolgálati kötelességnek minden szándékos vagy gondatlan megszegése, amely a jelen törvény külön rendelkezése vagy más súlyosabb büntető rendelkezés alá nem esik, szolgálati bűntett, ha háború idején követték el és abból a szolgálatra hátrány származott. A büntetés hat hónaptól egy évig, súlyos esetben egy évtől öt évig terjedhető börtön." (A katonai büntetőtörvénykönyv. Bp., 1940. 50. o. 134. § [1] bekezdés.)

egy eset lett volna nekem, hogyha más tragikus események nem jönnek közbe, értem alatta a megszállást, akkor felkarolhattam volna ezt a kérdést, elmehettem volna a legfelsőbb helyre és rámutathattam volna, hogy itt vannak a konkrét bizonyítékok és adatok arra vonatkozólag amiről sugdostak, amiről beszélgettek és amiről hallottam, de semmit nem tudtam. Itt vannak a konkrét bizonyítékok. A legfelsőbb hadúrnak megjelenthettem volna, hogy ennyire fejlődött a dolog és ezért a felelősséget nem vállalhatom. Nekem ezt tudnom kellett, de ez nem az érintkezés felvétele, tárgyalásba bocsátkozás, hanem kötelesség. Először kötelességünk volt kihallgatni, nekem pedig jogos igényem volt, hogy tudjam, hányadán vagyunk. Ha ez a tragikus megszállási ügy nem jött volna közbe, ezt ki lehetett volna értékelni alaposan. Azt mondtam volna, ilyen dologba nem játszom tovább. Jött azonban a tragikus megszállás. Akkor is az első kérdésem az volt, hogy le vannak-e tartóztatva és átadták-e őket a németeknek. Azt mondták, hogy le vannak tartóztatva és át lesznek adva. Láttam, hogy az elutazásom előtt kiadott első parancs tovább megy és végre lesz hajtva. Tényleg 24-én, három nap múlva át lettek adva, tehát semmiféle ilyen hátmegetti eljárás, árulás, tárgyalás, tárgyaláson való részvétel, vagy az ellenséggel való érintkezés-felvétel részünkről nem történt. De facto talán Király őrnagy úr ment a legmesszebb az érintkezésben, ő is inkább felelőtlenül és parancs nélkül járt el. A felelős közegek mind kitartottak amellett a hatáskör mellett, amely a szolgálati szabályzatban elő van írva, és ami kötelességünk minden hadifogollyal szemben. A magam részéről még egyszer csak azt hangsúlyozhatom, hogy látom azt, hogy alantasaim helyesen jártak el. Én ennyire részletesen nem ismertem ezt a dolgot, mint hangoztattam, én annyira az országos gondok és tragikus események hatása alatt álltam, hogy nekem ez az egész Tito affér, amikor a parancsot kiadtam és amikor hazajöttem ellenőrizni a parancsot, hogy megtörtént-e, itt vannak-e, vajon át lesznek-e adva, akkor nekem ez már nem játszott szerepet. Most értesültem a részletekről és látom, hogy alantasaim is megtettek mindent, amit nekik kellett tenni és nem tettek semmi olyat, amit ne tettek volna, ne lett volna kötelmük. Azt hiszem, hogy igazságtalanul szenvedtek üldöztetést, de boldogok azok, akik igazságtalanul üldöztettek és szenvedtek a hazáért, szenvedhettek a szövetségi hűségért velem együtt, mert mi mindig ezen az alapon álltunk és soha egy pillanatra sem tántorodtunk el, sőt ma is azt mondom, hogy nincs más kiút, mint az, hogy a német és a magyar katona erősen fogja egymás kezét, erősen tartsák egymás kezét. Ezt mondtam szolgálatba lépésem első napjától kezdve, mint a vezérkar főnöke. Folyton ezt hangoztattam a németek felé és mindenki felé. A németeknek mindig mondtam, hogy a magyar katona, aki velük végig fog harcolni és el fog bukni mint 1918-ban. Sajnos nem találtam hitelre és támogatásra ezen a fronton. Ez volt az, amit a honvédségben mindig hirdettem, ennek a jegyében cselekedtek alantasaim és cselekedtek azok az alantasaim, akik távol voltak tőlem, akiknek igazán módjukban lett volna másképp cselekedni és átállni a túlsó oldalra. Ezt katona nem tette meg. Kérem a nagyméltóságú törvényszéket, hogy mind magatartásunkat, mind felfogásunkat ebből a szempontból megítélni kegyeskedjék.

...

Tárgyalásvezető: Kérem *Bajnóczy* ő nagyméltóságát.

II. r. vádlott: Lényegében azt adtam elő, amit a vezérkar főnöke úr őnagyméltósága előadott. Itt egy dologra akarok rámutatni. Az a körülmény, hogy az ejtőernyősök érkezése a németeknek a német megszállás előtt be lett jelentve, mutatja, hogy itt semmiféle rejtési szándék nem állt fenn a honvédség, vagy a vezérkar részéről, mert ha fennállt volna, akkor elhallgatták volna ezeket, eltüntették volna, de nem ez történt mert már 16-án Kádár ezds. úr jelentése alapján be lett jelentve a németeknek — azt hiszem az összekötő tiszt útján, nem tudom, hogyan hívják hirtelenében, Scholtz[58] ezredesnek — hogy az ejtőernyősök itt vannak. Az igaz, hogy nem lett mondva, hogy vigyázat, ezek nem közönséges ejtőernyősök, ezek a külügy emberei, de itt megint azt vagyok kénytelen felhozni, hogy mi egy honvédesküt tettünk le. A honvédeskünek lényeges pontja az, hogy a magyar alkotmányra esküszünk. A magyar alkotmány magában foglalja alkotmányosan az államfő és a Legfelsőbb Hadúr által kinevezett kormányt. Azt megtettük és kötelesség mulasztást nem követtünk el, hogy meggyőződtünk róla, hogy igenis erről a kormány tud, mert a visszametszés megtörtént a külügyminiszter vonaláról, tehát mi az ellenséggel sem érintkezésbe nem bocsátkoztunk, sem nem hívtuk őket, sem nem tárgyaltunk velük, hanem kihallgattuk őket és vezettük a dolgunkat úgy, ahogy ezt a becsület és katonai tisztesség kívánja.

Tárgyalásvezető: Kérem *Újszászy* vezérőrnagy urat.

III. r. vádlott: Lényegében Szombathelyi vezérezredes úr és Bajnóczy vezérezredes úr ő nagyméltóságaik elmondták azt, ami történt, úgy hogy én csak a vád egyes pontjaihoz szeretnék

58 Nincs közelebbi adatunk róla.

jelentést tenni. Mi azzal vagyunk vádolva, hogy mi az ellenséggel érintkezésbe léptünk. Ez nem állt fenn, mert az ejtőernyősök, illetve a külügyminisztérium tárgyalásairól és az ejtőernyősök behívásáról sem én, sem vádlott — társaim semmiféle tudomással nem bírtunk, minket befejezett tények elé állított a külügyminisztérium akkor, amikor ez a három ejtőernyős itt megjelent. Hogy ezeket az ejtőernyősöket fogadtuk, kötelességünk volt őket őrizetbe venni, letartóztatni és hadifogolyként kezelni. A fogadás szó tehát kénytelen, mert Király őrnagy feladata volt az őrizetbevétel a Budapestre való felszállítás és itt egy cellában állandó katonai őrizetben való tartás. Ezt láttam akkor, amikor a kihallgatáshoz feljöttek az ejtőernyősök szuronyos, fegyveres őr kísérete mellett. Ami a velük való tárgyalást illeti, ez nem volt tárgyalás, csupán kihallgatásra szorítkozott, mégpedig csupán én voltam a vádlottak közül az, aki velük beszélt, mert én kaptam a parancsot katonai elöljárómtól, Bajnóczy vezérezredes úrtól arra, hogy megtudjam, hogy miért jöttek ezek. Ennek a parancsnak a meg nem tagadásával — mint az ügyész úr mondta — mulasztást követtem el, mert megtagadhattam volna ezt a parancsot. Ezt nem osztom, mert minden hadifoglyot ki kell hallgatni és meg kell tudni, hogy miért jött. Még ha hadikövetekről lett volna szó, de ezt nem tudtuk és nem is úgy kezeltük, még akkor is a hadiköveteket minden esetben a Szolgálati Szabályzat alapján ki kell hallgatni.

A következő vádpont abból áll, hogy mi okot szolgáltattunk ezzel a magatartásunkkal arra, hogy a szövetséges német hatalom Magyarországot megszállja. Csupán időbeli érveket legyen szabad jelentenem. Amikor a német haderőnek azon része, amely Magyarország megszállására volt hivatva, a magyar határon felvonulását március 11-én befejezte. Erről konkrét hírei voltak a magyar vezérkar 2. osztályának, úgyhogy a Vkf. helyettes ő nagyméltósága nem hitték azt, hogy itt egy megszállásra kerülhet a sor, senki sem hitte tulajdonképpen, de mégis megnyugtatásként megkérdeztük a szövetséges német vezérkartól március 12-én az itteni véderő-attasé útján, hogy mi célt szolgál a magyar határon felvonult német erő, mire azt a választ kaptuk, hogy csodálkoznak azon, hogy egy pillanatig is abban a hitben voltunk, hogy ez a csapatösszevonás Magyarország ellen lett irányítva. Viszont az ejtőernyősök március 16-án érkeztek, az első kihallgatásuk március 18-án 19 órakor történt és a német csapatok amint átlépték a magyar határt a megszállás végrehajtásához, az március 19-én 23 órakor történt, vagyis lehetetlennek tartom azt, hogy szolgálati beosztásunkban a konkrét, őszinte, teljes együttműködést kerestük úgy Kádár ezredes úr mint én a német hírszerző és kémelhárító szervekkel, én mint államvédelmi központ vezető Kaltenbrunner[59] ő nagyméltóságával, a német titkos rendőrség vezetőjével rögtön ezen szolgálatom átvétele után érintkezésbe léptem és vele szolgálati beosztáson belül a legőszintébb és legteljesebb mértékben mindig együtt dolgoztam. Más jelenteni való nincs.

Tárgyalásvezető: Kérem *Kádár* ezds. urat.

IV. r. vádlott: A magam szempontjából legyen szabad jelentenem, hogy abban az esetben érezném bűnösnek magamat, ha azokat a magatartásokat, amelyeket ebben az ügyben tettem, elmulasztottam volna. Mint 2. osztályvezető egy különleges szolgálatot láttam el, amelyben lehetett azt a mértéket megtartani, mint az egyéb beosztásokban lehetséges. Egy zászlóalj- vagy ezredparancsnok ilyen problémák elé nem kerül, nem is kerülhet. Én pontosan ilyen problémák közt kellett, hogy éljek. Akkor amikor a magyar külügyminiszter engem magához hívat, illetőleg a külügyminiszter ily tájékoztatást ad, akkor erre nekem mint jó 2. osztály vezetőnek le kell csapnom, kötelességem ezt megtenni. Ezért hangsúlyoztam ki azt, hogy nekem kell vagy nekünk kell legelőször megtudni, hogy tulajdonképpen mit akarnak ezek az emberek itt, hogy ezt elöljáróimnak jelenthessem. Ha ezt elmellőzöm, abban az esetben súlyos kötelességmulasztást követtem volna el. Sőt továbbmegyek. Úgy érzem, még akkor sem követtem volna el hibát, ha ezeket az amerikaiakat megvendégeltem volna, ha talán beugrottam volna és talán olyan parancsokat adok Király őrnagynak, hogy fehér asztal mellett tudja meg talán még Csáktornyán tőlük, hogy miért jöttek, mert hiszen ez hozzátartozik ehhez a szolgálathoz az ilyen utak járása.

Mindezt nem tettem. Mereven és ridegen arra az álláspontra helyezkedtünk, amit a Vkf. úr ő nagyméltósága rendelt el, becsukni őket és egyszerűen fogolyként kezelni. Semmi okom nem volt arra egyébként, hogy a külügyminisztérium magatartását bírálat tárgyává tegyem. Március 19-ét megelőzően egy független országnak voltam a katonája. A magyar külügyminiszter úrral, Ghyczy ő nagyméltóságával szolgálati állásomból kifolyólag álltam összeköttetésben amennyiben helyzeteket referáltam neki és sok olyan dolgot adtam elő, amelyet szóbelileg, kellett előadni. Ez alkalmakkor több ízben tapasztaltam Ghyczy ő nagyméltósága részéről, legalább is velem szemben, amikor mindig hangoztatta, ha valamilyen kényesebb probléma felmerült, hogy ez vagy az a dolog nem lenne korrekt a szövetségesekkel szemben. Én őt úgy ismertem, aki árulásra, vagy ilyesmire képtelen. Hogy a külügyminisztérium ilyen utakat taposott, arról tulajdonképpen én is a tárgyalás folyamán szereztem tudomást, hogy ilyen érintkezések voltak és ilyen mélyenfekvőségek voltak e mögött az ügy mögött. Mint 2. osztály-

59 *Kaltenbrunner, Ernst* (1903—1946. 10. 16.). Az RSHA (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) vezetője (1943—1945)

vezető ma is azt jelenthetem, hogy ha ma ugyanebben a helyzetben volnék, ugyanúgy járnék vl, mint ahogy eljártam, mert ha nem úgy járnék el, akkor kötelességet mulasztottam volna.

V. r. vádlott:[60] Kádár ezredes úr szavaihoz teljes mértékben csatlakozom. Azt kívánom még kidomborítani: Amikor a 2. vkf. osztályba valaki bekerül, az első dolog, hogy a közigazgatási alosztálynál eléje tesznek egy papírt, becsületszavára ki kell jelentenie, hogy az itt tudomására jutott dolgokat senkinek, kivéve azokat, akiknek szolgálatilag tudniuk kell, nem mondhatja el. Ha én parancsot kaptam valaminek végrehajtására és valaminek ilyen vagy olyan módon való továbbadására, én a magam rendelkezéseit, vagy dolgait sohasem mondhattam el. Akkor Scholtz ezredes úr[61] és annak emberei ugyanúgy kívülállóak voltak, nem voltak szolgálati elöljáróim, vagy nem voltak alárendeltjeim az ügyből kifolyólag, illetve az üggyel kapcsolatban teljesen egy harmadik személy lett volna, ugyanolyan becsületsértést követtem volna el magammal szemben, ugyanúgy megszegtem volna honvédeskümet, mintha elmondtam volna egy újságírónak, vagy valakinek, aki a következő nap az egészet lehozta volna egy újságban. Itt még újra hangoztathatom, hogy az egész dolog csak ügykörszerűleg és a Vkf. 2. osztályának feladataiból kifolyólag került csak hozzám.

Elnök: A tárgyalást befejezettnek nyilvánítom.[62]

...

60 A per ötödrendű vádlottja Kern Károly vezérkari őrnagy volt.
61 Nincs közelebbi adatunk róla.
62 A jegyzőkönyvben nem szerepel, de a per minden vádlottját felmentette a haditörvényszék. Az október 15/16-i események következtében azonban az ítéletet a vezérkar főnöke már nem tudta megerősíteni. A nyilas hatalomátvétel után Újszászy István, Szombathelyi Ferenc, Kádár Gyula Sopronkőhidára, illetve Németországba került. Kern Károly a honvédelmi minisztériumban szolgált. Az ítéletről l.: *Szombathelyi Ferenc* visszaemlékezései. (A bevezetést és a jegyzeteket írta: *Dr. Gosztonyi Péter*) Washington, 1980. 25—26. o.

HELYREIGAZÍTÁS

Dr. Csendes Lászlónak, *a Hadtörténelmi Közlemények 1985. évi 3. számában (643—659. o.) megjelent* „A korona rejtekhelye Ausztriában 1945-ben" *című közleményébe értelemzavaró hiba került. A 654. oldalon, sajnálatos módon, nem a megfelelő térképvázlat látható „Mattsee és környéke" aláírással, következésképpen az azon szereplő számok nem felelnek meg a szövegben levő utalásoknak. Az elkövetett hiba helyrehozásaként itt a 203. oldalon közöljük a közlemény említett, 654. oldalához eredetileg tartozó, megfelelő számjelöléseket tartalmazó térképet. — A szerk.*

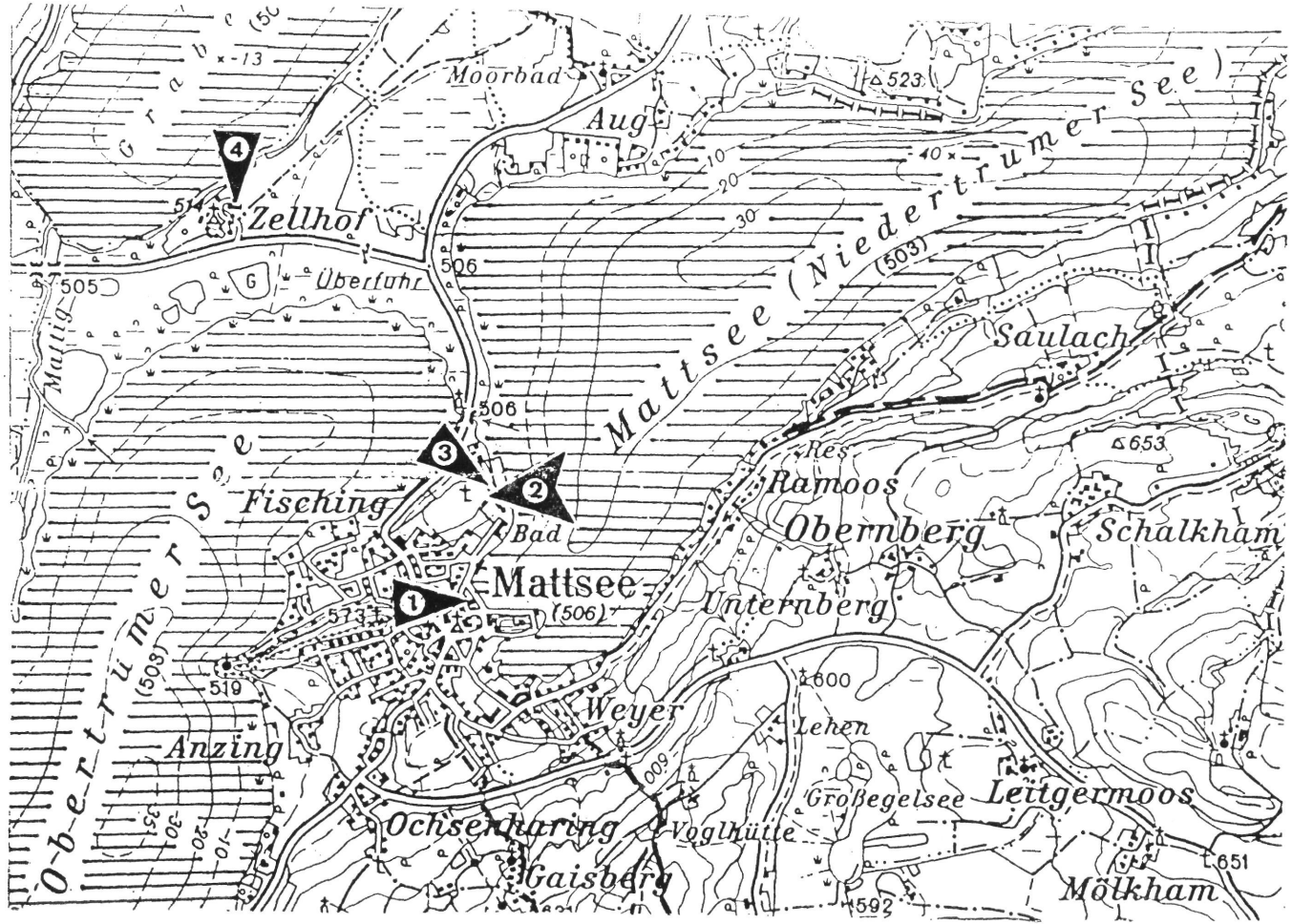
Moorbad
Aug
Zellhof
Überfuhr
Mattsee (Niedertrumer See)
Saulach
Ramoos
Obernberg
Schalkham
Unternberg
Fisching
Bad
Mattsee
(506)
Weyer
Anzing
Ochsenharing
Voglhütte
Großegelsee
Leitgermoos
Gaisberg
Mölkham
Obertrumer See
Mühlig
523
505
506
503
653
600
519
592
651
1
2
3
4

SZEMLE

KÁDÁR JÁNOS

BÉKE, FÜGGETLENSÉG, HONVÉDELEM

Beszédek és cikkek 1957—1985

(Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest, 1985. 348 o.)

Az utóbbi években tárcaszintű kutatási főirányként kiemelkedő szerepet játszik hazai hadtörténelmi kutatásunkban a Magyar Néphadsereg történetének komplex feldolgozása. Nagy segítséget nyújt most ehhez a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó vállalkozása: a felszabadulás 40. évében és a munkáshatalom megvédésének 30. évfordulójára készülődés jegyében megjelentetett kötet.

A válogatás a Magyar Szocialista Munkáspárt első, majd főtitkárának azokra az írásaira és beszédeire terjed ki, amelyekben a néphatalom és a szocialista közösség védelmével, a béke megóvásával és fenntartásával, vagyis a szocialista honvédelem kérdéseivel foglalkozott. A szigorú kronológiai rendben közzétett válogatott tematikus anyag szilárd irányvonalat jelent az MSZMP honvédelmi politikájának, a Magyar Népköztársaság fegyveres erői és testületei fejlődésének tanulmányozásához. Logikai egységet alkotva domborodik ki a nemzeti érdek és az internacionalista elkötelezettség egyidejű és következetes érvényesítésével megvalósított politika állandósága, valamint a konkrét feladatokból fakadóan a honvédelmi tevékenység folyamatos továbbfejlődése és állandó megújulása.

A mondanivaló tudatosan választott keretét látjuk abban, hogy az első közölt anyag Kádár Jánosnak az MSZMP csepeli aktívaértekezletén 1957 januárjában elhangzott felszólalása, míg az utolsó az MSZMP főtitkárának a csepeli választási nagygyűlésen 1985 júniusában elmondott beszéde. Az ipari munkásság egyik hazai központjában 1957 elején még erre a kemény hangú figyelmeztetésre volt szükség: „A megtévedt embereket felvilágosítjuk, de aki fegyvert emel a népi hatalomra, annak kezéből kiütjük a fegyvert, aki összeesküvést sző államunk ellen, az a proletárdiktatúra fegyverével találja szemben magát." (11. o.) 1985 derekán viszont már a következő gondolat kaphatott hangsúlyt: „A szocialista nemzeti összefogás egyik eredménye, hogy a társadalmilag aktív emberek jobban megismerték egymást a közös küzdelemben, a közös vállalásokban jobban összeforrtunk, közelebb kerültünk egymáshoz. Ez végső soron azt jelenti, hogy különböző világnézetű emberek, párttagok, pártonkívüliek, fizikai dolgozók, értelmiségiek foghatnak össze az egész népünk érdekeit szolgáló közös és nemes célokért." (331. o.)

A két pólus között helyezkednek el az elmúlt közel harminc év sorsfordulóin nyilvánosságot kapott alapvető gondolatok a szocialista honvédelemmel kapcsolatosan. Az 1957. május elsejei beszédben még a visszatekintés volt a meghatározó: „Emlékeznünk kell azokra a pártharcosokra, államvédelmiekre, honvédekre, rendőrökre, karhatalmiakra, akik hitükhöz, esküjükhöz híven harcoltak és meghaltak a szocialista forradalom, a nemzeti függetlenség, a Magyar Népköztársaság ügyéért. Emlékeznünk kell azokra a szovjet munkásokra, parasztokra, értelmiségiekre, hivatásos katonákra, akik segítségünkre siettek a harcban, segítettek megvédeni népi demokratikus rendünket, független hazánkat, békénket." (16. o.) Az MSZMP 1957 júniusi országos értekezletén pedig ez a gondolat kapott erőteljes hangsúlyt: „A jelenlegi közbiztonságnak és rendnek s az állam fegyveres erejének nagyon fontos tényezője a munkásőrség." (68. o.)

Az MSZMP 1958 áprilisi katonai konferenciáján, miután a Magyar Néphadsereg konszolidálása befejeződött, nyilvánosan leszögezte a párt első titkára: „Szeretném aláhúzni, hogy a párt Központi Bizottsága teljes mértékben bízik a néphadseregben, támaszkodik a néphadsereg vezetőire és katonatömegeire." (83. o.)

A Magyar Néphadsereg 1961 októberi párt-

aktíva-értekezletén, bonyolult nemzetközi helyzetben, őszintén fogalmazta meg Kádár János: „Mi azért fokozzuk hadseregünk ütőképességét és akarjuk a szükséges harckészséget elérni, mert meggyőződésünk szerint ez elengedhetetlen ahhoz, hogy a Nyugat ne merjen háborút kezdeni. Nincs itt semmiféle ellentmondás. Mi a békét védjük, és azért kell nekünk harckész állapotban levő hadsereg, mert csak így lehet a békét megvédeni." (114. o.)

Az átfegyverzés és átszervezés lezárását követően 1966 szeptemberében a Zrínyi Miklós Katonai Akadémián az MSZMP első titkára kijelentette: „Hadseregünk az ismert nehézségek és akadályok leküzdése után teljesen újjászerveződött, teljes mértékben felzárkózott a testvéri országok hadseregeihez, és elismert, teljes értékű részét képezi annak az erőnek, amely korunkban a békéért harcoló népek legfőbb támasza. Néphadseregünk tevékenységét, tisztikarunk gondolkodásmódját és szellemét a marxista—leninista tudományos elmélet, a szocialista hadtudomány uralja. Szervezetében és fegyverzetében is korszerű. A kor legfontosabb és leghaladóbb eszméit és céljait, a szocializmust és a népek békéjét szolgálja. Ezért bátran mondhatjuk, hogy néphadseregünk minden tekintetben forradalmi hadsereg, a nép forradalmi hadserege." (128. o.) A történelmi igazságnak megfelelően az előadó azonnal hozzátette ehhez: „Meg kell mondani azt is, hogy ebben nem csekély érdemük van a szovjet elvtársaknak, a Szovjet Hadsereg tábornokainak és tisztjeinek, akiknek támogatását a nagy munkában minden tekintetben élveztük." (129. o.)

A honvédelmi politikában megvalósítandó előrelépés szükségességével kapcsolatosan Kádár János az MSZMP Néphadseregi Bizottságának 1968 februári ülésén a következőket mondta: „A további haladás alapfeltétele egyrészt, hogy a honvédelmi munkában és a néphadseregen belül szilárdan és megfelelően érvényesüljön a párt vezető szerepe; másrészt a néphadseregben dolgozó kommunistáknak a tömegekkel — ez esetben a katonatömegekre is gondolok — a legszorosabban összefogva és azokra a legnagyobb mértékben támaszkodva kell végrehajtaniuk feladataikat. Végül: eredményes munkánk záloga az internacionalista együttműködés szövetségeseinkkel, elsősorban a Szovjetunióval és a Szovjet Hadsereggel." (153. o.)

Az 1976 szeptemberi pápai katonai aktívaülésen arról biztosította az MSZMP elsőtitkára néphadseregünk személyi állományát, hogy „Népünk áldozatkészségéből a Központi Bizottság és a kormány eddig is biztosította s a jövőben is biztosítani fogja a hadseregünk megfelelő színvonalához szükséges eszközöket. A hadseregben dolgozó kommunisták, tisztek, parancsnokok, tiszthelyettesek és sorkatonák valamennyien biztosak lehetnek abban, hogy mindenkor megkapják azt a politikai, erkölcsi és anyagi támogatást, ami nélkülözhetetlen eredményes munkájukhoz." (205. o.) Ezért szögezhette le Kádár János egy újabb hadseregépítő szakaszt követően a Magyar Néphadsereg 1981 márciusi parancsnoki értekezletén: „A Magyar Néphadsereg jól szervezett, szilárd és a korunk színvonalán álló hadsereg." (292. o.)

A napi politikai megnyilatkozásokban bizonyos kérdések ritkábban kerülnek szóba. Az MSZMP főtitkára 1985 júniusi választási beszédében is őszintén kimondta: „Nem sokat beszélünk a Magyar Néphadsereg, a Belügyminisztérium, a határőrség, a munkásőrség és az igazságszolgáltatási szervek tevékenységéről, de azért mindenki tudja, hogy mit köszönhetünk az ő tisztességes munkájuknak." (326. o.)

A pártban immár közel harminc év óta a legfelelősebb poszton tevékenykedő Kádár Jánosnak a szocialista honvédelemmel kapcsolatos megnyilatkozásai rendkívül figyelemre méltóak. Biztos irányvonalat jelentenek a néphatalom és a szocialista közösség védelmét, a béke megóvását és fenntartását célzó elvi politika és gyakorlati ténykedés megítélésében; alapvető segítséget nyújtanak a Magyar Néphadsereg és a társ fegyveres erők és testületek történetével foglalkozó hadtörténészek számára.

Zachar József

KERTÉSZ ISTVÁN

ÓKORI HŐSÖK, ÓKORI CSATÁK

(Tankönyvkiadó, Budapest 1985. 171 o.)

Kertész István kötetével a Tankönyvkiadó egy új sorozatot indított el „Hadtörténelem mindenkinek" címmel. A kiadó (miért nem a Zrínyi?) helyesen ismerte fel az ókori történelem iránt megnyílvánuló nagy és részben kielégítetlen érdeklődést és várható, hogy a sorozat sikere Castiglione Lászlónak az „Ókor nagyjai" című kötetéhez lesz mérhető.

A nyitókötetben helyet kapott hadvezérek és katona-politikusok portréi három világtörténeti jelentőségű eseményhez kapcsolódnak: a görög-perzsa háborúkhoz (Miltiadész, Leónidasz, Themisztoklész), a hellenizmus megszületéséhez és virágzásához (Nagy Sándor, Démétriosz) és a pun háborúk korszakához (Pürrhosz, Hannibal, Scipio Africanus Maior). A gördülékeny stílusban feldolgozott életrajzok szervesen illeszkednek az általános és középiskolai tananyaghoz, amelynek a tárgyalt három korszak a legvonzóbb részét alkotja. Igényes kidolgozása és válogatása azonban iskolatípustól független ismeretterjesztő olvasmánnyá avatja, igazolva a tacitusi sort: „Nem mindig téved a fáma, némelykor válogatni is tud".

A választott műfaj, az életrajz, szintén antik hagyományokra tekint vissza. Az itt bemutatott történelmi hősök nagy részét már Plutarkhosz és Cornelius Nepos élelrajzgyűjteményeiben megtalálhatjuk. Évezredes olvasottságuk bizonyíték arra, hogy a történelemnek a hősök egyéniségén, tehetségén, erényein és gyarlóságain keresztül való megközelítése örök olvasói igény. A ma olvasója persze nem a reneszánsz-típusú idealizált jellemrajzra kíváncsi, és a könyvben nem is ilyeneket talál. Az ókori történelemkutatás és a klasszika-filológia újabb eredményeit is felhasználó, elemző, értékelő, széles ívű történelmi hátteret megrajzoló biográfiák állnak előttünk. Igen szerencsés a könyvet az „Antik Róma napjai" és bármely régebbi „Római régiségtan" kötettel együtt használni, mivel ezek hiánytalanul pótolják a mű végéről — sajnálatosan — hiányzó (talán a következő kötetbe bekerülő) fogalmi és tárgyi kislexikont. A kötetben található illusztrációk (Die Kriegskunst der Griechen und Römer, Köln 1981.) hitelesen mutatják be a görög-perzsa-római katonák fegyverzetét, öltözetét és a ma is érdeklődést keltő hadigépeket.

A szerző ugyanakkor olyan ismereteket közvetít, csempész vissza köztudatunkba, amelyek a humanista gimnázium eltűnéséig Európa-szerte, így hazánkban is, jelen voltak. Az ókor nagy hadvezéreí és a csatákban alkalmazott taktikájuk, az antik hadtudományi írók munkássága egészen az újkorig meghatározta a hadtudomány fejlődését. A VII. században élt Sevillai Isidorus, az antik kulturális örökség egyik első koraközépkori összefoglalója is érdemesnek tartotta főművében a katonai ismeretek összefoglalását. Idézi Ciceró fejtegetését a háború igazságos és igazságtalan jellegéről, leírja a római hadijelvényeket, hadigépeket, a hangjelzéseket, a hírszerzést. Az ókori hadtudomány klasszikusai — Caesar, Vegetius — a középkorban a gyakran másolt és olvasott szerzők közé tartoztak. A reneszánsz a görög szerzőket is értékeli, így Polübiosz és Ailianosz munkáit. Az érdeklődést jól mutatja, hogy a XV—XVI. században Ailianosz műve latin, olasz, francia, angol nyelven nyomtatásban, számos kiadásban jelenik meg (Jähns, Max: Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland. 1—2.).

A gyalogság súlyának a megnövekedése a XV. századi Európában a klasszikus szerzőket nélkülözhetetlenné tette. Nem véletlen, hogy a németalföldi hadügyi reform kidolgozói, Orániai Móric és Lajos Vilmos figyelme mindenekelőtt Ailianosz és Bölcs Leo munkái felé fordult. Tőlük vették át a menetek végrehajtásának, az alakzatváltozások, különböző fordulatok fajtáit, az alaki kiképzés gyakorlatát, a műszaki munkák gyakorlatoztatásának szokását. Lajos Vilmos külön tanulmányokban vizsgálta a cannae-i csata, vagy Hannibál és Scipio Africanus küzdelmének katonai vonatkozásait.

Zrínyi Miklós hadtudományi munkáiban kiapadhatatlan példatár szerepét töltik be az antik hadvezérek, csataleírások, amiket saját gondolatrendszere bizonyítására és érthetőbbé tételére használt fel. Mintegy a „Párhuzamos életrajzok" mintájára kora hadiviszonyait és a klasszikus kor történelmi eseményeit szoros egységben szemléli, belőlük azonos taktikai, stratégiai törvényszerűségek megállapítására lát alkalmat. Így a kellően ki nem használt győzelem példájaként a szalamiszi és a törökök felett aratott lepantói győzelem között megfigyelhető hasonlóságra utal. A „Vitéz hadnagy" aforizmagyűjteménye teljes egészében Tacitus idézeteken alapszik.

Az elmondottakkal egy, az ókori hadtudomány utóéletével és hatásával foglalkozó előszóra, vagy utószóra vonatkozó hiányérzetünket is jeleztük. „A klasszikusok nem csu-

pán közvetlenül szólnak korunkhoz, hanem a középkori és koramodern gondolkozás értelmezésének a kulcsát is rejtik, mely viszont kortársi világunk közvetlen előzménye." (Paul Oskar Kristeller.) A klasszikusoknak a későbbi gondolkodásra és tudományra tett hatása mutatja meg, hogy lehetséges tanulni a múlttól és ugyanakkor eredetinek is lenni.

A tanárok és diákok figyelmébe egyaránt ajánlható sorozat további — ókori, középkori és újkori — köteteit is érdeklődéssel várjuk. Ismertetésünket egy Zrínyi által is használt Tacitus-idézettel zárjuk: „Unum esse in armis salutem, sed ea consilio temperanda". Ehhez segít hozzá a hadtörténelem alaposabb ismerete. *Veszprémy László*

TÁRSADALOM-ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

MÁLYUSZ ELEMÉR EMLÉKKÖNYV

Szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc

(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 456. o.)

A kiváló történettudós 85. születésnapjára állították össze tanítványai és tisztelői e tanulmánykötetet. A Mályusz Elemérnek ajánlott opusszal az utóbbi évek egyik legszínvonalasabb történettudományi kötetét veheti kézbe az olvasó. Ez azért is örvendetes, mivel a magyar könyvkiadásban az emlékkönyv-műfaj az utóbbi évtizedekben már-már elsorvadni látszott — bár egyetemi tanszékek kiadásában színvonalas kötetek jelentek meg Horváth Jánosnak, Sinkovics Istvánnak, Kumorovitz L. Bernátnak ajánlva stb. —, a kötet azonban bizonyítja, hogy ezért nem a műfaj hibáztatható.

Az írások a magyarországi feudalizmus korszaka társadalom-, gazdaság- és ideológiatörténetének számtalan témáját és vonatkozását érintik. Így ismertetésünkben sem szorítkozhatunk csak a szorosabb értelemben vett hadtörténelmi írások értékelésére, hiszen ezzel a középkori társadalmi életét a rá jellemző összetettségtől és sokszínűségtől fosztanánk meg.

Gerics József Kálmán-kori krónikáink és legendáink koronafogalmát elemezte. A Képes Krónikának a mogyoródi csatát leíró 120. fejezete tendenciáját elemezve kimutatja abban VII. Gergely Gézához küldött levelének ismeretét. Felhívja a figyelmet a fejezet pápaellenes élére, s a szerző eljárásának Widukind császárpárti megfogalmazásaival való hasonlóságára. A 133. krónikafejezet tanúsága szerint a Salamon detronizálásának elvi jogtalanságát hirdető legitimista felfogás későbbi az idoneista krónikaszerkesztésnél. Az idoneista felfogás Kálmán király idejére utal, amire a szerző meggyőző filológiai érveket a Hartvik-féle legendában talál. Hartvik a magyar királyoknak juttatott jogok esetében pedig a ravennai antigregoriánus hamisítványokat követte. A 120. krónikafejezet és a Hartvik-legenda — tartalmukat tekintve — egymás mellé állíthatók, noha feladatuknak eltérő módon feleltek meg.

Vajay Szabolcs Árpád-házi Jolánta, II. András leánya, Hódító Jakab aragon király felesége magyar kíséretének a tagjairól közölt új adatokat, akik többek között Valencia 1238. évi ostrománál is vitézkedtek.

Szűcs Jenő az 1267. évi dekrétum keletkezési körülményeinek és a köznemesség kialakulásának kapcsolatát mutatta be. Felfogása szerint a „serviens" és a „nobilis" megnevezést illető látens terminológiai vita a formálódó köznemesség és a királyi hatalom közti felfogáskülönbségről árulkodik. Nem egyszer utal Mályusz Elemérre, aki felhívta a figyelmet a „nobilis" jelző terjedésének a hadireformhoz való kapcsolódására, a „nobili apparatu" felszerelt serviensek számának növekedésére. Mivel már a tatárjárás előtt megindult a „de genere" alsó és a „servientes regis" felső zónáiban elhelyezkedők összeolvadásának folyamata, az 1267. évi esztergomi gyűlésen e csoport érvényesítette érdekeit. A szerző álláspontja szerint alulról, a megyéből a királyi udvarba alkalomszerűen felszivárogtak ugyan a nemesi autonómia és korporatív öntudat nyomai, a király azonban a mögöttük meghúzódó társadalmi változásokat csak hallgatólagosan vette tudomásul, hiszen a még hatalom nélküli nemesi collegium mellett a királyi megye működésképes volt. A nemesi rendi öntudat alapelemei így már akkor kialakulóban voltak, amikor „a hűbéries szervezet alapelemei még éppen csak csíráztak". E témához kapcsolható — az azóta elhunyt — *Maksay Ferenc* áttekintése is a magyarországi

nemesség arányának alakulásáról az Árpád-háztól a XVIII. századig, megrajzolva a közép-európai nemesség sajátos útját.

Borosy András a lovassággal foglalkozó 1962-es nagy tanulmánya után most időben leszűkítve a lovagi hadítechnika és a lovagság Árpád-kori elterjedését mutatta be. A XIII. századra a nehézfegyverzetű lovasok száma jelentősen megnövekedett, ekkora a lovagi fegyverzetűek alkották a hadsereg csatadöntő elemét. Ütközetekben a nehéz-, könnyű- és átmeneti fegyverzetű lovasság kombinált harcászata vezetett sikerre (v.ö. Dürnkrut). A lovagi harcmodor terjedésének társadalmi és kulturális hatása kimutatható, ám szerepük nem vált oly kizárólagossá, hogy a XIII. században magyar lovagkorról beszélhetnénk.

Az időközben elhunyt *Bolla Ilona* az egyházi nemesek sorsának alakulására gyűjtött adatokat. Az egyházak még a XIV. században is szinte változatlanul akarták érvényesíteni a személy feletti tulajdonjogukat e réteg felett, megőrizve a korábbi archaikus jellegű függést. Jellemző módon a beállott nemesek az egyházhoz fűződő kapcsolatukat a familiaritással azonos viszonynak képzelték, míg az egyházi földesúr a familiaritássá történő fejlődést kánonjogi hatalma alapján megakadályozta.

Ladányi Erzsébet Zsigmond 1405. évi törvényeinek keletkezésével igazolta, hogy a törvényszöveget megőrző, privilegiális formában kiállított oklevelek kelte nem perdöntő a törvényszöveg közzétételének vizsgálatakor. A decretumoknak eltérő keltű autentikus példányait is kiadhatták.

Engel Pál Hunyadi János személyének tárgyilagosabb értékeléséhez járult hozzá az 1444. évi „szegedi béke" körülményeinek vizsgálatával. Dlugosz nyomán úgy tartották, hogy a béke 1444. augusztus 1-én Szegeden jött létre, majd azt Ulászló, Cesarini rábeszélésére, a békével ellentétes értelmű eskü letételével szegte meg. Az újonnan rekonstruált kronológia szerint Brankovics követei Hunyadi és Ulászló nevében június 12-én kötötték meg a szultánnal az előzetes békét, amelyhez Ulászló augusztus 1-én Szegeden előzetesen hozzájárult. A királynak az év április 24-i első esküje után augusztus 4-én ismét esküvel kellett bizonyítania, hogy a török megtámadásra irányuló szándékai változatlanul komolyak. Hunyadi biztatására a békét augusztus 15-én Váradon meg is kötötték, amit Ulászló, miként környezete is, eleve érvénytelennek tekintett, a hadjárat előkészületei változatlanul folytak tovább. Az események alakulásában Hunyadi személye volt a meghatározó, mivel a béke megkötése fejében Brankovics neki ígérte hatalmas magyarországi birtokait, a háborúra pedig a neki szánt fővezérség egyidejűleg ösztönözte.

A Rákóczi-szabadságharc korához három szerző kapcsolódik. *R. Várkonyi Ágnes* a Rákóczi jobbágypolitikáját meghatározó tényezők, az állandó hadsereg és az adóügy összefüggéseit vizsgálta. A rendi széttagoltság keretei között az államhatalom kísérletet tett a katonajobbágy-háztartásoknak az egységes adórendszerből és a vármegye hatásköréből való kiemelésére és a hadsereg rendszeres ellátásának biztosítására. Megállapítja, hogy a jobbágypolitika valamennyi — azóta sokat vitatott — problémája (jobbágykatonák szabadsága, úrbéri terhek stb.) az ütőképes hadsereg és az azzal összefüggő új rendszerű adózás kialakításával állt kapcsolatban és az állami jobbágypolitika feladatköréhez tartozott. *Bélay Vilmos* a Lengyelországban bujdosó kurucok 1718—19. évi visszatéréséről közölt „hazabocsátó" iratokat, a Magyar Királyi Kancellária levéltárából. *Benda Kálmán* az „Egy lengyel királyi tanácsos..." címen ismeretes röpirat keletkezési körülményeit tisztázta. Hangsúlyozza, hogy a Ráday fogalmazványát felhasználó szerző, Brenner Domokos, a kor legigényesebb színvonalán érvelt a szabadságharc ügye mellett. Érvelése a felvilágosodás természetjogának első hazai megjelenéseként tartható számon.

Természetesen nincsen lehetőségünk minden tanulmányról az azt megillető terjedelemben szólni. Az 1526 előtti történelmet *Hervay Ferenc* (A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon), *Székely György* (A 12. századi magyar nyelvhatár), *Fügedi Erik* (Középkori nemességünk szóbelisége és az írás), *Jakó Zsigmond* (Dezsőfi László, Bebek Imre, Szécsényi Frank erdélyi vajdák) és *Kubinyi András* (A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagello-korban) tanulmányai tárták fel.

Györffy György (A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelése) és *N. Kiss István* (Új adatok Magyarország XVI—XVII. századi demográfiai fejlődéséhez) írásai történeti demográfiai ismereteinket bővítik.

Érszegi Géza a „sponsus" szó jelentéskörének felderítésére, *H. Balázs Éva* a Porto- és Tokajvidéki bortermelés gazdaságtörténeti összehasonlítására, *Iványi Emma* Líbercsey Mihály divényi majd gácsi XVII. századi várkapitány bemutatására, *Szabó T. Attila* az erdélyi magyar nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatások értékelésére, *Kovács Mihály* pedig Érdújhelyi Menyhértnek a kanadai magyarság szervezésében a századfordulón vállalt szerepe feldolgozására vállalkozott.

A kötetet Mályusz Elemér 1919 és 1984 között megjelent műveinek bibliográfiája zárja.

V. L.

W. J. SHIELS (ED.)

THE CHURCH AT WAR

Studies in Church History 20.

(London, 1983. 472 o.)

A kötet az angol Ecclesiastical History Society (Egyháztörténelmi Társulat) 21. és 22. ülésén elhangzott előadásokat tartalmazza. Az előadások az egyház és a háború viszonyát elemzik.

R. A. Markus Szent Ágostonnak az igazságos háborúról szóló elméletéről szól. A keresztény pacifizmus már Ágoston működése előtt visszaszorulóban volt. A 390-es években Theodosius császár harcait a keresztények nagy része mind igazságos háborúknak tartotta. E felfogásnál Ágoston „pacifistább" volt, számára a háború tragikus szükségszerűség — ha más megoldás nincs, el kell fogadni —, de nem akarta Theodosius háborúit vallásos tartalommal megtölteni azzal, hogy valamennyit igazságos háborúnak nevezi.

Janet L. Nelson az egyház XI. századi katonai teljesítményeiről ír. A frank püspökök és apátok vazallusaikból (részben férfirokonaikból) és saját házukban „táplált" harcosaikból állították ki hadi kontingenseiket. E házi harcosokra az egyháznagyok jövedelmük kétötödét is ráköltötték. Csapataik jelentős erejűek lehettek, mert egy egyházi író (Hinkmar) szükségesnek tartja megjegyezni, hogy a püspök katonai csapata ne legyen nagyobb 50 főnél, ha egyházmegyéjét látogatja. Angliában és Itáliában az egyház katonai szolgálata hasonló volt, mint a frank birodalomban. Az egyház hadakozása a IX. században még defenzív.

A X. században Galliában és Itáliában összeomlik a frank állam s megmarad egy harcos klérus, a feudális világi urak kegyére bízva. De a IX. századi hadakozó egyházból sok minden megmaradt és tovább élt a keresztesháborúk koráig.

G. A. Loud a normann Dél-Itália egyházának katonai kérdéseit veszi vizsgálat alá. Itália bizánci uralom alatt álló területein és a déli longobárd hercegségekben az egyházak nem hadakoztak kötelességszerűen. A normannok vezetik be a vazallitást és a hűbérbirtokot, de az egyházakat nem kötelezik hadi kontingensek kiállítására. Ez nem jelenti, hogy az egyházaknak nem volt katonai erejük; voltak váraik és lovas csapataik, nem is csekélyek. Gizo apát 1124-ben állítólag 4000 fegyverest mozgósított a monostor bizonyos földjeinek visszaszerzésére. Több püspök a normannok ellen harcolva esett el a bizánciak oldalán. Az 1140-es évektől már több egyháznagynak vannak katonai kötelezettségei.

Elisabeth M. Hallam két olyan monostorról ír, melyek keresztény királyok más keresztény királyok elleni győzelmének emlékére jöttek létre: az angliai Battle Abbey Hódító Vilmos 1066-os hastingsi győzelme emlékére s a franciaországi Notre Dame La Victoire II. Fülöp Ágost francia király 1214-es bouvinesi győzelme emlékére.

Christopher J. Holdsworth az egyház és háború viszonyának alakulását elemzi a XII. században. Az egyháznagyok e korszakban azért kaptak birtokokat, hogy azok jövedelméből fegyvereseket állítsanak ki. A személyesen hadakozó püspökök Franciaországban nem voltak többségben, de ha hadakoztak, nem hibáztatták őket.

Colin Morris cikkéből megismerhetjük a XII—XIII. századi keresztes háborús propaganda módszereit: a prédikációkat, jelvényeket, énekeket. A keresztes propaganda a régi egyházmegyei szervezeten kívül folyt: a ciszterci szerzetesek és a reguláris kanonokok jóvoltából. A propaganda hatásosságát fokozta, hogy az egyházi hatóságok nem ellenőrizték szigorúan.

Elizabeth Siberry megállapítja, hogy 1095 és 1274 között a misszionáriusok és a keresztes vitézek nem ellenfelei voltak egymásnak, hanem szövetségesei. A kolduló rendek a missziók mellett a keresztes eszmének is fő propagálói; a hittérítők általában nem ellenzik a keresztes háborúkat.

Diana M. Webb tanulmányából megtudjuk, hogy az itáliai városok háborúikat „szent háborúk"-nak nevezték, akár egyszerűen egymás között, akár guelf-ghibellin vonatkozásban harcoltak. Egyes szenteket tiszteltek, mint városaik védőjét, s hadi sikereiket összefüggésbe hozták az égi hatalmak segítségével. Arra viszont nem voltak hajlandók, hogy a pápák parancsára indítsanak háborút, vagy felhívásukra tartózkodjanak a hadakozástól.

Roy M. Haines cikke John Stratford canterbury-i érseknek a háborúra vonatkozó nézeteit ismerteti.

A. K. McHardy az angol klérusnak a százéves háborúban vitt szerepéről ír. Az angol

papság igen nagy részt vállalt a háború támogatásából. Közvetlen katonai akcióban ritkán vettek részt, de fontos szerepük volt a hadszervezésben, a háború pénzügyi adminisztrációjában. A hadszíntéren részben ezt végezték, részben mint tábori papok tevékenykedtek.

Diana Wood cikke VI. Kelemen pápának a százéves háborúval kapcsolatos álláspontját ismerteti.

R. N. Swanson írása Pierre d'Ailly tervét elemzi a nyugati egyházszakadás katonai erővel történő megoldására.

Rendkívül érdekes *Henry Kainen* tanulmánya, mely a spanyol egyház erőszakos vonásaival foglalkozik az 1450 és 1720 közötti korszakban. A püspökök harciassága természetes volt, ezt nem is kifogásolta senki. Néhány szélsőséges esetet is megismerhetünk. Ezen túl az erőszak alsóbb szinten is szóhoz jut, például a misszionáriusok körében.

A spanyol papok és szerzetesek száma igen nagy volt a XVI. század végén 66 000 fő (az apácákat nem számítva, ezek 25 000-en voltak) — 8 millió lakosból. Morális és intellektuális szintjük azonban alacsony — a társadalom minden mozgásában részt vettek, annak minden bűnét átvették. Előfordul, hogy egy pap az oltár előtt, mise közben veri meg egyik hívét. A spanyol klérus lényegesen erőszakosabb, mint a többi európai országoké. Az érem másik oldala, hogy a spanyol klérus aktívan kiáll a boszorkányüldözés ellen, azt minimálisra szorítva vissza, az inkvizíció által kivégzett személyek száma pedig a XVI—XVII. században évi átlagban csak 2 fő.

Auke Jelsma cikke a hollandiai reformáció 1562 és 1574 közötti álláspontját ismerteti a háborúról.

D. Naphtine és *W. A. Speck* az anglikán egyház háborús nézeteit vizsgálja 1660 és 1763 között.

Françoise Deconinck-Brossard az 1745-ös jakobita felkeléssel kapcsolatos angol egyházi álláspontról szól.

Deryck Lovegrove a francia forradalom és Napóleon angol egyházi megítélését elemzi.

A középkor és kora újkor hosszú militáns időszaka után (csak egyik-másik eretnekmozgalom volt a középkorban pacifista, mint *Peter Biller*nek a waldensekről szóló tanulmányából láthatjuk), a napóleoni háborúk vége felé Angliában némi egyházi pacifizmus is jelentkezik. Az 1857-es indiai felkelés elnyomását viszont az anglikánok és a nonkonformisták többsége egyaránt erkölcsösnek találta.

Peter Parish az amerikai egyházaknak a rabszolgasággal és a polgárháborúval kapcsolatos álláspontját ismerteti.

R. F. G. Holmes az ulsteri protestáns harci szellem kialakulását és megerősödését vizsgálja.

Több tanulmány foglalkozik az angol egyházak tevékenységével az első világháború idején. *(David M. Thompson, Clyde Brinfield, Brian Taylor)* — *Martin Ceadel* a két világháború korszakának angliai keresztény pacifizmusáról szól. A pacifisták helyeselték Chamberlain engedékeny politikáját, s még 1940-ben is azt vallották, hogy nagyobb bűn Hitler ellen harcolni, mint engedni hódító szándékának. Hatásuk szerencsére nem volt nagy, talán mert egyáltalán nem üldözték őket. Az elvi katonai szolgálatmegtagadók száma a háború alatt 2,2%-ról 0,2%-ra csökkent, de ezek közül csak 1500 volt a *keresztény* pacifista. A keresztény pacifisták száma a második világháború óta sem növekedett lényegesen.

Stuart Mews egy 1940-es rövid életű angliai katolikus mozgalmat ismertet: a „szellem kardja" nevűt, mellyel a Hitler elleni háborúban a katolikus-protestáns összefogást akarták erősíteni Angliában.

Gavin White Franciaország 1940-es vereségének vallási-egyházi következményeiről ír. A vereség után Franciaországban — rövid életű — vallásos fellendülés mutatkozott. Angliában, mely nem szenvedett vereséget, ilyen nem mutatható ki.

Terence Ranger a katolikus, anglikán és amerikai metodista misszionáriusok zimbabwei helyzetét és tevékenységét írja le 1970 és 1980 között, a gerillaháború során.

Borosy András

ANDREAS KUSTERNIG

ERZÄHLENDE QUELLEN DES MITTELALTERS

Die Problematik mittelalterlicher Historiographie am Beispiel der Schlacht bei Dürnkrut und Jedenspeigen 1278

(Böhlau-Studien-Bücher, Wien—Köln, 1982. 195 o.)

Az 1278. augusztus 26-án lezajlott dürnkruti (morvamezei) ütközet iránti nemzetközi, és főleg osztrák érdeklődés jól érthető, mivel a Morva folyó mellett hosszan elnyúló völgyben Dürnkrut és Jedenspeigen között Habsburg Rudolf — Ottokár feletti győzelmével — a Habsburgok európai befolyásának, a dinasztia későbbi hatalmának megalapítójává vált. A csata előzményeinek és történetének kutatása a 700. évfordulóra vett nagyobb lendületet (v.ö. Ausstellungskatalog des Niederösterreichischen Landesmuseums NF 79, 1978 „700 Jahre Schlacht bei Dürnkrut...,", valamint a szerző további tanulmányai: Die Zeit König Ottokars in Österreich, Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 34, 1978; Probleme um die Kämpfe zwischen Rudolf und Ottokar und die Schlacht bei Dürnkrut...; Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich NF 44—45, 1978—79.).

A szerző könyve bevezető fejezetében a csata lefolyására vonatkozó saját korábbi kutatásait összegzi, majd a könyv címének megfelelően a középkori források elbeszélő feldolgozásának és kiértékelésének áttekintő, didaktikus módszertani összefoglalását nyújtja. Ezt követően mintaszerűen tekinti át a csatát bemutató főbb elbeszélő források forrásértékét, figyelembe véve szöveghagyományukat, másolási helyüket és idejüket, az események ábrázolásában megnyilvánuló tendenciát és a nyelvi szint, stílus jellemzőit.

A mű nagyobbik részét foglalja el a csatára vonatkozó krónikahelyek latin szövegének kiadása, német fordítással kiegészítve. Az események rekonstruálásának egyik alapforrása az „Annales Sancti Rudberti Salisburgenses". Az évkönyvek vonatkozó részének lejegyzésére még 1278-ban sor kerülhetett, valószínűleg a salzburgi káptalanban, amit Rudolfnak a salzburgi érsekhez küldött győzelmi beszámolójának ismerete, a csatában részt vett salzburgi kontingens beszámolója és a szöveg felépítése indokol. A forrásokra közösen jellemző törekvés, az események moralizáló, prédikációszerű exemplummá alakítására, már ezekben az évkönyv-részekben jól kitapintható. Komoly forrásértékű, későbbi hatása kimutatható a „Steierische Reimchronik"-ban, a „Continuatio Vindobonensis"-ben és a „Chronicon Colmariense"-ben. A kunok csata utáni éjjeli foszlogatásának és a csata idején egy dombon — valószínűleg a fiatal IV. Lászlóval — időző egyháziak említése csak ebben a szöveghagyományban fordul elő.

A bencés eredetű bécsi krónika folytatását a benne kimutatható tendenciaváltás ténye teszi érdekessé, ugyanis Ottokár halála után az évkönyvszerkesztő is Rudolf párti szemszögből ábrázolja az eseményeket. A heiligenkreuzi Gutolf „Historia"-ja is a történeti érdeklődés, a kronológia iránti teljes közönyt mutatja, a csata eseményei a vezérek közötti istenítélet kelléktárát biztosítják.

A colmari krónika ismét jelentős forrás, mivel kifejezetten katonai szempontok csak ebben érvényesülnek. Ugyan a magyar (kun) segélycsapatok jelentősége ebben a szerkesztésben is elsikkad, de ezt a sváb-elzászi kontingens túlértékelése magyarázza. Számos tévedése mellett helyesen őrizte meg a seregnek az okleveles források által is alátámasztott hármas tagolódását, vagy Rudolf egyik egységének meglepetésszerű oldaltámadását, ami mind nem lebecsülendő forrásértéke mellett szól.

Legnagyobb népszerűségre a Stájer Rímeskrónika tett szert, amely az Otto von Lichtenstein körében alkotó udvari költő, Otacher 1304 után alkotott műve. Számos forrást felhasznál, de tollát mindvégig az „etsi facta non sunt, fieri tamen possunt" elve vezérli. Megkapó, színes, fordulatos ábrázolása közkedveltté teszi, a XIV. századi Johann von Viktring fő forrása, sőt Grillparzer 1825-ös Rudolf-párti színdarabjához is Otacher művéből gyűjti az anyagot, de nem egy kitalált fordulata a hadtörténelmi irodalomba is utat talált. Végül az „Annales Otakariani" az Ottokár párti évkönyvirodalom kései, az 1340-es években lejegyzett alkotása, forrásértéke igen csekély, írott források használata nem mutatható ki. Megjegyzendő, hogy a Kusternig által egyébként nagyra értékelt „Cronica S. Petri Erfordensis moderna" szövegközlése — éppen forrásértéke miatt — hiányolható.

Indokolt a kérdés: ha az elbeszélő források irodalmi toposzok felhasználásával erkölcsnemesítő prédikációvá, vagy éppen romantikus lovagregénnyé gyúrták át az eseményeket, rekonstruálható-e az ütközet? A szerző éppen a forrásérték megállapításával és mérlegelésével az itt nem említett további elbeszélő és az

okleveles források bevonásával a feladatot sikeresen oldotta meg. A szerző korábban már megjelent munkái — amelyek a könyvéhez hasonlóan 1981-es doktori disszertációjának részei — bizonyították, hogy Kusternig a kérdés mai legjobb szakértője, műveiben a csata hadtörténelmi értékelésében is új, meggyőző eredményekre jutott. Eredményei közül most csak néhányat érintünk. A létszámadatokra vonatkozó becslése szerint Ottokár megközelítően 1000 nehézlovassal, és aciesenként (3) 2000 könnyű fegyverzetű harcossal rendelkezett; Rudolf 300 nehézlovassal, első aciesében 2000 magyar — köztük a nehézfegyverzetűek „úgy harcoltak, mintha a franciáktól tanulták volna" — majd a további 2 aciesben 1500—1500 harcossal. A kunok számát legfeljebb 5000-re becsüli. Így Rudolfnak Ottokár jelentős minőségi előnyét kellett ellensúlyoznia. Kusternig hangsúlyozza, hogy a harcrendek (acies) valószínűleg mélységben tagolódtak, hasonlóan a birodalmi seregek gyakorlatához. Rudolf taktikai fölénye abban is megnyilvánult, hogy acies-ei sorrendjében a jobb fegyverzetűek kerültek leghátulra, így elit csapatait csak az ütközet végén kellett bevetnie. Ezzel szemben Ottokár harmadik aciese a gyengén felszerelt lengyel és szileziai kontingensekből állt. A csatát döntően befolyásoló tényezővé vált 50—60 nehézlovas tartalékként való elhelyezése. A megfelelő pillanatban a hegyoldalról a völgyszerű terepre lerohanó lovasság sokkhatása tökéletes lehetett, a források a csatának erről az eseményéről, mint teljesen lovagiatlan cselekedetről, többnyire hallgatnak is. Nem alaptalan a párhuzam említése a Konradin vereségét hozó 1268-as tagliacozzói csatával, amelyben I. Anjou Károly hasonló taktikával győzött. A csata lefolyásáról Rudolfnak is tudnia kellett. A magyar részvétel fontosságát és Rudolf számára sorsdöntő jelentőségét itt külön nem emeljük ki (v.ö. Magyarország hadtörténete, I. k.).

Kusternig munkája korábbi munkáihoz viszonyítva alapvetően nem módosítja a csatára vonatkozó ismereteinket, azonban számos részletkérdésben pontosítja azokat. Újabb részeredményeivel sikerült bizonyítania a forrásokhoz visszanyúló, azokat ha kell újraértelmező módszere helyességét.

V. L

SZÁNTÓ IMRE

KÜZDELEM A TÖRÖK TERJESZKEDÉS ELLEN MAGYARORSZÁGON AZ 1551—52. ÉVI VÁRHÁBORÚK

(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 275 o.)

A törökellenes harcok viszonylag jól ismert fejezetét választotta új könyve témájául Szántó Imre. A könyv két vonatkozásban is szintézisnek fogható fel. A szerző egyrészt az eddigi szakirodalom összegzését végzi el munkájában, másrészt — ahogy erre a bevezetésben kifejezetten utal is — saját korábbi publikációinak és további kutatómunkájának eredményeit tárja az olvasók elé. A monográfia több évtizedes szorgos kutatómunka terméke tehát, egyszersmind alapos analízis a feudális kori magyar történelem egy eseményekben és fordulatokban gazdag időszakáról. Az 1551—52-es évek jelentőségére Szántó Imre már a bevezetésben rámutat, amikor azt írja, hogy „Erdély újraegyesítése az anyaországgal 1551-ben, valamint az 1552. évi egri győzelemmel megállított török előnyomulás két olyan hadi és politikai eseménynek számított, amelynek alapján egy ideig reménykeltőnek ígérkezett az ország erejének a hódítók kiverésére való összpontosítása".

A könyv első fejezetében a szerző az 1551—52-es várháborúk távolabbi előzményeit, az 1541—1547 közötti időszak török terjeszkedés elleni küzdelmét vizsgálja. Buda eleste, az ország három részre szakadása olyan sorsdöntő események voltak, amelyek másfél évszázadra alapvetően meghatározták a részekre szakadt Magyarország kül- és belpolitikai koordinátarendszerét. Az 1541 utáni — Nemeskürty István könyvének címét kölcsönözve — „elfelejtett évtizedben" érthető élességgel és intenzitással vetődött fel az ország 1541 előtti egységének visszaállítása. Szántó helyesen utal arra a körülményre, hogy Buda elfoglalására „az adott nemzetközi erőviszonyok, a stratégiai egyensúly felborulása" késztette Szulejmán szultánt. A török uralkodó Ferdinánd ismétlődő támadásai miatt lemondott arról az elképzelésről, hogy egész Magyarország vazallus államként kapcsolódjon a török birodalomhoz. Ez a koncepció egyébként már Szapolyai János uralkodása alatt sem valósult meg maradékta-

lanul, hiszen az ország bizonyos részei Ferdinánd birtokában voltak. Fráter György, az 1541 utáni korszak zseniális politikusa, Buda török kézre kerülése után, amelyben akarataellenére ő is szerepet játszott, világosan felismerte, hogy az országegyesítést illetően csak Ferdinándban (illetőleg az őt feltehetően támogató V. Károly császárban) reménykedhet. A Habsburg hatalom alatt való egyesítés azonban óhatatlanul kiváltotta a török újabb támadását, s míg Ferdinánd nem volt képes Buda visszafoglalására, addig a török újabb dunántúli várakat (Valpó, Siklós, Pécs, Esztergom, Fehérvár) szerzett meg 1543-ban, amelyek meghódításával immár elejét tudta venni egy újabb, Buda elleni közvetlen akciónak. Szántó Imre részletesen elemzi a Fráter György és Ferdinánd között létrejött gyalui egyezményt (1541 decembere), az 1542-es császári és az 1543-as szultáni hadjáratokat, valamint az 1547-ben a törökökkel megkötött békét.

A következő fejezet Fráter György országegyesítő tevékenységével foglalkozik. A nyírbátori egyezmény (1549) után György barát helyzete rendkívül kényessé vált, mert Erdélyben Izabella királyné és Petrovics Péter, kívülről pedig a török fordult ellene. A bel- és külpolitikai nehézségek ellenére a barát ügyes manőverezéssel elérte, hogy 1551-ben Izabella János Zsigmond nevében lemondjon a hatalomról, Ferdinánd zsoldosvezére pedig csapataival bevonuljon Erdélybe. Ezzel György barát részben elérte élete célját; Erdély és a királyi Magyarország egyesült, csak a budai vilájet maradt török kézen. A hódoltságot veszélyeztető terv a török 1551. évi őszi hadjáratához vezetett, amelynek során Szokollu Mehmed több várat elfoglalt a Temes-vidéken, Temesvárral azonban nem boldogult. Fráter György részben tárgyalásokkal késleltette a török vezér előrenyomulását, részben pedig már az ellentámadásra gyűjtött erőket. Castaldo és György barát csapatai novemberi akciójuk során visszavették ugyan a beglerbég által elfoglalt Lippát, de Becse és Becskerek török kézen maradtak. A barát „hintapolitikáját" mind Ferdinánd, mind pedig Castaldo úgy értelmezte, hogy az Erdélyben levő császári zsoldosok elleni fellépésre készül, azaz tulajdonképpen elárulja a szövetséget és újból a török kegyeit keresi. Szántó Imre joggal veti fel a kérdést, hogy vajon reális volt-e Fráter György országegyesítő koncepciója. Válasza egyértelműen tagadó, szerinte a Habsburg-kormányzat 1551-ben nem tudott és nem is akart jelentékeny áldozatot hozni sem a védőbástyának szánt Magyarországért, sem pedig a távoli Erdélyért; csak arra volt képes, hogy eltegye láb alól azt a politikust, aki a Habsburgok erőtlenségéből levonta a megfelelő következtetéseket. A szerző megállapításával egyet kell értenünk, Ferdinánd és György barát 1551-ben lényegében kalandor akcióba kezdett, megfelelő politikai és katonai erőforrások hiányában kihívta maga ellen a török birodalom jóval nagyobb potenciállal rendelkező erejét. Ferdinánd szinte patthelyzetet teremtett, amikor meghagyta pozíciójában a lemondani akaró barátot, ugyanakkor az Erdély érdekében folytatott török tárgyalásait rendkívüli gyanakvással kezelte. Castaldo számára is rendkívül kínos volt a helyzet; ő Ferdinánd és saját zsoldosai érdekeit képviselte, az erdélyi és a magyar érdekeket meg sem értette, így György barát önálló politizálását egyrészt árulásnak, másrészt saját vezető szerepe megkérdőjelezésének (ő voltaképpen Ferdinándot, a barát által is elismert közös uralkodót képviselte) vélhette. A patthelyzetet a barát meggyilkolása oldotta fel, az önálló Erdély vezető politikusának halálával vált teljessé és visszavonhatatlanná a Ferdinánd jogara alatt való egyesítés. Ez a megoldás azonban Erdély ingatag helyzetét egyáltalán nem erősítette meg, sőt a Fráter György által vékony szálakkal még fenntartott török kapcsolatokat vágta el, ami elkerülhetetlenné tette az 1551 őszén elkezdett háború folytatását immár nemcsak Erdély, hanem a vele újonnan egyesült királyi Magyarország ellen is.

A következő fejezet az 1552-es török hadjárat eseményeit tárgyalja Szolnok és Eger ostromáig. A hadjáratot megelőzően a stratégiai szempontból fontos helyen fekvő szegedi vár visszafoglalására tett eredménytelen kísérletet Tóth Mihály. A szegedi vállalkozáshoz azonban nem nyújtott számottevő segítséget Ferdinánd, így az önmagában álló, elszigetelt akció nem járhatott sikerrel. A rendkívül aktív budai pasa, Hádim Ali március eleji szegedi győzelme után május végén már Veszprémet vette ostrom alá, amelyet június elején feladtak védői. Szántó Imre elemzi a török hadműveleti tervet és rámutat arra, hogy a több irányból indított támadással meg akarták zavarni a Habsburgok hadvezetését. Temesvár és a Temes-vidék elfoglalásával a török Erdély semlegesítésére törekedett, míg egy havasalföldi török—tatár had János Zsigmondot helyezte volna vissza trónjára. Ali pasa feladata a Nógrád és Hont megyei várak elfoglalása volt, ugyanakkor Horvátország ellen is török támadás indult. Az Ahmed pasa vezetésével a hadjárat fő célpontja, Temesvár ellen támadó török erők létszámát a szerző okkal szállítja le a forrásokban erős túlzással említett 100—200 ezerről jóval kisebbre, kb. 50 ezerre. A június 28-tól július 27-ig, azaz körülbelül egy hónapig tartó temesvári ostrom menetét részletesen az olvasó elé tárja. Kiemeli azt, hogy a török komoly veszteségeket szenvedett az ostrom során, melynek elhúzódása jelentős szerepet kapott a török további terjeszkedésének megakadályozásában, illetve a hódítás mértékének korlátozásában. Joggal mutat rá azonban arra is, hogy az 1552-es hadjárat várharcai közül Temesvár eleste volt a legtragikusabb és következményeiben a legsúlyosabb. Külön kitér arra, hogy az erdélyi császári főparancsnok, Cas-

taldo, és a lippai várkapitány, Aldana súlyos mulasztást követtek el, amikor lényegében magára hagyták Temesvár védőit. Ehhez azonban hozzá kell tenni, amit egyébként a szerző is említ, hogy Castaldo még Erdély megtartására elégséges erőkkel sem rendelkezett. A bécsi udvar Erdély helyett inkább a közelibb Hont és Nógrád megyei várak védelmére koncentrált. Aldana a török sereg közeledésére ellenállás nélkül otthagyta Lippát, így a Tiszavonal Szolnoktól Szegedig, a Maros mente pedig Lippáig török uralom alá került, a török hódoltság több megye területével gyarapodott.

Szántó Imre a továbbiakban Ali pasa nógrád—hont megyei hadjáratával foglalkozik, amelynek során több kis várat foglalt el a török vezér. A szerző Szondy György bátor helytállásával kapcsolatban hangsúlyozza, hogy csak akkor érhette volna el célját Drégely védelme, ha a többi nógrád—hont megyei vár is hasonló hősiességgel küzd, valamint ha Teuffel Erazmus kassai főkapitány határozottabban lép fel és állandóan nyugtalanítja Ali hadát a várostromok alkalmával. Így azonban csak az erkölcsi példamutatás erejével hathatott Drégely védelme, bár Eger helytállásának ismeretében ez a tényező sem lebecsülendő. A szerző külön szól az augusztus 10-én Palástnál aratott török győzelemről, amely az egyetlen ütőképes császári sereg vereségét eredményezte és lehetővé tette a győztes Ali számára az Ahmeddal való egyesülést, a hadjárat folytatását. A budai pasa győzte meg arról Ahmed szerdárt, hogy ne Erdély, hanem Szolnok és Eger ellen forduljon.

A könyv utolsó fejezete az 1552-es hadjárat kiemelkedő jelentőségű eseményét, Eger ostromát tárgyalja. Részletesen vizsgálja Eger szerepét a magyarországi végvári láncolatban, az egri vár ellátását biztosító jövedelmeket, valamint a vár megerősítését Dobó István kapitánysága idején. A szerző joggal hangsúlyozza Dobó érdemeit, amelyek abban is megmutatkoztak, hogy a vár ellátása, felszerelése a közismerten nehéz körülmények ellenére megfelelő volt. Enélkül Eger a nehéz próbát aligha állotta volna ki. A kamarai adminisztrációra jellemző, hogy meglehetősen kicsinyes módon a várkapitányt elmarasztalta hűtlen kezelés dolgában. Tudjuk azonban azt, hogy a kor gyakorlatában az önzés, a magánérdek összekapcsolódhatott a közérdekkel, a haza védelmével nemcsak Dobó, hanem más, hazáját védő birtokos nemes esetében is.

Eger ostromának közvetlen előzménye Szolnok feladása volt. A bécsi hadvezetés számolt a két vár, Szolnok és Eger gyors elestével és csak Bécs és az örökös tartományok védelmét tűzte ki célul. A Szolnok alá érkező egyesült török erőket — számolva az addigi harcokban jelentősebb török veszteséggel — maximálisan 40 ezer, a védőket pedig 1400 főre teszi a szerző. Néhány napos ostrom után a császári zsoldosok elhagyták a várat. Eger elővára, Szolnok így rövid idő alatt, szinte ellenállás nélkül jutott török kézre. Eger esélyeit a kortársak, de maguk a várvédők is úgy ítélték meg, hogy ha segítség nem érkezik, legfeljebb két hétig tudják tartani a várat a törökkel szemben. Ali és Ahmed pedig már Kassa elfoglalására, Erdély és a királyi Magyarország közti összeköttetés teljes elvágására is gondolt. Az egri vár őrsége eredetileg csak 400 fő volt, ezt különböző helyekről jött kontingensek egészítették ki; az összlétszám az ostrom idején 2100 körül lehetett, ennek kétharmada puskás gyalog volt. A szerző elemzi a várvédők társadalmi összetételét is. Ebből kiderül, hogy a védők zöme jobbágy származású katona volt, a nemesség aránya elenyészően kevés volt. A vár védelmét jelentős mértékben segítették tevékenységükkel az Egerbe behúzódó iparosok.

Szántó Imre nagy alapossággal foglalkozik az egri vár ostromával. A török előbb körülvette Egert, majd ágyúzással (szeptember 15—28. között) igyekezett kellőképpen megrongálni a várfalakat, előkészítve ezzel egy általános rohamot. A szeptember 29-i támadás visszaverése után újból a módszeres ostromhoz tértek vissza a törökök. A vár ostroma során mindkét fél felvonultatta a korabeli hadítechnika valamennyi eszközét (aknák, ellenaknák stb.). Október 13-án a török még egy utolsó rohamot kísérelt meg, de ez is kudarcba fulladt. A szerző Eger hősies helytállását bemutatva arról is szól, hogy Szász Móric „felmentő" serege Ferdinánd kifejezett utasítására Győrnél maradt. Így a császári had csak defenzív szerepet játszott, akárcsak Castaldo és az erdélyiek pusztán Erdély biztosítására és védelmére elegendő serege. A török ennek ellenére október 17-én elvonult Eger alól. A török kudarc okait elemezve a szerző első helyen a várvédők hősiességét említi, másodikként a téliesre fordult időjárást és az ellátási nehézségeket, amelyek járványhoz vezettek a török táborban. A források alapján feltételezi azt is, hogy a perzsák támadása is hozzájárult ahhoz, hogy Ahmed pasát visszahívta a szultán. A felsorolt okokhoz még hozzátehetjük azt is, hogy Eger a török sereg akciórádiuszának határán volt, s csak akkor vehették volna be az oszmán csapatok, ha még szeptember előtt eljutnak a várig. A szerző helyesen hangsúlyozza azt, hogy Eger megvédésével sikerült biztosítani a királyi Magyarország és Erdély közötti összeköttetést. Megint más dolog, hogy Eger helytállása inkább morális, lélektani jelentőségű volt; az 1552-es év kudarcai, vereségei kétségtelenül demoralizáló hatását bizonyos fokig ellensúlyozta Dobóék diadala. Ennek ellenére a török jelentősen előrenyomult 1552-ben és néhány év múlva Erdélyről is le kellett mondania Ferdinándnak. A két birodalom erőegyensúlyán, a kialakuló status quo-n Fráter György zseniális politikai elgondolásai, az egri várvédők hősiessége sem változtathatott. Összességében azt mondhatjuk, hogy 1551—1552

sokat ígért, ámde keveset adott; a potenciális lehetőségek nem válhattak valósággá, egyesítés helyett maradt a három részre szakadt ország.

Szántó Imre monográfiája a vizsgált korszak, illetve téma valamennyi fontos kérdésével foglalkozik, elemzése a gondosan feltárt levéltári, könyvészeti forrásadatokra és a szakirodalom helytálló megállapításaira támaszkodik, így következtetései a realitás és a valószínűség talaján maradnak. A szerző új munkáját szinte kézikönyvszerűen is hasznosíthatják majd a további részkutatások, helytörténeti vizsgálódások során. Ezt segítik a lábjegyzetek, valamint a mű végén található részletes bibliográfia. A témaválasztás, az olvasmányos stílus miatt a könyv bizonyára nem csak a korszakkal foglalkozó kutatók, hanem a tágabb olvasóközönség körében is érdeklődésre tarthat számot.

Tóth Sándor László

VARGYAI GYULA

TENGELYTÖRÉS

„Szövetséges" államok a keleti fronton 1941—1944

(Kozmosz Könyvek, Budapest, 1985. 178 o.)

Vargyai Gyula Sisak és cilinder című könyvének ismertetésében (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1985/1. szám, 173—174. o.) azt írtam, hogy remélhetőleg hamarosan olvashatjuk a kötet folytatását is. Az egy évvel ezelőtt megfogalmazott „kívánságom" a jelek szerint gyorsan teljesült. A Kozmosz Könyvek „Az én világom" címet viselő sorozatában az 1985. évi Honvédelmi Könyvnapok idején jelent meg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara docensének új, a Sisak és cilinder című kötet folytatásának tekinthető munkája, a Tengelytörés.

Ha csak egyetlen mondattal kellene jellemeznem ezt az elsősorban a második világháború története iránt érdeklődő fiataloknak, általános és középiskolai tanároknak ajánlható kötetet — amelynek címe szerintem telitalálat —, akkor azt kellene mondanom, hogy olyan jól sikerült vállalkozás, amely eleget tesz a tudományos ismeretterjesztő műfaj által támasztott valamennyi követelménynek. Egy ismertetésnek azonban többet kell tartalmaznia egy egyszerű tőmondatos értékelésnél; rá kell mutatnia az ismertetett munka erényeire — és ha ilyenek vannak — hiányosságaira. Ezen íratlan — a recenzens számára azonban mégis kötelező — szabályokat szem előtt tartva próbálom meg bemutatni Vargyai Gyula új kötetét.

Amint az a kötet alcíméből — „Szövetséges" államok a keleti fronton 1941—1944 — is kitűnik, Vargyai Gyula nem csak Magyarország második világháborús szerepléséről kíván képet adni munkájában, hanem fel akarja vázolni a hitleri Németország közép-kelet-európai „szövetséges" államainak második világháborús tevékenységét is. A szerző könyvének újszerűségét — a számos, ez idáig ismeretlen dokumentum felhasználása mellett — éppen ez az újfajta megközelítési mód, a *komparatisztikai módszer* adja. E módszer lehetőséget nyújt a kötet olvasói számára a második világháború évei Magyarországának, Romániájának, Szlovákiájának, Horvátországának az összehasonlítására.

Ismeretes, hogy a fasiszta szövetségi rendszerbe bevont, illetve önként jelentkezett közép-kelet-európai országok második világháborús szereplését, illetve a Szovjetunió elleni háborúba történő belépését sokkal „...inkább politikai, mint katonai szempontok motiválták". Úgy vélem, Vargyai Gyulának ezen idézett megfogalmazásával mindenképp egyetérthetünk. Tudott dolog, hogy Magyarország, Románia, Szlovákia és Horvátország közül csak Románia támasztott területi követeléseket a Szovjetunióval szemben. A többi felsorolt országnak inkább egymással szemben volt területi követelése, amelynek megoldásához Németország „segítségét" érezték elengedhetetlennek.

Hogy a döntőbíró szerepére kiválasztott, illetve önmagát annak kinevező Németország kinek a javára dönt majd, az nagymértékben függött a szövetségesi hűségtől. Ennek bizonyítására a legjobb alkalmat a Szovjetunió ellen megindított német támadáshoz történő csatlakozás jelenthette.

Magyarország itt lépéshátrányba került. Az

ingadozó — legalábbis hivatalos német felkérésre váró — politikai vezetést a háborút akaró vezérkar főnöke, Werth Henrik gyalogsági tábornok nem tudta meggyőzni.

Miközben román és szlovák seregtestek vonultak fel a Szovjetunió területén, a magyar hadsereg lábhoz tett fegyverrel várakozott. A magyar kormány gesztusa a hitleri Németország felé „mindössze" annyi volt, hogy 1941. június 23-án megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval.

Nem sokkal a diplomáciai kapcsolatok megszakítása után következett be a máig is tisztázatlan körülmények között végrehajtott kassai bombázás, amely megteremtette a lehetőséget a magyar hadbalépéshez.

Vargyai Gyula nem bonyolódik bele ennek, a ma már könyvtárnyi irodalmat felvonultató „rejtélynek" a megoldásába, de számba veszi a legvalószínűbbnek tűnő lehetőségeket — német, illetve szlovák verzió. Nagyobb teret szentel viszont a hadbalépés körülményeinek magyar történeti irodalomban legtöbbször csak felületesen érintett vizsgálatára. Az 1941. évi június hó 26-i rendkívüli minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvének többszöri idézésével igyekszik érzékeltetni a kormány tagjainak korántsem egységes álláspontját. Ugyanakkor a megszokottnál élesebben — és véleményem szerint helyesen teszi — veti fel Horthy Miklós felelősségének a kérdését.

A hadbalépés alsóházi bejelentése (1941. június 27.) után megindult a magyar hadsereg néhány alakulatának felvonulása, illetve július elején a több seregtestből felállított Kárpát-csoport támadása a Szovjetunió ellen. Ez a néhány tízezer főnyi csoportosítás — amely elvileg a honvédség legmodernebb, legjobban felszerelt alakulatait fogta egybe — a német hadsereg alárendeltségében, gyakorlatilag önálló feladatok nélkül vett részt a harcokban. Ezek a harcok már az első hetekben rámutattak a magyar hadsereg korszerűtlenségére, az alakulatok hiányos felszereltségére, a kiképzési hiányosságokra. A magyar politikai és katonai vezetés igyekezett is levonni a megfelelő következtetéseket és a lehetőségekhez mérten csökkenteni a Szovjetunióban harcoló magyar alakulatok számát. A fokozatos „visszavonulásról" alkotott elképzelés azonban hiú ábrándnak bizonyult. A Romániával folytatott versenyfutás, valamint a megnövekedett német igények és a megváltozott katonai helyzet nem tették lehetővé az egyébként sem túl nagy ambícióval folytatott „visszavonulási" kísérleteket. A magyar kormány, amelynek élén 1942 tavaszától Kállay Miklós állt, kénytelen volt a német katonai vezetés rendelkezésére bocsátani a magyar haderő mintegy harmadát, akkor, amikor „Hitlernek meg kellett barátkoznia a gondolattal: nem várhat szövetségesei felajánlkozására, hanem kérnie, követelnie, zsarolnia kell."

A magyar katonai és politikai vezetés engedett ennek a „kérésnek" és a frontra küldte a 2. magyar hadsereget. A hadsereg sorsa ismeretes. 1943. január—februárjában elpusztult a Don kanyarban.

Ez a vereség, illetve a Vörös Hadsereg sztálingrádi diadala volt az első jel a magyar politikai vezetés számára. E jelből nem csak a magyar vezetés, de a hitleri kegyekért versenyző Románia, Szlovákia és Horvátország is „érteni" kezdett. Elkezdődött az újabb versenyfutás, immár a kiugrás, a háborúból történő kiválás lehetőségéért.

Ezeknek a kiugrási előkészítő tárgyalásoknak a többsége ma már feltárt. Vargyai Gyula az eddigi ismeretek összegezése mellett néhány új momentumra hívja fel a figyelmet, illetve veti egybe a magyar, román, szlovák és horvát kísérleteket. Ez az összehasonlítás a tárgyaló kelet-közép-európai „szövetséges" országok lépéseinek azonosságát, illetve néhány — nem egyszer — döntő különbözőségét tárja elénk.

Rövid ismertetésemben nem kívántam kitérni Vargyai Gyula kötetének valamennyi fejezetére, megállapítására. Elsősorban azokat a részeket igyekeztem kiemelni, amelyek új kutatási eredményeket tartalmaznak és korábban megfogalmazott nézeteket fogalmaznak újra, tesznek árnyaltabbá.

Nem lenne azonban teljes Vargyai Gyula munkájáról készített ismertetésem és nem tartanám magam a recenzió elején említett „szabályokhoz", ha nem szólnék azokról az apró hibákról, hiányosságokról, amelyeket a könyvet olvasva fedeztem fel.

Első helyen említeném a magyar hadbalépéssel kapcsolatban a szerző által többször is idézett minisztertanácsi ülésről készített jegyzőkönyv kérdését. Az 1941. június 26-i rendkívüli minisztertanácsi ülésről készített jegyzőkönyv — amelynek két változata is ismert (!) és Vargyai Gyula a Bárczy István-féle variánst használta — véleményem szerint csekélyebb forrásértékkel bír, mint ahogy azt a magyar történetírás hasznosítja. E jegyzőkönyv tartalmi és formai elemzése arra enged következtetni, hogy készítési időpontja nem 1941 júniusa! Ezért az e jegyzőkönyvben foglaltak elfogadása, idézése számos problémát vethet fel.

Néhány esetben a szerző olyan katonai rendfokozatokat — vezérőrnagy, vezérezredes — használ 1941 augusztusa előtt, amelyek csak 1941 augusztusa *után* jelentek meg a honvédségben.

Nem tartom helyesnek Ruszkay Jenő Ruszkay-Ranzenbergerkénti szerepeltetését, mivel ilyen formában nem használta a nevét, és felmerülhet a kérdés, más magyarosított nevű személyek esetében miért nem ilyen formát használt Vargyai Gyula.

Feltehetőleg csak elírás lehet a német légierő, szárazföldi haderő és a flotta fegyvernemként, csakúgy mint Keitel vezértábornagy hadügyminiszterként való említése.

A felsorolt hibák, hiányosságok valójában csak apróságok, amelyek nem csökkentik Vargyai Gyula munkájának értékét, amelyről összegezésképpen úgy vélem, nyugodtan elmondhatom, hogy jól sikerült mű. Egy olyan újabb hasznos kötettel gyarapodott a Magyarország második világháborús szereplését tárgyaló történeti irodalom, amely — noha a műfaji és terjedelmi megszorítások miatt nem meríthette ki a témában rejlő összes lehetőséget — alkalmat ad más országok világháborús szerepléséne a megismerésére is és belehelyezi Magyarországot a második világháború eseményeinek nemzetközi vonatkozásaiba.

Szakály Sándor

M. SZABÓ MIKLÓS

A MAGYARORSZÁGI FELSZABADÍTÓ HADMŰVELETEK 1944—1945

(Kossuth Könyvkiadó, 1985. 183 o., 4 vázlat, 28 kép)

A Magyarország felszabadulásának 40. évfordulójára megjelent könyvek között „A magyarországi felszabadító hadműveletek 1944—1945" c. összefoglaló mű jól sikerült jubileumi kiadvány. M. Szabó Miklós tömör, világos összefoglalást ad a hazánk felszabadulását eredményező hadműveletekről. Sikeresen oldotta meg a nagy hadászati tervekkel, hadműveletekkel összefüggő politikai, katonai, gazdasági és a diplomáciai kapcsolatok alakulásának bemutatását is.

A szovjet főparancsnokság a délnyugati hadszíntéren tervezett hadászati feladatok végrehajtását három frontra: a 2., a 3. és a 4. Ukrán Frontra bízta. A frontok úgy indították hadműveleteiket, hogy azok kölcsönösen támogassák egymást. A belgrádi hadművelet megkönnyítette a 2. Ukrán Front Debrecen—Nyíregyháza—Csap irányban kibontakozott előnyomulását, amely az Erdős-Kárpátokon át Ungvár—Munkács felé támadó 4. Ukrán Frontnak nyújtott segítséget. Utóbbi sikerei viszont hatottak Malinovszkij hadseregeinek hadműveleteire, amelyek az északerdélyi német—magyar erők megkerülésére és bekerítésére irányultak.

Délről Tolbuhin marsall, délkeletről és keletről Malinovszkij marsall, északkeletről Petrov hadseregtábornok csapatai nyomultak be a Kárpát-medencébe, hogy felszabadítsák az országot.

Olyan alkotás ez a mű, melyben kísérlet történt, hogy a hazánk területén a 203 napig dúló harcok szinte valamennyi főbb politikai, gazdasági, katonai és diplomáciai kérdését, azok dialektikus összefüggéseit, az eseményekre gyakorolt kölcsönhatásukat a harcok menetében mutassa be és így vonja meg a magyarországi hadműveletek történetének rövid, tömörített, tudományos mérlegét. Szabó Miklós e sokoldalú, bonyolult és nehéz feladattal megbirkózott, a vállalkozást eredményesen teljesítette. A hadtörténeti munka mindazokhoz szól, akik meg akarják ismerni a hazánkban megvívott hadműveleteket. A könyv tartalmazza mindazt, amit az átlagműveltségű embernek az 1944-ben hazánkban zajló főbb eseményekről tudni illik. A munka jól visszaadja, hogy a szerző messzemenően támaszkodott a már megjelent szakirodalomra, emlékiratokra és a maga kutatásaira.

Szabó Miklós nem elégedett meg a hadműveletek, ütközetek, harcok időrendben következő egyszerű leírásával. Amennyire a keretek és lehetőségek megengedték, igyekezett behatolni a folyamatok mélyébe. Megpróbálta feltárni a jelenségek rejtett összefüggéseit, törvényszerűségeit és elemezni azokat. Csakis így kerülhette el, hogy nem rekedt meg, nem tévedt el az apró-cseprő részletek tömkelegében. Még arra is tudott időt biztosítani, hogy a felek légierőnek tevékenységét bemutassa, amit előtte egyetlen, a magyarországi harcok egészével foglalkozó hadtörténész sem tett meg.

A szerző érdeme, hogy nem vitatkozik, nem hadakozik a különféle nézetekkel, hanem az eseményekről a maga tárgyilagos véleményét írja le olyan népszerű tudományos stílusban, hogy azt a történelemben kevésbé jártas olvasó is megérthesse. Jó a szerkezeti felépítés, jók az arányok is.

A könyv részletes bevezetőben ismerteti az európai és a magyarországi katonapolitikai helyzetet. Nagyon jól sikerült összefoglalását adja az eseményeknek és a német—magyar viszonynak. Bemutatja, hogyan próbálkozik Horthy és Kállay szabadulni a német sas karmaiból. Antonescut sem hallgatja el. Elmondja, hogy Észak-Erdély megszerzéséért sürgette Magyarország megszállását, melyhez

román csapatokat ajánlott. A magyar miniszterelnök angolszászokat váró politikai vonalvezetése nem találta meg a megszállás elhárítására a helyes döntést. Horthy végül is a behódolást tartotta a legjobb megoldásnak, amiért még Kállay is köszönetet mondott. Úgy érezzük, itt szükséges lett volna hangsúlyozni, hogy a felkészülés hiánya ellenére *az ellenállás lett volna az egyetlen helyes lépés*, még akkor is, ha eltipornak bennünket, mint Jugoszláviát vagy Görögországot. Mert ezzel a vereséggel megnyertük volna a belépést az anti-hitlerista szövetségbe. Bajcsy-Zsilinszky Endre így vélekedett erről: „...jobb az erőszakos megszállás, mint a békésen tűrt. Mert az erőszakos megszállás legalább becsületét, jövőjét szerzi vissza, talán szenvedései, esetleg igen súlyos szenvedései, vér és pusztulás árán szerencsétlen hazánknak, de distancirozza Magyarországot Németország sorsától." Magyarország összvesztesége semmivel sem lenne nagyobb a mostaninál, de a győztesek oldalán fejezzük be a háborút. S még egy: Magyarország szembeszállása — földrajzi helyzetét figyelembe véve — jelentősen megrövidítette volna az európai háborút. A történtek — azaz Horthy beleegyezése az ország megszállásába — a háború meghosszabbítását szolgálta.

A szerző azt is jól érzékelteti, hogy a katasztrófából egyedül a Békepárt tudott kivezető utat javasolni a nemzetnek, hogy a fegyveres harc előkészítése érdekében létrehozták a Magyar Frontot.

Ebben a részben találkozunk a felek légierőinek alkalmazásával. Részletes beszámolót talál az olvasó a légiharcokról. Nagy érdeme a szerzőnek, hogy szakított az egyoldalúsággal és a magyar vadászok tevékenységét is bemutatja. Mindig a valóságból indul ki. Könyvének 28. oldalán arról beszél, hogy a Vörös Hadsereg előrevetett osztagai az akkori Magyarország határát 1944. augusztus 26-án az Úz völgyében érték el és így az első felszabadult magyar falvak augusztus végén a Keleti Kárpátokban voltak. Akkor itt húzódott Magyarország határa és ez így tárgyilagos. A Romániával kötött fegyverszüneti szerződés 19. pontja nem a határokat vonta meg Magyarország és Románia között, hanem a második bécsi döntést nyilvánította semmisnek. A fegyverszüneti szerződés kimondja, hogy a nagyhatalmak egyetértenek azzal, hogy Erdély egészen, vagy nagy részben a háború után térjen vissza Romániához, de ennek végleges rendezését a béketárgyalásokra halasztották. Nyitva maradt tehát az ajtó Horthyék előtt is. Ezért nagyon tárgyilagos és marxista Szabó Miklós hozzáállása az ügy tárgyalásához.

A könyv második része a tiszántúli (debreceni 1944. október 6—28-i) hadműveletet tárgyalja. A harci cselekmények gördülékenyen bontakoznak ki. Az írás jól visszatükrözi, hol zajlanak a döntő, és hol a kisegítő események. Jól sikerült beágyazni a hadieseményekmenetébe Horthy Miklós sikertelen leválási kísérletét. A szerző a kudarc okait is elmondja, „Így nézett ki tehát a háborúból való kiválási a németekkel való szembefordulás katonai előkészítése. A legutolsó lehetőségét is elszalasztották tehát annak, hogy — a többi németbarát államhoz hasonlóan — az utolsó «másodpercekben» valamivel tisztességesebben kerüljön ki Magyarország a tisztességtelen háborúból. Az uralkodó osztály szélsőséges szovjetellenessége, megalapozatlan angolszász orientációja, teljes politikai és katonai vaksága megakadályozta, hogy a magyar nép valós érdekei szerint cselekedjék."

Jól vonja meg a debreceni hadművelet katonapolitikai eredményeit is. „...Megteremtődött annak a lehetősége — írja —, hogy az ország közel egyharmada megindulhasson a szabadság útján, másrészt végképp meghiúsult az a német—magyar ábránd, hogy kiszorítják a Vörös Hadsereget a Kárpát-medencéből." S ehhez még hozzá kívánkozik, hogy kedvező feltételek születtek Budapest felszabadításának megindításához.

A budapesti hadművelet (1944. október 29—1945. február 13.). Ebben a részben az olvasó megismerheti hazánk központi területének, a Duna-Tisza közének, fővárosunknak és környékének felszabadítását. Különösen növeli a munka értékét, hogy ahol csak van rá lehetőség, ott a Heeresgruppe Süd, valamint a 2. és 3. Ukrán Front hadműveleti dokumentumainak felhasználásával mutatja be a magyar csapatok soraiban végbemenő bomlási folyamatot, amely a kegyetlen nyilas terror ellenére is folytatódik.

A kronológiának megfelelően a szerző ebben a fejezetben mondja el, hogy mi történt 1944. december 21-én és 22-én Debrecenben, hogyan következett be a nagy történelmi sorsforduló. December 21-e az első döntő lépés volt az új népi demokratikus Magyarország létrehozásában, ez a nap valóban az új kor nyitányává vált. Ugyancsak itt kapunk tájékoztatást a fővárosban kibontakozott ellenállási mozgalomról és a budai önkéntes magyar katonákról, akik rajokban, szakaszokban és századokban, szovjet alegységekhez beosztva, derekasan kivették részüket Buda több jelentős helységének és objektumának felszabadításában.
A szerző utal azokra a tényezőkre, amelyek szerepet játszottak abban, hogy a magyarországi harcok elhúzódtak. Megemlíti, hogy a 2. és a 3. Ukrán Front csapatai augusztus 20. óta nem kaptak hadműveleti szünetet, állandó támadásban voltak és ez legyengítette a hadseregeket. Ide sorolja a 95 000 fős budapesti ellenséges csoportosítást és Buda domborzati viszonyait, majd idézi Veesenmayert: „Nem törődünk vele, ha Budapest tízszer is elpusztul, ha ezzel Bécset védeni tudjuk." Úgy véljük azonban, ez kevés a probléma megértéséhez. Azt kell világosan látnunk, hogy a Kárpát-medence, Budapest—Bécs, azaz a délnyugati

hadszíntér a háború egésze szempontjából mellékhadszíntér volt. A szovjet hadvezetés a Varsó—Berlin irányban tevékenykedő frontok rovására Malinovszkijnak és Tolbuhinnak nem tudott több csapatot adni. Másodszor: a németek részéről nem Bécs volt a tét, hanem a magyar olaj, amely Hitler szavai szerint a bécsi feldolgozó üzemekkel együtt 1944 végén 80%-át adta a német üzemanyagnak. A náci vezér terveiben ugyancsak döntő szerepet kaptak az osztrák, a cseh és a dél-németországi hadiipari üzemek. Magyarország hadszíntérré változtatásával az olajat és a hadiipari központokat így ekeztek mindenáron megtartani. Hitlernek az volt a rögeszméje, még 1944 végén is, ha a szovjet csapatok váratlanul előretörnek Berlinhez, ő visszavonul Dél-Németországba és onnan folytatja a háborút.

A könyv a bécsi támadó hadművelet és Magyarország teljes felszabadulása bemutatásával zárul. A szerző félreérthetetlenül állást foglal, hogy 1945. április 4-én befejeződött hazánk felszabadítása. Ennek nem mond ellent az a tény, hogy Rábafüzest és vidékét csak 1945. április 13-ára sikerült végérvényesen megtisztítani az előre elkészített védőállásokban megkapaszkodott SS-csapatmaradványoktól.

A könyv érdemeinek elismerése után szólni kívánunk néhány olyan megállapításról, kisebb eseményről, amelyek említése szakirodalmunkban is elterjedt és a szerző is átvette azokat. Figyelembe vételük, úgy véljük, második kiadás esetén feltétlen növeli a könyv tartalmi értékét, és javítja hadtörténelmi ismereteinket.

„Az 1. magyar hadsereg parancsnokának kiszemelt Náday István vezérezredes..." — írja Szabó Miklós a 15. oldalon. Tárgyi tévedés: Náday kinevezett hadseregparancsnok volt. Március 28-án Lakatos Géza vezérezredes kíséretében jelentkezett Lembergben (Lvov) a Heeresgruppe Süd parancsnokságán Erich von Mannstein vezértábornagynál. Náday azt javasolta, hogy az 1. hadsereg az Uzsoki-hágótól a Tatár-hágóig menjen át védelembe. A német vezetés támadást követelt a jobbszárnyon a két hadseregcsoport között keletkezett rés betömésére. A vezérezredes ezt visszautasította és lemondott a hadsereg vezényletéről. Március 31-én Lakatos Géza vezérezredest hazarendelték és kinevezték az 1. hadsereg parancsnokává.

A 20. oldalon ezt olvassuk: „A németek Lakatos Géza vezérezredest sem találták kellően együttműködőnek, így kierőszakolták, hogy... Beregfy Károly vezérezredes vegye át a... parancsnokságot." Lakatos vezérezredes visszaemlékezésében a 87. oldalon azt írja, hogy ebben László Dezső — a vezérkarfőnök helyettesének — keze volt. Sőt, hangsúlyozza, hogy Model vezértábornagy tiltakozott leváltása ellen. Úgy véljük, ez felel meg a valóságnak.

Amit a szerző Miklós Béla vezérezredes következtetéséről ír a 25. oldalon, az megfelel a tényállásnak. Úgy véljük azonban, hogy arról sem feledkezhetünk meg, amit az 1. hadsereg parancsnokságának átvétele után mondott a VI. hadtest törzsszállásán. Itt szokatlan közvetlenséggel beszélt a Hitlernél tett látogatásról. Kijelentette: „csodafegyver nincs, a háborút elveszítettnek kell tekinteni és nekünk nem lehet érdekünk a németek oldalán elvérezni." Ezzel a szándékkal vette át a hadseregparancsnokságot.

Ugyanazon az oldalon arról szerzünk tudomást, hogy az 1. hadsereg 1944 nyári veresége nek vesztesége mintegy 50 000 volt. Valóban, szakirodalmunk régebben ennyivel számolt. Az új kutatások azonban azt mutatják, hogy a hadsereg vesztesége (sebesültek, halottak, hadifoglyok) mintegy 68 580 tiszt és katona lehetett. Ha ehhez hozzászámoljuk az április 17-től május 15-ig hivatalosan elismert 15 576 személyt, úgy az összveszteség elérte a 84 156 főt. Jogosan állíthatjuk, hogy ez a magyar fegyveres erők második nagy veresége volt a világháborúban.

A könyv 39—40. oldalán ismerkedik meg az olvasó Délkelet-Magyarország első falvainak felszabadulásával. „S valóban, néhány órával később — írja Szabó Miklós — Battonya körzetében magyar földre léptek a 18. harckocsihadtest katonái. A község elfoglalásáért indított első — szeptember 23-án délelőtti — roham azonban nem vezetett eredményre." A szerző a történelmi valóságnak megfelelően helyesen írta le a 23-án történteket. Helyesen adja meg Battonya felszabadulásának dátumát is, 1944. szeptember 26. Szakirodalmunk ezt a kérdést egészen a 40. évfordulóig így tárgyalta. Hazánk felszabadulásának 40. évfordulójára azonban közöltük, hogy a közhiedelemmel ellentétben a trianoni határvonalat a Vörös Hadsereg első katonái nem szeptember 23-án lépték át, hanem 22-én, helyi idő szerint 21^{h} után, Battonyától délre, a Beliczay-uradalom magasságában.

Szóvá kell még tennünk, hogy a szerző az 1944. október 8-tól a szovjet hadsereg hadműveleti alárendeltségébe utalt román hadosztályok számát könyvének 42. oldalán, a „Tudor Vladimirescu" önkéntes hadosztályt is beleszámolva, 22 hadosztályban adta meg. A román magasabbegységek részvételét illetően elfogadott és autentikus munka, a „România în războiul Antihitlerist 23 august 1944—9 mai 1945." 17 hadosztályt sorol fel.

A 45. oldalhoz kívánkozik még egy rövid megjegyzés. A 6. gárda-lovashadtest parancsnoka a magyarországi harcok idején nem G. K. Szokolov altábornagy volt, hanem I. F. Kuc vezérőrnagy.

S végezetül még egy észrevételt kívánunk elmondani. Az 53. oldalon arra utal a szerző, hogy a kialakult súlyos hadihelyzet miatt Friessner a csapatok visszavonását javasolta, „...Hitler azonban mereven elzárkózott ennek teljesítésétől." A német Dél hadseregcsoport

parancsnoka október 8-án 20 óra 40 perckor a 3899/44 g. Kdos. sz. táviratában a bekerítés elhárítására kérte a „...Wöhler hadműveleti csoport azonnali visszavételét a »G« vonalra 6 menetnappal." Ez nagyjából egybeesett a magyar—román határral. Guderian október 8-án éjjel Hitler hozzájárulásával megadta az engedélyt az észak-erdélyi csoport visszavonásához. A náci vezér valóban nehezen és ritkán járult hozzá visszavonuláshoz, de a helyzet súlyosságára való tekintettel kénytelen volt tudomásul venni, hogy vagy engedélyezi a visszavonulást, vagy bekerítik az észak-erdélyi csapatait.

Úgy véljük, e pár megjegyzés figyelembevétele második kiadás esetén feltétlen javítja a könyv mondanivalóját.

Összefoglalva: Jó stílusban, olvasmányosan megírt, népszerű tudományos ismeretterjesztő történeti munkát jelentetett meg a Kossuth Könyvkiadó a magyarországi felszabadító hadműveletekről. A mű jelentősen elősegíti hazánk felszabadulásának megismerését. A jól sikerült, tartalmas munkához csak gratulálhatunk és további eredményeket kívánunk.

Ölvedi Ignác

P. A. ZSILIN (SZERK.)

SZTROITYELSZTVO ARMIJ JEVROPEJSZKIH SZTRAN SZOCIALISZTYICSESZKOVO SZODRUZSESZTVA 1949—1980

(Nauka Kiadó, Moszkva, 1984. 311 o.)

A Varsói Szerződésben egyesült európai szocialista országok hadseregeinek 1949—1980 közti kiépítését összehasonlító módszerrel tette vizsgálat tárgyává az a nagy jelentőségű munka, amely a Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumának Hadtörténelmi Intézetében a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának ösztönzésére született meg.

A szerkesztő kollektíva munkáját a hazánkban is jól ismert P. A. Zsilin irányította, tagjai pedig az ugyancsak jól ismert A. I. Babin és V. V. Szemin voltak. A szerzőikollektíva munkáját A. V. Antoszjak irányította, és ő írta a bevezetőt, továbbá M. I. Szemirjagával együtt a bevezető tanulmányt, valamint a Román Szocialista Köztársaság Hadseregéről szóló tanulmányt. A Bolgár Néphadsereg történetét I. I. Sinkarjev, a Magyar Néphadseregét az intézményünkben is már többször kutatott V. I. Fomin, aki egyúttal a szerzőikollektíva helyettes vezetője is volt, a Német Demokratikus Köztársaság Nemzeti Néphadseregéről szóló tanulmányt V. I. Kuszkov, a Lengyel Haderő történetét P. A. Kocsegura, a Csehszlovák Néphadseregét közösen N. P. Afanaszjev és G. D. Misusztyin írta, az összegzés ismét V. I. Fomin munkája.

A bevezető az új, szocialista típusú hadsereg megszületésének és kiformálódásának szovjetunióbeli tapasztalatait idézi fel, majd az általánosítás igénye miatt a többi szocialista országra való kitekintés szükségességét hangsúlyozza. Kiemeli azután, hogy jelen kötet szerves folytatása az ugyancsak a Nauka Kiadónál 1975-ben megjelent *A Varsói Szerződésben részt vevő országok néphadseregeinek megszületése 1941—1949* című kollektív alkotásnak.

A bevezető tanulmány szerzői két fő kérdéskört vizsgálnak: a szocialista forradalom vívmányai fegyveres megvédésének objektív szükségességét a két társadalmi rendszer egymás mellett élésének időszakában; továbbá a szocialista közösség országaiban a hadseregépítés közös törvényszerűségeit és alapelveit.

Az egyes néphadseregek fejlődését elemző tanulmányok messzemenően figyelembe veszik a különböző szocialista országok sajátosságait. Jól jellemzi ezt az állítást már a periodizáció is. Míg a Bolgár Néphadsereg fejlődésének szakaszhatárait 1955-nél és 1958-nál szükséges meghúzni, a Magyar Néphadsereg esetében már 1955 mellett 1962-nél, az NDK Nemzeti Néphadserege történetében 1956-nál és 1961-nél, a Lengyel Haderőnél viszont 1955-nél és 1960-nál, a Román Hadseregnél 1955-nél és 1965-nél, ugyanakkor a Csehszlovák Néphadseregnél 1955 mellett 1960-nál.

A különböző periódushatároktól eltekintve szigorú következetességgel érvényesített párhuzamos szerkesztésű tanulmányokat olvashatunk az egyes országokban a szocialista for-

radalom győzelméről, a szocializmus építésének külső és belső, gazdasági és politikai feltételeiről és az ezek függvényében megvalósult hadseregépítésről, a hadseregben a szocialista jelleg mind határozottabb érvényesítéséről.

Valamennyi hadseregépítési folyamat ábrázolásában a valóságos történelmi szerepnek megfelelő hangsúlyt kap a Szovjetunió és a szovjet hadsereg részéről folyamatosan biztosított eszmei-ideológiai, politikai, gazdasági és katonai-szakmai segítségnyújtás.

Az alapos és részletes feldolgozás jelzésére megemlítjük, hogy a Magyar Néphadsereggel foglalkozó tanulmányban hely jutott nemcsak a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tevékenységének és szervezeti változásainak, hanem még annak a tényközlésnek is, hogy 1954-ben indult a Hadtörténelmi Közlemények új folyama.

Az egyes néphadseregek története iránt még részletesebben érdeklődők tájékoztatását az egyes tanulmányokat követő bőséges hivatkozás és a kötet végén elhelyezett bibliográfia könnyíti meg.

A kötetet záró összegzés hangsúlyozza, milyen nagy utat tettek meg az európai szocialista országok hadseregei a negyvenes évek vége óta. Kiemeli az egyes kommunista- és munkáspártok hadseregfejlesztő erőfeszítéseit, a szovjet állam és hadsereg sokoldalú, folyamatos segítségnyújtását. Jelentőségének megfelelően szól a pártpolitikai apparátus hadseregbeli szerepéről az egyre növekvő feladatokkal való sikeres megbirkózásban. Felidézi a testvéri szocialista országok hadseregeinek szükség esetén egymás számára nyújtott fegyveres segítségét, és ezzel is a Varsói Szerződés kollektív védelmi rendszerének szükségessége mellett érvel. A befejező gondolatsor a szocialista fegyveres koalíciónak a béke megőrzésében, egy új és minden korábbinál pusztítóbb világháború elhárításában betöltött szerepét méltatja.

Z. J.

KRÓNIKA

ZACHAR JÓZSEF

MEGEMLÉKEZÉSEK KUN BÉLA SZÜLETÉSÉNEK CENTENÁRIUMÁRÓL

A magyar és nemzetközi forradalmi és munkásmozgalom kiemelkedő egyénisége születésének 100. évfordulóján jelentős tudományos és kulturális megemlékezésekre került sor.

A *Kun Béla Emlékbizottság*, a *Magyar Tudományos Akadémia*, az *MSZMP KB Párttörténeti Intézete*, az *MSZMP Politikai Főiskolája* és az *MTA Történettudományi Intézete* 1986. február 11-én és 12-én kétnapos nemzetközi tudományos ülésszakot rendezett a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében.

A rendező szervek nevében Kun Béla családjának jelenlevő tagjait, állami, politikai, társadalmi, tudományos, kulturális és közéletünk megjelent vezetőit, a hazai és külföldi történészeket az elnöklő *Huszár István*, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója köszöntötte.

„Kun Béla — a cselekvő internacionalista és hazafi" címmel bevezető előadást *Óvári Miklós*, a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára tartott. Kun Béla életútját felidézve hangsúlyozta, hogy a megemlékezés a magyar történelem, a magyar munkásmozgalom vezető alakjának, a Kommunisták Magyarországi Pártja megalapítójának, a Magyar Tanácsköztársaság vezetőjének, a nemzetközi kommunista mozgalom kiemelkedő és jól ismert egyéniségének szól. Külön nyomatékkal emelte ki az életútból a Lenинnel való személyes találkozás meghatározó és életre szóló élményét. Kun Béla történelmi érdemei közül az előadó bővebben szólt az új típusú forradalmi munkáspárt megalakításának, a munkásosztály vezető pártjává tételének és hatalomra juttatásának folyamatáról. A továbbiakban a Kommunista Internacionálében és ezáltal a nemzetközi munkásmozgalomban betöltött szerepét méltatta. Befejezésül a tragikusan kettétört pályával kapcsolatosan Óvári Miklós nyomatékosan leszögezte, hogy Kun Béla neve ma már tisztán él a kommunisták, a haladó emberek, népünk emlékezetében, politikai hagyatékának feldolgozása azonban még a jövő feladata.

Kirill V. Guszev, az SZKP KB Marxizmus—Leninizmus Intézetének igazgatóhelyettese előadásában Kun Béla oroszországi, illetve szovjetunióbeli tevékenységével foglalkozott. Részletesen szólt a tomszki bolsevikok között végzett pártmunkájáról és az intervenciósok szétzúzását célzó fegyveres harcban való részvételéről.

Az előzetes programtól eltérve ezután *Herbert Steiner*, az Osztrák Ellenállási Archívum nyugalmazott igazgatója kapott szót, aki magyar nyelven Kun Béla és az osztrák munkásmozgalom kapcsolatát villantotta fel, majd a Magyar Tanácsköztársaság három eredeti plakátját nyújtotta át adományként a Párttörténeti Intézet igazgatójának.

Milei György, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa Kun Bélának, mint a lenini eszmék első magyarországi terjesztőjének szerepét vizsgálta. Felidézte Kun Béla tomszki és pétervári korszakát, a lenini eszmékkel való megismerkedését, a hadifogolymozgalomban és az intervenciósok elleni küzdelemben töltött időt, a bolsevik tapasztalatszerzést. Ezután a KMP megalakításának történelmi jelentőségét vizsgálta az előadó.

Az elhangzott előadásokhoz korreferátumok csatlakoztak.

Mucsi Ferenc, az MTA Társadalomtudományi Főosztályának vezetője a századeleji magyar progresszió balszárnyának történelmi szerepét vizsgálta.

Józsa Antal, a Hadtörténelmi Intézet nyugalmazott osztályvezető-helyettese Kun Bélával, mint az oroszországi internacionalisták katonai mozgalmának kezdeményezőjével foglalkozott.

J. Scserbakov, a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének tudományos főmunkatársa Kun Bélának az OK(b)P külföldi kommunista csoportjai föderációja első elnökeként játszott történelmi szerepét elemezte.

A február 11-i délutáni ülés előadója *Liptai Ervin* vezérőrnagy, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója volt. Előadásában azt a kérdéskört vizsgálta, 1919 tavaszán milyen tényezők játszottak közre abban, hogy Kun Béla a magyar és a nemzetközi politikai élet kiemelkedő személyiségévé vált. Elemzését azzal a végkövetkeztetéssel zárta, hogy a nemzetközi tapasztalattal rendelkező, Leninnel személyes kapcsolatban álló, hazatérése után kezdetben üldözött, végül diadalmas politikus népszerűsége tette lehetővé, hogy a polgári demokrata kormány lemondását követően ne csak új kormány létrehozására kerüljön sor, hanem ezzel együtt járjon a hatalom jellegének a megváltozása is.

Az előadáshoz csatlakozó korreferátumok egyes részletkérdéseket vizsgáltak.

Kende János, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa a párt és a szakszervezet 1918/1919-es viszonyát taglalta.

Péter János, az Országgyűlés alelnöke a breszt-litovszki, bukaresti és párizsi béketárgyalások tükrében elemezte a Magyar Tanácsköztársaság külpolitikáját.

Ormos Mária, a Janus Pannonius Tudományegyetem rektora az antantnak a Vörös Hadsereget a diadalmas északi hadjáratot követően az északi területek elhagyására felszólító jegyzékével és Kun Béla ezzel kapcsolatos állásfoglalásával foglalkozott.

L. Nagy Zsuzsa, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa Kun Bélának a Forradalmi Kormányzótanács ülésein a külpolitikai vitákban elhangzott felszólalásait részletezte.

Szűcs László, a Párttörténeti Intézet Archívumának vezetője ugyancsak a Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyveinek felhasználásával a forradalmár-magatartást vizsgálta.

Vadász Sándor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense Kun Béla forradalmi küldetéstudatát tette vizsgálat tárgyává.

Réti György, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa a magyar helyzetet az olasz Romanelli ezredes 1919-es megfigyeléseinek tükrében mutatta be.

Viliam Plezva, a Szlovák Kommunista Párt KB Marxizmus—Leninizmus Intézete igazgatója korreferátumában Kun Béla és az első csehszlovákiai munkáshatalom kapcsolatával foglalkozott.

Kővágó László, a Párttörténeti Intézet osztályvezetője Kun Bélának a korabeli nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos álláspontját elemezte.

Hajdú Tibor, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa Kun Bélának a Tanácsköztársaság utolsó napjai alatti szerepét taglalta.

Siklós András, az ELTE egyetemi tanára a Kun Béla-kérdés történelmi irodalmát egészítette ki újabb adatokkal.

A február 12-i délelőtti ülésen elsőnek *A. G. Latisev*, a moszkvai Pártfőiskola tanszékvezető-helyettese tartott előadást Lenin és Kun Béla személyes kapcsolatáról. Nagy figyelemmel kísért mondanivalója számos új részletet tartalmazott.

Az előadáshoz elsőnek *Vujica Kovacev*, a belgrádi Jelenkori Történeti Intézet tudományos munkatársa korreferátuma hangzott el Kun Bélának a kezdeti jugoszláviai kommunista mozgalomhoz fűződő kapcsolatairól.

Ivan Krempa, a CSKP KB Marxizmus—Leninizmus Intézetének igazgatóhelyettese Kun Béla és a csehszlovákiai kommunista mozgalom kapcsolatait idézte fel.

Augustin Deac, az RKP KB Történelmi és Társadalompolitikai Intézetének tudományos munkatársa a *Nicolae Popescu* társszerzőségével készült korreferátumában a román és a magyar munkásmozgalom szolidaritási hagyományait elevenítette fel.

Kan Sze-tying, a Kínai Tudományos Akadémia Világtörténeti Intézetének tudományos főmunkatársa Kun Béla és a távol-keleti munkásmozgalom viszonyát elemezte.

Szünet után hangzott el *Szabó Ágnes*, a Párttörténeti Intézet osztályvezetője előadása Kun Bélának az illegális KMP vezérkarában 1919—1936 között játszott szerepéről. Részletesen elemezte, miként kényszerültek a népbiztosok szülőföldjük elhagyására, mennyire élt bennük a remény egy új proletárdiktatúra lehetősége iránt, miként fokozódott a hazai viszonyoktól való elszakadás és a forradalmi apály következtében türelmetlenségük, ez hogyan vezetett frakcióharcokhoz, s miként sikerült végül is ezeken úrrá lenni.

A csatlakozó korreferátumok közül elsőnek *Kirschner Béla*, az ELTE egyetemi tanára az 1925—1929 közötti hazai kommunista politikát vizsgálta.

Svéd László, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa, Kun Bélának a magyar forradalmi ifjúsági mozgalommal kapcsolatos tevékenységét taglalta.

Szakács Kálmán, az ELTE tanszékvezető egyetemi tanára Kun Bélának a földkérdéssel kapcsolatos 1934—1936 közti állásfoglalásait elemezte.

Pintér István, a Párttörténeti Intézet tudományos tanácsadója Kun Béla népfrontpolitika felé való közeledésének folyamatát mutatta be az 1935/36-os események tükrében.

Végül *Illés László*, az Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa Kun Béla alakjának szépirodalmi ábrázolásait idézte fel.

A február 12-i délutáni ülésen hangzott el *Székely Gábor*, a Párttörténeti Intézet osztályvezetője előadása Kun Bélának a nemzetközi kommunista mozgalom irányításában betöltött szerepéről. Ez a legkevésbé feltárt életszakasz, és az előadó számos új momentum középpontba állításával bizonyította, hogy az egységfronthoz, a népfronthoz való viszony egyáltalán nem kényes kérdés. Míg ugyanis a két munkásinternacionálé akcióegységének megvalósíthatóságában ugyan nem hitt Kun Béla, de már a dimitrovi kérdésfelvetés előtt eljutott a munkáspártok egységfrontjának elfogadásához.

A korreferensek közül elsőként *G. Avetiszjan*, az Örmény Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója szólt Kun Bélának a Komszomolban és az Ifjúsági Kominternben betöltött szerepéről.

N. Sz. Derzsaluk, az Ukrán Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa Kun Béla ukrajnai kapcsolatait mutatta be.

A. I. Puskás, a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének tudományos főmunkatársa Kun Bélának a háború és béke kérdésében vallott nézetét vizsgálta.

Jan Tomicki, a LEMP Társadalomtudományi Akadémiája Munkásmozgalmi Intézetének igazgatója Kun Béla és a lengyelországi munkásmozgalom kapcsolatait ismertette.

Niko Nikov, a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa Kun Bélának a bolgár közvéleményben 1918—1923 között tükröződött képét mutatta be.

Trendafila Angelova, a BKP KB Párttörténeti Intézetének tudományos főmunkatársa Kun Bélának a harmincas évekbeli bolgár munkásmozgalomhoz fűződő kapcsolatait elemezte.

Herbert Steiner, az Osztrák Ellenállási Archívum nyugalmazott igazgatója korreferátumában Kun Béla ausztriai kapcsolatairól szólt.

Gisela Jähn, az NSZEP KB Marxizmus—Leninizmus Intézetének osztályvezetője Kun Bélának az Ernst Thälmann kiszabadításáért indított nemzetközi küzdelemben játszott szerepét vizsgálta.

T. M. Iszlamov, a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének tudományos főmunkatársa a Kun Béla-kérdés szovjet irodalmáról adott nagylélegzetű áttekintést.

A nemzetközi tudományos ülésszak *Huszár István*nak, a Párttörténeti Intézet igazgatójának zárszavával ért véget. Összegző értékelésében megállapította, hogy a kétnapos tanácskozás számot adott a legújabb kutatási eredményekről, egyúttal kijelölte a jövőbeli kutatások irányát is. Az új tudományos eredmények közül kiemelte, hogy Kun Béla nem a KMP „egyik" megalapítója, hanem a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalapítója, továbbá nem a Tanácsköztársaság „egyik" vezetője, hanem a Magyar Tanácsköztársaság vezetője volt. Ugyancsak hangsúlyozta, hogy Kun Béla internacionalista forradalmár volt, ám a népek önrendelkezési jogáról sohasem mondott le, a nemzeti-nemzetiségi kérdés végső megoldását pedig a szocialista országok konföderációjának létrehozásában látta. Végül kiemelte, Kun Béla elég erős volt ahhoz, hogy szembenézzen saját korábbi nézetével, kritikailag értékelje azt, és levonja a szükséges tanulságokat, vagyis egyik jellemvonása volt a megújulási készség.

A *Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége*, a *Hadtörténeti Intézet és Múzeum* és a *Zrínyi Miklós Katonai Akadémia* 1986. február 19-én a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia dísztermében rendezett ünnepi emlékülést Kun Béla születésének 100. évfordulója alkalmából.

Elnöki megnyitót *dr. Szabó Egon* vezérőrnagy, agitációs és propaganda-csoportfőnök, főcsoportfőnök-helyettes mondott. Beszédének középpontjába az eszmeileg szilárdan Lenin elkötelezett harcostársává vált Kun Bélát állította. Kiemelte, miként vált a hadifogoly-mozgalom vezetőjévé, a szovethatalmat védelmező internacionalisták hadvezérévé. Hangsúlyozta, mennyire korán megértette Kun Béla, hogy a bolsevikok vezette októberi szocialista forradalom nem elszigetelt oroszországi jelenség, hanem a többi országban is napirenden van a kommunista pártok szervezése és a szocialista változás végrehajtása. Hazatérését követően így vált tudatosan a KMP megalapítójává, a proletárhatalom megteremtőjévé és védelmezőjévé.

Elsőként ezt követően *dr. Szabó Miklós* ezredes, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia parancsnokának társadalomtudományi helyettese tartott előadást „Kun Béla forradalmár életútja" címmel. Előadásában felidézte a családi környezetet, az életben való elindulást. Kiemelte a szocialista mozgalommal való korai találkozás életre szóló élményét, az ifjú Kun Béla osztályharcos elkötelezettségét. Ezután arról szólt, miként vált a vidéki városi szociáldemokrata vezető az országos események részesévé. Az első világháború a katonai tapasztalat megszerzését is jelentette számára, így az írásos és a szóbeli meggyőzés mellett Kun Béla

arra is alkalmassá vált, hogy fegyverrel a kezében vezesse elvtársait, az oroszországi hadifogoly-internacionalistákat az ellenforradalmi erők elleni harcban. Tapasztalt, egyúttal a lenini eszméket megismert kommunistává érett vezetőként tért haza, hogy megalapítsa a KMP-t és hatalomra segítse a proletárdiktatúrát. Előadása további részében Szabó ezredes kitekintett a későbbi életpályára is.

Dr. Liptai Ervin vezérőrnagy, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója Kun Béláról, mint a Magyar Tanácsköztársaság vezéralakjáról szólt előadásában. Hangsúlyozta, hogy a magyar proletárdiktatúra élén tevékenykedve bontakozhattak ki legteljesebben Kun Béla, a forradalmár politikus vezetői képességei; abban az időben válhatott általánosan elismert országos vezetővé. A Leninnel való személyes ismeretség már hazatértekor nagy tekintélyt adott neki, ezt a tekintélyt pedig csak fokozták tettei, ahogyan lépésről lépésre haladt előre, míg megvalósította a rendszerváltozást, és ezt a tekintélyt betetőzték a Tanácsköztársaság honvédő háborújában tanúsított határozott intézkedései. Ezt követően az előadó azt elemezte, mennyire valóságos és tényleges vezető volt a Tanácsköztársaság idején Kun Béla. Akár a külügyek, akár a hadügyek, akár más területek igényelték személyes fellépésének szükségességét, akaratát mindenkor keresztül tudta vinni. Bár formálisan csak az egyik népbiztos volt, általánosan elismerten népe hivatott vezetőjének tekintették.

Minden területen az alkotó módon alkalmazott lenini politikai irányvonal határozta meg intézkedéseit. Egyes konkrét döntései az utókor számára talán téveseknek, hibásaknak tűnhetnek, de azok nem Kun Béla jellemében fakadtak, hanem a kortársi elemzésből származtak, az akkoriban a kommunista vezetők által egyetemesen képviselt nézeteknek feleltek meg. Alapjában véve pedig Kun Béla realista módon fáradozott a Szovjet-Oroszországgal való szövetségesi kapcsolat kiépítésén, a honvédő háború szervezésén, de emellett a békepolitika és a nemzeti önrendelkezés érvényesítésén. Egyes részkérdésekre rátérve, Liptai vezérőrnagy hangsúlyozta, hogy a pártegyesítéskor is a kommunista program érvényesült; egyes intézkedései mögött a világforradalom közeli kibontakozásának reményét is látnunk kell; Kun Béla nem elégedett meg az elvi irányítással, hanem aktív katonai vezetőként is tevékenykedett; a külső túlerővel szembeni vereséget pedig csupán átmenetinek tekintette.

Ny. Guszarov ezredes a szovjet Déli Hadseregcsoport képviseletében jelent meg és tartott előadást Kun Béla szovjet-oroszországbeli internacionalista tevékenységéről. Középpontba az intervenciósok elleni fegyveres harcok magyar hősét állította. Sok, eddig kevéssé ismert részletet közölt Kun Bélának a Déli Fronton a Vrangel vezette ellenforradalmi erők szétverésében játszott szerepével, a szovjethatalomnak a Krímben való megszilárdításáért tett erőfeszítésével kapcsolatosan. Hangsúlyozta, hogy a Vörös Zászló Érdemrenddel való 1927-es kitüntetés, hiába tulajdonította azt Kun Béla szerényen a magyar internacionalisták elismerésének, valóban az 1920 óta tanúsított személyes helytállását volt hivatott elismerni.

Az emlékülés az elnöklő *dr. Szabó Egon* vezérőrnagy zárszavával ért véget. Ebben azt emelte ki, hogy történelmünk e nagy egyéniségében egyszerre kell látnunk a hazafit és internacionalistát, az elmélet és a gyakorlat emberét, a stratégát és a taktikust. Különösen fontos, hogy ne felejtkezzünk meg Kun Béláról, a fegyveres harcban edzett katonai vezetőről, a magyar Vörös Hadsereg létrehozásának kezdeményezőjéről és szervezőjéről.

A számos évfordulós kulturális rendezvény közül e hasábokon kiemelést érdemel a Kun Béla életét bemutató kiállítás, amelyet a *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum*ban 1986. február 14-én *Berecz János*, az MSZMP KB titkára nyitott meg. Ezen a kiállításon ugyanis számos tárgy a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből szerepel, hogy még teljesebb képet kapjon a látogató e gazdag életútról.

Az évforduló alkalmából megjelent számos új tudományos és népszerű-tudományos munka közül pedig szintén indokolt e helyütt megemlíteni a Hadtörténeti Intézet és Múzeum műhelyében megszületett, *Árokay Lajos* által szerkesztett, a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, valamint a Corvina Könyvkiadó közös gondozásában megjelentetett Kun Béla-albumot.

A centenáriumi megemlékezések központi rendezvényére 1986. február 18-án Csepelen került sor. Ezen az ünnepi megemlékezésen *Németh Károly*, az MSZMP főtitkárhelyettese mondott ünnepi beszédet. Jelen volt állami, politikai, társadalmi, tudományos, kulturális és közéletünk számos vezetője között a Magyar Néphadsereg több képviselője, többek között intézményünkből is, élükön *Kárpáti Ferenc* vezérezredes, honvédelmi miniszterrel, az MSZMP KB tagjával.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

GENERÁL TIBOR — Az oszmán-török hadművészet keletkezése és fejlődése a XVI. századig — 3

DOMOKOS GYÖRGY — Várépítészet és várharcászat Európában a XVI—XVII. században — 47

CZIGÁNY ISTVÁN — A Rákóczi-szabadságharc hadserege a mustrák tükrében 111

KÖZLEMÉNYEK

MOLNÁR JÓZSEF — A Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem, 1946—1949 — 154

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

FARKAS GYÖNGYI — A budai polgárok önkéntes felajánlása a franciák elleni háborúhoz — 174

SZAKÁLY SÁNDOR — Szombathelyi Ferenc vezérezredes és társai a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága előtt. Budapest, 1944. október 11—12. — 182

SZEMLE

KÁDÁR JÁNOS — Béke, függetlenség, honvédelem *(Zachar József)* 204

KERTÉSZ ISTVÁN — Ókori hősök, ókori csaták *(Veszprémy László)* — 206

* * * — Társadalomtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok (Mályusz emlékkönyv) *(V. L.)* — 207

* * * — The Church at War *(Borosy András)* — 209

A. KUSTERNIG — Erzählende Quellen der Mittelalters *(V. L.)* — 211

SZÁNTÓ IMRE — Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon *(Tóth Sándor László)* — 212

VARGYAI GYULA — Tengelytörés *(Szakály Sándor)* — 215

M. SZABÓ MIKLÓS — A magyarországi felszabadító hadműveletek *(Ölvedi Ignác)* — 217

P. A. ZSILIN — Sztroityelsztvo armij jevropejszkih sztran szocializstyicseszkovo szodruzsesztva 1949—1980. *(Z. J.)* — 220

KRÓNIKA

ZACHAR JÓZSEF — Megemlékezések Kun Béla születésének centenáriumáról 222

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ТИБОР ГЕНЕРАЛ — Возникновение и развитие военного искусства османской Турции до XVI века — — — — — — — — — — — 3

ДЬЁРДЬ ДОМОКОШ — Строительство крепостей и крепостная тактика в Европе в XVI—XVII веках — — — — — — — — — — — 47

ИШТВАН ЦИГАНЬ — Армия периода освободительной войны под руководством Ракоци в свете инспекторских проверок — — — 111

СООБЩЕНИЯ

ЙОЖЕФ МОЛЬНАР — Орден и Медаль Венгерской Республики. 1946—1949 гг. 154

ИСТОЧНИКИ

ДЬЁНДЬИ ФАРКАШ — Добровольные пожертвования граждан Буды для ведения войны с французами — — — — — — — — — — 174

ШАНДОР САКАЙ — Генерал-полковник Ференц Сомбатхейи и его сподвижники перед судом начальника Генерального Штаба Гонведовской Армии. Будапешт, 11—12 октября 1944 года — — — — — — — — — — — — — — — — 182

ОБЗОР

ЯНОШ КАДАР — Мир, независимость, оборона *(Йожеф Захар)* — — — 204

ИШТВАН КЕРТЕС — Герои и битвы дрерности *(Ласло Веспреми)* — — — 206

* * * — Статьи по истории общества и культуры (Сборник памяти Элэмера Майюса) *(Л. В.)* — — — — — — — 207

* * * — The Church of War *Андраш Бороши)* — — — — — 209

А. КУСТЕРНИГ — Erzählende Quellen der Mittelalters *(Л.В.)* — — — — 211

ИМРЕ САНТО — Борьба против турецкой экспансии в Венгрии *(Ласло Шандор Тот)* — — — — — — — — — — — — 212

ДЬЮЛА ВАРДЬАИ — Поломка оси *(Шандор Сакаль)* — — — — — — — 215

МИКЛОШ САБО — Боевые действия по освобождению Венгрии *(Игнац Эльведи)* — — — — — — — — — — — — — — 217

П. А. ЖИЛИН — Строительство армий авропейских стран социалистического содружества 1949—1980. *(Й. З.)* — — — — — 220

ХРОНИК

ЙОЖЕФ ЗАХАР — Ознаменования столетиц рождения Бела Кун — — — 222

INHALT

STUDIEN

TIBOR GENERÁL — Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Kriegskunst bis zum 16-ten Jh. — — — — — 3

GYÖRGY DOMOKOS — Europäische Festungsarchitektur und Kampfweise in den 16—17-ten Jahrhunderten — — — — — — — — — 47

ISTVÁN CZIGÁNY — Das Heer des Rákóczi-Freiheitskampfes im Spiegel der Musterungen — — — — — — — — — — — — — 111

MITTEILUNGEN

JÓZSEF MOLNÁR — Der Verdienstorden und die Verdienstmedaille der Ungarischen Republik zwischen 1946 und 1949 — — — 154

QUELLENPUBLIKATIONEN

GYÖNGYI FARKAS — Die voluntäre Verpflichtung der Bürger von Buda zum Krieg gegen die Französen, — — — — — — — — — 174

SÁNDOR SZAKÁLY — Generaloberst Ferenc Szombathelyi und seine Kameraden vor dem Gericht des Chefs des Honvedgeneralstabes. Budapest, den 11—12. Október 1944. — — — 182

RUNDSCHAU

JÁNOS KÁDÁR — Frieden, Unabhängigkeit, Landesverteidigung *(József Zachar)* — — — — — — — — — — — — — — — 204

ISTVÁN KERTÉSZ — Helden und Schlachten des Altertums *(László Veszprémy)* — — — — — — — — — — — — — — — 206

* * * — Gesellschafthistorische und Kulturgeschichtliche Studien. (Festschfift für Elemér Mályusz) *(L. V.)* — — — 207

* * * — The Church at War *(András Borosy)* — — — — — 209

A. KUSTERNIG — Erzählende Quellen des Mittelalters *(L. V.)* — — — 211

IMRE SZÁNTÓ — Kampf gegen die türkische Expansion in Ungarn *(Sándor László Tóth)* — — — — — — — — — 212

GYULA VARGYAI — Achsenbruch *(Sándor Szakály)* — — — — — — — 215

MIKLÓS M. SZABÓ — Die Befreiungsoperationen in Ungarn *(Ignác Ölvedi)* 217

P. A. ZSILIN — Stroitelstwo armii ewropeiskich stran sozialistitscheskowo sodrushestwa 1949—1980. *(J. Z.)* — — — — 220

CHRONIK

JÓZSEF ZACHAR — Gedenkfeiern anlässlich des Geburtstagszentennariums von Béla Kun — — — — — — — — — — — — — 222

Ára: 16,– Ft